

MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

SİNTAKSIS

DÖRDÜNCÜ HISSƏ
ÜÇÜNCÜ NƏŞR

© DÖRDÜNCÜ ÜNİVERSİTETİ NƏŞR

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

11163
A14

252269

**ƏLÖVSƏT ABDULLAYEV
YUSİF SEYİDOV
AĞAMALI HƏSƏNOV**

**MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ**

SİNTAKSİS

DÖRDÜNCÜ HİSSƏ
ÜÇÜNCÜ NƏŞR

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən təsdiq edilmişdir*

**M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

*Bu kitab "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis"
(Bakı, Maarif, 1985) nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

*Dərslük Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür*

Redaktorlar:

Elmira Həsənova
filologiya elmləri namizədi, dosent

İsmayıl Əhmədzadə
filologiya elmləri namizədi, dosent

ISBN 978-9952-34-167-6

494.3612-dc22
Azərbaycan dili – Sintaksis

Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov.
Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 səh.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslik müasir Azərbaycan dili kursunun sintaksisi bölməsini əhatə edir. Burada sintaksis və onun predmeti, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr, mürəkkəb sintaktik bütövlər barədə sistemli məlumat verilir.

© "Şərq-Qərb", 2007

GİRİŞ

SİNTAKSİS VƏ ONUN PREDMETİ

"Sintaksis" mənşəyinə görə yunan sözü olub, mənası "birləşmə", "tərtibat" deməkdir. İndi bu sözdən dilçilik termini kimi istifadə olunur. Dilçilikdə bu söz iki mənada işlənir: bir dilin sintaksisi, yəni dilin sintaktik quruluşu, bir də qrammatika elminin şöbəsi mənasında. Sintaksis dilin qrammatik sistemində mərkəzi yer tutur, fikir mübadiləsinə xidmət edir, obyektiv realıqla əlaqəli olur. Qrammatikanın bir şöbəsi kimi sintaksis sözlərin söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşməsi qaydalarından bəhs edir. Sintaksis dilin qrammatik quruluşu haqqında elm olmaq etibarilə sintaktik vahidlər sistemini (söz birləşmələri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütövlər), sintaktik vahidlərin qurulmasını və bağlanma vasitələrini öyrədir. Sintaksis söz birləşmələri, cümlələr və sintaktik bütövləri əhatə edir.

Sintaksisin predmeti barədə rus dilçiliyində üç fikir olmuşdur. Birinci fikrə görə, sintaksis yalnız cümlələri və cümlə üzvlərini öyrədir. Söz birləşmələri buraya daxil edilmir (Q.Q.Poçeptsov bu fikirdədir). Bu fikir o qədər geniş yayılmış fikir deyil. İkinci fikrə görə, sintaksis söz birləşmələrini öyrədir. Cümlələr də söz birləşmələrinə daxil edilir. Söz birləşmələri iki böyük qrupa ayrılır: predikativ söz birləşmələri (yəni cümlələr), qeyri-predikativ söz birləşmələri (F.F.Fortunatov, M.N.Peterson, A.M.Peşkovski, A.B.Şapiro bu fikri irəli sürmüşlər). Üçüncü fikrə görə, sintaksis cümlələri və söz birləşmələrini öyrədir. Məşhur rus dilçiləri V.V.Vinoqradov, N.Y.Şvedova, V.A.Beloşapkova, V.N.Yartseva və başqaları bu fikrin tərəfində dururlar. Bizə görə, bu sonuncu ən doğru fikirdir.

Söz birləşmələri əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər arasında əlaqələri ifadə edir.

Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər əvvəlki mənalarnı itirmir. Söz birləşməsi sözlərin sintaktik əlaqələr vasitəsi ilə birləşməsi sayəsində əmələ gəlib, bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlıdır. O, cümlədə işlənməsinə və dəyişmə qaydalarına görə sözə

bənzəyir. Sözlərdən tərtib olunmasına və birləşmə zamanı tələb olunan sıralanmaya və sintaktik əlaqələrə görə cümlələrə bənzəyir. Lakin bənzəmək eyni olmaq demək deyil. Bunların arasında mühüm fərqlər nəzərə çarır.

Söz birləşmələrinin mahiyyətini, onların tiplərini və əmələgəlmə yollarını, birləşmədə iştirak edən tərəflərin qrammatik əlamətlərini öyrənmək, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün, cümlənin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmək sintaksisin ən zəruri məsələlərindəndir.

Dilimizdə söz birləşmələrinin iki növü əsas yer tutur: ismi birləşmələr və feli birləşmələr. Bundan əlavə, zərf birləşmələri və qoşmalı birləşmələr də var ki, bunları ismi birləşmələrə daxil etmək olar.

Söz birləşmələri içərisində feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri mühüm yer tutur. Feli birləşmələrə əsaslanan bu tərkiblər olduqca zəngin quruluş tiplərinə, mənalara və mənə çalarlarına malikdir. Bu da onların qurulmasında əsas rol oynayan feli bağlama və feli sifətlərin zəngin olması ilə şərtlənir. Belə birləşmələr sadə cümlələrin tərkib hissəsi olub, onların genişlənməmiş üzvlərini təşkil edir. Bunlar mənasına görə budaq cümləyə çox yaxınlaşır, lakin predikativliyə malik olmadığı üçün budaq cümlə vəzifəsi daşıya bilmir. Tərkiblərin iştirak etdiyi sadə cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlələrlə mənə ekvivalentliyi olur ki, belələri sintaktik sinonim sayılır.

Sintaksisin məşğul olduğu problemlərdən biri və daha başlıcası cümlə problemi. Cümlə nisbi bitkinliyi ifadə edən dil vahididir.

Söz birləşmələri ən azı iki sözün birləşməsindən təşkil olunur. Cümlə isə ondan fərqli olaraq, bir sözlə, iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə də ifadə olunur. Cümlənin əsas əlamətləri – onun predikativ keyfiyyətə malik olması (modallıq da daxil olmaqla) və cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilməsidir. Sözlər və söz birləşmələri bu əlamətlərə malik olmasa, hər hansı bir fikrin ifadə olunmasına xidmət etməz, onlar yalnız qrammatikanın ixtiyarına keçdikdə, struktur və mənə cəhətdən birləşdikdə, düzildikdə, qrammatik qaydalar əsasında bir-biri ilə bağlandıqda, yuxarıda saydığımız əlamətlərə (predikativliyə və bitmə intonasiyasına) malik olduqda fikirlərimizin ifadəsinə xidmət edir.

Söz birləşmələrində və cümlələrdə birləşmək üçün sözlər qrammatik əlaqələrə girirlər. Sözlərin söz birləşmələrindəki tabelilik əlaqələri onların cümlədəki sintaktik əlaqələrindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Söz birləşmələrində idarə, uzlaşma, yanaşma və

idarə-uzlaşma əlaqələri mövcuddursa, cümlələrdə sözlərlə sözlər, söz birləşmələri ilə sözlər arasında idarə, uzlaşma və yanaşma əlaqələri mövcuddur. Lakin oxşar görünən əlaqələr (məsələn, idarə, uzlaşma əlaqələri) də bir-birinin tam eyni deyildir; müəyyən fərqlər və spesifik cəhətlər vardır (söz birləşmələrində ziyəlik halın idarə edilməsi, həmçinin uzlaşmanın qeyri-predikativ xarakterdə olması və s.).

Qeyd etməliyə ki, sözlərin elə qrammatik əlaqələri də vardır ki, indiyə qədər bizim dilçiliyimizdə onlara "ad qoyulmamışdır".

Cümlələrin struktur və semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinin cümlələrini bir neçə cür təsnif etmək olar. Bizim ənənəvi qrammatikalarda cümlələri ən çox quruluşuna görə təsnif edirlər. Bundan başqa, cümlələri (söyləmləri) funksional əlamətlərinə görə də təsnif etmək olar.

Bir çox başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də cümlələr ya adi intonasiya ilə deyilir və heç bir ekspressiv keyfiyyətə malik olmur, ya da müxtəlif emosional çalarlıqlar ifadə edir və fərqli intonasiya ilə müşayiət edilir. Belələri "cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri" adı ilə qrammatikalarımıza daxil edilir. Bütün cümlə quruluşlarını (sadə, mürəkkəb və üzvlənməyən) nəzərə aldıqda onları 4 yerə bölürlər: nəqli, sual, əmr və nida cümlələri. Qeyd etməliyə ki, nida cümlələri emosional çalarlıq bildirən cümlələr kimi ayrıca qrup da təşkil edə bilər. Bunları da öz növbəsində nəqli-nida (*Yox! Yox! Oğul, məktəbi-üsyandı bu!*), sual-nida (*Səni sevən adam nə qədər baxtıyardır!*) və əmr-nida (*İtil gözlerimdən, bivaşa yarım!*) cümlələrinə ayırmaq olar. Hətta üzvlənməyən cümlələrin də nida cümlələrinə daxil olan növü vardır (*Ay-hay! Haydi! Qətiyyənl!* və b.k.).

Azərbaycan dilinin cümlələri quruluşca zəngindir. Bu dildə sadə cümlələrin, içərisində feli tərkiblər (feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkibləri) olan sadə cümlələrin, həmçinin üzvlü sadə cümlələrin, mürəkkəb cümlələrin – tabeli və tabeli mürəkkəb cümlələrin olması sübut edir ki, dilimiz sintaktik quruluş etibarilə dünyanın ən zəngin dillərindən biridir.

Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin məlum növləri, əlavələr və xüsuləşmələr, xitab və ara sözlər, təkterkibli cümlələrin bütün növləri, cütterkibli cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr, budaq cümlənin çox rəngarəng növləri və tipləri işlənməkdədir. Dilimiz daha

mürəkkəb və çoxcəhətli fikirləri ifadə etmək üçün müxtəlif cür cümlələri (sadə, mürəkkəb) müxtəlif şəkildə birləşdirib işlətməyə imkan verir (*bax*: "Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr"). Belə zəngin ifadə tərzii eyni zamanda azərbaycanlı təfəkkürünün aynası deməkdir. Dilimizin qədim dövrünün sintaktik quruluşu ilə onun indiki quruluş səviyyəsini müqayisə etdikdə aydın olur ki, təfəkkür tərzimiz nə dərəcədə inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bu inkişafı dilimizin sintaktik quruluşunun hər bir sahəsində müşahidə etmək mümkündür.

Müasir dövrdə sintaksisin yeni bir sahəsi gündən-günə daha yaxşı öyrənilir ki, bu da *mətn sintaksisidir*. Mətn sintaksisi XX əsrin ikinci yarısından etibarən həm xaricdə, həm də rus dilçiliyində xüsusi bir sahə kimi yaranıb, sürətlə inkişaf etməyə başladı. "Mətn sintaksisi" termini əvəzinə, "mürəkkəb sintaktik bütöv", "mürəkkəb sintaktik tam", "frazüstü birlik", "nəsr bəndi" kimi terminlər də işlədilmişdir. Mətn iki və daha artıq cümlənin həm məzmun, həm də formaca əlaqələnməsi əsasında əmələ gələn nitq vahidi, nitq birliyidir. Beləliklə, o, cümlədən (söyləmədən) böyük sintaktik vahid hesab edilir. Mətn sintaksisi, bir tərəfdən bu birliyin kommunikativ funksiyasını, bir sintaktik vahid kimi onun vəziyyətini (statusunu) öyrənir, digər tərəfdən mətnin tərkib hissələrini, başqa sözlə, cümlələrin bütöv mətn daxilində bir-birilə struktur-semantik əlaqə üsullarını araşdırır.

Mətn sintaksisi sürətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, hələ gənc sahədir və burada həll ediləsi problemlər çoxdur. Bunların sırasında aşağıdakı məsələləri göstərmək olar: müstəqil mətnlərin (mürəkkəb sintaktik bütövlərin) sərhədi məsələsi, mətnin dil səviyyəsindəki ekvivalenti, mətnlərdə əlaqə üsullarının tipi (müxtəlif dillər üçün ayrı-ayrı), birləşdirici ünsürlər və s.

Mətnin bir sintaktik vahid kimi, cümlədən (söyləmədən) daha mürəkkəb sintaktik kateqoriya kimi öyrənilməsi bir sıra sintaktik məsələlərin həllində daha dəqiq mövqə tutmağa kömək edir. Bunlardan komponentlərin sıralanması, tabesiz mürəkkəb cümlələr problemi, aktual üzvlənmə və b.k. məsələlər qeyd oluna bilər.

Dilimizin sintaksisinin əsaslı surətdə öyrənilməsi Azərbaycan dilinin XX əsrdən başlanmışdır. Əvvəllər bu iş orta məktəb qrammatikası dairəsində getmiş, sonralar ciddi tədqiqat işləri başlanmış və nəhayət, inkişafın indiki səviyyəsi əldə edilmişdir.

SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN İFADƏSİNDƏ ROLU OLAN VASİTƏLƏR

Sintaktik vahidlər nələrin vasitəsi və köməyi ilə qurulur? Buraya aşağıdakı vasitələr daxildir: müstəqil sözlər (söz formaları), köməkçi sözlər, leksik elementlər (işarə və nisbi əvəzliliklər), komponentlərin sıralanması, intonasiya və s.

Sintaktik quruluşların ümumi semantikasi onların ifadəçisi olan sözlər və söz formalarının leksik-grammatik təbiəti ilə bağlıdır. Söz birləşmələrinin komponentləri (tərkib hissələri), cümlə üzvləri, hər cür cümlələr sözlərdən və söz formalarından təşkil olunur. Söz formalarının sintaktik münasibət yaradan elementləri – sözdəyişdirici şəkilçilər və qoşmalardır. Sözdəyişdirici şəkilçilər (isim və fel şəkilçiləri) sintaktik əlaqələri təmin edir. Sözdəyişdirici şəkilçilərin ifadə edə bilmədiyi formal və semantik əlaqələr qoşmalar vasitəsilə təmin edilir.

Sintaktik vahidlərin təşkilində başqa köməkçi nitq hissələrinin də rolu vardır. Bağlayıcılar və ədatlar – hərəsi öz spesifik cəhətləri ilə sintaktik vahidlərin formalaşmasında iştirak edir. Bağlayıcılar sintaktik vahidlərin tabesiz və tabeli şəkildə bağlanmalarına xidmət edir. Əksər ədatlar sözlərə və cümlələrə müəyyən mənə çalarlıqları verir, bəzisi cümlə formalarının yaranmasında iştirak edir (*-mi* ədatı ilə düzələn sual cümləsi nəzərdə tutulur), bəziləri cümlələrin predikativliyinin formalaşmasında iştirak edir (məsələn, *idi, imiş* ədatları), bəziləri də üzvlənməyən cümlələr kimi işlənir (*təki, kaş, heç, aha* və b.k.).

Bir çox leksik elementlər, məsələn, işarə və nisbi əvəzliliklər (*o, bu, elə, belə, ora, bura, eləsi, beləsi, kim, nə, hara, necə* və b.k.) tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında mühüm rol oynayırlar.

Sintaktik vahidlərin ifadəsində komponentlərin məqsəd istiqamətində sıralanmasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Sıralanmanın rolunu söz birləşmələrinin, cümlə üzvlərinin qurulmasında, həmçinin daha böyük vahidlərin tərtibində (məsələn, mürəkkəb cümlələrdə, mürəkkəb sintaktik bütövlərin qurulmasında) görürük. Yazılı nitqdə məntiqi vurğunun ifadəsi də əksər halda sıralanmadan asılıdır.

Intonasiya sintaktik vahidlərin formalaşmasına kömək edən əsas vasitələrdən biridir. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növü, həmçinin üzvlərin sadalanması, xüsusiləşmələrin cümlədə

fərqlənməsi, mürəkkəb cümlənin, mürəkkəb sintaktik bütövlərin tərkib hissələrinin qurulması intonasiasız mümkün deyildir.

Sintaktik vahidlərin qurulmasında bu vahidlərin özü də vasitə roluna oynaya bilər. Məsələn, söz birləşmələri cümlənin qurulmasında, cümlələr isə daha böyük vahidlərin qurulmasında iştirak edir.

Sintaktik vahidlərin qurulmasında rolunu alan digər vasitələrdən də danışmaq olar. Ümumiyyətlə, sintaktik vasitələrdən kitabın ayrı-ayrı bölmələrində daha konkret və müfəssəl şəkildə danışılır.

DİLİN BAŞQA QATLARI (YARUSLARI) İLƏ SINTAKSİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Dil iki ayrılmaz tərkib hissədən ibarətdir: lüğət tərkibi və qrammatik quruluş. Sözlər dilin qrammatikasının ixtiyarına keçəndə dil şəklini alır. Qrammatik quruluş isə iki mühüm hissədən ibarətdir: dilin morfoloji və sintaktik quruluşu. Bu da leksikanın, morfolojiya və sintaksisin daim bir-biri ilə bağlı olduğunu göstərir. Morfolojiyanın əsasını təşkil edən də söz, sözün formaları, dəyişmələridir. Söz birləşmələri və cümlələrin tikinti materialları da sözdür. Məlumdur ki, fikrin dəqiq və təkmil ifadəsində leksik zənginliyin böyük əhəmiyyəti var.

Söz birləşmələrində sözlərin əlaqələnməsi morfoloji formalara əsaslanır. Məsələn, təyini söz birləşməsinin üç növdə qruplaşması morfoloji əlamətlərə görə müəyyənləşir (*uca dağlar, maraqlı kitab, yazı taxtası, dərs cədvəli, Aidanın qardaşı, bağçanın hasarı* və s.). Morfolojiyanı ayrı-ayrı sözlərin formaları və dəyişmələri maraqlandırır. Sintaksisdə isə bu sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi öyrənilir¹ (*dərsə gedən, məktubu göndərmək, yazı yazanda, yaxşı tələbə, beş kitab, yaxşı oxumaq, dəftərin üzü* və s.).

Morfolojiya həmişə sintaksislə, sintaksis isə morfolojiya ilə əlaqəli olur. Məlum olduğu üzrə, hər hansı cümlə üzvü əksərən müəyyən bir nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Başqa şəkildə demiş olsaq, bu və ya digər nitq hissəsi çox zaman müəyyən cümlə üzv-

¹ Dilin qatları arasındakı qarşılıqlı əlaqəni izah etmək üçün müəllif bozən oyanılıq xətrinə elmin ayrı-ayrı sahələrini də, yəni morfolojiya, sintaksis, leksikologiya və fonetikanı da bilərəkdən müqayisəyə və izahata cəlb edir.

lərinin vəzifəsində işləyir. Məsələn, fellər əsasən xəbər vəzifəsi daşıyır. İsimlər çox vaxt mübtədə və tamamlıq vəzifəsində, zərflər zərflilik, sifətlər və saylar təyin vəzifəsində işləyir. Morfolojiyada hər hansı nitq hissəsi öyrədilərkən, onun hansı sintaktik vəzifələrdə işləndiyi hökmən deyilir. Sintaksisdə də hər hansı cümlə üzvünün hansı morfoloji vasitələrlə ifadə olunduğu mütləq öyrədilir.

Sözün forması morfolojiyaya, funksiyası isə sintaksisə aid olur. Biz morfolojiyada ismin hallarından sözün morfoloji dəyişməsi kimi bəhs edirik. Bu, eyni zamanda, sintaktik əlaqələri təmin etmək üçün baş verir. Deməli, isimlərin hallanmasına həm morfoloji, həm də sintaktik hadisə kimi baxmaq lazımdır.

Eləcə də fellərin təsrifi morfoloji kateqoriyadır. Lakin onun sayəsində sintaksisdə bu qəder zəngin uzlaşma formaları təmin edilir.

O cümlədən də mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji kateqoriya sayılırsa, o, sintaksisin söz birləşmələri bəhsində sözlər arasında qrammatik əlaqənin mühüm növü kimi öyrənilir. Həmçinin inkarlıq kateqoriyası morfolojiya və sintaksisin əlaqəli öyrəndiyi sahələrdən biridir. Sintaksisdə təsdiq və inkar cümlələr məhz morfolojiyanın həmin məsələsinə əsaslanır.

Morfolojiya eyni zamanda leksika ilə əlaqədardır, çünki hər ikisinin əsasında söz durur. Dilin elə bir sahəsi var ki, o həm leksika, həm də morfolojiya ilə bağlıdır. Bu da söz yaradıcılığı sahəsidir.

Nitq hissələrini müəyyənləşdirərkən sözün leksik, morfoloji cəhətləri ilə bərabər, onun sintaktik vəzifəsi də hökmən nəzərə alınır. Müstəqil nitq hissələri cümlədə əşyaları, əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdar və sırasını, hərəkət və halını və s. ifadə edir. Cümlələrin qurulmasında köməkçi nitq hissələrinin rolu böyükdür. Buna görə də bəzi dilçilər onları sintaksisə daxil edirlər. Qoşmalar halların əhatə edə bilmədiyini mənaları tamamlamağa xidmət edir. İsimlərin idarə olunmasında, fellərlə yanaşı, qoşmaların da müəyyən rolu var. Qoşmalar ayrılıqda cümlə üzvü olmasa da, qoşulduğu sözlərlə birlikdə cümlə üzvü vəzifəsi daşıyır. Fəli tərkiblərin hər hansı cümlə üzvü kimi müəyyənləşməsində qoşmaların böyük rolu var (*Aygün dərsi yaxşı öyrəndiyinə görə yüksək qiymət aldı; İmtahandan yüksək qiymət almaq üçün müntəzəm olaraq çalışmaq lazımdır; Zəng vurulan kimi uşaqlar siniflərdə qaçdılar*).

Bunlardan əlavə, modal sözlər cümlədə subyektiv modalığı, nidalar isə cümlədə müxtəlif emosional halları ifadə edir. Söz

birleşmələrinin ismi birleşmələr və feli birleşmələr adı ilə iki yere bölünməsi nitq hissələrinə əsaslanır.

Müxtəlif cümlə növlərinin qurulmasında morfoloji əlamətlər mühüm rol oynayır. Məsələn, əmr, sual cümlələrinin qurulmasında felin əmr şəklinin, əmr ədatlarının, sual cümlələrində sual ədatları və sual əvəzliliklərinin, nəqli cümlələrdə felin xəbər şəklinin, qeyri-müəyyən şəxslili cümlələrdə felin III şəxs cəminin, ümumi şəxslili cümlələrdə felin II şəxs təkinin və III şəxs cəminin mühüm rolunu qeyd etməmək olmaz.

Cümlədə modallıq əksər hallarda sözlərlə – modal sözlər, fel şəkilləri, modal ədatlarla ifadə olunur. Morfoloji vasitələr (bağlayıcı, ədat, əvəzlilik, zərf, fel və b.k.), eyni zamanda, müxtəlif tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında əhəmiyyətli yer tutur.

Dilin sintaksisi onun fonetikasi ilə də əlaqədardır. Məlumdur ki, cümlə sözlərdən, sözlər səslərdən ibarətdir. Bu mənada bağlılıq olduğunu inkar etmək olmaz. Daha bir möhkəm bağlılıq isə fonetikanın prosodiya hissəsinə, cümlə intonasiasına aiddir.

Bildiyimiz kimi, hər bir dilin ilk meydana gəlmə forması danışq dili formasıdır ki, bu da intonasiasız mümkün deyildir. Yazı dili isə sonrakı hadisədir. Biz yazı dilindəki cümlələri də intonasiasız təsvir edə bilərik.

İntonasiya cümlənin (söyləmin) əsas kommunikativ tiplərini ayıran vasitədir. Səsli dildə mövcud olan ritm, ton, durğu (pauza, fasilə), sürəklilik, avaz (melodika) və tembr kimi keyfiyyətlər məhz intonasianın elementləridir. Bunların hamısı birlikdə intonasिया deməkdir. Cümlənin akustik səciyyəsi də həmin elementlərdən asılıdır. Bunlar cümlənin akustik quruluşunu müəyyənləşdirir. Bu elementlər əsasən cümlənin ümumiləşmiş (həm də bir-birinə qarşı duran – oppozitiv) tipləri meydana çıxır. Cümlənin nəqli, sual, əmr və nida ifadə edən növləri də belə əmələ gəlir. Hər bir növün özünə görə müəyyən akustik variantları da olur. Məsələn, əmr cümlələrinin xahiş, istək, arzu, sövqetmə, məsləhət, öyüd, nəsihət vermə və b.k. mənalara bildirməsi onların akustik variantlarıdır.

Beləliklə, aydın olur ki, dilin sintaksisi onun fonetikasi ilə də üzvi surətdə bağlıdır.

SİNTAKSİSİ ÖYRƏNMƏ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Sintaksisin əsas tədqiqat obyektini olan cümləni öyrənmək üçün ona müxtəlif cəhətdən yanaşmışlar. Beləliklə, müxtəlif istiqamətlər meydana çıxmışdır. Bunlardan bəziləri artıq keçilmiş mərhələ olsa da, sintaksis tarixində müəyyən iz buraxmışdır. Bunların əsaslarını təhlil etmək elmi və metodoloji cəhətdən faydalıdır.

İndiki sintaksis nəzəriyyəsi birdən-birə meydana çıxmamışdır. Hind-Avropa dillərinin sintaksisinə yanaşma, onu öyrənmə müəyyən inkişaf mərhələləri keçmişdir. Bunlardan biri *məntiqi-grammatik mərhələ* idi. Bu mərhələ qədim yunanlardan başlayıb, XIX əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Məntiqi məktəbin nümayəndələri məntiq elmi ilə qrammatika arasındakı fərqi görə bilmirdilər. Onlar hökm ilə cümləni, məntiqi subyektlə mübtədani, predikatla xəbəri eyni şey hesab edirdilər.

Dillə təfəkkür dialektik vəhdətdədir. Təfəkkür dil materialı əsasında formalaşır. İnsan fikirləşəndə də sözlər və cümlələrlə fikirləşir. Təfəkkürün təzahür forması da dildir. Məsələyə dil (və ya nitq) tərəfdən yanaşdıqda, daxili nitqin (insanın fikirləşmə dilinin) də, fikri başqasına çatdırmaq üçün istifadə olunan dilin də əsasında təfəkkür durur. Nə dilsiz təfəkkür, nə də təfəkkürsüz dil ola bilər. Təfəkkür ümumbəşəri xarakter daşıyır. Hər hansı bir məfhum bir neçə xalq üçün eyni ola bilər (məsələn, *ana* məfhumu), lakin onun ifadə formaları, adətən, müxtəlif olur (*ana, mamb, madər, didə* və s.). Eləcə də müxtəlif xalqlar eyni fikirləri düşüncə bilirlər, lakin o fikirlərin ifadəçisi olan sözlər və cümlələr hər xalqın öz dilinin sözləri və cümlələri olur. Ona görə də təfəkkür dil demək deyil, dil də təfəkkür demək deyil. Bunların hər birini öyrənən elm sahələri vardır. Təfəkkür qanunlarını öyrənən elmə “məntiq”, dil qanunlarını öyrənən elmə isə “qrammatika” deyilir. Bu elmlərin hərəsinin öz tədqiqat obyektini olduğu kimi, hər birinin öyrənmə metodu və ölçüləri də vardır.

Burada bizi daha çox sintaksis maraqlandırdığı üçün məntiqi kateqoriyaların sintaktik kateqoriyalarla uyğun və fərqli cəhətlərini araşdırmaq lazım gəlir.

Məntiqdə işlənən hökm kateqoriyasına qrammatikada “cümlə” adlanan kateqoriya uyğun gəlir. Həqiqətən, *Quş uçur, Əhməd*

tələbədir kimi ifadələr qrammatikaya görə cümlə, məntiqə görə hökmüdür. Bunlarda cümlənin üzvləri (mübtədə, xəbər) hökmün üzvlərinə (subyektə və predikata) müvafiq gəlir. Lakin insanın danışıqı belə cümlələrlə məhdudlaşmışdır. O, təbii olaraq müxtəlif quruluşlu sadə və mürəkkəb cümlələr işlədir. Hökmün iki üzvü olduğu halda, cümlənin beş üzvü vardır.

“Yer üzərində ədalətli süllh tərəqqipərvər insanların ən böyük arzusuadır” hökmü subyekt və predikattan ibarət olduğu halda, həmin cümlədə bir neçə cümlə üzvü vardır. Həmin üzvlər məntiqdə subyekt və predikat arasında bölüşdürülür. Bunlar bir növ “mübtədə qrupu”, “xəbər qrupu” terminlərinə uyğun gəlir. Qrammatikanın məşğul olduğu ikinci dərəcəli üzvlər məntiq elmini heç də maraqlandırmır. Məntiqdə hökmər cüt-tərkibli olduğu halda, qrammatikada cümlələr “cüt-tərkibli” və “təktərkibli” deyə iki böyük qrupa ayrılır. Cümlənin əhatə dairəsi hökmə nisbətən daha böyükdür. Bütün hökmər cümlə ilə ifadə olunur. Lakin bütün cümlələr məntiqdə hökm deyildir. Yalnız nəqli cümlələr hökmə uyğun gəlir, əmr və sual cümlələrində hökm ifadə olunmur (bədi suallardan başqa). Qrammatika cümlələrin emosional keyfiyyətləri ilə maraqlandığı halda, məntiq bu məsələlərlə maraqlanmış və məşğul olmur. Bu fərqli cəhətlər göstərir ki, məntiqdə tətbiq olunan ölçülər qrammatikaya tətbiq edilə bilməz.

Azərbaycan dilçiliyində bəzən qrammatik hadisələrlə məntiqi hadisələr eyniləşdirilmiş, mübtədə ilə subyekt, xəbərlə predikat, cümlə ilə hökm qarışdırılmış, bunun nəticəsində sadə cümlə bəzən mürəkkəb, bəzən də həmcins üzvlü cümlə (keçmişdə “qovuşuq cümlə” deyilirdi) kimi müəyyənləşdirilmişdir. Sonrakı tədqiqatlarda bütün bunlar “qrammatikada məntiqçiliyin təzahürü” kimi qiymətləndirilmiş, bu yanlış baxışlar tənqid edilmiş və sintaktik hadisələrin öyrənilməsi düzgün istiqamət almışdır.

Məntiqi-qrammatik istiqamətin bünövrəsini qədim yunan alimləri qoymuşlar. Avropa dilçiliyində V.Humbolt, K.Bekker, rus dilçiliyində N.İ.Qreç, K.S.Aksakov, A.X.Vostokov, İ.İ.Davıdov, F.İ.Buslayev, Azərbaycan dilçiliyində Ə.M.Dəmirçizadə məntiqi-qrammatik istiqamətin görkəmli nümayəndələri hesab edilirlər.

İkinci mərhələ *sintaksisə (aslində cümləyə) psixoloji cəhətdən yanaşma mərhələsidir*. Bu mərhələnin meydana çıxmasının bir səbəbi bu idi ki, artıq cümlənin məntiqi izahını dilçilər bəyənmişdilər və

məntiqə qrammatikanı eyniləşdirmək kimi yanlış fikri tənqid edirdilər. İkinci səbəbi də bu idi ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq psixologiya elminin inkişafında müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdi. Bu da dilçiliyə öz təsirini göstərmişdi.

Psixoloji məktəbin nümayəndələri ona əsaslanırdılar ki, cümlə müəyyən emosional və ekspressivlik də ifadə edir ki, hökmə bünar ola bilməz. İkincisi də, cümlə düzgün qurula bilər, lakin o, məntiqi cəhətdən düz olmaz. Psixoloji dilçilər bu fikirdə idilər ki, cümlə psixi akt kimi danışanın şüurunda müəyyən təsəvvürlərin birləşməsi deməkdir. Onların fikrinə görə, dil fikrin məntiqini deyil, ünsiyyətin psixi prosesini ifadə edir. Psixoloji qrammatiklər məntiqi hökmü “psixoloji hökm”lə əvəz etmişlər. Onların fikrinə, “quş uçar” cümləsində danışan əvvəlcə uçan bir şeyi görür, onun beynində ilk oyanan uçmaq təsəvvürü olur. Buna görə də “uçur” psixoloji mübtədə, “quş” isə psixoloji xəbər olur. Aydındır ki, bu, qrammatik təhlil deyil, psixoloji təhlildir.

Psixoloji məktəbin görkəmli nümayəndələri alman alimi H.Şteyntal, rus alimi A.A.Potebnaydır.

Sonrakı mərhələ – *formal qrammatiklər mərhələsidir* ki, bu da XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Formal qrammatiklər məntiqi və psixoloji qrammatiklərə qarşı çıxır və cümləyə struktur (quruluş) cəhətdən yanaşırlar. Onlar sintaktik vahid kimi söz birləşmələrini tanıyırdılar, cümləni də oraya daxil edirdilər. Buna görə də söz birləşmələri içərisindən bir qrup ayırır, onları predikativ söz birləşmələri (yeni cümlə) adlandırdılar. Belə nöqsana yol versələr də, formal qrammatiklər sintaktik nəzəriyyənin yaradılmasında mühüm rol oynamışlar.

Bu məktəbin ən görkəmli nümayəndələri F.F.Fortunatov, A.M.Peşkovski və M.N.Petersondur.

Strukturalistlərin sintaksisə yanaşması. XX əsr dilçilik tarixi yeni bir hadisənin – strukturalizm dilçilik cərəyanının yaranması ilə əlamətdardır. Strukturalizmə görə, dilin struktur təbiəti məlik olması dilçilik nəzəriyyəsinin əsası kimi qəbul edilir. Struktur dilçiliyin meydana çıxmasında İ.A.Boduen dö Kurtene, F.F.Fortunatov, E.Sepir, L.Blümfild və xüsusən F. dö Sössürün əsərlərinin təsiri olmuşdur.

Strukturalizm XX əsrin 20-30-cu illərində meydana çıxmış, sonralar müxtəlif məktəblər (Praqa dilçilik mədəyi, Kopenhagen glossematika məktəbi və Amerika deskriptiv məktəbi) kimi

formalaşmışdır. Bu cərəyanın nümayəndələrinə görə, dilin bütün qatlarında aparılan tədqiqatlar struktura tabe edilməlidir. Burada fonetika və sintaksis formal şəkildə öyrənilir. Strukturalistlərdən N.Xomski "Sintaktik strukturlar" adlı əsərində göstərir ki, dilçilik anlayışları dilin inkişafı ilə deyil (bu onu maraqlandırmır), yalnız dilçilik nəzəriyyələrinin tərəqqisi ilə bağlı olaraq dəyişir.

Formal cəhəti əsas götürən strukturalistlər ilk vaxtlar (50-ci illərə qədər) strukturu əsas sayırdılar; əvvəllər mənanı dilçilikdən kənar etsələr də, sonradan (50-ci illərdən başlayaraq) bu fikirdən əl çəkirlər; onları mənanın təsiri ilə müxtəlif modelləşmələr maraqlandırır. Burada cümlə vasitələrini öyrənməklə transformasiya əlaqəsində eyni leksik tərkib ilə fikrin müxtəlif ifadə imkanları müəyyənləşdirilir.

Strukturalistlər dildə mövcud olan və potensial şəkildə mümkün olan cümlələri iki qrupda birləşdirirlər: nüvə cümlələr və törəmə cümlələr (bununla da, "törədici qrammatika" deyilən qrammatika meydana çıxır).

Nüvə cümlələr elə cümlələrdir ki, ona başqa bir cümlədən çevrilən və ya başqa cümlədən düzəldilən cümlə kimi baxmaq olmaz. Məsələn, *O yatmayıb* cümləsini ona görə nüvə cümlə hesab etmək olmaz ki, həmin cümlə *O yatıb* təsdiq cümləsinin inkar şəklində dəyişməsi nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu mənada yalnız ikinci cümlə (*O yatıb*) nüvə cümlədir.

Strukturalistlərə görə, bütün passiv cümlələr uyğun aktiv nüvə cümlələrin törəməsidir.

N.Xomskinin fikrincə, nəzəri cəhətdən sonsuz sayda cümlələr əmələ gətirmək olar. Belə ki, insan yaddaşı müxtəlif mənə və quruluşa malik külli miqdarda cümlələri yadda saxlaya bilmir. Digər tərəfdən isə, hər bir insan cümlə yığımını deyil, sistem qaydalarını mənimsəyir. Bütün mümkün cümlələrin əsasında bir sistem qaydası durur ki, bu da həmin cümlələrin yaranması və anlaşılmasını təmin edir.

Strukturalistlər cümlədə iki mənə tipini ayırırlar: daxili mənə və xarici mənə. Bununla əlaqədar cümlənin aşağıdakı dəyişmələrini qeyd etmək olar:

1. Xarici mənə dəyişir, daxili mənə qalır.
2. Həm xarici, həm daxili mənə dəyişir.

Xarici mənə dəyişən vaxt alınan cümlə əvvəlki cümlə ilə leksəm yığımına görə eyni olur və onunla ekvivalent təşkil edir ki, belə

dəyişməni strukturalistlər transformasiya adlandırırlar. Transformasiya qrammatikada əsas cümləni bəzən *operand*, törəmə cümləni isə *transform* adlandırırlar.

Strukturalistlər hər hansı bir cümlənin leksik tərkibi qalmaqala onu başqa cümləyə, hətta söz birləşməsinə çevirirlər. Məsələn:

1. *Elçin evə getdi. Getdi Elçin evə?*

Burada söz sırası və intonasiyaya görə cümlə növü dəyişir.

2. *Elçin yaxşı cavab verdi. Elçinə aid nə vardısı, o ona yaxşı cavab verdi.*

Burada sual əvəzliyi artırılır, mübtədə yönük hala keçir və həqiqi mübtədə əvəzliliklə ifadə edilir.

3. *Xəstə öskürür – xəstənin öskürməyi.*

Burada təsriflənən fel forması təsriflənməyən fel formasına, cümlənin mübtədəsi isə yiyəlik hallı sözə çevrilir.

4. *Elçin gedir – gedən Elçin.*

Burada isə təsriflənən fel forması təsriflənməyən formaya çevrilir.

Beləliklə, əvvəlki iki cümlə leksəm yığımına görə eyni olan başqa cümlələrlə, sonuncu iki cümlə isə söz birləşməsi ilə əvəz edilir. Sonuncu iki cümlənin transformunu strukturalistlər potensial cümlə elementlərini saxlayan söz birləşməsi adlandırırlar.

Strukturalistlərə görə, bir qisim cümlələrdə isə həm mənəyə, həm də struktur dəyişmə olur. Belə dəyişmə *derivasiya* adlanır. Məsələn, *Arzu pəncərəni açdı* cümləsi *Nənə Arzuya tapşırırdı ki, pəncərəni açsın* cümləsinə çevrilir.

Aydın olur ki, strukturalistləri hər hansı dil hadisələrinin səbəbi maraqlandırır. Onlar dildəki, o cümlədən sintaktik qatdakı dəyişmə və çevrilmələri inkişafın təbii nəticəsi kimi deyil, təsadüfi dəyişmə kimi şərh edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçilik əsasında dillərin müasir vəziyyətini öyrənmək üçün ciddi metodlar axtarışı ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Eyni zamanda məşin tərcüməsi məsələlərinin ortaya çıxması dilin struktur təhlili ideyasını qarşıya qoydu. Həmçinin struktur dilçilik riyazi tədqiqat metodlarının dilçiliyə keçməsinə geniş yol açdı.

Artıq 70-ci illərdə dilçilikdə, xüsusən sintaksisdə strukturalizm ayrıca bir istiqamət kimi öz əhəmiyyətini itirdi.

Cümlənin kommunikativ cəhətdən öyrənilməsi. Bu məsələdən son zamanlar daha çox "cümlənin aktual üzvlənməsi" adı ilə

252289

bəhs edirlər. Dilçilikdə həmin termin əvəzinə "semantik üzvlənmə", "kontekstual üzvlənmə", "konsituativ üzvlənmə", "mənacə üzvlənmə", "tema-rematik üzvlənmə", "cümlənin funksional perspektivi" və bu kimi terminlər də işlədilmişdir.

Aktual üzvlənmənin tərkib hissələri *tema* və *remadan* ibarətdir. *Tema* məlum olan, haqqında danışılan, əsaslanılan hissədirsə, *rema* bu bərdə verilən yeni məlumat, məna yükünü öz üzərinə alan hissədir. "Tema" və "rema" əvəzinə "verilən" və "yeni", "köhnə" və "yeni", "söyləm əsası" və "predikat hissə", "söyləm əsası" və "söyləm özəyi" terminləri də işlədilmişdir.

Hər bir cümlənin ünsiyyət vasitəsi kimi özlüyündə kommunikativ təyinatı, kommunikativ məqsədi olur. Əlbəttə, mətndən ayrı düşmüş müstəqil cümlədə kommunikativ məqsədi müəyyən etmək bir qədər çətindir. Onu araşdırmaq üçün dinləyici və ya oxucunun dünyagörüşü, həyat təcrübəsi və bacarığı böyük rol oynayır. Belə ki, bunlara istinadən şəraiti (situasiyamı) təsvir edərək, söyləmədə məna mərkəzlərini müəyyənləşdirməklə məlumatın xarakterini açmaq olur. Bu məlumat, təbii ki, subyektiv qavramaya əsaslanır. Cümlə mətn (kontekst) daxilində işlənərsə, onu kommunikativ cəhətdən təhlil etmək asanlaşır. Belə halda ağırlıq adətən ifadəni başlayan birinci cümlə üzərinə düşür və qalan cümlələr mənacə ona zəncirvari bağlanır. Hər sonrakı cümlə özündən əvvəlkini bu və ya digər cəhətdən məzmununa görə tamamlayır. İlk cümlə nə qədər müstəqildir, sonrakılar bir o qədər asılıdır. Məlumat obyektiv qavramaya görə anlaşılır. Beləliklə, tema-rematiklik əmələ gəlir: birinci cümlənin reması ikinci cümlə üçün tema olur, çünki o, məlumat əsasına, artıq məlum olan hissəyə çevrilir. Məsələn: *O gecə Oqtay yuxu gördü* (rema). *Yuxusunu yoldaşlarına söylədi* (tema).

Tema və rema leksik-qrammatik tərkibinə görə çox müxtəlif olur. Hər iki komponent bütün cümlə üzvlərindən bərabər şəkildə istifadə edə bilər. Hər bir cümlə üzvü məna yükünü öz üzərinə götürərək aktuallaşa bilər. Həm də cümlənin qrammatik cümlə təküzvlü aktual cümlə ola bilər. Məsələn: *Göyün qızırtısı çəkirdi*.

Tema və remanı ayırd etmək üçün formal göstəriciləri də nəzərə almaq lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır: söz sırası, intonasiya vasitələri (ritmik-melodik üzvlənmə: melodika, temp, ritm, pauza, məntiqi vurğu və s.), köməkçi vasitələr (ədatlar, işarə əvəzlilikləri və s.),

leksik təkrarlar, monoloji nitqdə sual cümlələri, cümlə üzvü vəzifəsi daşıyan qoşulma konstruksiyalar; sözlərin, söz birləşmələrinin əvvəlinə gəlib onları xüsusi olaraq nəzərə çarpıran *xüsusən, o cümlədən, özü də, illah da, hətta* kimi sözlər və s.

Cümlədə söz sırasını dəyişməklə eyni leksik tərkib müxtəlif kommunikativ təyinat ala bilər. Məsələn: *Rasim müdir idi. Müdir Rasim idi*.

Birinci misalda məna ağırlığı. *müdir idi*, ikincidə isə *Rasim idi* sözləri üzərinə düşür. Birinci cümlədə məlum şəxs olan Rasimin vəzifəsi dinləyici üçün yeni (rema) olduğu halda, ikinci cümlədə məlum müdirin məhz Rasim olması yenidir (remadır). Bu cümlələrdə həm də məntiqi vurğu mühüm rol oynayır. O, *idi* hissələrinə qabaqkı söz üzərinə düşür. Burada ritmik-melodik üzvlənmə də vardır. Birinci və ikinci cümlənin temaları (*Rasim* və *müdir*) məlum hissə olduqları üçün iti temple tələffüz olunur və yeni məlumat ərəfasində pauza (fasilə) verilir, beləliklə, tema və rema arasında ritmik-melodik taktlar əmələ gəlir (Məsələn: *Rasim: müdir idi*). Həmin misallarda formal göstəricilər üst-üstə düşərək hamısı asanlıqla tema-remanı müəyyənləşdirir. Lakin həmişə belə olmur. Bəzən formal göstəricilər tema və remanın həddini müəyyənləşdirməyə imkan yaratmır. Məsələn: *Xasay: bu danışıqlara: mat qalmışdı*. Bu cümlədə iki nitq taktı iki dəfə fasilə ilə fərqləndirilsə də, onlar ikisi də tema tərkibində qalır, məhz üçüncü, sonuncu hissə rema olur. Həm də burada subyektiv qavramaya görə məntiqi vurğu *bu danışıqlara* sözləri üzərinə düşərək, onu remaya çevirə bilər. Deməli, formal göstəricilər də şərti xarakter daşıyır.

Ümumiyyətlə, məlumat temadan remaya doğru açılır ki, buna da irəli sıra və ya neytral sıra (açılış) deyilir. Misal: *Yoldaş Əhməd gəldi*. Əksinə, rema temadan qabaq gəldikdə geri sıra, ekspressiv sıra (üslubi variantlı sıra) yaranır. Misal: *Gəldi yoldaş Əhməd*.

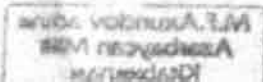
Eyni sintaktik konstruksiyada, leksik-qrammatik tərkibin yerini dəyişməmək şərti ilə, kommunikativ məqsəddən asılı olaraq eyni cümlə üzvü həm tema, həm də rema ola bilər. Məsələn:

Yoldaş Əhməd gəldi (*Yoldaş Əhməd nə etdi? Gəldi*)

Yoldaş Əhməd gəldi (*Kim gəldi? Yoldaş Əhməd*)

Burada rema məntiqi vurğunun həlledici rolu sayəsində müəyyənləşir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi problemi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Tərcümə nəzəriyyəsi

və praktikası sahəsində, orta və ali məktəblərdə ana dili və xarici dil tədrisi metodikasının təkmilləşdirilməsi işində, nitq mədəniyyətində, məsələn, deyək ki, səhnə dilinin nizama salınmasında, ayrıca mürəkkəb dil hadisələrinin öyrənilməsində aktual üzvlənmə probleminin həlli mühüm rol oynaya bilər.

Aktual üzvlənmə haqqında ilk dəfə bəhs edən fransız dilçisi Anri Veyl olmuşdur. Hələ 1855-ci ildə o, söz sırası probleminin həlli üçün aktual üzvlənmənin mühüm olduğunu göstərmişdir. Lakin kommunikativ sintaksisin bu mühüm problemi ilə əsaslı şəkildə 1926-cı ildən məşğul olmağa başlamışlar. Praqa dilçilik dərnəyinin nümayəndələri (xüsusən B.Matezius) bu məsələyə də diqqət yetirmişlər. Sonralar aktual üzvlənmə problemi sovet dilçiləri tərəfindən daha da geniş öyrənilməyə başlanmışdır. Müasir rus dilçilərindən İ.P.Raspopov, İ.İ.Kovtunova, L.Çernyaxovskaya, A.İ.Smirnitski və başqalarının bu barədə tədqiqat işləri vardır. Azərbaycan dilçilərindən Ə.Cavadov, K.Vəliyev, K.Abdullayev və F.Əlizadə bu məsələdən bəhs etmişlər.

Struktur-semantik istiqamət. Sintaksisin öyrənilməsində ənənəvi istiqamət kimi struktur-semantik istiqamət nəzəri daha çox cəlb edir. Müəyyən vaxtlarda gah struktur cəhətə, gah da semantik cəhətə üstün yer verilsə də, deməlik ki, bunların hər ikisini vəhdətdə götürsək, daha düzgün hərəkət etmiş olarıq, çünki forma ilə məzmunu bir-birindən ayırmaq olmaz.

Struktur-sintaktik istiqamət dilin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə nüfuz edən elementlərdən ibarət olan bütöv bir sistem olduğunu nəzərdə tutur (dildə bu sistemdən kənar qalan heç bir şey ola bilməz). Buna görə də dilin leksikası, morfologiyası və sintaksisi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. Belə bir iyerarxiya sistemi sintaktik vahidlərin öyrənilməsində də əsas götürülür. Bütün sintaktik vahidlər (söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, mürəkkəb sintaktik bütövlər) aşağıdan yuxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru pillə-pillə öyrənilir. Sintaksisdə həmin vahidlərin struktur cəhətinə üstünlük verməklə bərabər, struktur və semantik cəhətin hər ikisi nəzərə alınır və qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir.

Sintaksisdə elə kateqoriyalar var ki, onların müəyyən edilməsində struktur cəhət əsas olur (məsələn, sadə və mürəkkəb cümlələr, müxtəssər və geniş cümlələr, cümləqəsbli və təktərkibli sadə cümlələr və bu kimi bölgülər struktur cəhətə əsaslanır.) Elə bölgülər

var ki, orada semantik cəhət əsas olur (təyin və zərfliliyin mənə növləri), elələri də var ki, struktur və semantik cəhətlər nisbətən bərabər şəkildə özünü göstərir (söz birləşmələrinin və budaq cümlənin növləri, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, tamamlığın vasitəsi və vasitəli növləri və s.). Təbii mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələri məsələsində semantik cəhət əsas olsa da, orada bir çox struktur elementlər (bağlayıcılar, işarə əvəzlilikləri, mənsubiyyət şəkilçiləri, ortaq üzvlər, paralelizm, komponentlərin sıralanması) da olur ki, onlar həlledici əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda müxtəssər və geniş cümlənin struktur cəhətdən ayrıldığını qeyd etdik. Lakin geniş cümlənin çox zəngin struktur-semantik modelləri olduğunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir semantik məsələ özünəməxsus struktur ilə bağlıdır. Eləcə də struktur üstün olan yerdə də o, müəyyən semantika ilə bağlıdır. Bunların heç biri təklikdə – çıpaq şəkildə mövcud olmur.

Struktur-semantik istiqamətin tərəfdarları dili, tərəkürü və obyektiv gerçəkliyi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, bir-birini qarşılıqlı şərtləndirən elementlər kimi qəbul edirlər. Onlara görə, dil forma ilə məzmunun (struktur ilə semantikanın, yəni quruluşla mənanın) dialektik vəhdətidir.

Rus dilçiliyində sintaktik nəzəriyyənin çoxtərəfli inkişafında V.V.Vinoqradov, V.Q.Admoni, İ.İ.Meşşaninov, A.M.Peşkovski, A.A.Şaxmatov, N.Y.Şvedovanın mühüm rolu olmuşdur.

Türk dillərinin sintaksisi ilə Hind-Avropa dillərinin sintaksisinin, uyğun gələn cəhətləri ilə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətləri də çoxdur. Sovet hakimiyyəti illərində türk dillərinə aid struktur-semantik istiqamətdə yazılmış bir sıra qiymətli monoqrafiyalar və dərsliklər çap edilmişdir. Bu sahədə N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, M.Ş.Şirəliyev, S.N.İvanov, N.Z.Hacıyeva, A.M.Şerbak, Q.A.Abdurahmanov, M.Z.Zəkiyev kimi məşhur türkoloqların xidmətləri böyükdür. Son zamanlar Azərbaycan dili, türk dili, qaqauz dili, qaraçay-balkar dili, qumıq dili üzrə sadə və mürəkkəb cümlələrə aid struktur-semantik istiqamətdə yazılmış tədqiqat işləri daha çox nəzəri cəlb edir.

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Söz birləşmələrini və cümlələri əmələ gətirən sözlər arasında həm mənə əlaqələri, həm də qrammatik əlaqələr olur.

Sözlər arasındakı mənə əlaqələrinin əsasını təbiətdə olan obyektiv əlaqələr təşkil edir. Obyektiv aləmdə əşyalar və hadisələr arasındakı münasibət və əlaqələrin forması çox müxtəlif və rəngarəng olduğu kimi, sözlər arasındakı mənə əlaqələri də müxtəlif və rəngarəng olur. *Yaxşı kitab* birləşməsində əşya ilə onun əlaməti, *beş kitab* birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti, *stolun ayağı* birləşməsində müəyyən bir bütövlə onun hissəsi, *kitabı oxumaq* birləşməsində hərəkətlə onun obyektini, *evə getmək* birləşməsində hərəkətlə onun istiqaməti və s. və i.ə. arasındakı münasibətlər ifadə edilir. Ümumiyyətlə, birləşmələrin mənasını əşya ilə onun əlamətləri, proses və onun müxtəlif cəhətlərdən müəyyənləşdiriciləri təşkil edir.

Sözlər arasındakı mənə əlaqələri, adətən, aşağıdakı şəkildə qeyd edilir: 1) predikativ əlaqə – *Əli danışır, sən gəlirsən, həyat gözəldir*; 2) obyekt əlaqəsi – *kitabı baxmaq, məktubu göndərmək, tələbəni öyrətmək*; 3) atributiv əlaqə – *maraqlı kitab, dəmir qapı, oxuyan uşaq, beş tələbə*; 4) relyativ əlaqə – *yavaş-yavaş danışmaq, tez-tez gəlmək, şəhərə getmək, sevincdən ağlamaq*.

Sözlər arasındakı əlaqələrin ikinci cəhətini onların (əlaqələrin) ifadə formaları təşkil edir. Bu, əlaqələrin formal cəhəti sayılır və qrammatik əlaqələr, daha konkret olsun deyə, sintaktik əlaqələr adı ilə qeyd edilir. Bu əlaqələr sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi və sintaktik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Sintaktik əlaqələr iki formada təzahür edir: 1) tabelilik əlaqəsi, 2) tabelilik əlaqəsi.

TABELİLİK ƏLAQƏSİ

Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini aydınlaşdırmayan, bir-birinə münasibətdə eynihüquqlu sözlər və cümlələr arasında olur: *oğlanlar və qızlar, dağlar və dərələr, oxuyur və yazır*.

Həmcins mübtədalar (*Vəra və Əjdər bir an belə tabutdan kənara çəkilmirdilər*. S.Rəhman), həmcins xəbərlər (*Adamlar gülür, oynayırdılar*), həmcins tamamlıqlar (*Bir vaxt bunlar xalqı fəslə paşalara, əfəndilərə satdılar*. Mir Cəlal), həmcins zərfliliklər (*Nə üçün bilməsin ki, onun yoldaşları Peterburqda, Moskvada necə dolanırlar, fikirləri nədir?* M.Hüseyn), həmcins təyinlər (*Aslanın düşüncəli və ağıllı gözlərini çox bəyəndi*. M.Hüseyn) arasında; həmcins xitablar arasında (*Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayrağı altında yeni, azad həyata doğru*. C.Cabbarlı), tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında (*Gözlərim gözlərinə çatmadı və ürəyimdə nə isə bir ağrı, bir mərhəmət duydum*. M.İbrahimov), qoşa sözlərin komponentləri arasında (*dərə-təpə*) tabesizlik əlaqəsi olur.

Tabesizlik əlaqəsində olan sözlərin cümlədəki başqa sözlərə münasibəti – başqa bir sözə tabe olmaları, yaxud başqa sözləri özlərinə tabe etmələri onlar arasındakı tabesizlik əlaqəsinin xarakterini dəyişmir. Məsələn, *kitab və dəftər almaq* birləşməsində *kitab* və *dəftər* sözləri arasında tabesizlik əlaqəsi olduğu halda, həmin sözlərin hər ikisi *almaq* sözüne tabedir; *almaq* və *oxumaq* birləşməsindən tabesizlik əlaqəsində olan *almaq* və *oxumaq* sözləri *kitabı* sözünü özünə tabe etmişdir.

Tabesizlik əlaqəsinin xüsusi formal əlaməti yoxdur, bu əlaqə sadalayıcı intonasiya, yaxud tabesizlik bağlayıcıları ilə meydana çıxır.

TABELİLİK ƏLAQƏSİ

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Bu əlaqə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında, cümlənin həmcins olmayan bütün üzvləri arasında, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri arasında olur. Bu əlaqə, əlaqədar olan tərəflərdən birinin digərinə tabe olmasını tələb edir. Bu əlaqə prosesində bir söz əlaqədə olduğu başqa sözdən asılı olur, bu və ya başqa cəhətdən ona xidmət edir, onu aydınlaşdırır; digər söz isə müstəqil ola-

eyni yerdə və xüsusən əlaqəli şəkildə götürülürsə, bu halda tabe söz çox vaxt cəm olur və kəmiyyətə görə əsas sözlə uzlaşır: *Abbas, Həyat və Akif xərətəyə baxaraq danışırdılar* (M.İbrahimov). Əgər əşya və şəxslər belə əlaqəli şəkildə götürülmürsə, ayrı-ayrılıqda götürülürsə, bu halda tabe söz cəmlik əlaməti ilə çıxış etmir və deməli, bu vaxt kəmiyyətə uzlaşma pozulmuş olur: *Alim də, şair də, dağda çoban da; Deyir mahmısını ana dilində* (S.Vurğun).

Tabe sözün eyni zamanda bir neçə əsas sözə aid olub, onlarla uzlaşmasındakı bu üç cəhəti (*a, b və c* bəndlərindəki cəhətlər nəzərdə tutulur) nəzərə alıb belə bir ümumiləşdirmə aparmaq olar.

həmcins mübtədaların tərkibi			mənaca bərabərdir	xəbərin uzlaşması
I şəxs tək və ya cəm	II şəxs tək və ya cəm	III şəxs tək və ya cəm		
+	+	+	I ş. cəm (biz)	I ş. cəm
-	+	+	II ş. cəm (siz)	II ş. cəm
-	-	+	III ş. cəm (onlar)	III ş. tək və ya cəm

II. Tabe edən bir, tabe olan bir neçə sözlə ifadə olunur. Bu halda tabe sözlərin əsas sözlə uzlaşması iki cür olur:

1. Tabe olan sözlərin hamısı şəxs və kəmiyyətə görə əsas sözlə uzlaşır: *Mən lap məəttələm, quruyub qalmışam* (S.Rəhimov).

2. Tabe sözlərdən, sırası ilə, ancaq sonuncu əsas sözlə şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşır, qalanları isə başqa formalarla əvəz olunur. Belə hallar aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

a) tabe sözlərdə uzlaşma əlaməti olan şəxs və kəmiyyət şəkilçilərinin ixtisarı nəticəsində: *Sən oxuyur, yazır və danışırsan; Mən işləyir, həm də oxuyuram*.

b) tabe sözlərin *-ib (-ib, -ub, -üb)* və bəzən də *-araq, -ərək* şəkilçili feli bağlamalarla əvəz olunması nəticəsində: *Dəstə-dəstə*

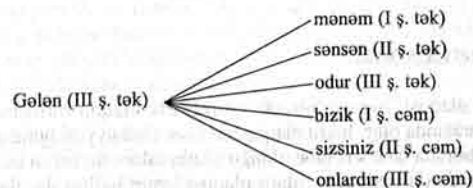
biz də gərək; Sünbül yığıb, meyvə dəyərək (S.Vurğun); *Mən məktəbi buraxaraq, işləməyə başladım*.

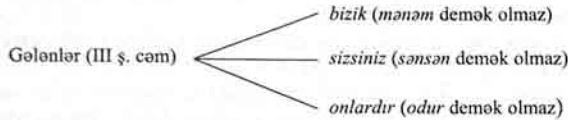
c) tabe sözlərin *deyil, yox* sözləri ilə əvəz olunması nəticəsində: *Mən səni deyil (yox), Əlini çağırıram*.

ç) tabe tərəflər müəkkəb üzv xarakteri daşıyarsa və bu vaxt onların hamısında ikinci hissə uyğun gəlirsə, həmin ümumi hissə buraxılıb və son tabe sözlə işlənir. Beləliklə, birinci yerdə duran tabe sözlər əsas sözlə uzlaşa bilmir: *Mən dayanmalı, gözləməli oldum*.

Predikativ əlaqəli birləşmələrin tabe hissəsinin hansı sözlə ifadə olunması uzlaşma əlaqəsinin xarakterinə ciddi təsir etmir. Burada yalnız bir əsaslı cəhət nəzəri cəlb edir. Tabe söz şəxs əvəzlilikləri ilə (adlıq halda) ifadə olunarkən birləşmə yeno də predikativ əlaqə əsasında qurulduğu halda, komponentlər arasında uzlaşma əlaqəsi olmur: *O duru gölləri qoruyan mənəm* (B.Qasımsadə); *Yeni dünya quran bizik, haqq qəhmər dəran bizik* (R.Rza). Belə birləşmələrdə əsas tərəf üçüncü şəxsə olur, tabe söz isə müxtəlif şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur və birinci tərəfin şəxs və kəmiyyətindən asılı olmayaraq, ifadə olunduğu söz özünəməxsus şəkilçilər qəbul edir. Beləliklə, burada əsas söz üçüncü şəxs, tabe söz isə müxtəlif şəxslərə aid söz və şəkilçilərdən ibarət olur, məzmun və qrammatik əlamətinə görə bunlar arasında şəxs və kəmiyyət üzrə uyğunluq görə bilmirik. Tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi olan birləşmələrdə əsas tərəfin şəxs və kəmiyyətini saxladığımız halda, tabe tərəfi müxtəlif şəxslər üzrə, eləcə də kəmiyyətə (III şəxs cəmdən başqa) görə dəyişdirmək mümkündür, *mən gəlirəm* əvəzinə *mən gəlirsən, mən gəlirik* və s. demək olmaz. Lakin burada əsas sözün şəxsi və kəmiyyəti qalaqala, tabe sözü istənilən şəxslər üzrə dəyişmək mümkündür.

Əsas söz cəmdə olduqda bir qədər məhdudiyət əmələ gəlir və bu halda tabe sözlər ancaq cəmdə işlənir, təkdə işləyə bilmir.

Bu tipli birləşmələrdə tabe sözlər əsas sözlə deyil, sanki öz-özü ilə uzlaşmalı olur, yəni hansı şəxsə ifadə olunursa, həmin şəxsə məxsus şəkilçi qəbul edir. Müqayisə et: *gələn mən-əm, gələn sən-sən, gələn biz-ik, gələn siz-siniz* və s. Burada belə bir vəziyyətin əmələ gəlməsinə əsas səbəb subyektlə predikatin öz qrammatik yerlərini dəyişdirməsi və birləşmənin tərsinə qurulmasıdır. Müqayisə et: *gələn mənam – mən gəlirəm, gələn şənsən – sən gəlirsən, gələn bizik – biz gəlirik, gələn sizsiniz – siz gəlirsiniz...*

Uzlaşma əlaqəsi atributiv birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranır. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma bütün şəxslərə, həm də onların tək və cəmlərinə görə olur; ikinci növ təyini söz birləşməsində isə uzlaşma yalnız üçüncü şəxsə görədir: *mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabı, məktəb direktoru, kolxoz sədri*.

Mənsubiyyət şəkilçiləri birinci və ikinci şəxslərdə həm təkə, həm də cəmə görə fərqlənir. Buna görə də birləşmələrdə birinci və ikinci şəxslərdə olduğu kimi, kəmiyyətə görə uzlaşma da daimi xarakter daşıyır. Müqayisə et: *mənim kitabım – bizim kitabımız, sənin kitabın – sizin kitabınız*. Lakin üçüncü şəxsə biz bu fərqi görmürük. Belə ki, birləşmənin üçüncü şəxsə ifadə olunmuş birinci tərəfinin tək və ya cəm olmasından asılı olmayaraq, ikinci tərəf *-i, -i, -u, -ü* şəkilçisini qəbul edir: *onun kitabı, onların kitabı*.

İDARƏ ƏLAQƏSİ

İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar

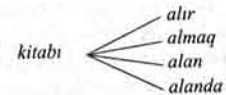
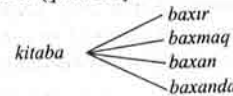
olduğundan, bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Misallar:

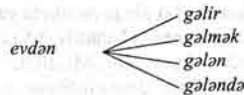
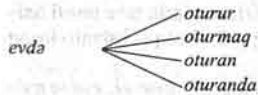
- a) isimlərin idarə olunması: *qapını açmaq, evə getmək, evdən gəlmək, şəhərdə yaşamaq*;
- b) əvəzlilərin idarə olunması: *məni dinləmək, sənə baxmaq, onu götürmək, bizdən uzaqlaşmaq*;
- c) sifətlərin idarə olunması: *doğrusunu demək, yaxşını pisdən ayırmaq, ağı qaraya qatmaq*;
- ç) sayların idarə olunması: *beşdən üçü çıxmaq, birinciləri mükaflandırmaq, çoxu aparmaq, azı saxlamaq*;
- d) məsələlərin idarə olunması: *vidalaşmağa getmək, yazmağı öyrənmək, oxumaqdan qayıtmaq*;
- e) fəli sifətlərin idarə olunması: *oyunayanlara baxmaq, danışanı dinləmək, işləyənlə mane olmaq*;
- ə) zərflərin idarə olunması: *geriyə dönmək, uzaqda yaşamaq, yuxarıdan enmək*.

İdarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələrin tabe edən tərəfi, əsasən, fellərdən ibarət olur.

Bir sıra başqa nitq hissələri də müəyyən dərəcədə idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, *mən məktəbdə növbətiyəm* cümləsindəki *məktəbdə* sözü isimlə (*növbətiyəm*); *tələbələrədən beşi* birləşməsindəki *tələbələrədən* sözü sayla; *onların yaxşısı* birləşməsindəki *onların* sözü sifətlə idarə olunmuşdur. Lakin bunların idarə etmə gücü fellərə nisbətən çox zəifdir.

Fellərlə idarə. Bütün fellər ismin bu və ya digər halı ilə eyni dərəcədə əlaqə saxlamır, eləcə də bir fel ismin bütün halları ilə əlaqəyə girməyə də bilər. Məsələn, *almaq* feli birinci növbədə ismin təsirlik halını tələb etdiyi halda, *baxmaq* feli birinci növbədə ismin yönlük halını, *getmək* feli ismin çıxışlıq və yönlük hallarını tələb edir. Bu fellər başqa hallarda da işləyə bilər. Məsələn, *almaq* feli eyni zamanda yönlük və təsirlik (*Əliyə kitab almaq*), yerlik (*saat beşdə almaq*), çıxışlıq hallarını da (*mağazadan almaq*) idarə edə bilər. Eləcə də *baxmaq* feli yönlük haldan başqa yerlik, çıxışlıq hallarla da işləyə bilər (*qatarda pəncərədən baxmaq*).

Fellər ismin dörd halını – yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarını idarə edə bilər. Bu hallar birinci növbədə fellərin tələbi ilə reallaşır. Bu dörd halı idarə etməkdə təsirlənən fel, feli bağlama, məsdər və feli sifətlər arasında heç bir fərq görmürük. Burada yalnız birləşmənin xarici cəhətində fərqlərlə qarşılaşırıq.

Fellər ismin ziyəlik halı ilə əlaqədar olmur və onu idarə etmir. İsmi bu halı adlarla idarə olunur. Məsdərlərdə və feli sifətlərdə fellik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ad bildirmək xüsusiyyətinin olması onları adlara yaxınlaşdırır, bu xüsusiyyət onların ziyəlik halla işlənməsinə və ziyəlik halını idarə etməsinə imkan yaradır; məs.: *quşun uçmağı, körpənin gülməyi, sənin deyəcəyin (söz), onun oxuduğu (kitab)*. Dörd halın idarəsində onlar fel kimi, bir halın (ziyəlik halın) idarəsində isə ad kimi çıxış edir və həm də feli idarəyə xas olmayan atributiv əlaqəli birləşmə yaradır.

Fel olmayan nitq hissələri ilə idarə. Fel olmayan nitq hissələri ilə idarə dedikdə isim, sifət, say, əvəzlik, qismən də zərflərin idarə əlaqəsi prosesində tabeedicilərlə kimi çıxış etmələri nəzərdə tutulur. Məsələn, *evin qapısı, evin gözəli, evin biri, evin yuxarısı* birləşmələrinin birincisində *ev* sözünün isim (*qapı*), ikincisində sifət (*gözəl*), üçüncüsündə *say (bir)*, dördüncüsündə isə *zərf (yuxarı)* idarə etmişdir. Bu nitq hissələri ismin ancaq ziyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilər. Ziyəlik halı idarə etməkdə bu nitq hissələri daha fəal çıxış edir.

İsmlərlə idarə. İsmilərin əsas idarə obyektini ziyəlik haldır: *Şəfiqənin anası, onun kitabı, sənin düşüncələrin* və s. Başqa nitq hissələri ancaq substantivləşdikdən sonra ismin ziyəlik halını idarə edə bilər.

Digər halların ismlə idarə olunması bir qədər başqa şəkildədir. Burada isim fəal iştirak edə bilər və nisbətən məhdud çərçivə içərisində çıxış edir. Bunlardan bir çoxu üslub xüsusiyyəti daşıyır və bəzən də felin düşməsi nəticəsində idarəçilik ismin ölinə keçir: *yürüşə hazırlıq, ömrə zinət; Çəkdi ordusunu Məhəmməd Qacar; Gözündə fırtına, baxışında qış* (S.Vurğun); *yoldaşlardan ayrılıq, keçmişdən yadıgar*.

Sifətlərlə idarə. Sifətlər də ismlər kimi, ismin ziyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını əlaqədar olaraq onları idarə edir: *kitabın maraqlısı, işə bələd, dünyada məşhür, eşqdən məhrum*. Sifət ziyəlik halı idarə edərkən substantivləşir, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edərkən isə onda substantivləşmə getmir və bu halları idarə etmək sifətin öz xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Saylarla idarə. Saylar ismin ziyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilər. Azərbaycan dilində sayların yönlük halı idarə etməsinə də rast gəlmək olur, lakin bu, çox az-az özünü göstərir və bir sistem halında olmur.

Saylar idarə etmək cəhətindən daha çox sifətlərə bənzəyir. Onlar da sifətlər kimi, ziyəlik halı idarə edərkən substantivləşir (*məşğələlərin çoxu, tələbələrin biri*), başqa halları idarə edərkən isə öz xüsusiyyətini saxlayır, tək-tək hallarda substantivləşir; *beşdə biri, beşdə dördünü*, (insan) *burda çoxdur; adamlardan biri, beşdən az, üçdən çox; mənə çoxdur, sənə az?*

Müasir Azərbaycan dilində kəsr saylarının ümumilik və nisbətən çoxluq bildirən hissəsi (məxrəc) ismin yerlik halında işlənir və surət tərəfindən idarə olunur, ümumxalq danışq dilində isə tabe olan tərəf ismin çıxışlıq halında olur: *beşdə bir, beşdən biri*.

Sözlərin zərflər və bəzən də əvəzlilik vasitəsi ilə idarə olunmasına da təsadüf edilir: *İclasın əvvəli; boyadan, ləkədən uzaq; qulaq asanların hamısı*.

YANAŞMA ƏLAQƏSİ

Yanaşma əlaqəsinin yaranması üçün heç bir formal-qrammatik vasitə iştirak etmir. Məsələn, *yaxşı kitab*. Buna görə yanaşma əlaqəsinə belə bir tərifi verilir: tabelilik əlaqəsində olan iki söz arasında uzlaşma və idarə əlaqələri yoxdursa, bu sözlər arasındakı əlaqə yanaşmadır.

Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış birləşmələrin tabe olan tərəfi yanaşan, tabe edən tərəfi isə yanaşılan söz kimi qeyd edilir. Azərbaycan dilində yanaşan söz əvvəlcə, yanaşılan söz isə sonra gəlir.

Yanaşma əlaqəsində sözlərin yanaşması – yanaşı işlənməsi əsas götürülür: *gözəl insan, sarı don, çılpaq budaq, boz səma, durub baxmaq* və s. Lakin yanaşma əlaqəsində olan sözlər bir-birindən

aralı da dura bilər; məs.: *axşam məktəbdən evə qayıtmaq; səhər təbiətin gözəlliyini seyr etmək; indi kitabları döndənmə oxumaq.*

Yanaşma əlaqəsinin iki növü var: 1) tam yanaşma; 2) tam olmayan yanaşma.

1) **Tam yanaşma.** Bu elə yanaşmadır ki, burada əlaqədar olan sözlər arasında ya heç bir söz giro bilmir, ya da bunlar arasına elə sözlər daxil ola bilər ki, onlar da tabeedicilə yanaşma əlaqəsi saxlasınlar. Məsələn, *maraqlı kitablar, gözəllər bağlar.* Belə sözlər tabe olduqları sözlərdən ancaq o zaman ayrı düşə bilər ki, onların arasına girən sözlər də onlarla eyni tipli olsun. Məsələn: *maraqlı və mənalı kitablar; gözəllər və yaşamaqlı yerlər; gözəl, yaşıl bağlar və s.*

Tam yanaşma əlaqəsində olan sözlərin də yanaşma cəhətdən xüsusiyyətləri və fərqləri vardır. Məsələn, *yaxşı kitab* birləşməsi ilə *beş kitab* birləşməsinin tərəfləri arasındakı yanaşmanın nisbəti eyni deyildir; bunlardan birincisində yanaşma daha qüvvətli, ikincisində ona nisbətən zəifdir. Ona görə də bu birləşmələri birləşdirsək, bu halda birinci birləşmənin tabe olan tərəfi (*yaxşı*) yenə də əvvəlki vəziyyətində qalacaq, ikinci birləşmənin tabe olan tərəfi isə (*beş*) aid olduğu sözdən müəyyən dərəcədə ayrı düşəcəkdir: *beş yaxşı kitab.* *Həmin kitab* birləşməsindəki *həmin* sözünün yanaşması daha zəifdir. Bu birləşməni də yuxarıdakı sözlərlə birləşdirsək, *həmin* sözü daha əvvələ düşəcəkdir: *həmin beş yaxşı kitab.* *Dünənki kitab* birləşməsində olan *dünənki* sözünün yanaşması yuxarıdakı hər üç sözə (*həmin, beş, yaxşı*) nisbətən zəifdir: *dünənki həmin beş yaxşı kitab.*

2) **Tam olmayan yanaşma.** Burada yanaşan sözlə yanaşılan söz arasına müxtəlif sözlər daxil ola bilər. Araya daxil olan bu sözlər yanaşma əlaqəli birləşmənin ikinci tərəfi ilə yanaşma əlaqəsində deyil, başqa əlaqədə olur. Məsələn: *O həmişə yığıncaqlardan qaçır* cümləsində yanaşma əlaqəsi saxlayan *həmişə* və *qaçır* sözləri arasına *yığıncaqlardan* sözü daxil olmuşdur. Bu da *qaçır* sözü ilə idarə əlaqəsindədir.

Tam olmayan yanaşma əlaqəli sözlər bir-birinin yanında da işləyə bilər: *Şəfiqə əvvəl elə hesab elədi ki, yenə gələn Lütfulidir, sonra gördü ki, avtomobildən düşən öz əridir* (İ. Musabəyov); *Bəzən utanmışam səhvlərimdən... İndi birləşdirir ayıran bizi* (S. Vurğun). Burada yanaşma əlaqəsində olan *sonra gördü, bəzən utanmışam, indi bir-*

ləşdirir sözləri yanaşı işlənmiş olsa da, yenə onların əlaqəsi tam yanaşma deyildir. İstənilən vaxt belə sözlər arasına başqa sözlər və söz qrupları əlavə etmək olar. Məsələn, *sonra gördü* əvəzinə *sonra məni gördü; bəzən utanmışam* əvəzinə *bəzən məni səndən utanmışam; indi birləşdirir* əvəzinə *indi həyat bizi birləşdirir* şəklində demək olar.

Bu hal yan-yana işlənen, lakin tam olmayan yanaşma əlaqəli sözləri tam yanaşmadan ayırır.

Yanaşma əlaqəsi müxtəlif nitq hissələrindən olan sözlər arasında özünü göstərir. Bir nitq hissəsinə aid olan söz başqa nitq hissəsinə münasibətdə, yerinə görə həm yanaşan, həm də yanaşılan söz kimi çıxış edə bilər.

İsmi ismə yanaşması. Məs.: *Dəmir satırlarım, odlu sözlərim, adın çəkildə qalxır ayağa* (S. Rüstəm). *Qızıl şairlərin qızıl bir dastan; Qızıl yarpaqlara yazar, a dağlar!* (S. Rüstəm).

Qoşmaların köməyi ilə də isimlər isimləyə yanaşma bilər. Burada qoşma isimlər arasına daxil olur və yanaşma əlaqəsi yaradır: *Nəbi kimi adam, Əli kimi sənətkar* və s.

Sifətin ismə yanaşması. İsmə yanaşmaq sifətin əsas vəzifəsi olduğundan, belə birləşmələrdə sifətlər öz xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlayır və tam sifət kimi çıxış edir: *qırmızı bayraq, böyük şəhər, soyuq hava, gözəl ev, tənbel uşaq, pis adam, yağlı xörək, bozuntul rəng, uzunsov qarpız, ən parlaq ulduz, yamyaşıl çəmənlər, körpəcə uşaq* və s.

Sayın ismə yanaşması: *beş kitab, üç qələm, birinci sinif, xeyli adam, çox pul.*

Yanaşma əlaqəsində olan saylarla isimlər arasında *nəfər, ədəd, dənə, baş, cüt, dəst, dəstə, nüsxə* və sair ölçü bildiren isimlər işlənilir: *iki nəfər adam, beş ədəd kələm, beş dənə dəftər, beş baş aile, iki cüt çəkmə, bir dəst paltar* və s. Belə hallarda saylar isimlərlə bilavasitə deyil, həmin araya girən sözlər vasitəsilə əlaqə saxlayır. Saylar birinci növbədə həmin sözlərə aid olur, onlara yanaşır (məsələn, *üç nəfər, iki cüt*), sonra həmin sözlərlə ismə yanaşır. Beləliklə, sayla isim arasına girən sözlər saylarla isimlərin yanaşma əlaqəsini pozmur, lakin burada müəyyən məna çalarlığına səbəb olur, bəzisi isə kəmiyyət cəhətdən xüsusi mənalara yaradır. *Beş adam* birləşməsi

ilə *beş nəfər adam* birləşməsi arasında mənaca heç bir fərq yoxdur; *bir ceyran* birləşməsi ilə *bir cüt ceyran* birləşməsinin mənasında isə kəmiyyət fərqi vardır və yaxud *beş sünbül* birləşməsi ilə *beş dəstə sünbül* birləşməsinin mənaları müxtəlifdir.

Əvəzliyin ismə yanaşması. İşarə və təyini əvəzliliklər əksər hallarda isimlərə yanaşır və yanaşma əlaqəli birləşmələr yaradır: *bu zirzəmi, belə iş, həmin adam* və s.

Sual əvəzliliklərinin də bəziləri isimlərə yanaşır: *hansı kitab, neçə şəhər, neçə tələbə* və s.

Fəli sifətin ismə yanaşması. Fəli sifətlər də sifətlər kimi isimlərin əvvəlində gəlib onlarla yanaşma əlaqəsi saxlaya bilər: *oxuyan şəgird, yazan tələbə, duyan könüllər, düşünən başlar, döyünən ürək* və s.

Dilimizdə zərfin sifətə (*çox şirin*), sifətlərin özlərinin bir-birinə (*alçaq bir yalançı, qara bir yalan*) və s. yanaşması da var.

Tam yanaşma əlaqəsində sayın saya yanaşması da maraqlıdır. Burada təkliklər yüzliklərə, onluqlar və yüzliklər minliklərə, yəni də onluqlar və yüzliklər milyonluğa yanaşır; məs: *dörd yüz milyon* sayında *dörd* sözü (təklik) *yüz* sözüne (yüzlüyə) yanaşmış və beləliklə, *dörd yüz* birləşməsi əmələ gəlmişdir, sonra bu birləşmə sayın özü də *milyon* sözüne yanaşaraq *dörd yüz milyon* say birləşməsinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilində ayrı-ayrı sözlərin fellərə yanaşması da çox inkişaf etmişdir. Fellərlə ən çox yanaşma əlaqəsi saxlayan zərflərdir. Əsasən, tərz-i-hərəkət, kəmiyyət və zaman zərfləri ilə fellər arasında yanaşma əlaqəsi olur, lakin bəzən yer zərfləri də hallanmışdır. Vaxt fellərə yanaşır; məs.: *yavaş-yavaş yerimək, xeyli danışmaq, dünən gəlmək, içəri girmək, irəli soxulmaq*.

Fəli bağlamalar da aid olduqları fellərlə yanaşma əlaqəsi saxlayır: *durub baxmaq, oxuduqca düşünmək, görüşərək ayrılmaq* və s.

İsmlər də, substantivləşən bir sıra başqa sözlər də fellərə yanaşır. Burada, əsasən, *kimi, tək*, bəzən də *üçün* qoşmaları rol oynayır. Belə vaxtlarda qoşma ilə işlənən sözlər heç bir hal şəkilçisi qəbul etmir: *quş kimi uçmaq, kağız tək ağarmaq, oxumaq üçün gəlmək* və s.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

ÜMUMİ MƏLUMAT

Dil sistem xarakteri daşıyır. Bu sistemi təşkil edən dil vahidləri (fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə) özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Bu sistemin bir başında fonem, o biri başında isə cümlə dayanır. Fonem dilin ilk, öz-özlüyündə heç bir mənaya malik olmayan vahidi, cümlə isə dilin son, ən mənalı vahididir.

Söz birləşməsi bu silsilədə sözlə cümlənin sərhədində dayanır. Buna görədir ki, söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahid olmaqla yanaşı, bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlıdır. Lakin onlar müxtəlif, həm də bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və rolu vardır.

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ SÖZ

Söz birləşməsi də söz kimi dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub əşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Bu o deməkdir ki, söz birləşməsi sintaktik mövqeyinə, cümlədəki roluna və mənasına görə sözlə yaxınlaşır və o da söz kimi cümləyə tikinti materialı olaraq daxil olur. Lakin bu oxşarlıq söz birləşməsi ilə sözü eyniləşdirmir.

Hər şeydən əvvəl, söz leksik kateqoriyadır, söz birləşməsi isə qrammatik kateqoriyadır. Söz birləşməsi söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və s. ifadə etsə də, onlar təklikdə, təcrid olunmuş halda deyil, bir-biri ilə əlaqədə, münasibətdə ifadə edir. Söz müəyyən məfhumları ifadə edərkən öz-özlüyündə o məfhumun başqasına münasibətini göstərmir, lakin bütün söz birləşmələrinin mənasında belə bir əlaqə vardır (müqayisə et: *kitab – Əlinin kitabı*). Söz birləşmələrinin ümumi mənası məhz bu əlaqələr əsasında meydana gəlir. Sözlərin leksik, söz birləşmələrinin qrammatik kateqoriya olması da bununla əlaqədardır.

Söz soslər əsasında, söz birləşməsi isə sözlər əsasında yaranır. Söz cümlə üçün olduğu kimi, söz birləşməsi üçün də tikinti materialıdır.

Buna görə də söz birləşməsinin xarakteri onu əmələ gətirən sözlərlə çox bağlı olur. Əgər birləşməni əmələ gətirən sözlərin mənası aydın deyildirsə, o vaxt söz birləşməsinin də mənası başa düşülə bilər. Lakin söz birləşməsinin mənası onu təşkil edən sözlərin mənasının sadəcə toplusu olmayıb, sözlərin leksik-semantik mənə əlaqələrinin ifadəsi, ümumiləşmiş halıdır. Buna görə də söz birləşməsi yalnız formasına görə deyil, mahiyyətə də sözdən fərqlənir.

Söz birləşməsi sözə nisbətən daha çox leksik konkretiyə malikdir. Müqayisə et: *oxumaq – kitabı oxumaq, məktub – bu məktub, saat – qol saati* və s. Beləliklə, söz birləşməsində sözün mənası konkretləşir, dəqiqləşir. Söz birləşməsi daxilində sözdəki abstraksiya zəifləyir. Söz birləşməsində söz çoxmənalılıqdan, omonimlikdən məhrum olur və tək mənasında çıxış edir. Müqayisə et: *göz – insanın gözü, şəkafin gözü; yaz – yaz fəslə; kök – kök adam, ağacın kökü* və s.

Söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün birləşməsinə əmələ gəlir, onlardan birinin ixtisarı birləşmənin ixtisarı deməkdir. Söz üzün belə xüsusiyyət tələb edilmir. Hər bir söz iki, üç deyil, öz-özünüdə bir leksik vahiddir. Bu cəhətdən "söz birləşməsi = söz" deyil. Əksinə, bir halda "söz birləşməsi = 2 söz", başqa halda "söz birləşməsi = 3 söz" və s. ola bilər. Deməli, söz birləşməsinin özü deyil, hər komponenti sözə bərabərdir, hər komponenti bir sözdür.

Birləşmədə köməkçi vasitələrin iştirakı nəticəsində komponentlərin sayından çox söz iştirak edə bilər. Məsələn, *savad almaq üçün oxumaq* birləşməsində üç komponent, dörd söz; *evə tərəf getmək* birləşməsində iki komponent, üç söz vardır.

Bunlar söz birləşməsinin sözdən ciddi şəkildə fərqləndirir. Lakin dildə iki, üç müstəqil sözdən əmələ gəlmiş sözlər də (mürəkkəb sözlər) fəaliyyət göstərir. Mürəkkəb sözlərin "zahiri görkəmi", ifadə üsulu söz birləşməsi ilə çox yaxınlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətlərini nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çox çətin olur. Sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa da, mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətindir.

Mürəkkəb sözlər də, əsasən, söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalaşır. Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və söz birləşmələrində olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də bu cəhətdən qruplaşır.

Söz birləşmələri	Mürəkkəb sözlər
1. Ağ kağız, göy çəmən, sarı çiçək, uca dağ, uzun yol, qara paltar, nazik bel, qızıl qaşığı, xoş söz;	ağsaqqal, göyçöz, ağbəniz, ucaboy, uzunsaç, qaraqaş, Gülçöhrə, hacileylak, incəsənət, xoşbəxt;
2. Tut yarpağı, su qabı, pəncərə şüşəsi, yazı taxtası, insan səsi, məktəb binası;	ayaqqabı, bayramqabağı, boyunbağı, yüzbaşı, danaburnu;
3. Kitab oxuyan, çay içən, şeir yazan, xəbər gətirən, maşın sürən, yük daşıyan, şahmat oynayan;	pambıqyığın, taxılbiçən, toxumsapən, aşsüzən, susapən, yerölçən, üzqırخان, ağacdalan;
4. Evə baxan, tamaşaya baxan, suya giren, suya batan, məktəbə gedən, işə yaranan.	günəbaxan, falabaxan, qulağagirən, donuzabaxan, aqlabatan, yerəbaxan, işəyarar, xoşagələn.

Burada qarşılaşdırılan söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında aşağıdakı ümumi cəhətləri qeyd etmək olar.

1. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsinə əmələ gəlmişdir. Onları təşkil edən sözlər hər iki halda müstəqil sözlərdir.

2. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aiddir və eyni qrammatik formadadır.

3. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birinə uyğun şəkildə sıralanır.

4. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Birinci qrupda olanlar yanaşma əlaqəsi ilə, ikinci qrupda olanlar idarə və uzlaşma əlaqələri ilə, üçüncü və dördüncü qrupda olanlar idarə əlaqəsi ilə əmələ gəlmişdir.

Yalnız belə konkret qarşılaşdırmada deyil, ümumi şəkildə götürüldükdə də söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərdən eyni əlamətlərlə müəyyənləşdirilir.

Bunlara baxmayaraq, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərdən bir-birindən fərqlənir. Bu, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər leksik-semantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik, adətən, qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni

kəsir, ya da bu əlaqə çox zəifləyir. Mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

2. Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək olur: *kitab (nə?) – almaq (nə etmək?), maraqlı (necə?) – kitab (nə?), evə (hara?) – getmək (nə etmək?)* və s. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin isə xüsusi sualları olur, yəni onlara ayrıca sual vermək mümkün olmur, mürəkkəb söz bütövlükdə bir suala cavab verir: *günəbaxan (nə?), ağsaqqal (necə?), Xanəli (kim?)* və s.

3. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsir edici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir, bu əlaqələri əmələ gətirən qrammatik vasitələr isə (əgər belələri varsa) dinamik xüsusiyyət daşıyır. Mürəkkəb sözlərdə bu əlaqələr hiss edilmir, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı isə onlar nəzərə alınmır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik əlamətlər daşlaşaraq, həmin sözün bir ünsürünə çevrilmiş olur. Məsələn, *evə getmək* birləşməsindəki *evə* və *getmək* sözləri arasındakı idarə əlaqəsi açıq şəkildə özünü göstərir, oradakı *ə* hal şəkilçisi kimi xüsusi qeyd edilir. *Günəbaxan* mürəkkəb sözündə isə əlaqə gizli formaya keçir, oradakı *ə* isə, öz əslindən fərqli olaraq, şəkilçi deyil, sözün bir səsi kimi çıxış edir. Yaxud *tarix kitabı* birləşməsinin ikinci tərəfindəki *ı* şəkilçidirsə, *ayaqqabı* sözünün sonundakı *ı* sözün bir səsidir.

4. Söz birləşməsinin hər komponentinin özünəməxsus müstəqil vurğusu olur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur. Müqayisə et: *boş qab – boşqab, günə baxan – günəbaxan, incə sənət – incəsənət*.

5. Söz birləşmələrinin tərəfləri mütəhərrik olur. Onlar hər təsədüfdə yeni sözlərlə birləşərək, başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Bu cəhətdən ən vacib əlamət odur ki, söz, birləşmənin komponenti olduğu vaxt eyni zamanda başqa birləşmənin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Məsələn, *kolxoz sədri – kolxoz sədrinin qardaşı, kolxozun sədri – bu kolxozun sədri, kitabı oxumaq – həmin kitabı oxumaq* və s. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri isə belə xüsusiyyətə malik olmur. Mürəkkəb sözlərdə (əgər o, həqiqətən, mürəkkəb söz kimi tam formalaşdırsa) heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələndərək, yeni birləşmə və ya mürəkkəb söz təşkil edə bilmir.

MÜRƏKKƏB İDARƏ ADLARI SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ KİMİ

Məlum olduğu üzrə, müasir dilimizdə ayrı-ayrı idarə, təşkilat, müəssisə və sairəni adlandırmaq üçün bir sözdən istifadə edildiyi kimi (*nəzirlik, akademiya, universitet, institut* və s.), qrammatik cəhətdən və mənaca bir-biri ilə əlaqədar olan iki və daha artıq sözün birləşməsindən də – söz birləşmələrindən də istifadə edilir (*maarif nazirliyi, elmlər akademiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu*).

Bu birləşmələr Azərbaycan dilçiliyində uzun zaman heç bir qeyd-şərt qoyulmadan mürəkkəb isimlər sırasında verilmiş və “mürəkkəb idarə adları” deyə izah edilmişdir. Əslində isə bu birləşmələrin nə qrammatik forması, nə komponentlərinin vəziyyəti və münasibəti, nə deyilən xüsusiyyətləri onları mürəkkəb sözlərə yaxınlaşdırmır, əksinə, mürəkkəb sözlərdən fərqləndirir. Bu birləşmələrdə mürəkkəb sözlərə xas olmayan bircə cəhəti qeyd etmək kifayətdir: onların tərkib hissələri dilin lüğət tərkibinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişikliyə uğrayır, ümumi model və mənə qaldığı halda, birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri başqa bir sözlə əvəz olunur. Müqayisə et: *maarif komissarlığı – maarif nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Darülfünunu – Azərbaycan Dövlət Universiteti*.

Bir söz ifadə etdiyi şeyanın, əlamətin aidliyi ilə əlaqədar olaraq, çox müxtəlif sözlərlə birləşib bir sıra birləşmələr əmələ gətirir:

<i>Bakı</i>	_____	} <i>komitəsi</i>
<i>şəhər</i>	_____	
<i>rayon</i>	_____	
<i>partiya</i>	_____	
<i>komsomol</i>	_____	
<i>həmkarlar</i>	_____	
<i>təşkilat</i>	_____	
<i>təsis</i>	_____	
<i>icraiyyə</i>	_____	

Bu xüsusiyyətlərin heç biri mürəkkəb sözlərdə yoxdur. Dilin lüğət tərkibində sözün fəaliyyəti və müstəqil inkişaf yolu ilə onun mürəkkəb sözün komponenti olaraq inkişafı bir-birinə uyğun gəlir. Mürəkkəb sözün komponentini təşkil edən söz ayrılıqda fəaliyyətdən

düşөрək arxaikləşsə də, mürəkkəb sözün tərkibi dəyişməz qalır. Azərbaycan dilində vaxtilə işlənmiş bir çox sözlər, eləcə də bir sıra ərəb və fars sözləri müasir dilimizdə işlənmədiyini halda, ayrı-ayrı lək-sik vahidlərin tərkibində qalmaqdadır; məs.: *abqora*, *qaravaş*, *qıra-ət-xana*, *kitabxana* və s. Sözün söz birləşməsinin komponenti olması isə müvəqqəti xarakter daşdığından, o öz əsil inkişaf yolundan kənara çıxmır. Belə hal ola bilməz ki, söz ayrılıqda işlənməsin, müasir dildə heç bir mənə verməsin, lakin söz birləşməsinin komponenti olaraq birləşmə yarada bilsin.

Mürəkkəb idarə adları bu cəhətdən də mürəkkəb sözlərə uyğun gəlmir və onlar dildəki mövqeyi, məfhumuna münasibəti və s. cəhətlərdən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan, lakin tərkibi, modeli və bir sıra başqa xüsusiyyətləri ilə söz birləşmələrindən fərqlənən birləşmələrdir. Müəyyən müəssisə, idarə və təşkilatların adı kimi işlənmələri onlara, əslində heç bir yeni keyfiyyət vermir, bu tipli olan və hamı tərəfindən söz birləşməsi kimi qəbul edilən bütün birləşmələr belə ad bildirmək xüsusiyyətinə malikdir: *kolxoz sədri*, *kitabın cildi*, *sədrin kabinet*, *məktəb binası* və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər, adətən, iki, bəzən də üç kökdən ibarət olur; mürəkkəb söz üçün üç kök son həddir və həm də belə mürəkkəb sözlər olduqca az miqdardadır. Mürəkkəb idarə adları isə iki və üç sözdən ibarət olduğu kimi (*maarif nazirliyi*, *rayon icraiyyə komitəsi*), daha artıq sözdən də ibarət ola bilər (*Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti*).

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏ

Söz birləşməsi ilə cümlə dilin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidlərdir.

Bunların hər ikisi sözlər əsasında əmələ gəlir. Sözlərin əlaqələnməsi isə hər iki halda ümumxalq dilində tarixən yaranmış və ümumiləşərək mücərrədləşmiş qaydalar əsasında olur.

Həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə real varlıqdan doğan münasibətlər – əşyalar arasındakı, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı münasibətlər ifadə edilir. *Kağızı cırmaq* birləşməsində *kağız* əşyanın *cırmaq* hərəkətinə münasibəti ifadə edilir, *kağızı cırdı* cümləsində də həmin münasibət ifadə edilir. Yaxud *evə*

getmək birləşməsində hərəkətin məkana münasibəti necədirsə, *evə gedir* cümləsində də elədir.

Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrlə cümlədəki qrammatik əlaqələr də, əsasən, bir-birinə uyğun gəlir. *Evə getmək*, *evi görmək*, *evdə oturmaq*, *evdən gəlmək*, *maraqlı kitab*, *yaxşı danışmaq* birləşmələrini cümləyə çevirərək *evə gedirəm*, *evi görürəm*, *evdə otururam*, *evdən gəlirəm*, *maraqlı kitabdır*, *yaxşı danışır* şəklində işlətək, birləşmələri əmələ gətirən sözlərin əlaqəsində heç bir dəyişiklik əmələ gəlməz. Həm birləşmələrdə, həm də cümlələrdə sözlər idarə (*evə getmək* – *evə gedir*, *evi görmək* – *evi görür*, *evdə oturmaq* – *evdə oturur*, *evdən gəlmək* – *evdən gəlir*) və yanaşma (*maraqlı kitab* – *maraqlı kitabdır*, *yaxşı danışmaq* – *yaxşı danışır*) əlaqələri ilə bağlanmışdır.

Söz birləşmələri ilə cümlələrin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik vasitələr də bir-birinə uyğun gəlir. Müqayisə et: *evdən gəlmək* – *evdən gəldi*, *evə tərəf getmək* – *evə tərəf getdi*, *gələcək üçün çalışmaq* – *gələcək üçün çalışır*.

Sözlərin sırasına görə də söz birləşməsi ilə cümlə arasında yaxınlıq vardır. Bunların hər ikisində sözlər eyni ardıcılıqla sıralanırlar. *Əli gələndə* – *Əli gəlir*, *kitabı oxumaq* – *kitabı oxudun*, *evdən ötrü darıxmaq* – *evdən ötrü darıxır* və s.

Lakin bunlar mahiyyətə bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Söz birləşmələri ilə cümlələr arasındakı əsas fərq onların mənası ilə əlaqədardır. Cümlə bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir. Cümlə dilin bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan, birinci növbədə onunla fərqlənir ki, o (yəni cümlə), ünsiyyət vasitəsidir, fikir ifadə edir. Söz birləşməsi isə cümlədən fərqli olaraq, heç bir bitmiş fikir ifadə etmir. Müqayisə et: *bu kitabdır* – *bu kitab*, *evə getdi* – *evə gedən*, *kitabı aldı* – *kitabı almaq*.

Söz birləşməsi ilə cümlə arasında olan bu fərqli cəhət – məna fərqi onlar arasında bir sıra başqa fərqli xüsusiyyətlərin də meydana çıxmasına səbəb olur. Cümlədə sözlər dinamik xarakter daşıyır, fəaliyyət göstərir. Söz birləşməsində və onu təşkil edən ayrı-ayrı sözlərdə belə dinamiklik yoxdur. O, statik xüsusiyyətə malikdir və buna görə ki, söz birləşmələri sözlər kimi nominativ xarakterə malik olur. Söz birləşmələri hadisələri, prosesləri, onların əlaqələrini durğun şəkildə qeyd edir, adlandırır.

Cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, ikincisi isə cümləyə məxsus intonasıyadır. Bu iki əlamət vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Bu əlamətlərin heç biri söz birləşmələrində yoxdur.

Cümlə ilə söz birləşməsinə fərqləndirən əlamətlərdən biri də modallıqdır. Modallıq mühüm qrammatik kateqoriyalardan olub, cümlənin əsas əlamətlərindən biri sayılır. Söz birləşmələrində isə modallıq olmur.

Cümlələrdə modallığı daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq və müxtəlif tipli münasibətlər ifadə etmək üçün xüsusi söz qruplarından istifadə olunur; məs.: *Əlbəttə ki, o, Alının fikrini bilmirdi* (M.Hüseyn); *Dayan! Balka, o hala getməmişdir* (Ə.Məmmədov); *Qarıbədir, adətən, bütün aşıqlar öz sevgililərinə saxavətlə saadət vəd etmişlər, sən isə mənə bunu da çox görürsən* (Ə.Məmmədov). Söz birləşmələrində isə belə sözlər işlədilmir. Bu o deməkdir ki, söz birləşmələrində modallığın zahiri əlamətlərini də görmək olmur.

Ümumiyyətlə, cümlənin imkanları söz birləşməsinin imkanlarından çox-çox genişdir. Söz birləşməsinin əmələgəlmə qaydaları cümlənin bütün qrammatik sxemini əhatə edə bilmir. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin, demək olar ki, bütün vasitələri, bütün hissələri iştirak edir. Sanki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür. Bu cəhətdən söz birləşməsi özü də insana məhz cümlə vasitəsi ilə xidmət edir, dilin bir ünsürü kimi, özünün kommunikativ vəzifəsini cümlədə yerinə yetirir; o da söz kimi, cümləyə tikinti materialı halında daxil olur. Məhz buna görədir ki, cümləni təşkil edən ünsürlər çox müxtəlif olduğu halda, oraya (cümləyə) cümlənin təşkilində bilavasitə iştirak etməyən, lakin ona müxtəlif mənə çalarlıqları verən, əlavə xüsusiyyətlər gətirən bir sıra əlavə vasitələr daxil olur; söz birləşməsi isə öz əsas təşkilədiciləri ilə məhdudlaşır.

Cümlədə xitablardan, ara sözlərdən, nidalardan, ədatlardan və bağlayıcılardan geniş dairədə istifadə olunduğu halda, söz birləşmələrində bunlardan istifadə olunmur.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ SƏRBƏST VƏ SABİT BİRLƏŞMƏLƏR

Söz birləşmələrinin komponentlərinin leksik-semantik əlaqəsi, bu əlaqənin xüsusiyyəti və xarakteri söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən söz birləşmələri bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir və bununla əlaqədar olaraq, onlar (söz birləşmələri) "sərbəst" və "sabit" birləşmələr adları ilə iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır.

Sərbəst birləşmələr əsil qrammatik birləşmələr olub, söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin əsas və vahid obyektidir. Bu birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əsil mənalarından uzaqlaşır, öz leksik müstəqilliyini saxlayır və birləşmənin leksik-semantik deyil, leksik-qrammatik ünsürləri olurlar. Belə birləşmələri hissələrinə ayırmaq, təhlil etmək olur və bu təhlil onların ümumi ruhunu pozmur, birləşmənin əsas mənasına təsir etmir: *yaxşı əsər, hündür bina, kitabın cildi, məktəbdə oxumaq* və s.

Sabit birləşmələr belə sərbəstliyə malik olmur, onlar dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir; dildə onlardan hazır şəkildə istifadə olunur. Belə birləşmələri əmələ gətirən sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır, onların mənaları birləşmənin ümumi mənası fonunda itir, hissedilməz olur və beləliklə, bu sözlər birləşmənin leksik-semantik ünsürlərinə çevrilmiş olur. Bu sözlər birləşmə daxilində ümumi bir mənə, bir məfhum ifadə edirlər: *başına hava gəlmək, dilotu yemək, gözdən pərdə asmaq, fikir çəkmək, sözümdən dönmək* və s.

Sabit birləşmələr leksik birləşmələrdir, buna görə də onlar söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimə daxil olmur. Sintaksisdə söz birləşmələrdən bəhs edərkən yalnız sərbəst birləşmələr nəzərdə tutulur.

Sabit birləşmələr sərbəst birləşmələrin mənə inkişafı nəticəsində əmələ gəlir. Sərbəst birləşmələrdən sabit birləşmələrə doğru inkişafda forma dəyişikliyi getmir. Sabit birləşmə söz birləşməsinin köhnə forma əsasında yeni mahiyyət kəsb etməsidir. Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa, sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. Statik vəziyyətdə götürüldükdə formaları cəhət-

dən sərbəst və sabit birləşmələr arasında heç bir ciddi fərq tapmaq olmur. Onlar eyni qrammatik qaydalara əsaslanır. Hər iki birləşmə növünün ümumi strukturu, modeli, komponentlərinin forması, qrammatik əlaqələri bir-birinə uyğun gəlir. Bu cəhətdən aşağıdakı tutuşdurmaya nəzər yetirmək kifayətdir.

Sərbəst birləşmələr	Sabit birləşmələr
1. <i>Su tökmək, kitab almaq, məktub yazmaq, su içmək, meyvə yemək, dərs öyrənmək, yük daşımaq;</i>	<i>Dil tökmək, ağız açmaq, sıxıntı çəkmək, göz çıxartmaq, hava almaq, intiqam almaq, göz döymək;</i>
2. <i>Kitabı oxumaq, məktubu göndərmək, başını daramaq, dərslərini öyrənmək, kağızlarını yandırmaq;</i>	<i>Könlünü almaq, başını ucaltmaq, başını aparmaq, cilovunu yığmaq, zəhləsini aparmaq, başını piyləmək, atasını yandırmaq;</i>
3. <i>Evə getmək, kitabı baxmaq, dəftərə yazmaq, divara dəymək (toxunmaq), suya batmaq, ələ götürmək, dağa çıxmaq;</i>	<i>Başa çıxmaq, vecinə gəlmək, başa batmaq, ayağına yazmaq, ürəyinə dəymək, ağılına batmaq, ələ almaq, gözə girmək;</i>
4. <i>Yoldan keçmək, maşından düşmək, ağacdən düşmək, evdən getmək, kitabdan oxumaq;</i>	<i>Ürəyindən keçmək, gözədən düşmək, nəzərdən keçirmək, abırdan salmaq, nəzərdən düşmək, başından ələmək;</i>
5. <i>Açıq qapı, örtülü pəncərə.</i>	<i>Açıq ürək, örtülü bazar (dostluğu pozar).</i>

Azərbaycan dilində eyni leksik vahidlərdən eyni model əsasında təşkil olunmuş bir sıra birləşmələr də var ki, eyni formada yerinə görə həm sərbəst birləşmə, həm də sabit birləşmə kimi istifadə olunur. *Yoldan çıxmaq, əldən düşmək, əldən salmaq, yolunu azmaq, tor atmaq, tora düşmək, nazik əyirmək, ayağı bədramək, quyruq bulamaq, isti aşı soyuq su qatmaq* və s. kimi birləşmələr belə xüsusiyyət daşıyır. Məs: *Maşın gələndə yoldan çıxmaq lazımdır* cümləsində *yoldan çıxmaq* sərbəst birləşmə kimi, *Pis adamlara qoşulub yoldan çıxmaq insanın həyatı üçün təhlükəlidir* cümləsində *yoldan çıxmaq* sabit birləşmə kimi işlənmişdir.

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB BİRLƏŞMƏLƏR

Söz birləşməsi dedikdə, adətən, iki müstəqil sözün birləşməsi nəzərdə tutulur. Ona görə də iki sözlü birləşmələr sadə birləşmələr hesab olunur; məs.: *yaşıl çəmən, oxumaq həvəsi, bahar fəslə, kitabı sevmək*.

Qeyd. Burada söz deyərək müstəqil mənalı sözlər nəzərdə tutulur. Kəmkəci sözlər söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olmasında heç bir rol oynamır. Buna görə də *evə getmək* birləşməsi sadə olduğu kimi, *evə sarı getmək* birləşməsi də sadədir.

Sadə birləşmələr söz birləşmələrinin çıxış nöqtəsi, ilk variantıdır. Belə birləşmələr minimum zəruri ünsürlərdən təşkil olunur, bu ünsürlərdən birinin ixtisarı söz birləşməsinin ləğvi deməkdir. Sadə birləşmələr dilin quruluşu nöqtəyi-nəzərindən söz birləşmələri haqqında sintaktik təlimin bütün əsas tələblərinə cavab verir.

İkiden artıq müstəqil sözdən əmələ gəlmiş birləşmələr mürəkkəb birləşmələr hesab olunur: *dərs kitabının cildi, şadlığından sevinən uşaq* və s. Mürəkkəb birləşmələr sadə birləşmələr əsasında, sadə birləşmələrin bu və ya başqa şəkildə genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir və onlar da sadə birləşmələrdə istifadə olunan qrammatik formalara əsaslanır. Mürəkkəb birləşmələr söz çoxluğu və məzmun genişliyi ilə sadə birləşmələrdən fərqlənir. Dildə mürəkkəb birləşmələrdən tez-tez istifadə olunur, mürəkkəb birləşmələrin bir neçə sözdən ibarət olması onlarda maraqlı quruluş xüsusiyyətləri əmələ gətirir. Bu cəhətdən mürəkkəb birləşmələrin aşağıdakı formalarını qeyd edə bilərik:

1. Bir tabeədici və bir neçə tabe sözdən ibarət olan mürəkkəb birləşmələr. Belə birləşmələrdə tabe sözlər bir-biri ilə qrammatik əlaqədə olmur, hər biri birbaşa əsas sözə tabe olur. Bu tipli mürəkkəb birləşmələri iki yerə ayırmaq olar:

a) tabeədici söz substantiv xüsusiyyətə malikdir və bir qayda olaraq, isimdir: *evdəki beş gümüş qaşığı, həmin möhkəm daş hasarı;*
b) tabeədici söz feldir: *səhər mağazadan kitab almaq, çiçəkləri evə göndərmək, kitabları evdən məktəbə aparanda.*

2. Birləşmədəki sözlərin hamısı deyil, bir qismi birləşmənin əsas tabeədici sözü ilə qrammatik əlaqə saxlayır. Belə birləşmələrin

daxilində əsas təbəedici sözlə qrammatik əlaqədə olmayan sözlər də iştirak edir. Bu sözlər mürəkkəb birləşmələrdəki başqa sözlərə təbə olur. Beləliklə, mürəkkəb birləşmə daxilində əsas təbəedici sözün iştirak etmədiyə əlavə söz birləşmələri də ayırmaq mümkün olur: *həmin evdəki maraqlı kitab; adamlara baxmadan astaca getmək; bu kitabı oxumaq; kitab, dəftər və qələmləri yığışdırıb evə gedəndə zəngin səsinə eşitmək (onun üçün gözəlilməz idi).*

Bu birləşmələrin daxilində bir neçə əlavə, ikinci dərəcəli mərkəzləşdirici üzvlər də müəyyənləşdirmək mümkündür.

3. Sura ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr. Belə mürəkkəb birləşmələr ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə əsaslanır: *filoloji fakültənin dekanının müavini, Moskva universitetinin kimya fakültəsi, kolxoz sədrinin qardaşı oğlu.*

Belə birləşmələrdə həmin birləşmələrin bu və ya digər tərəfini izah edən və ya həmin birləşmə vasitəsi ilə izah olunan, lakin əlaqədar olduğu sözlə qarşılıqlı deyil, birtərəfli tabelilik əlaqəsi saxlanması ilə birləşmədəki başqa sözlərdən fərqlənən sözlər də iştirak edir: *filoloji fakültənin dekanının birinci müavini, filoloji fakültənin dekanının yazdığı məktub, bu kolxozun ferma müdiri.* Bu birləşmələrdəki *birinci, məktub* və *bu* sözləri belə xüsusiyyət daşıyır.

İSMİ VƏ FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Təbə edən tərəfin ifadə vasitəsinə görə söz birləşmələri üç cür olur: ismi birləşmələr, zərf birləşmələri və feli birləşmələr.

Zərf birləşmələrinin ismi birləşmələrə oxşadığı və az inkişaf etdiyini nəzərə alaraq, çox vaxt onları ayrıca qrupa ayırmır və ismi birləşmələrə daxil edirlər.

İsmi birləşmələr

İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur.

İsmi birləşmələrin ən çox yayılmış formaları bunlardan ibarətdir: *isim+isim (gümüş qaşığı, qala qapıları, dağın havası); sifət+isim (dadlı meyvə, gözəl şəhər, geniş küçə); say+isim (beş kitab, xeyli adam, birinci sinif); əvəzlik+isim (həmin yer, sənin kitabın, bu dağlar); feli sifət + isim (gələn adam, oxunmuş kitab, yazılacaq məktub).*

İsmi birləşmələrin nisbətən az yayılmış və az işlənən formaları da vardır. Aşağıdakı birləşmə formalarını bura daxil etmək olar: *isim+say (tələbələrədan biri, uşaqların üçü); əvəzlik + say (bizim biriniz, onların ikisi); isim + sifət (uşaqların ən kiçiyi, qadının gözəli); əvəzlik + sifət (bizim böyüyümüz, onların qorxağı); sifət + sifət (gözəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı); məsdər + isim (oxumaq həvəsi, işləmək arzusu); isim + məsdər (quşun oxumağı, natiqin danışımağı).* Çox təsadüfi hallarda işlənən *bizim oxuyuruq, onların oxumuşu* və yaxud *beşdən biri, beşin üçü* və s. tipli birləşmələri də qeyd etmək olar.

İsmi birləşmələr iki yolla əmələ gəlir: 1) analitik yolla; 2) sintetik yolla. Analitik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə xüsusi şəkilçidən istifadə olunmur. Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində əsas rol söz sırası və intonasiya oynayır: *gözəl həyat, uca dağ, üç dost, belə bağ* və s. Analitik yolla ismi birləşmələrin əmələ gəlməsində bəzən köməkçi sözlərdən də (qoşmalardan) istifadə edilir: *Əli kimi alim, iş üçün alət* və s. Sintetik yolla əmələ gələn ismi birləşmələrdə şəkilçilər əsas vasitə hesab olunur. İsmi birləşmələrin böyük bir qismi bu yolla əmələ gəlir: *evin qapısı, dağın zirvəsi, bizim arzumuz, məktəb direktoru* və s.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa ayrılır:

1. Təyini söz birləşmələri.
2. Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr.

Təyini söz birləşmələri. Təyini söz birləşmələri atributiv münasibətlər əsasında yaranır (təyindən təyin olunanın birləşməsindən əmələ gəlir).

Təyini söz birləşmələrinin üç növü var:

- a) birinci növ təyini söz birləşmələri;
- b) ikinci növ təyini söz birləşmələri;
- c) üçüncü növ təyini söz birləşmələri.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində heç bir qrammatik-morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Belə birləşmələrin sözlərin yanaşmasından əmələ gəlir, birinci tərəf atributiv, ikinci tərəf isə həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır: *yaxşı kitab, maraqlı dər, gözəl vətən, oxuyan şagird, yazan tələbə* və s.

Birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi, bir qayda olaraq, isimlə və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə, birinci tərəfi isə isimlə, sifətlə, sayla, əvəzliklə və feli sifətlə ifadə olunur. Məsələn:

a) birinci tərəfi isimlə ifadə olunanlar: *daş hasar, dəmir qapı, gümüş qaşığı, taxta arakəsmə, torpaq yol, çit paltar, yun parça* və s.

b) birinci tərəfi sifətlə ifadə olunanlar: *böyük şəhər, geniş otaq, hündür bina, qiymətli tədqiqat, sərin su, göy çəmənlər, qoca bağban, tarixi hadisə, yeni dövr, təvazökar alim, günəşli ölkə* və s.

c) birinci tərəfi sayla ifadə olunanlar: *beş qitə, on adam, iki millət, ikinci kurs, dördüncü mərhələ, iyirminci əsr, xeyli əsər, çox kitab* və s.

ç) birinci tərəfi əvəzliliklə ifadə olunanlar: *həmin hadisə, bu ölkə, bütün insanlar, o dağlar* və s.

d) birinci tərəfi feli sifətlə ifadə olunanlar: *işləyən gənclər, oxuyan uşaqlar, açılan qapı, axan su, ləpələnən dəniz, yazılmış qanun, gələcək gün, gülməli hadisə, vuruşan ordu* və s.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi, cümlədəki vəzi-
fəsindən asılı olaraq, müxtəlif şəkilçilər – kəmiyyət, hal, xəbərlilik, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edə bilər; məs.: *Bu sözdən sonra Tütüncü oğlu məni qucaqladı, öpüşdük, ikimiz də ağladığımız* (M.S.Ordu-
badi); *Bu adamın yanında böyük bir fanar qoyulmuşdu*. (M.S.Ordu-
badi); *Şəhərin kənarında olan böyük bir bağçada, hər yerdə olan kimi, ağaclar göyərib yarpaq açmışdı* (C.Cabbarlı); *O, gözəl, girdəşifət, gənc bir qızdı, şərqli qızlara məxsus qara dərin, ataşlı gözləri, qaləmlə çəkilmis kimi, qara qaşları, incə dodaqları vardı* (C.Cabbarlı).

Bu şəkilçilər həmin birləşmənin əlaməti hesab olunmur və onun
növlünü dəyişmir, çünki onlar söz birləşməsinin əmələ gəlməsində
vacib ünsürlər kimi çıxış etmir, söz birləşməsi onların köməyi olma-
dan əmələ gəlir.

Birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzv-
ləri rolunda çıxış edir: birinci tərəf həmişə təyin, ikinci tərəf isə
mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflilik, bəzən də təyin rolunda olur; məs.:
Ağacda cürbəcür güllər açılıb səhneyi-əsimana baxıb güllüdü
(C.Cabbarlı); *Duyan könüllüdəki; Diləklərdi, diləklər, ən müqəddəs sandığım* (N.Xəzri); *Gözişləməz zəmilərdə görmüşəm; Xalqın böyük əməyini bu yerdə* (N.Xəzri).

İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi heç bir gram-
matik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət
şəkilçisi ilə işlənir: *dağ çayı, bulaq suyu, kənd həyatı, yol qeydləri, alma ağacı, məktəb binası, tələbə bileti, yaz səhəri, sair xəyali, vətən torpağı, xalq məhəbbəti* və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin bir sıra mənə və qrammatik
xüsusiyyətləri var:

a) Bu birləşmələr mənəsinə görə ümumilik, mücərrədlik bildirir.
Ona görə də mürəkkəb idarə adları daha çox bu birləşmələrlə ifadə
olunur: *Bakı soveti, həmkarlar ittifaqı, kolxoz idarəsi, rayon komitəsi, komsomol təşkilatı* və s.

b) Bu birləşmələrdə mürəkkəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli
var. Mürəkkəb isimlərin bir çoxu bu birləşmələrin formasına əsas-
lanır: *kəlikotu, quşəppayı, suiti, Koroğlu, davadabanı, ayaqqabı* və s.

c) Bu birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri məhduddur. Onla-
rın hər iki tərəfi, əsasən, isimlə ifadə olunur. Başqa nitq hissələrinə
aid sözlərlə ifadə olunduqda həmin sözlər substantivləşərək, isim kimi
çıxış edir: *ellər gözəli, "beş" arzusu* və s.

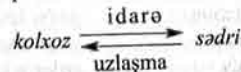
İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri əvəzliliklə, xüsusən
şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmur (*nə* sual əvəzliyindən başqa), ona
görə də bu birləşmələrin ikinci tərəfi birinci və ikinci şəxslərə məx-
sus mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmir.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri, xüsusən birinci
tərəfi ancaq o zaman xüsusi isimlə ifadə oluna bilər ki, onların əla-
qəsi həqiqi mənadan müəyyən dərəcədə ayrılmış olsun, mücərrədləş-
sin, həqiqi mənsubiyyət münasibəti olmasın, tərəflər əşyalar, əşya-
larla şəxslər arasındakı obyektiv əlaqələri bildirməkdən daha çox
birlikdə bir ad, bir məfhum bildirməyə meyil göstərsinlər; məs.:
Nizami muzeyi, Sabir bağı, Araz çayı, Xəzər dənizi, Azərbaycan gözəli, Nərimanov prospekti, Səttarxan xiyabanı və s.

ç) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda
cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir, bir tərəf cəmlənəndə o biri tərəf tək
olur: *gözəllər gözəli, dünya gəncləri, həyat aşıqları, yollar ayrıcı, sular sonası* və s. (*həmkarlar ittifaqları, gənclər təşkilatları* kimi bir-
iki birləşmə müstəsnaadır).

d) Bu birləşmələrin tərəfləri həmişə yanaşı işlənir və onların ara-
sına heç bir söz daxil ola bilmir.

e) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında qarşılıqlı
tabelilik əlaqəsi var: birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci
tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur, yəni belə olur:

ə) İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri cümlədə bir-birindən ayrılır və birlikdə (birləşmə şəklində) cümlənin bir mürək-kəb üzvü olur; məs.: *Hay vurub, qıy vurub səs sal dağlara, Gözəl-lər oylağı göy yaylaqlara* (S.Vurğun); *Həmid indi gecələr əvvəlki kimi məktəb dərslərini deyil, bütün dünya siyasətini düşünür və bu siyasət arasında vətəndaşları üçün nicat yolu arayır* (C.Cabbarlı).

*Qoy qırılsın artıq cəllad bıçağı,
Qoy uçulsun ölüm və qan ocağı.
Dünya olsun azad ana qucağı,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya* (C.Cabbarlı).

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi ziyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənir: *şəhərin mərkəzi, baharın gəlişi, Şərhin qapısı, ananın öyüdü, zamanın hökmü, dağların dardı* və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin də bir sıra məna və qram-matik xüsusiyyətləri var.

a) Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ikinci növ təyini söz birləş-mələrindən fərqli olaraq, konkretlik, müəyyənlik bildirir. Bu da onların birinci tərəfinin ifadə forması ilə əlaqədardır; ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) ziyə-lik halla ifadə olunursa, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən (şəkilçili) ziyəlik halla ifadə olunur. Müqayisə et: *kənd yolu – kəndin yolu, məktəb direktoru – məktəbin direktoru, kitab cildi – kitabın cildi* və s.

b) Bu birləşmələrin tərəflərinin ifadə vasitələri genişdir. Onların tərəfləri xüsusi isimlərlə, substantivləşmiş sifət, say, feli sifət, məs-dərlə, eləcə də əvəzliliklərlə ifadə oluna bilər; məs.: *vətənin baharı, bağların meyvəsi, Gəncənin havası, Nizaminin əsərləri, gözəllərin vəfası, dağların ucası, tələbələrin biri, onların çoxu, oxuyanların səsi, oxumağın xeyri, sənin təklifin, bizim məlumatımız* və s.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə oluna bildiyinə görə, ikinci tərəfləri hər üç şəxsə aid mənsubiyyət şəkil-çisi ilə işlənir:

<i>Mənim kitabım</i>	<i>bizim kitabımız</i>
<i>Sənin kitabın</i>	<i>sizin kitabınız</i>
<i>Onun kitabı</i>	<i>onların kitabı</i>

c) Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri eyni zamanda cümlənə bilər: *şagirdlərin kitabları, onların dostları, şəhərlərin küçə-ləri* və s.

ç) Bu birləşmələrin tərəfləri arasında müxtəlif sözlər daxil etmək olur, həmin sözlər birləşmənin ikinci tərəfinə aid olub onu izah edir: *dağların havası – dağların sərin havası, bulağın suyu – bulağın şır-şır axan suyu, gecənin çöhrəsi – gecənin qara çöhrəsi, Dilşadın səsi – Dilşadın ürək oxşayan gözəl səsi* və s.

d) Bu birləşmələrin də tərəfləri arasında qarşılıqlı tabelilik əla-qəsi var: birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur:

	idarə	
Sənin	↔	həyatın
	uzlaşma	

e) Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin də tərəfləri birlikdə (bir-ləşmə şəklində) cümlənin bir mürəkəkəb üzvü olur; məs.: *Mən onu bilirəm ki, sənin bütün təşəbbüslərin xalqın səadətində üçündür* (M.S.Ordubadı); *Əmir İnanç nə qədər qaba və şüursuz olsa da, yənə Şərqdə baş verən siyasi hadisələrin incəliklərini bir-birindən ayra bildirdi* (M.S.Ordubadı); *Bizim böyük dünyamızda müxtəlif-dir adamlar, Bir çoxunun öz şəklini çəkməlidir sənətkar* (S.Vurğun); *Əzəldən günəşin aşıqiyam mən* (S.Vurğun); *Gözlərim görməsə, Göy gölü verin Mən onun gözüyü cahana baxım* (N.Xəzri).

Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr. Bu ismi birləşmələr dörd yerə ayrılır:

I. Bu birləşmələrdən bir qisminin əmələ gəlməsində heç bir əlavə vasitədən istifadə edilmir. Bunların birinci tərəfi ismin adlıq halında olur və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Belə birləşmələrin birinci tərəfinin mənsubiyyət şəkilçili sözlərlə ifadəsi daha çox inki-şaf etmişdir. İkinci tərəf, əsasən sifətlə ifadə olunur, burada *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçili düzəltmə sifətlərdən daha tez-tez istifadə edilir: *göz-ləri yaşlı, əlləri qanlı, camalı solğun, gözləri dolğun*.

Bu birləşmələr həm forma, həm də mənacə birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşır, onların məzmununu təyinləyən təyin olunan arasındakı əlaqə təşkil edir. Lakin bu ümumi cəhətlər heç də həmin birləşmələrin birinci növ təyini söz birləşmələri ilə eyniləş-dirmir. Bu birləşmələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, birinci növ təyini söz birləşmələri ilə paralel surətdə işlənməkdədir.

Bu birləşmələrin iki növü var:

1. İkinci tərəf birinci tərəfin əlamətini bildirir. Bu həmin birləşmələr üçün əsas xüsusiyyətdir; məs.: *Gözləri yağışlı payız küləyi; Bu sakit meydandan ötüb keçdikə; Sarı yarpaqlara qarq olur küçə (S.Vurğun); Tribunada ağsaçlı bir qadın; Sinəsi odlu bir ana (B.Azəroğlu); Bu sonsuz dərələr, qalın meşələr; Boynu bükük duran tar bənövşələr (S.Vurğun).*

2. Bu birləşmələrin azlıq təşkil edən ikinci qisminə tərəflər daha sıx birləşir və ikinci tərəf birincini deyil, əksinə, birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Lakin birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq, bu birləşmələrdə birinci tərəf həmişə isimlərlə; atributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunur; məs.: *Çox keçmişəm bu dağlardan; Durna gözlü bulaqlardan (S.Vurğun); Qan rəngli odlara dönüb baxdı ki; Gücsüz ayaqları yerdən üzülün (S.Vurğun); Mənim könül adlı bir yoldaşım var. Könülsüz bir həyat bir virandır (S.Vurğun).*

II. Birləşmələrin ikinci qrupu müəyyən şəkli əlamətlərə malik olur. Bunlar da öz növbəsində dörd yerə ayrılır. Bunlardan üçündə yalnız birinci tərəflər, dördüncüsündə isə hər iki tərəf şəkilsiz – hal şəkilsizi qəbul edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Birinci tərəfi yönəlmiş haldakı sözlə ifadə olunanlar; məs.: *İşdə Mirpaşanın əlaqəsizliyi; Dillərdə söylənin cinayət kimi, Söylənir Allaha xəyanət kimi (S.Vurğun); Arabir anamın yatdığı yerə; Baxıb ağlayırdı o birdən-birə; Tutduğu işlərə peşiman kimi (S.Vurğun); İslama hörmətli azad nəsil; Baş ayır dünyanın xilas-karına (S.Vurğun).*

Bu birləşmələrin tərəfləri arasında, əsasən, obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur, birinci tərəf ikinci tərəfin obyektini kimi özünü göstərir; məs.: *gələcəyə inam, gözlərə işıq, həyata yaraşlıq, xalqa müraciət, vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət, yoldaşa hörmət* və s. Lakin bəzən bu birləşmələrdə məkan əlaqəsinə də təsadüf edilir: *göylərə hücum, şəhərə yürüş* və s. Bu birləşmələrin hər iki tərəfi substantiv xüsusiyyətə malik olur.

2. Birinci tərəfi ismin yerlik halındakı sözlə ifadə olunanlar. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca izah edir, lakin bu məkan geniş əhatə dairəsinə malik olmur və buna görə də çox vaxt məkan mənasına malik obyekt kimi çıxış edir. Bütövlükdə isə bu birləşmələr cümlədə hal, vəziyyət bildirmək məqsədi ilə işlədilir;

məs.: *Səfər əlində süpürgə daxil olur (C.Cabbarlı); Aşıq gördüyünü dəstəyan eyləyər; Gəzər əlində saz, cövlan eyləyər (M.Rahim); Ay girdi buluda üzündə kədər, Qorxdu bir də onu şahid çəkərlər (N.Xəzri); Gözlərdə intiqam, qılınclarda qan; Buludlar kişnədi, göylər ağladı (S.Vurğun).*

3. Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunanlar. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri, əsasən, isimlərlə, az-az hallarda əvəzliliklə və başqa substantiv sözlərlə; ikinci tərəfləri isə sifətlə və ya isimlə ifadə olunur. İkinci tərəflərinin sifət və ya isimlə ifadəsi həmin birləşmələrin mahiyyətinə ciddi təsir göstərir və buna görə də ümumi qrammatik görünüşə malik olan, lakin mahiyyətcə bir-birindən fərqlənən müxtəlif birləşmə növləri meydana çıxır.

a) Bu birləşmələrin birinci qrupu bütünlüklə atributiv xüsusiyyət daşıyır, bu, birləşmənin ikinci – əsas tərəfinin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Birləşmə cümləyə daxil olanda əşyanın müqayisə yolu ilə əlamət bildirir. Bu halda həmin birləşmələrin ikinci tərəfindən müqayisə vasitəsi kimi istifadə olunur; məs.: *Hər sözü-söhbəti başından yekə; "Alim" adamların gözüne düz bax (S.Vurğun); O dağlardan ağır istehza nədir? (S.Vurğun); Söyləyək – hardasan, cavab versənə; Gözləri baxtıdan qara Cəmilə (M.Dilbazi); Qulu da Həsən kişinin yanında özünü aydan arı, sudan duru göstərməyə səy edirdi (M.İbrahimov).*

Bu birləşmələrdə ikinci tərəfdəki sözün – sifətin semantikasından asılı olaraq müqayisə anlayışı bəzən özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdiyi halda (*balıdan şirin, dağlardan yükək*), bəzən zəifləyir (*qəmdən azad, vətəndən uzaq*).

b) Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olan ismi birləşmələrin ikinci qisminə hər iki tərəf isimlə ifadə olunur və birləşmə bütünlüklə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri bu və ya digər cəhətdən ikinci tərəfə aid əlamət bildirir. Bunlardan bir qisminə bir əşyanın mənbəyi, hansı əşyadan əmələ gəldiyi göstərilir və əşyalar arasındakı bu münasibət həmin birləşmələrin mənasının əsasında durur: *dəmirdən qapı, daşdan divar, gümüşdən qasq, qızıldan kəmə* və s.

c) Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olan ismi birləşmələrin üçüncü qisminə də, ikincidə olduğu kimi, hər iki tərəf əsasən isimlə (birinci tərəf bəzən əvəzlilik və yer zərfi ilə) ifadə olunur. Lakin bunların tərəfləri arasındakı mənə əlaqələri başqa xüsusiyyət daşıyır.

Bu birləşmələrdə müəyyən əşyalarla həmin əşyaların çıxış nöqtəsi, mənsub olduğu yer, əşya arasındakı əlaqə, bir əşyanın başqa əşyalardan uzaqlaşması, ayrılması kimi mənə əlaqələri ifadə olunur: *uzaqdan məktublar, xaricdən nümayəndə, cəbhədən xəbər, dostdan ayrılıq, bahardan müjdə, qonşudan pay* və s.

Birinci tərəfi ismin yönülük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan birləşmələrin bir sıra ümumi cəhətləri vardır. Bunların hamısında birinci tərəf şəkilçilidir, hamısında bu şəkilçilər hal şəkilçilərindən ibarətdir, ikinci tərəflər isə şəkli əlamətə malik deyildir. Bu birləşmələrin hamısında tərəflər arasında idarə əlaqəsi vardır, birinci tərəflər ikinci tərəflərə tabe olub, onların vasitəsi ilə idarə olunur. Bunlar cümlədə hissələrinə parçalanmur, bütövlükdə bir üzv kimi çıxış edir.

4. Xüsusi şəkli əlamətlərə malik olan ismi birləşmələrin dördüncü qrupunu hər iki tərəfində şəkilçi iştirak etməklə əmələ gələn birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında, ikinci tərəfi isə ismin yönülük halında olur və hər iki tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bunlar müəyyən məkan və zaman ölçülərini, bir məkandan, əşyadan və zamandan başqa bir məkana, əşyaya və zamana doğru istiqaməti ifadə etmək üçün, başlanğıc və son nöqtələri eyni zamanda göstərmək üçün işlədilir. Bu birləşmələrin özləri də iki yerə ayrılır.

a) Bunlardan az bir hissəsinin komponentləri müxtəlif leksik vahidlərdən ibarət olur; məs.: *Başdan ayağadək geymiş qırmızı, Oxurdu türkülər o gürcü qızı* (S.Vurğun); *Kimindir sabahdan axşama qədər; Yağışda, yağmurda çalışan əllər?* (S.Vurğun); *Sahildən ortaya qədər çay sakit idi, suyun üzü hərəkətsiz kimi görünürdü* (N.Ostrovski).

b) Bu birləşmələrin ikinci qisminin tərəfləri eyni leksik vahidlərdən ibarət olur. Bu birləşmələr qrammatik formasına, komponentlərin əlaqəsinə görə bütün başqa birləşmələrdən fərqləndiyi kimi, tərəflərinin eyni leksik vahidlərdən təşkil olunması onları, ümumiyyətlə, məlum söz birləşmələri silsiləsindən ayırır; məs.: *Ürəyimdə bir dünyanın gücü var kimi; Dənizlərdən dənizlərə üzüb keçirəm* (S.Vurğun); *Onun divarları al-əlvan naxış; Əsrdən əsrə hədiyyə qalmış* (S.Vurğun); *Könül tərhan kimi baş alıb oynar; Buluddan buluda qanad açaraq* (S.Vurğun); *Yerin qan axıdan damarları tək; Düzlərdən düzlərə uçacaqdır* (N.Xəzri).

III. İsmi birləşmələrin üçüncü qismi qoşmalar vasitəsi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi həmişə substantiv sözlərdən, əsasən, isimlərdən, ikinci tərəfi isə isim və sifətlərdən ibarət olur.

İkinci tərəf isimlə ifadə edildikdə birləşmə bütünlüklə substantiv xüsusiyyət daşıyır və başqa sözlərlə isim kimi əlaqəyə girir; məs.: *Qaya boyda dağların polad cərgəsi; Sənəm üstədən aşıb keçir neçə qatarla* (S.Vurğun); *Sizin saqraq dilinizi eşitməyəm bir anlıq mən; Qaya boyda daş asılar mənim ata ürəyimdən* (S.Vurğun). *Bu gün gərək onu başa salam ki, Əzizbəyov kimi adam az-az tapılar* (M.Hüseyn).

İkinci tərəf sifətlə ifadə edildikdə birləşmə bütünlüklə atributiv xüsusiyyətə malik olur; məs.: *Salam hər boyadan, ləkədən uzaq; Varlıq, vicdanı günəş kimi ağ; Sabahki insanın ilk nəğməsinə* (S.Vurğun); *Onun bıçaq kimi iti daşları; Bir qaya şəklində göylərə sarı; Qaldırıb başını səcdəyə dalmış* (S.Vurğun); *Qarlarla örtülü bir düzə gəldik* (S.Vurğun).

Qoşmanın iştirak etdiyi birləşmələrdə bəzən birinci tərəf müəyyən hal şəkilçiləri də qəbul etmiş olur, belələri nisbətən az işlənsə də, hər halda onlardan istifadə edilir; məs.: *mənim kimi tələbə, sənin tək müəllim, kəndə sarı yol, xəstədən ötrü dərman*.

IV. İsmi birləşmələrin dördüncü qismini əlavəli birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələr müəyyən bir sözlə ona aid əlavənin birləşməsindən əmələ gəlir; məs.: *mühəndis-geoloq, maşın-tractor* (stansiya), *fəhlə-gəncilər* (məktəbi).

Ümumiyyətlə, söz birləşmələri, eləcə də ismi birləşmələr tabelilik əlaqələri əsasında əmələ gəlir. Buna baxmayaraq, tabelizlik əlaqəli ismi birləşmələrə də təsadüf edilir; məs.: *"Atalar və oğullar", "Hərb və sülh", "Leyli və Məcnun", "Fərhad və Şirin", "Romeo və Culyetta"* və s.

Tabletsizlik əlaqəli birləşmələrdə mərkəzləşdirici söz olur. Bu xüsusiyyət onları başqa növ birləşmələrdən ayırır. Lakin bunlarda belə bir formal əlamətin – mərkəzləşdirici sözün yoxluğu onların semantik-qrammatik vahidliyini inkar etmir. Burada, tabelizlik əlaqəsinə əmələ gətirən vasitələrdən (intonasiya, bağlayıcı) başqa, komponentləri bir mərkəzdə birləşdirən gizli bir bağ da var.

Bu birləşmələr müstəqil mənaya malik sözlərin təsadüfi birləşməsi olsa da, müəyyən bir hadisənin, anlayışın adı kimi formalaşdırılma görə dildə sabitləşməyə başlayır. Məhz buna görədir ki, onların komponentləri birləşmənin zəruri ünsürlərinə çevrilir və tərəflərdən birinin başqa sözlə əvəz edilməsi uyğunsuzluğa səbəb olur, qulağımızda süni səslənir; məsələn, “*Leyli və Məcnun*” əvəzinə “*Leyli və Həsən*”, yaxud “*Fatma və Məcnun*” işlətmək olmur. Buna baxmayaraq, bu birləşmələrin komponentləri öz müstəqil mənalarnı saxlayır və birləşmə daxilində, əsasən, öz həqiqi mənalarnı çıxış edirlər. “*Leyli və Məcnun*” müəyyən bir əfsanənin, yaxud poemanın adı kimi formalaşsa da, burada Leylinin və Məcnunun macəraları təsvir olunur. Əsərin qəhrəmanlarının adları olan bu sözlər birləşmə daxilində yeni məna almamış, real zəmində ayrılmamışdır. Burada birləşmə, ümumiyyətlə, söz birləşmələrinə məxsus başqa bir mühüm cəhəti də özündə əks etdirir, real həyat hadisələri arasındakı əlaqələri də bildirir.

Zərf birləşmələri. Zərf birləşmələrinin əsas sözü zərfdən ibarət olur. Bu birləşmələr başqa birləşmə növlərinə nisbətən az işlənsə də, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət verir ki, bu keyfiyyət də onların ayrıca söz birləşməsi kimi qeyd edilməsini şərtləndirir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi, əsasən, yer, zaman və tərz-i-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunur; məs.: *evdən yuxarı, işıqdan tez, quş kimi tez, çox yavaş, səninlə yanaşı* və s.

Zərf birləşmələrinin ikinci tərəfinin zərfin bu və ya digər növü ilə ifadəsi birləşmənin ümumi xüsusiyyətinə təsir edir, zərf birləşmələrinin formalaşmasında və məna cəhətində birinci tərəfin də rolu az deyildir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilində zərf birləşmələrinin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olur.

a) **Zərf+zərf.** Zərf birləşmələrinin bu növündə birinci tərəf kimi, əsasən, kəmiyyət zərfləri, ikinci tərəf kimi isə tərz-i-hərəkət (keyfiyyət) və bəzən də yer və zaman zərfləri işlənir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi kəmiyyətcə izah edir, təzrlə onun kəmiyyəti, dərəcəsi arasındakı münasibət ifadə edilir; məs.: *çox kəskin* (danışmaq), *olduqca yavaş* (yerimək), *bir qədər tez* (başlamaq), *bir qədər yavaş* (danışmaq), *bir qədər ucadan* (qışırmaq), *xeyli geridə* (qalmaq), *xeyli gec* (gəlmək), *tamamilə yanaşı* (yerimək), *bir qədər aralı* (getmək).

b) **İsim+zərf, əvəzlik+zərf.** Azərbaycan dilində zərf birləşmələrinin az bir qismində birinci tərəf isim və əvəzliklə ifadə olunur; məs.: *doşlardan aralı* (dolanmaq), *qarısqadan yavaş* (getmək), *təy-yərədən iti* (uçmaq); *hamudan tez* (oyanmaq).

Bu birləşmələr yuxarıdakılardan fərqli olaraq, idarə əlaqəsinə əsaslanır; məs.: *Yer üzündə hamıdan tez*; *Tapsanıdan də kompasi siz...* (R.Rza); *Uzaq, həyatıdan uzaq bir yer var...* (S.Vurğun); *Mən ki qaralıqdan, qəfəsdən uzaq; Köüllər yolçusu azad bir quşam* (S.Vurğun).

Fəli birləşmələr

Əsas hissəsi – tabeədicisi sözü fəllərdən ibarət olan birləşmələrə fəli birləşmələr deyilir; məs.: *onları çağırmaq, paltarı gərəndə, izlə-rini gərəndə, orada görünən* və s.

Fəli birləşmələrdə hərəkətlə onun aid olduğu, ya da ona aid olan müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur. Buna görə də ümumi şəkildə götürdükdə fəli birləşmələrin məzmununu proseslə onun aydınlaşdırıcıları arasındakı əlaqələr təşkil edir. Bu əlaqələr aşağıdakı şəkildə özünü göstərir: 1) proseslə onun subyektii arasında əlaqə kimi: *Məmməd danışdıqca, sən oxuyanda, tələbə öyrənərkən, bülbül oxuduqda*; 2) proseslə onun obyektii arasında əlaqə kimi: *kitabı almaq, məktubu göndərmək, şəhəri bəzəmək, kinoya baxmaq, yoldaşdan uzaqlaşmaq*; 3) proseslə onun zamanı arasındakı əlaqə kimi: *səhər oyanmaq, gündüz işləmək, axşam yatmaq, tez gəlmək, gec getmək*; 4) proseslə onun məkanı arasındakı əlaqə kimi: *kənd-dən çıxmaq, şəhərə gəlmək, evdə oturmaq, yaylağa getmək, uzaqda yaşamaq, yaxında işləmək*; 5) proseslə onun təzri arasındakı əlaqə kimi: *tez-tez yerimək, astadan danışmaq, yanakı baxmaq, dalbadal düzülmək, yaxşı oxumaq*; 6) proseslə onun kəmiyyəti arasındakı əlaqə kimi: *çox danışmaq, az işləmək, bir qədər oxumaq, xeyli yemək*; 7) proseslə onun səbəbi arasındakı əlaqə kimi: *xəstəlikdən yatmaq, sevincdən gülmək, qorxudan dinnəmək*; 8) proseslə onun məqsədi arasında əlaqə kimi: *oxumağa getmək, işləmək üçün hazırlaşmaq, yaşamaq üçün yemək*.

Azərbaycan dilində fəli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə: fəli bağlama, fəli sifət və məsdorlə bağlıdır. Bu adlar altında başa düşü-lən söz qrupları fəle daxil olan, öz-özlüyündə heç bir predikativlik

bildirməyən sözlərdən ibarətdir. Bu sözlərin hamısı felə daxil olub, onun hissələri olmaqla bərabər, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Həmin sözlərin feli birləşmə yarada bilmələri də onların bu ikili xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Birinci tərəflərinin ifadəsinə görə feli birləşmələrin üç növü var:

1. "Ad+fel" formalı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri adlarla ifadə olunur: *kitabı oxumaq, həyəətə baxmaq, onu görmək*.

2. "Fel+fel" formalı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri fellərlə ifadə olunur: *durub baxmaq, qorxub qaçmaq, qaçaraq getmək, oxuya-oxuya gəlmək, baxdıqca sevinmək*.

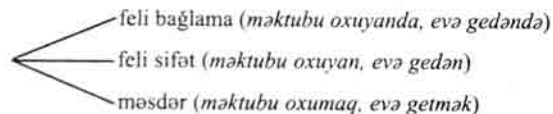
3. "Zərflər+fel" formalı feli birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri zərflərlə ifadə olunur: *tez gəlmək, birdən gəlmək, kənara çəkilmək*.

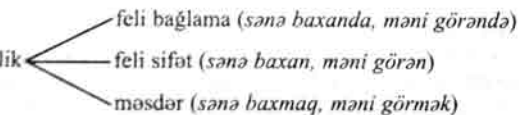
Söz birləşmələri təlimində *fel+fel* və *zərflər+fel* formalı xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmir; *ad+fel* forması isə bu cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malik olub, həm forma variantlarının, həm də məna növlərinin çoxluğuna görə feli birləşmələrin əsasında dayanır, ona görə də feli birləşmələr bu əsasda öyrənilir.

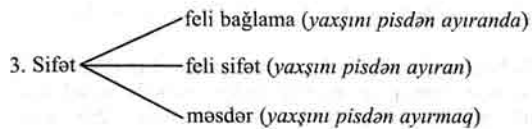
Adlarla fellərin birləşməsində əmələ gələn feli birləşmələr.

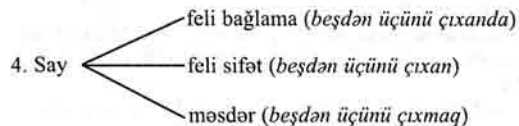
Bu feli birləşmələrin birinci tərəfi əsasən isimlə (*kitabı oxumaq, evə getmək, dərstdən çıxmaq*), əvəzliliklə (*məni qorxutmaq, bizə baxmaq, səndən almaq*), substantivləşmiş sifətlə (*gözəl vurulmaq, qaranı ağdan seçmək*), substantivləşmiş sayla (*beşdən üçü çıxmaq, birinciləri öyrətmək*) ifadə olunur, ikinci tərəflərində isə yenə də ya feli bağlama, ya feli sifət, ya da məsdər durur.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn feli birləşmələrin bu növlərini ümumiləşdirsək, belə olar:

1. İsim

2. Əvəzlilik

3. Sifət

4. Say

Birinci tərəfi məsdərlə və feli sifətlə ifadə olunan *oxumağı sevmək, oxumağa getmək, danışanı dinləmək, danışana qulaq asmaq* kimi birləşmələr də bura daxildir.

Bu birləşmələrin birinci tərəfi bir neçə sözdən, söz birləşmələrindən də ibarət ola bilər: *məktəb uşaqlarına baxmaq, istirahət parkına getmək, saat doqquzun yarısında oyanmaq* və s.

Adlarla fellərdən əmələ gələn feli birləşmələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olur:

1. Adlıq hallı feli birləşmələr: *Əsəd gələndə, sən danışanda.*
2. Təsirlik hallı feli birləşmələr: *kitabı alanda, səni görəndə.*
3. Yönlük hallı feli birləşmələr: *evə gələndə, yola baxanda.*
4. Yerlik hallı feli birləşmələr: *evdə oturanda, bağda yatanda.*
5. Çıxışlıq hallı feli birləşmələr: *evdən gələndə, dağdan enəndə.*

Adlarla fellərdən ibarət feli birləşmələrin əmələ gəlməsində, onların komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri mühüm rol oynayır. Bu birləşmələrin bəzi növlərində komponentlərin əlaqələnməsi üçün heç bir vasitədən istifadə edilməyə də (*Əli danışanda, kitab oxumaq*), bu, hal şəkilçilərinin rolunu məhdudlaşdırmır. Bu birləşmələrin komponentlərinin əlaqələnməsində hal şəkilçiləri ilə yanaşı qoşmaların da rolu vardır. Bəzi birləşmələrdə qoşmalarla hal şəkilçiləri yanaşı işlənir (*evə sarı getmək*), bəzilərinə isə komponentlər ancaq qoşma vasitəsi ilə əlaqələnilir və hal şəkilçisindən istifadə edilmir (*maşın ilə getmək*).

Adlıq hallı feli birləşmələr

Bu növ birləşmələrin birinci tərəfində ismin adlıq halındakı bir söz (ad), əsasən, isim, ya da əvəzlilik; ikinci tərəfində isə fel, daha dəqiq desək, feli bağlama, feli sifət və ya məsdər durur. Lakin bu birləşmələrin ikinci tərəfi daha çox feli bağlamalardan ibarət olur: *sən köçəndə, o gələrkən, Əli oxuyanda*.

İsmin adlıq halındakı sözlərlə əlaqələnməklə feli birləşmə yarada bilmək cəhətindən feli bağlamaları şərti olaraq iki əsas hissəyə ayırmaq olar:

1. Adlıq hallı feli birləşmə yarada bilən feli bağlamalar. Bu feli bağlamalar *-anda (-əndə); -dıqda (-dikdə, -duqda, -dükdə); -dıqca (-dikcə, -duqca, -dükcə); -ınca (-incə, -unca, -üncə); -kən; (-ma), -miş, (-mə), -miş; -ar-maz, -ər, -məz; -madan (-mədən); a-a, ə-ə; -dığımдан...* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir və adlıq hallı feli birləşmələrin yaranmasında həlledici rol oynayır; məs.: *Bahar gələndə, müəllim danışdıqda, radio səsləndikcə, sən gəlicə, dərs başlanarkən, sən gedərkən, mən gəlməmiş, mən gələr-gəlməz, gün çıxmadan, mən bilə-bilə* və s.

Adlıq hallı birləşmə yaratmaq cəhətindən bu feli bağlama formalarının hamısı eyni xüsusiyyətli deyildir. Bu cəhətdən onların özlərini də iki qrupa ayırmaq olar:

a) Buradakı feli bağlamaların bir qrupu, cümlədəki rol və mənasından asılı olmayaraq, adlıq haldakı sözlərlə birləşib adlıq hallı feli birləşmələr yarada bilər. Həm də bu feli bağlamalar adlıq hallı feli birləşmələrin yaranmasında əsas rol oynayır və olduqca çox işlənilir: *-anda (-əndə); -dıqda..., -dıqca..., -ınca..., -kən; (-ma) -miş, (-mə)miş; -alı (-əli) -ar, -maz, -ər, -məz* şəkilçili feli bağlamalar bura daxildir.

b) Birinci qrupa daxil olan feli bağlamaların ikinci hissəsinin adlıq hallı birləşərək feli birləşmə yarada bilməsi onların mənasından asılıdır. Buraya aid olan feli bağlamalar iki əsas forma – *a-a, ə-ə* və *-madan, -mədən* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir.

Bu feli bağlama formaları cümlədə tərzi-hərəkət mənasında çıxış edirsə, cümlənin mübtədası olan adlıq haldakı sözlə əlaqə saxlayır, lakin bununla birlikdə feli birləşmə əmələ gətirə bilmir; məs.: *Tər-lan kimi qıy vuraraq buludlardan buludlara; Uçuş gedir şahinlərim dumanları yara-yara* (S.Vurğun); *Kür çayı sahilə səs sala-sala;*

Dəyilmiş rəngini axan suların (S.Vurğun); *Aslan isə ağaran dan yerinə baxa-baxa dəridən və rahat nəfəs aldı* (M.Hüseyn); *O heç xəbəəri olmadan, arxam, oradakilə işini xatırlayırdı* (Ə.Əbül-həsən); *Bircə söz demədən bayaqkı oğlan; Dərin fikirlərə qarq olub axdı* (İ.Səfərlı); *Qadınlar isə Dilguzəyə baxıb başlarını qaldır-madan, bellərini düzəltmədən katman vururdular* (Ə.Vəliyev).

Bu iki feli bağlama forması tərzi-hərəkət deyil, başqa mənalarda işlənsə, o vaxt ismin adlıq halındakı sözlərlə açıq və aydın şəkilə, həm də birbaşa əlaqə saxlayaraq söz birləşməsi əmələ gətirə bilər; məs.: *O dedi ki, mənqal dura-dura papirosu spicəka ilə niyə yandırırın* (M.Hüseyn); *Ancaq iş görək yoluynan getsin, yoxsa Şərifharanın adamıdır ki, mən dura-dura, mənim adamıma əlaltı ling vursun* (C.Cabbarlı); *Oyanardım hər gün səhər tezdən gün əş doğmadan* (S.Vurğun).

2. Feli bağlamaların ikinci qrupu, bir qayda olaraq, adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirə bilmir. Bu qrupa *-ıb, -ib, -ub, -üb; -araq, -ərək* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalar və *-muş, -miş, -muş, -miş* şəkilçisinin keçmək, qalmaq, ötmək sözlərinə qoşulması ilə əmələ gələn feli bağlamalar daxildir. Bu feli bağlamalar cümlədə adlıq haldakı sözlərlə əlaqələnmək cəhətindən eyni deyildir. *-ıb (-ib, -ub, -üb); -araq (-ərək)* şəkilçili feli bağlamaların bu cəhətdən əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar, demək olar ki, adlıq halda olan sözlərlə həmişə əlaqə saxlaya bilər, lakin bu əlaqə onların söz birləşməsi yaratmalarına səbəb ola bilmir; məs.: *Tahir yerində hərəkətsiz dayanıb onlara baxır, mədənin rəsmi işçisi olduğunu güman edirdi* (M.Hüseyn); *Çatıb qara qaşlarını fikrə getdi o bir anlıq* (S.Vurğun); *Şeirlərim əsgər kimi sıra-sıra düzül-ürək; Keçir sənin gözlərinin qabağından, şən gülərkə* (S.Rüstəm); *Piyada gələrkə zamanəmizə; Onlar da tarixlə qoşa qocalmış* (S.Vurğun).

Qalmaq, keçmək və ötmək sözlərinə *-muş, -miş, -muş, -miş* şəkilçisinin qoşulmasından əmələ gələn feli bağlamalar yuxarıdakı bütün feli bağlamalardan fərqli olaraq, nə cümlənin mübtədası ilə əlaqələ-nə bilər, nə də adlıq haldakı başqa bir sözlə; ona görə də bunlar heç vaxt adlıq hallı feli birləşmə əmələ gətirə bilmir; məs.: *İskəndər kişi gecədən xeyli keçmiş özüne gəldi* (M.Hüseyn); *Zəfər bayramına bircə gün qalmış; Bizə qurban verdi İslam ömrünü* (S.Vurğun); *Əli iş vaxtından xeyli ötmüş gəlib çıxdı*.

Adlıq hallı feli birləşmələrin əmələ gəlməsində feli sifətlərin də rolu az deyildir. Burada, əsasən *-an, -ən* və bir sıra hallarda *-dığım...* və *-miş...* şəkilçili feli sifətlərdən istifadə edilir:

a) İkinci tərəfi *-an, -ən* şəkilçili feli sifətlərlə ifadə olunanlar: *Məni ağa istəyən yerdə, nökrə kim verərdi?* (C.Cabbarlı); *Gül-pəri, dediyim sözləri unutma, mən deyən kimi əməl etlə* (Ü.Hacıbəyov); *Ulduzları sayrısan lal gecələr mənimdir* (X.Rza).

b) İkinci tərəfi *-dığım...* şəkilçili feli sifətlə ifadə olunanlar: *Mən, dostum dediyi kimi, qarının söhbətinə qulaq asdım* (Mir Cəlal); *Amma mən olduğumu demə ha* (Ü.Hacıbəyov); *Aman, cəllad, sən vurduğun yaranın; Ürəyimdə hələ dərin izi var* (S.Rüstəm); *Mən düşdüyüm dərdlərə o düşüb qovrulmamış* (B.Vahabzadə).

c) *-miş, -miş, -miş, -miş* şəkilçili feli sifətlərin də adlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi kimi çıxış etdiyini tez-tez görmək olur: *gözü çuxmuş, həyatı sönmüş, yanığı qızarmış* və s.; məs.: *Yolda İbad boğazı qurumuş rast gəlib ona* (C.Cabbarlı); *Mən bir xəbər verir dünyadan bizə; Üstünü toz almış qalın kitablar* (S.Vurğun); *Qamçıla! Üzünün rəngi bozarmış; O cirkən keçmişin son vüqarını* (S.Vurğun); *Qanadı qurumuş bir möhlət vermədi xərəyi yığışdıraq* (Mir Cəlal).

İkinci tərəfi məsdərlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələr, ikinci tərəfi feli bağlama və feli sifətlə ifadə olunan adlıq hallı feli birləşmələrə nisbətən geniş yayılmasa da, ayrı-ayrı əsərlərin dilində bu formalara müəyyən qədər rast gəlmək olur, məs.: *Bu əmiri h a m i eşitmək üçün ucadan oxuyar...* (Mir Cəlal); *Səbr etlə hələ, yağlı qarınlar dolar isə; Dövrədə plov qalmaqğa imkan olar isə; Gər sığ-sümüyündən bu təamin qalar isə; Bir şey yetişər həm sənə, qismət olar isə;* (M.Ə.Sabir); *Gül budağın gül əyər; Yel ədikcə tel əyər; Oğul ölmək göz təkər; Qardaş ölmək bel əyər* (Bayatı).

Məsdərlər o zaman adlıq haldakı sözlə daha çox birləşərək feli birləşmə əmələ gətirə bilir ki, həmin məsdərlərdən sonra *ilə* qoşması işlənsin; məs.: *Bir adam işləməklə iş irəli getməz. Maşın gəlməklə iş bitmir. Sən getməklə yer genişlənməz. Bir gül açılmaq ilə fəsl-i-bahar olurmu ya?* (M.Ə.Sabir).

Əsasən xalq danışığı dilinə xas olan bu forma müasir dövrdə yazılmış əsərlərin dilində də özünə müəyyən yer tutmaqdadır; məs.: *Zəng çalınmaqla onların söhbəti yarımqıç qaldı* (M.İbrahimov); *Stansiya iki gün gec işə düşməklə dünya dağılmayacaq ha...* (M.İbrahimov).

Adlıq hallı feli birləşmələrin tərəfləri cümlə içərisində bir-birindən ayrılıqda deyil, bir yerdə götürülür və birləşmə şəklinə cümlənin mürəkkəb üzvü kimi qeyd edilir.

Təsirlik hallı feli birləşmələr

Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin təsirlik halında olan hor hansı bir sözlə – adla ifadə olunur: *həyatı süpürmək, ağacları qoparmaq, qapuları yıxmaq, küləşi sovurmaq, qütbləri fəth eləyən, həyatı sevmək, kitab oxumaq* və s.

Bu növ birləşmələrin məzmunu ümumi mənada obyektə, həmin obyekt üzərində icra edilən, həmin obyektə təsiri keçən hal və hərəkət təşkil edir. Bu ümumi xüsusiyyətini nəzərə alaraq, belə birləşmələrə obyekt əlaqəli birləşmələr adı verilir.

Təsirlik hallı feli birləşmələr iki yərə bölünür:

1) müəyyənlik bildirənlər; 2) qeyri-müəyyənlik bildirənlər.

Müəyyənlik bildirənlərdə birləşmənin birinci tərəfi şəkilçili olur və müəyyən obyekt ifadə edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfindəki söz həm danışan, həm də dinləyən üçün məlum olan (onların bildiyi, gördüyü, eşitdiyi, konkret olaraq təsvir etdiyi) obyekt (şeyni) ifadə edir. Bu müəyyənlik birləşmənin ikinci tərəfinə də təsir edir və beləliklə, birləşmənin ümumi məzmunu müəyyənlik bildirir: *insanı düşünmək, atı sürmək, qapını açmaq* və s.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin qeyri-müəyyənlik bildirən növü isə bunun əksinədir. Əvvəla, burada birinci tərəf heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənir, digər tərəfdən o (birinci tərəf) həmişə qeyri-müəyyənlik, ümumilik bildirir: *qəzet yazanlar, su gətirmək, portağal soymaq* və s.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələri çox geniş olduğu halda, qeyri-müəyyənlik bildirənlərin ifadə vasitələri ona nisbətən çox məhduddur.

Müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilir.

a) İkinci növ təyini söz birləşməsi ilə: *qız xəbərini eşitcək, qan axmasını dayandırmaq*.

b) Üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə: *quşcuğun yuvasını yuxanda, tarlaların bəndlərini qıranda, hacının dərdlərini askıltmaq*.

Qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrin birinci tərəfləri isə yalnız ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər: *çörək dərdi çəkən, səadət sədəqəsi istəyən, başağrı dərmanı verincə*.

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəfləri bir çox hallarda mənsubiyyət şəkili ilə sözlərlə ifadə olunur: *işlərimizi korlayan, gözünü sıxdıqca, oğlunu oyatmaq, qızını görmək, yurdunu sevən* və s.

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəfi xüsusi isimlərlə də ifadə olunur: *Məsməni çağırən, Gündüzü istəyəndə, Azadı görmək* və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin birinci tərəfləri isə nə mənsubiyyət şəkili ilə sözlərlə, nə də xüsusi isimlərlə ifadə olunur.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəflərinin əvəzliliklə ifadəsində də eyni hadisələrlə rastlaşırıq: *səni duyduqca, səni görən, bunları vazmaq, məni duyanlar, onu yüksəltmək, onu görmək, bizi görən* və s.

Bu birləşmələrin qeyri-müəyyənlik bildirən qismində əvəzlilik də (nə sual əvəzliyindən başqa) iştirak etmir.

Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərəfləri bir-birinin yanında işləndiyi kimi (*səni çağıranda, kağızı yazan* və s.), bir-birindən aralı da işləyə bilər: *düşüdüklərini açıq yazanlar, həyatı bir yeni günə səsləyən, işi tez qurtarmaq* və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin tərəfləri bir-birindən aralı işləyə bilmir, onlar həmişə yanaşı gəlir və arasına başqa sözlər daxil ola bilmir: tarix görmüş, beşik yırğalayıb, paltar yamaq, süfrə döşəmək, portaqal soymaq, söz demək, kitab yazan və s.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin qeyd olunmuş növlərinin özlərindən əvvəl gələn təyinedici sözlərlə münasibəti də diqqətli cəlb edir. Bu birləşmələrin hər iki növünə aid təyinedici sözlər ola bilər. Müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin təyinləri, bir qayda olaraq, birləşmənin birinci tərəfinə aid olur, ikinci tərəflə isə onun əlaqəsi olmur. Həm də bu vaxt bu tipli birləşmənin ikinci tərəfinin feli bağlama, feli sifət və ya məsədlə ifadə olunması həmin cəhətə təsir etmir: *Bu böyük ehtiramı görəndə, bu əli suxanlar, bu son sözləri*

eşidərkən və s. Qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrdə isə birləşmədən əvvəl gələn təyinedici söz heç də həmişə birləşmənin birinci tərəfinə aid olmur. Belə təyinlər gah birləşmənin birinci tərəfinə, gah bütünlüklə birləşməyə aid olur, gah da həmin birləşmənin aid olduğu başqa bir sözü aydınlaşdırmağa xidmət edir:

a) Təyin birləşmənin birinci tərəfinə aiddir: *yeni yollar tapmaq, gözəl bir həyat qurmaq, başqa bir ev tikmək*.

b) Təyin bütünlüklə birləşməyə, daha çox isə ikinci tərəfə aiddir: *Yox, biz o kitab yazanı bilmək istəyirik (C.Cabbarlı); Paho! Bu nə işdir ki, görüblər, belə də adam aldatmaq olarmı? (Ü.Hacıbəyov); Harada yaxşı baş qırxdırmaq olar? (Ü.Hacıbəyov)*.

c) Birləşmənin əvvəlində işləyən təyin həmin birləşmənin təyin etdiyi sözə aiddir: *o dərs danışan oğlan, həmin məktub gətirən qız*.

Qeyri-müəyyənlik bildirən feli birləşmələrin bu cəhətdən başqa bir xüsusiyyəti də vardır. Bu birləşmələrin birinci tərəfinə aid ümumi təyinlər ola bildiyi halda (*marahlı kitab oxumaq, beş kitab almaq*), onların birinci tərəfini izah edən müəyyənləşdirici (müəyyənlik bildirən) təyinlər olmur.

Təsirlik hallı feli birləşmələrin bu iki növü (müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən növləri) arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri xatırladır.

Tabə sözü təsirlik halda olan feli birləşmələrin ikinci tərəfləri, əsasən, təsirli fellərdən ibarət olur, bəzən isə bu birləşmələrin ikinci tərəfində təsirsiz fellərin də iştirakına rast gəlmək olur. Bu cəhətdən də təsirlik hallı feli birləşmələri iki yerə ayırmaq olar.

İkinci tərəfin təsirli fellərlə ifadə olunması təsirlik hallı feli birləşmələr üçün əsas əlamətdir. Təsirlik hallı feli birləşmələri başqa feli birləşmələrdən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də möhz budur.

Bu nöqtəyi-nəzərdən həmin feli birləşmələrin ümumi mənzərəsinə belə ifadə etmək olar: "isim təsirlik hallı + təsirli fel".

Təsirlik hallı feli birləşmələrə xas olan obyekt mənası təsirlik haldakı sözlə təsirli felin vəhdətindən meydana çıxır. Buna görə də obyekt mənası təsirlik hallı feli birləşmələrin əsas qismində, ikinci tərəfi təsirli fellə ifadə olunan qismində özünə möhkəm yer tutur.

Məsələn, *kitabı oxumaq, Məmmədi görmək, uşağı əyləndirmək, dəf-təri gətirmək* və s. Lakin bu obyektin hərəkətə münasibəti həmişə eyni xüsusiyyət daşıyır. Burada bir sıra mənə çalarlıqlarına, bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətlərə rast gəlmək olur; hərəkət hər təsadüfde obyekt üzərində müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Lakin bu birləşmələrin hamısı üçün ümumi olan xüsusiyyətlər var:

a) bu birləşmələrin hamısında birinci tərəflər konkret əşya məzmunlu sözlərdən, əsasən, isimlərdən ibarət olur;

b) bu birləşmələrin ikinci tərəfləri konkret fiziki hərəkət bildirən təsirli fellərdən ibarət olur;

c) bu birləşmələrin bütün mənə növlərində hərəkətlə həmin hərəkətə fiziki cəhətdən məruz qalan əşya arasındakı münasibət göstərilir.

Bu birləşmələrdə fellərin ifadə etdiyi hərəkət tam fəal xarakter daşıyır, obyektə tamamilə əhatə edib öz iradəsinə tabe edir, onu yaradır, məhv edir, formasını, mahiyyətini, yerini, vəziyyətini dəyişdirir, əşya isə öz-özlüyündə sabit qalmayıb dəyişsə və bu cəhətdən fəal olsa da, onda təsir etmək xüsusiyyəti yoxdur, o ancaq təsir ediləndir. Belə birləşmələrdə tabe edən tərəfin tabe tərəfə təsiri həm qrammatik təsir kateqoriyası cəhətdən, həm də hərəkət-əşya mənasında məntiqi cəhətdən özünü göstərir. Bu birləşmələrdə hərəkətin obyektə tam fiziki təsiri ifadə olunduğuna görə, həmin prosesi əyani şəkildə göstərmək, hərəkətdə obyektin müxtəlif formalı münasibətini təcrübə olaraq bir-birindən fərqləndirmək də mümkündür.

İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunan təsirlik hallı fel birləşmələrin hamısı belə xüsusiyyət daşıyır və bunların bir çoxunda hərəkətin obyektə fiziki təsir münasibəti hiss edilmişdir. Lakin qrammatik cəhətdən obyektə fel arasında təsir kateqoriyası ilə bağlı olan münasibət yenə də qalır: *sizi görmək, sözləri eşitmək, səni duyduqca, yolunu gözləyən*.

Bu birləşmələrin birinci tərəfləri konkret əşya mənalı sözlərlə ifadə olunduğu kimi, konkret əşya məzmunu verməyən mücərrəd mənalı sözlərlə də ifadə oluna bilər; məs.: *bacarıq tələb edən, qüsurları görmək, gözəlliyi qiymətləndirmək* və s.

İkinci tərəfi təsirsiz fellərdən ibarət olan təsirlik hallı fel birləşmələri dilimizdə geniş yayılmamışdır; lakin hər halda belə birləşmələr var və müasir Azərbaycan dilində onlardan istifadə edilir.

Təsirsiz hərəkət fellərinin hamısı deyil, bir qismi ismin təsirlik halını idarə edə bilər. Bu fellər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir: *getmək – yolu getmək, xeyli yol getmək; gəlmək – yolu xeyli gəlmək; gəzmək – şəhəri gəzmək; dolanmaq – bağı dolanmaq; aşmaq – dağı aşmaq; keçmək – körpünü keçmək; qalxmaq – diki qalxmaq; enmək – enişi enmək; qaçmaq – yolun xeyli hissəsini qaçmaq; yüyürmək – yolun bir hissəsini yüyürmək; addımlamaq – küçəni o tərəf-bu tərəfə addımlamaq* və s.

Yalnız təsirsiz hərəkət fellərini deyil, *yaşamaq, yatmaq, durmaq, dayanmaq* kimi təsirsiz felləri də ismin təsirlik halı ilə əlaqələndirib təsirlik hallı fel birləşmələr əmələ gətirmək olur; məs.: *bütün qışı yataqxanada yaşamaq (Heç kəsim olmadığından yazı da, qışı da institut yataqxanasında yaşayırdım. İ.Əfəndiyev), gecəni yatmamaq, bütün gecəni ayaq üstə dayanmaq*.

Təsirlik hallı fel birləşmələr iki yerə ayrılır:

1. Birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca aydınlaşdırır; məs.: *bir kilometrə üzmək, dörd kilometrə yüyürmək, yolun xeyli hissəsini getmək, bütün yolu gülmək, dəryaları keçmək, dağlar aşmaq, yol getmək, dün-yaları gəzmək* və s.

2. Birinci tərəf ikinci tərəfdə ifadə olunan hərəkətin hansı zamana aid olduğunu və davam etmə müddətini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri *yaz, yay, payız, qış, il, ay, həftə, gün, gecə* və s. kimi zaman bildirən sözlərlə ifadə olunur: *qışı çalışmaq, yazı işləmək, yayı yaylaqda yaşamaq, gecəni yatmamaq* və s. Bu birləşmələrdə birinci tərəflərin ifadə etdiyi zaman anlayışını dəqiqləşdirmək və ümumən birləşməni daha da tamamlamaq üçün bəzi köməkçi vasitələrdən də istifadə edilir; məs.: *bu qışı şəhərdə keçirmək, bütün gecəni yatmamaq, bütün ili boş qalmaq, bütün günü çalışmaq, bütün gecəni əsən, bütün günü davam edən, üç il işləmək* və s.

Yönlük hallı fel birləşmələr

Bu birləşmələr “yönlük hal + fel” qaydasında qurulur.

Ümumi şəkildə götürüldükdə yönlük hallı fel birləşmələrin mənasını hərəkətlə onun (hərəkətin) istiqaməti arasındakı əlaqələr təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri ikinci tərəfdəki fellərlə ifadə olunan hərəkətin istiqamətini bildirir; məs.: *evə dönmək, dağlara söykənmək, eyvana qoyulan, kəndə çatmaq, yollara baxmaq, şəhərə buraxılan, stansiyaya çatanda* və s.

Yönlük hallı feli birləşmələrdə hərəkətin istiqamətini bildirmək mənası bütün təsadüflərdə qalır, gah qabarıq, gah da solğun şəkildə özünü göstərir.

Yönlük hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfi həm təsirsiz, həm də təsirli fellərlə ifadə olunur.

İkinci tərəfi təsirsiz fellərdən ibarət olan yönlük hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə daha sıx olur, birləşmə daha müstəqil və tamamlanmış görünür. Belə birləşmələrdə yarımçıqlıq, çatışmazlıq hiss olunmur; məs.: *həyata gəlmək, yüksəyə qalxmaq, dağa çıxmaq, kitabə baxmaq* və s. Yönlük hallı feli birləşmələrin əsas məna əlaqələri bu tipli birləşmələrdə öz əksini tapır.

İkinci tərəfi təsirli fellərlə ifadə olunan yönlük hallı feli birləşmələrin tərəflərinin əlaqəsi nisbətən zəif olur. Məlumdur ki, təsirli fellər hansı semantik qrupa aid olmasından asılı olmayaq, birinci növbədə, ismin təsirlik halında olan müstəqim obyekt tələb edir. Buna görə də ikinci tərəfi təsirli fellərdən ibarət yönlük hallı feli birləşmələrdə çox vaxt təsirlik haldakı sözün də vacib bir ünsür kimi iştirakını görürük; məs.: *əlini çiyinə vuranda, sözləri Fidana demək, boruları quyuya endirmək, bunları sənə demək, onu (bu) torpağa gətirən* və s.

Belə birləşmələrdə yönlük hal yalnız felin təkbaşına ifadə etdiyi mənaya deyil, müstəqil obyektlə felin birləşməsindən alınan ümumi mənaya xidmət edir.

Yönlük hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasında aşağıdakı məna əlaqələri olur:

1) Birinci tərəf hərəkətin müəyyən obyektə doğru istiqamətini göstərir. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf üçün obyekt rolu oynayır; məs.: *uşağa tərbiyə vermək, insanlara səadət gətirmək, kitabə nəzər salmaq* və s.

Obyekt əlaqəsi, əsasən, təsirlik hallı feli birləşmələrə aiddir. Bu birləşmələrdə hərəkət obyektə bütünlüklə əhatə edir. Yönlük hallı feli birləşmələrdə isə hərəkət obyektə əhatə edə bilmir; burada sadəcə olaraq, obyektə doğru meyil, istiqamət ifadə olunur.

Yönlük hal tək-tək hallarda hərəkət vasitəsilə əhatə olunan və yaxud qismən əhatə olunan obyektə də bildirə bilir. Məsələn, *sənəd-*

ləri yoxlamaq mənasında işlədilən *sənədlərə baxmaq* birləşməsində obyekt hərəkət vasitəsi ilə əhatə olunur, hərəkətin təsirinə məruz qalır. Bu tipli birləşmələrin ikinci tərəfləri *baxmaq, nəzər salmaq, nəzər yetirmək, göz qoymaq, göz yetirmək* felləri ilə və bu mənada çixış edə bilən başqa fellərlə ifadə olunur.

Obyektə əhatə etmək nöqtəyi-nəzərindən bu birləşmələr təsirlik hallı feli birləşmələrə yaxınlaşır. Ona görə də bəzən bu birləşmələrin ümumi məna əlaqəsini əsasən saxlayıb, birləşmənin ikinci tərəfindəki təsirsiz feli ona sinonim olan təsirli fellə əvəz etməklə yönlük hallı feli birləşməni təsirlik hallı feli birləşməyə çevirmək olur. Müqayisə et: *evə nəzər salmaq – evi nəzərdən keçirmək*.

Azərbaycan dilində bəzi fellər eyni məna əlaqəsi ilə həm təsirlik hallı, həm də yönlük hallı tələb edə bilər; məs.: *atı minmək – ata minmək; dağı qalxmaq – dağa qalxmaq; işi başlamaq – işə başlamaq*.

Yönlük hallı feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı obyekt əlaqəsində bir sıra məna çalarlıqları ifadə olunur.

1. Məkan əlaqəsi. Bu qrupa daxil olan feli birləşmələrin birinci tərəfi yer bildirən isimlərlə, ikinci tərəfi isə müxtəlif semantik qruplara daxil olan təsirsiz və təsirli fellərlə ifadə olunur. Bura daxil olan birləşmələrdə birinci tərəf hərəkətin istiqamətləndiyi yeri, hərəkətin qurtaracağı məkanı bildirir. Bu birləşmələrdə ikinci tərəfin təsirsiz hərəkət felləri ilə ifadəsi daha çox inkişaf etmişdir; məs.: *küçələrə çıxanlar, məktəbə getmək, şəhərə köçmək, evə getmək, (onu) kəndə aparmaq, (məktubu) xaricə göndərmək*.

2. Zaman əlaqəsi. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi müxtəlif tipli fellərlə, birinci tərəfi isə *yaz, yay, payız, qış, səhər, axşam, il, ay, gün, saat, dəqiqə* kimi zaman bildirən isimlərlə ifadə olunur və hərəkətin zaman istiqamətini, hərəkətin davam etdiyi zaman müddətini, zaman ölçüsünü bildirir; məs.: *axşama saxlamaq, sabaha keçirmək, qışa saxlamaq; iki saata qayıtmaq, bir ilə görülməyə (işlər), bir aya qurtarmaq, dörd ilə yerinə yetirmək*.

2) Birinci tərəf məqsəd bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi çox vaxt məsədlərlə ifadə olunur: *oxumağa getmək, işləməyə gəlmələr, gözəllik axtarışına getmək, gəzməyə getmək, qonaqların şərafına verilən (qonaqlıq)*.

3. Səbəb əlaqəsi. Bu birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəflə ifadə olunan hərəkətin başvermə səbəbini bildirir; məs.: *günahsız yerə tutulmaq*.

3) Birinci tərəf hərəkətin necə, hansı yolla, nə vasitə ilə icra edildiyini bildirir; məs.: *Qol gücünə çəkib çıxarmaq, can bahasına həyat qazanmaq, birləşmənin hesabına yaşamaq, qamçı zoruna dağutmaq, xeyriyyə puluna açılmış.*

Bu qrupa daxil olan birləşmələrin bəzilərində birinci tərəf qiymət dərəcəsi, hərəkətin hansı kəmiyyətlə əsasında əmələ gəldiyini bildirir; məs.: *baha qiymətə satmaq, yarı qiymətə satmaq, bir gürvənkə çörəyə almaq, beş manata vermək.*

Yerlik hallı feli birləşmələr

Bu birləşmələrin tabe sözü ismin yerlik halında olur; məs.: *dənizdə görünən, evdə oturan, şəhərdə yaşayan, institutda oxuyan.*

Bu birləşmələrin ikinci tərəfi semantik mənsubiyyətdən, leksik mənasından asılı olmayaq, bütün fellərlə ifadə oluna bilər.

Bu xüsusiyyət yerlik hallı birləşmələrdən başqa, yalnız adlıq hallı birləşmələrə aiddir; nə təsirlik, nə yönlük, nə də çıxışlıq hallı feli birləşmələrin ikinci tərəfləri belə geniş fellər şəbəkəsi ilə ifadə oluna bilər.

Yerlik hallı feli birləşmələrdə birinci tərəfin ifadə etdiyi məkan mənası (sahəsi) ikinci tərəfdə ifadə olunan hərəkətin fəaliyyət sahəsindən geniş olur, hərəkət həmin məkanın sərhədlərindən kənarında deyil, onun daxilində baş verir. Burada baş verən hadisə, hərəkət müxtəlif tipli ola bilər, əyri xətt üzrə, dairəvi xətt üzrə inkişaf edə bilər, durğun xüsusiyyət daşıya bilər, məkana münasibətdə durğun vəziyyəti keçirən əşyanın özü üzərində gedə bilər və s. Lakin bu müxtəliflik yenə də müəyyən dairə içərisində qərarır; məs.: *Bakıda yaşamaq, kənddə işləmək, meşədə gəzən, havada uçan, göydə yanan* və s.

Yerlik hallı birləşmələrin tərəfləri arasında bəzən məkan əlaqəsi fəonunda, bəzən də bu əlaqədən kənarında başqa məna əlaqələri də özünü göstərir. Bu əlaqələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. **Obyekt əlaqəsi.** Yerlik hallı feli birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə etdiyi məkan sahəsi kiçildikcə, onun əhatəsi daraldıqca məkan mənasından obyektə doğru meyil əmələ gəlir və bu, nəhayət, elmə çalarlığına malik olan obyektə çevrilir; məs.: *kitabda yazılan, kəmdə yüksələn, işdə fərqələnen* və s.

2. **Zaman əlaqəsi.** Bu əlaqədə olan feli birləşmələrin birinci tərəfləri *əsr, il, ay, həftə, gün, saat, dəqiqə, saniyə, yay, yaz, payız, qış,*

ərafə, vaxt, dövr, ömür, gecə, gündüz, səhər, axşam, aprel, may və s. kimi zaman bildiren isimlərlə, bəzən də saylarla ifadə olunur. Bu sözlər bəzən təklikdə (*baharda açılan çiçəklər, qışda yağın qar*), bəzən də başqa sözlərlə birlikdə müxtəlif tipli birləşmələr daxilində (*həmin zamanda gəlmək, saat beşdə oyanmaq*) feli birləşmənin birinci tərəfi olur.

Birinci tərəfdə söz çoxaldıqca zaman anlayışı konkretləşir, onun əhatə dairəsi kiçilir. Müqayisə et: *yayda istirahət etmək – yayın sonlarında istirahət etmək; noyabrda gəlmək – noyabrın beşində gəlmək – 1964-cü il noyabrın 5-də gəlmək; 1960-cı ildə başlanan – 1960-cı ilin yazında başlanan – 1960-cı il yazın əvvəlində başlanan* və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr

1. Bu birləşmələrdə də **məkan əlaqəsi** əsas yer tutur. Burada birinci tərəf hərəkətin başladığı yeri, geniş sahədə hərəkətin başlanğıc nöqtəsini bildirir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi məkan bildirən sözlərlə, ikinci tərəfi isə, bir qayda olaraq, hərəkət və iş felləri ilə ifadə olunur; məs.: *məktəbdən getmək, otaqdan çıxmaq, həyətdən aralanmaq, döyüşdən qayıdan, divardan aşmaq* və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr bəzən yerlik bəzən yerlik hallı feli birləşmələrə də meyil göstərir və həmin birləşmələrə məxsus məna çalarlığına malik olur, ona görə də bu vaxt çıxışlıq hallı feli birləşmələri yerlik hallı birləşmələrə çevirmək mümkün olur. Müqayisə et: *dərədən axan (çay) – dərədə axan (çay); çaydan (balıq) tutmaq – çayda (balıq) tutmaq; bağdan axan (su) – bağda axan (su); döşündən (gül) dərdiyimiz (yamaclar) – döşündə (gül) dərdiyimiz (yamaclar).*

2. **Obyekt əlaqəsi.** *Hünərdən söz açan, ondan soruşmadan, Qurbanıdan öyrənmək, Əlidən aldıığımız (məktub), ağacdən qoparılan (alma), tağdan üzülən (yemiş), qafəsdən azad olmaq, uşaqdan gizlətmək, sandan ayrılma* və s.

3. **Səbəb əlaqəsi.** Bu birləşmələrin birinci tərəfi, əsasən, mücərrəd mənalı isimlərlə və məsələlə ifadə olunur; məs.: *qəzəbdən titrəyən, acından ölmək, gözləməkdən yorulmaq, xəcalətdən qızaran.*

4. **Zaman əlaqəsi.** Bu məna əlaqəsində olan çıxışlıq hallı feli birləşmələrin birinci tərəfi hərəkətin başlanğıc zamanını bildirir və zaman bildiren, yaxud müəyyən mənada zaman anlayışına malik olan,

müəyyən dövrə bağlı ad bildirən sözlərlə ifadə olunur; məs.: *gəcədən qalan, keçən ildən saxlanan, payızdan əkilmiş, keçən ildən başlanan*.

5. Çıxışlıq hallı feli birləşmələrdə bəzən birinci tərəf hərəkətin tərzini də bildirir; məs.: *yerindən danışan, kökündən qopan, ürəkdən sevinmək, zildən çıxmaq*.

Qoşmalı feli birləşmələr

Bu birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır və belə bir formaya əsaslanır: "müstəqil mənalı söz+qoşma+fel". Qoşma ilə onun əlavə olduğu söz birləşmənin birinci komponentini, fel isə birləşmənin ikinci, əsas komponentini təşkil edir.

Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrində də mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, qoşmaların feli birləşmələrdəki rolunu aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Qoşmalar feli birləşmələri zahiri formalaşmasına görə qoşmasız feli birləşmələrdən fərqləndirir. Müqayisə et: *kitabə baxmaq – kitabə sarı baxmaq; məktəbə getmək – məktəbə tərəf getmək*.

2. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşməsinə, söz birləşməsi əmələ gətirməsinə kömək edir; məs.: *quş kimi uçmaq, arzu ilə yaşamaq*. Qoşmalar öz-özlüyündə felle əlaqə saxlaya bilməyən, felin tələblərinə tabe olmayan yiyilik halın felle əlaqəsini təmin edir; məs.: *onun kimi oxumaq, bizim kimi yaşamaq, sənin üçün yaşamaq*.

3. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrinin daha qabarıq şəkildə ifadəsinə, həmin mənalardan dürist və doqiq şəkildə ifadəsinə yardım göstərir və eyni zamanda tərəflər arasında məna çalarlıqları yaradır; məs.: *evə getmək – evə sarı getmək – evə kimi getmək; günortadan yatmaq – günortadan bəri yatmaq*.

4. Qoşmalar feli birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında ən vacib ünsür kimi iştirak edir, birləşmələrin məna əlaqələri qoşmalar vasitəsilə reallaşır; məs.: *at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün getmək*.

Birləşmələrin məna əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənalari, qrammatik formaları da

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görədir ki, biz əsas sözləri, birləşmənin ümumi quruluşunu saxlayıb qoşmanı dəyişəndə yeni məna əlaqəsi alırıqsa (*evə sarı getmək, evə kimi getmək, evə görə getmək*), qoşmanı eynilə saxlamaqla birləşmədə edilən başqa dəyişikliklər birləşmənin mənasına təsir edir, onun tərəflərinin əlaqəsini dəyişdirir. Bu dəyişikliyi iki aspektdə aparmaq olar:

1) Birləşmədəki qoşma və birləşmənin ümumi quruluşu qalır, komponentlərdən bu və ya digəri və ya hər ikisi başqa leksik mənaya malik sözlə əvəz edilir; məs.: *evə kimi getmək – axşama kimi getmək – axşama kimi gözləmək; küçə ilə gedən – qatar ilə gedən – Oqtay ilə gedən* və s.

2) Birləşmədəki qoşma da, birləşməni təşkil edən əsas sözlər də dəyişdirilmədən qalır, bir söz başqa sözlə əvəz edilmir, lakin birləşmənin qrammatik quruluşu dəyişilir; daha doğrusu, birinci tərəfdəki əsas sözün qrammatik forması dəyişdirilir; məs.: *buludlara kimi yüksələn – buludlar kimi yüksələn; məna qədər danışan – mənim qədər danışan*.

Qoşmalı feli birləşmələrdə bu cəhətdən başqa xüsusiyyətlər də özünü göstərir; bir-birindən müəyyən cəhətdən fərqlənən birləşmələrdə məna əlaqələri eyni, yaxud çox yaxın olur. Bunu da iki maddə üzrə qeyd etmək olar:

1) Birləşmələr eyni qrammatik formaya, eyni məna əlaqəsinə malik olur, qoşmalar isə müxtəlif olur; məs.: *evə sarı getmək – evə tərəf getmək – evə doğru getmək; evə kimi getmək – evədək getmək – evəcən getmək* və s.

2) Birləşmələr qrammatik formasına görə də, qoşmalara görə də fərqlənir; tərəfləri arasındakı məna əlaqələrinə görə eyni və yaxın olur; məs.: *işdən ötəri gəlmək – iş üçün gəlmək – işə görə gəlmək*.

Qoşmalı feli birləşmələrdə, ilk növbədə, iki əlamət diqqəti cəlb edir:

1) Bu birləşmələrin az bir qismində birinci tərəfdəki əsas söz şəkilsiz olur; məs.: *adam kimi yaşamaq, uşaq kimi ağlamaq, kinaya ilə danışmaq, pəhləvan ilə gülənmək* və s. Belə birləşmələrin tərəflərinin əlaqələnməsində qoşmalar yeganə vasitə olub, tərəflərin məna əlaqələrində daha fəal iştirak edir.

2) Birləşmələrin əsas qismində birinci tərəfdəki söz qoşma ilə işlənməklə yanaşı, özü də hal şəkilsiz qəbul edilir; məs.: *sənin kimi oxumaq, məktəbə sarı baxmaq, evdən ötrü darıxmaq* və s.

Qoşmalı birləşmələrin birinci tərəfindəki sözlər ancaq yiyəlik, yönük və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul edə bilər.

Bütün bunları nəzərə alıb, qoşmalı feli birləşmələri dörd yerə ayırmaq mümkündür: 1) birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işləmələr; 2) birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edənlər; 3) birinci tərəfi yönük hal şəkilçisi qəbul edənlər; 4) birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edənlər.

Üçüncü və dördüncü növdə olan birləşmələrin birinci tərəfləri hallana bilən bütün sözlərlə ifadə oluna bildikləri halda, birinci növdəki birləşmələrin birinci tərəfləri əvəzlilər, xüsusən şəxs əvəzliləri ilə ifadə oluna bilmir. Birinci növ birləşmələrin əksinə olaraq, üçüncü və dördüncü növ birləşmələrdən isə fərqli olaraq, ikinci növ birləşmələrin birinci tərəfləri yalnız əvəzlilərlə ifadə olunur.

Birinci və ikinci növ birləşmələr arasında ümumi cəhətlər də vardır. Bu ümumi cəhətlər həmin birləşmələrin eyni qoşmalara malik olması və mənə əlaqələrinin uyğunluğundan ibarətdir. Müqayisə et: *Məmməd ilə danışmaq – sənin ilə danışmaq; Məmməd kimi oxumaq – sənin kimi oxumaq; Məmməd üçün çalışmaq – sənin üçün çalışmaq.*

Bu yaxınlıq həmin birləşmələrin mahiyyətcə əlaqədar olduqlarını göstərir, eyni mənşəli olduqlarına işarə edir.

Qoşmalı feli birləşmələrin də tərəfləri arasında rəngarəng mənə əlaqələri vardır. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri müxtəlif cəhətlərdən (zaman, məkan, səbəb, tərz və s.) ikinci tərəfləri izah edir.

CÜMLƏ

ÜMUMİ MƏLUMAT

Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan, bitmiş fikir ifadə edən vasitədir; məs.: *Biz yarahlılar üçün gedirdik. Onları dərhal şose yoluna, sanitar maşınına gətirməli idik. Axtarış yerlərimiz isə başdan-ayağa atış xətti idi. Yaralı axtardığımız hər addım torpağa hər daqiqə ölüm yağırdı* (Mir Cəlal).

Cümlədə fikrin bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Çünki o (yeni cümlə), nitqin elementləridir, hissələridir. Hər bir cümlə həyat həqiqətinin müəyyən bir cəhətini, əşya və hadisələr haqqında məlumatların müəyyən bir hissəsini ifadə edir. Hər hansı əşya və hadisə haqqında ətraflı məlumat vermək üçün bir neçə cümlədən istifadə edilir. Ona görə də bizim danışqlarımız, söhbətlərimiz, yazılan əsərlər, məqalələr və s. yalnız bir cümlədən deyil, bir-biri ilə əlaqədar olan bir sıra cümlələrdən ibarət olur. Belə halda cümlələr bir-birini tamamlayır, bunun noticəsində müəyyən məsələyə aid ətraflı məlumat verilir və mətdəki cümlələrin ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənalara nisbətən daha ətraflı, daha tam, bitmiş fikir əldə edilir; məs.: *Axşam yavaş-yavaş araya gəldi. Gün qürubə yavıqlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qujultusu, havanın təmizliyi insana ləzzət verir. Gərdaşın comərdliyini anlayırsan. Belə bir gözəl vaxtda haman meşədə tək, yaşıl otun üstə sərilmiş gözəl bir qız görürsünizsə, mənzərə daha artıq dəvəcədə gözəl görünür...* (N.Nərimanov).

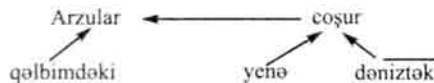
Mətnlərdə cümlələrin bu şəkildə müəyyən tələblərə uyğun olaraq düzülüşü, bir-birini izləməsi və tamamlaması onlardakı fikir bitkinliyinin nisbililiyi ilə bağlıdır.

Adətən cümlələr iki, üç, dörd və daha artıq sözü birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir; məs.: *Adamlar haradadır? Məndən niyə gizlədirsən?* (Mir Cəlal); *Mən onunla görüşməyə gedirəm* (C.Cabbarlı); *Gülsabah, məni yenidən həyata sən çıxartdın* (C.Cabbarlı); *Gəncə çayının coşqun ləpələri bahar günəşinin qızıl saçlarını böyük bir*

həyəcanla çimdirməyə başlamışdır (M.S.Ordubadı). Bunlardan fərqli olaraq, yalnız birçə sözdən ibarət olan cümlələr də vardır; məs.: *Payızdır... Tökülür yarpaqlar bir-bir* (S.Rüstəm); *Axşamdır... Günəşin rəngi qırmızı; Buludlar çəhrayı, üfüqlər laldır* (S.Vurğun).

Orta məktəb qrammatikalarında bu cəhəti nəzərə alaraq, cümləyə belə bir tərif verilmişdir: "Bitmiş fikir ifadə edən bir neçə sözün birləşməsinə və ya bir sözə cümlə deyilir". Bu, cümlənin bəsit izahı olsa da, orada cümlə üçün xarakter olan üç mühüm əlamət öz ifadəsini tapmışdır: 1) cümlə bitmiş fikir ifadə etməlidir; 2) cümlə bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlir; 3) cümlə bir sözdən də ibarət olur.

Cümlə sözlərin sadəcə, əlaqəsiz yığımindan ibarət olmur. Cümlədəki sözlər müəyyən qaydalar əsasında birləşir, həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olur, biri digərini aydınlaşdırır, izah edir və buradan da cümlə və onun məzmunu doğur; məs.: *Yenə coşur dəniztək qəlbimdəki arzular!* (S.Rüstəm) cümləsindəki sözlərin əlaqələrini bu şəkildə qeyd etmək olar:

Cümlədəki sözlərin bir-biri ilə belə əlaqələnməsi vacibdir. Doğrudur, cümlədə bəzi sözlər də iştirak edir ki, onlar cümlədəki başqa sözlərlə belə hərtərəfli əlaqə saxlamır; məs.: *Sabir, o günləri gətirmə yada* (S.Vurğun); *Şair, mənə inan, nə atam, nə də anam mənəm xoşbəxtliyimə mane ola bilər* (M.S.Ordubadı); *Nəhayət, gülümsəyərək məktubu cibinə qoydu* (M.S.Ordubadı) cümlələrindəki *Sabir, şair, nəhayət* sözləri belə sözlərdəndir, bu sözlərlə həmin cümlələrdəki başqa sözlər arasında yuxarıda göstərilən əlaqələri qeyd etmək olmur. Bu da ondan irəli gəlir ki, cümlədə olan və yuxarıdakı sxemlərdə göstərilmiş sözlər arasında həm mənə, həm də qrammatik əlaqələr olduğu halda, bu sözlərlə (*Sabir, şair, nəhayət* sözləri) onların daxil olduğu cümlələrdəki başqa sözlər arasında yalnız mənə əlaqəsi vardır. Ona görə də bunlar cümləni əmələ gətirən əsas vasitələr deyil, yardımçı vasitələr kimi cümləyə daxil olur. Bunlardan

başqa, cümlədə bir sıra köməkçi sözlərdən də (qoşma, bağlayıcı, ədat, nida) istifadə edilir ki, bunlar da cümlədə yardımçı vasitələr kimi çıxış edir.

Beləliklə, cümlə əsas sözlərdən (bunlar cümlə üzvləri adlanır, cümlənin əsasını təşkil edir və fikir yalnız onların vasitəsi ilə ifadə olunur) və bir sıra yardımçı vasitələrdən (bu vasitələr – sözlər cümləni təşkil edən əsas sözlərin əlaqələnməsinə, cümlədəki fikrin ifadə tonuna, kimə aid olmasına, cümlədə müəyyən münasibətlərin yaranmasına və s. kömək edir) istifadə olunur. Lakin bütün bu müxtəlifliklər dilə aid vahid sintaktik qanunlarla tənzim edilir.

Cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır.

Dildə cümlənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin, demək olar ki, bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir. Sanki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin (fonetika, leksikologiya, semasiologiya, morfologiya...) tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliyin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür. Cümlə dilin bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan, birinci növbədə, onunla fərqlənir ki, o (yəni cümlə), ünsiyyət vasitəsidir, fikir ifadə edir. "Dil, cəmiyyətin bütün üzvləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmaqla cümlədən əsas ünsiyyət forması kimi istifadə edir" (Вах: "Грамматика русского языка", том II, 4.1).

Cümlə üçün üç mühüm əlamətin varlığı vacibdir: predikativlik, bitmə intonasiası, modallıq. Bu əlamətlər vahid təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır.

Predikativlik sözlərin varlıq haqqında müəyyən məlumat verməsi ilə ölçülür.

Burada bir şey ya təsdiq, ya inkar edilir; ona münasibət bildirilir; müəyyən hadisə haqqında məlumat vermək və ya məlumat almaq və s. nəzərdə tutulur. Predikativlik, sözlərin müəyyən qaydada düzülüşündən və müəyyən qrammatik üsullarla əlaqələnməsindən meyl-

dana gəlir; burada modallıq, zaman və şəxs kateqoriyaları əsas rol oynayır. Bu kateqoriyalar dildə danışanın həqiqətə münasibətini bildirir və predikativliyin yaranmasında birinci dərəcəli rol oynayır. Bu əlamətlərdən məhrum olan nitq vahidi ya ayrı-ayrı leksik vahidlərdən – sözlərdən, ya da söz birləşmələrindən ibarət olaraq qalacaqdır. Məsələn, *səhər, axşam, kitabı oxumaq, Əli gələndə* və s. bu kimi söz və birləşmələrdə yuxarıda dediyimiz əlamətlərin heç biri yoxdur, ona görə də onların heç biri varlıq haqqında müəyyən məlumat verə bilmir, bir şeyi təsdiq və ya inkar etmir. Lakin bunlarda lazımi forma dəyişikliyi etməklə predikativlik əmələ gətirsək, onlar: *Səhərdir. Axşamdır. Kitabı oxudum. Əli gəldi* kimi cümlələrə çevriləcək və cümlə üçün vacib olan xüsusiyyətlər kəsb edəcək.

Predikativliyin tamamlanmasında ikinci bir mühüm əlamət – cümləyə məxsus intonasiya iştirak edir. Cümlələrin əmələ gəlməsində və ümumiyyətlə, ünsiyyət prosesində intonasiyanın rolu olduqca böyükdür.

İntonasiya ilə predikativlik vəhdətdə olub, adətən, birlikdə çıxış edir; məs.: *Gəmi uzun əsrlər dalğalarla döyülmüş qaya kimi sahilədən ayrıldı. Sular onu, bir daha quruya qovuşmasın deyə, quzunu qoyundan ayıran kimi itələyib apardı. Sahildən içrilərə doğru uzanan dərin bir iz qaldı. Sanki şəhər gəmini buraxmaq istəmirdi* (MİR CƏLƏL). Buradakı cümlələrin hamısında həm qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmaq, yəni predikativlik, həm də cümləyə məxsus intonasiya vardır. Bu halda intonasiya predikativliyin tənzim-edicisi kimi çıxış edir və onu tamamlayır. Lakin bəzən bunun əksi də baş verir, yəni elə hallar olur ki, öz-özlüyündə cümlə kimi formalaşmayan və predikativ münasibət bildirməyən hər hansı söz və ya söz birləşməsi intonasiya vasitəsilə cümləyə çevrilmiş olur. Bu vaxt o istər-istəməz predikativ münasibət bildirməyə başlayır; məs.: *Hind, Çin və Rur əmələləri; İrəl! İrəl!* (S.VURĞUN); *Yay günü. Yol üstü. Ağac kölgəsi... Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız* (S.VURĞUN). Buradakı *irəl, yay günü, yol üstü, ağac kölgəsi* kimi söz və birləşmələrin ayrılıqda predikativ münasibət bildirmədikləri aydındır, lakin onlar mətn daxilində belə bir münasibət ifadə edir. Deməli, burada cümləni yaradan, birinci növbədə, intonasiyadır. Ayrı-ayrı ictimai yerlərdə tez-tez bizə rast gələn *papiros çəkmək, zibilləmək* və s. kimi söz və ifadələrin cümləyə çevrilməsi və fikir ifadə etməsi möhüz bu yolla əmələ gəlmişdir.

Ürək böyük, arzular çox, yollar uzun, səbrimsə az... kimi ifadələr də mübtədə və xəbərdən ibarət sadə müxtəsər cümlələrdir. Lakin üslubun tələbinə görə burada xəbər şəkilçiləri ixtisara düşmüş və beləliklə, zahiri qrammatik formalaşma aradan çıxmışdır, lakin cümlələr yenə də cümləliyini itirməmişdir. Burada yanaşı duran iki sözün cümlə kimi çıxış edərək fikir ifadə edə bilməsi yenə də intonasiyanın sayəsində olmuşdur.

Bəzən elə təsadüflər də olur ki, öz-özlüyündə predikativ əlamətə malik olan və predikativlik bildiren hər hansı söz və ya ifadə müəyyən şəraitdə, xüsusən cümləyə məxsus intonasiyanın yoxluğu üzündən predikativliyini itirir və cümləlikdən çıxır; məs.: *Öldü var, geri döndü yoxdur*. Buradakı *öldü* və *geri döndü* hissələrinin qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşdığına şübhə etmək olmaz. Onları daxil olduqları cümlədən çıxarıldıqda məəyyən fikir ifadə edir və başqa cümlələrdən fərqlənir. *Öldü* sözündə şəxs, kəmiyyət, zaman kateqoriyaları vardır. O, üçüncü şəxsin təkinə aid olub, keçmiş zamanda baş vermiş bir hadisə haqqında hökm ifadə edir. İki sözdən ibarət *geri döndü* hissəsi haqqında da eyni sözləri demək olar. Lakin qrammatik cəhətdən formalaşan və öz-özlüklərində bitmiş fikir ifadə edən bu cümlələr *Öldü var, geri döndü yoxdur* cümləsində cümləyə məxsus intonasiyalarını itirmiş, bunun nəticəsində də onları predikativlik öz dinamikliyini itirərək donuq hala düşmüş və nəhayət, cümlə aradan çıxmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, cümləyə məxsus intonasiya ilə predikativlik cümlənin bir-biri ilə çox möhkəm əlaqədə olan iki elə vacib şərtidir ki, cümləni onlarsız düşünmək mümkün deyildir. Cümləyə məxsus intonasiya mətnə cümlələrin sərhədini, bir cümlənin harada başlayıb harada qurtardığını müəyyənləşdirmək, cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq üçün də əhəmiyyətlidir.

Cümlənin əsas əlamətləri sırasında modallıq da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir cümlə müəyyən bitmiş bir fikir ifadə etməklə yanaşı, həmin fikrin həqiqətə münasibətini də göstərir. Ona görə də predikativlik və intonasiya kimi, modallıq da cümlənin daimi əlamətlərindən hesab olunur.

Bəzi cümlələrdə heç bir əlavə münasibət olmadan müəyyən fikir ifadə edildiyindən, modallıq zəifləyir və özünü xüsusi şəkildə göstərə bilmir; məs.: *Rasim onun şəklini çəkdiçə bu cazibə artırdı* (M.İBRAHİMOV); *Rəssam gözlərini Mədinədən çəkmirdi, Mədinə də bu gözlərə baxırdı* (M.İBRAHİMOV).

Bəzən modalıq qabarıq şəkildə özünü göstərir; məs.: *Həsən çox şeylər demək istədi... Ancaq nə danışa bildi, nə də əlini tərpətdi* (M.İbrahimov).

Cümlədəki modalıq xüsusi sözlər vasitəsilə daha da qüvvətləndirilir və yeni məna çalarlıqları kəsb edir; məs.: *Beləliklə, aylar gəlib keçdi, Zəhra evə qayıtmadı* (M.İbrahimov); *Təəssüf ki, nə vaxt götürüləcəyini öyrənməmişik* (M.Hüseyn).

Ümumiyyətlə, dilçilikdə, eləcə də türk dillərinə aid yazılmış bir sıra əsərlərdə adətən belə bir fikir irəli sürülür ki, cümlədə subyekt və predikatın ifadəçiləri olan iki qütbün varlığı və bu qütblərin predikativ əsasda birləşməsi vacibdir. "...hər bir cümlədə (istər onu məntiqi, istərsə də qrammatik planda götürək) iki qütb müəyyənləşməlidir: mübtəda (subyekt) və xəbər (predikat). İki qütb olmadan qapanmış elektrik şəbəkəsi olmadığı kimi, prinsip etibarilə iki məntiqi-qrammatik qütbətsiz də (subyekt və predikat) cümlə ola bilməz. Beləliklə, cümlə iki vahidin (mübtəda və xəbər) sintezindən ibarətdir" (N.K.Dmitriyev).

Ümumi mənada götürüldükdə cümlə, doğrudan da, bu iki əsas üzərində qurulur. Lakin bu, o demək deyildir ki, bütün cümlələrdə bu qütblərin hər ikisinin olması və eyni zamanda hər ikisinin iştirakı vacibdir. Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xeyli miqdarda təktərkipli cümlə növləri vardır ki, bunlarda eyni zamanda həm mübtəda, həm də xəbər (yəni bu iki qütbün sintezini) görmək olmur; məs.: *Səhərdir. Günəşin rəngi sapsarı; Sarılıq çulğamış ağ buludları* (S.Vurğun). Buradakı *Səhərdir* bir sözdən ibarət cümlədir. Yalnız xəbərdən ibarət olan bu cümlənin mübtədası yoxdur və burada mübtəda axtarmaq da doğru deyildir. Deməli, bu cümlə qütblərdən birinin əsasında qurulmuşdur.

Bunlar göstərir ki, hər bir konkret cümlənin bu iki vahidin (qütbün) əlaqəsi əsasında formalaşdığını iddia etmək birtərəfli olardı. Lakin bu, ümumən cümlənin prinsip etibarilə bu iki qütb əsasında formalaşması fikrini inkar etmir.

CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİ

Nitqimizi təşkil edən cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlənilir. Cümlələrin bir qisminə əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir; bir fikir ya təsdiq, ya inkar edilir; başqa qrup cümlələrdə heç bir məlumat verilmir, əksinə, danışan müəyyən məsələ ətrafında başqasından məlumat almaq, öz fikrini tamamlamaq, dəqiqləşdirmək məqsədi ilə həmin cümlələrdən istifadə edir; digər qrup cümlələrdə istək, arzu və s. ifadə edilir. Bütün bu xüsusiyyətlər cümlələrin müxtəlifləşməsinə səbəb olur: *Dayınız Bakıda yaşayır? – Mənim dayım yoxdur* (İ.Əfəndiyev); *Şair, onun qüdrətini duya bil* (S.Vurğun); *Düşündürür mənə bu sirlə diyar; Burda həqiqətlər, əfsanələr var* (S.Vurğun); *Ah, nə deyim, nə ad verim bu aləmdə mən sənə? Al, bu qələm, bu da kağız, öz hüsnünü yazsana!* (S.Vurğun).

Cümlələrdə yürüdülmə məqsədinin belə dəyişkən olması həmin cümlələrin deyiliş xüsusiyyətini, intonasiyasını da dəyişir. Cümləyə məxsus ümumi intonasiyadan kənara çıxmaq şərti ilə, bu cümlələrin hərəsinin özünəməxsus deyiliş xüsusiyyəti var. Məsələn, yuxarıdakı *Dayınız Bakıda yaşayır?* cümləsinin deyilişində bir cür, *Mənim dayım yoxdur* cümləsinin deyilişində başqa cür, *Şair, onun qüdrətini duya bil* cümləsinin deyilişində isə onların hər ikisindən fərqli olan bir intonasiyadan istifadə edilir.

Bu cümlələrdə intonasiyanın fərqlənməsinə səbəb, daha doğrusu, müxtəlif intonasiyaları doğuran amil həmin cümlələrdə yürüdülmə məqsəddir. Məqsəd intonasiyanın əsasıdır, intonasiya isə, öz növbəsində, məqsədin göstəricisi, müəyyənləşdiricisidir. Danışan öz nitqindəki cümlələrin hansı münasibətlə deyildiyini dinləyiciyə çatdırmaq üçün cümləni müəyyən intonasiya ilə ifadə etməli olur. Məsələn, əgər intonasiya fərqli olmasa idi, dinləyici müxtəlif məqsədlərlə deyilmiş *Dərs başlandı* cümləsi ilə *Dərs başlandı?* cümləsi arasında heç bir fərq qoya bilməzdi, çünki burada nitqin materialı tamamilə eynidir: cümlələrin hər ikisi eyni sözlərdən əmələ gəlmişdir, hər iki cümlədə sözlər eyni qrammatik mövqeyə, sıraya, eyni tipli əlaqə vasitələrinə malikdir.

Bu göstərir ki, cümlələrin bu cəhətdən fərqlənməsində, onların növlərə ayrılmasında intonasiyanın rolu çox böyükdür.

İntonasiya cümlələrdə o qədər incə emosional münasibətlər yaradır ki, heç bir formal qrammatik vasitə həmin münasibətləri o şəkildə yarada bilməz. İntonasiyanın belə ciddi təsir qüvvəsi ilə əlaqədar olaraq, bəzi dərslərdə, eləcə də Azərbaycan dilinə aid yazılmış orta məktəb qrammatikalarında cümlələrin bu bölgüsü yalnız intonasiya ilə əsaslandırılır, intonasiyanı doğuran məqsəd isə qeyd edilmir.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələr dörd yerə bölünür:

1. Nəqli cümlə.
2. Sual cümləsi.
3. Əmr cümləsi.
4. Nida cümləsi.

NƏQLİ CÜMLƏ

Nəqli cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Həm də məlumat adı təsviri yolla gedir, nəqli olunur. Burada müəyyən bir fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur. Hökmlər adətən belə cümlələrlə ifadə edilir; məs.: *Mən elə demək istəmədim* (C.Cabbarlı); *Ancaq, doğrusu, mən pərəstiş etdiyim bir adamı belə görə bilmirəm* (C.Cabbarlı); *Günəşin əlindən yapışıb bərk-bərk*; *Qoynuna uğurlu bir səhər gəlir* (S.Rüstəm); *Mən gülmə dedikə, sən hey gülürsən*; *Mən də öz yerində gülən şairəm* (S.Rüstəm).

Nəqli cümlələr dildə ən çox yayılmış, ümumi qaydalar əsasında qurulur. Dilə məxsus olan söz sırası öz həqiqi və düzgün ifadəsini daha çox bu cümlələrdə tapır. Azərbaycan dilinin cümlə quruluşuna uyğun olaraq, bu cümlələrdə adətən xəbər cümlənin sonunda, başqa üzvlər isə, yenə müəyyən sıralanmaya tabe şəkildə xəbərdən əvvəl gəlir (şeir dili nəzərə alınmır); məs.: *Gəldiyev uşağı tanıdı. Birinci arvadın oğlu idi. Uşaq böyümüş, rəngi açılmış, dirçəlmiş, çevikləşmişdi. Parlaq gözləri hər şeyi görmək istəyirmiş kimi oynayırdı. Bu tanışlıqdan Gəldiyev pozuldu, üzünü yana çevirdi* (Mir Cəlal).

Nəqli cümlələr dilin ən kütləvi ünsiyyət vasitəsi hesab olunur, həm də bunlar başqa cümlə növlərinə nisbətən daha çox işlədilir. Epik xüsusiyyət daşıyan bütün əsərlərdə (roman, povest, hekayə, poema və s.), bizim söhbətlərimizdə, çıxışlarda, məktub və protokollarda, məqalələrdə və s. nəqli cümlələr əsas yeri tutur. Məsələn, Mir Cəlalın "Yollar" hekayəsindəki 75 cümlədən 66-sı, S.Vurğunun "Muğan" poemasının birinci hissəsindəki 31 sadə cümlədən 28-i nəqli cümlədir.

Nəqli cümlələrin ifadə vasitələri də çox genişdir. Bu cümlələrin feli xəbərləri daha çox felin xəbər forması ilə ifadə olunur. Ona görə də nəqli cümlələr felin xəbər formasının dəyişilə bildiyi bütün zamanlara aid məlumatları ifadə edə bilər; məs.: *Uşaqlar gurultu ilə ayağa qalxdılar* (Mir Cəlal); *Sizi görünəcə hər bir şeyi unuduram* (C.Cabbarlı); *Son dəfə olaraq bu al dodaqlarınızdan öpməyincə heç bir yerə getməyəcəyəm* (C.Cabbarlı); *Adam, işinin üstündə bərk durur* (Mir Cəlal); *Rübabə zahirdə bu xəbəri soyuq qarşılımışdı* (Mir Cəlal); *Göy köynək qadın Rübabəni tanımırmış* (Mir Cəlal).

Nəqli cümlələrin xəbərləri felin başqa formaları ilə (əmr formasından başqa), məsdərlə və feli sifətlə də ifadə oluna bilər. Xəbəri felin başqa formaları ilə ifadə olunan nəqli cümlələrin özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətləri vardır və bunlar bu cəhətdən, xəbəri felin xəbər forması ilə ifadə olunan nəqli cümlələrdən fərqlənir. Xəbəri felin xəbər formasında olan nəqli cümlələrdə müəyyən hal və hərəkətin baş verməsi və ya baş verməməsi haqqında məlumat verilir, xəbəri başqa formalarla ifadə olunan nəqli cümlələrdə müəyyən hal və hərəkətin baş verib-verməməsinin vacibliyi, lazımlığı, arzu olduğu, başqası üçün şərt olduğu və s. haqqında məlumat verilir. Bu cəhətdən *Mən bu gün dərsə gəldim*. *Mən bu gün dərsə gəlməməliyəm* cümlələrini müqayisə etmək kifayətdir. Nəqli cümlələrin xəbərlərinin bu fel formaları ilə ifadə olunması onların (nəqli cümlələrin) nitqdəki mövqeyinə də təsir edir. Məsələn, xəbəri felin şərt forması ilə ifadə olunan nəqli cümlələr ayrılıqda müstəqil sadə cümlə kimi işləyə bilmir, onlar həmişə tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlənir və şərt, qarşılıq (güzəşt), mübtəda, tamamlıq və s. budaq cümlələri olur; məs.: *O, Bayramı Quba meydanına kimi ötürsəydi, bu uzun yolda min cür təsadüf baş verə bilərdi* (M.Hüseyn); *Daha özünü görünməyə də, hər yerdə barmağı var* (M.Hüseyn); *Kim rusca bilmirsə, kənddə müəllimə, ya da bizə yaxın başqa savadlı bir adama oxutsun* (M.Hüseyn); *Kimin işləməyə könlü yoxdursa, zorla tutub saxlamıram* (M.Hüseyn).

Xəbəri felin iltizam-arzu forması ilə ifadə olunan nəqli cümlələr də bu cəhətdən maraqlıdır. Belə nəqli cümlələr müstəqil sadə cümlə kimi istifadə olunduqda, onların daxilində *gərək* sözünün işlədilməsi vacib olur; məs.: *Bu gün gərək bir kitab alam*. *Gərək* sözü olmadan bu cümlənin ayrılıqda işlənməsi uyğunsuzluq əmələ gətirir;

məs.: *Bu gün bir kitab alam. Əli səhər bizə gələ.* Bu vəziyyətdə, yəni xəbəri felin iltizam-arzu forması ilə ifadə olunan, lakin tərkibində *gərək* sözü işlədilməyən sadə cümlələr, bir qayda olaraq, mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri kimi işlədilir; məs.: *Gəldim ki, bir qədər işləyəm. Məmməd oxudu ki, alim ola.*

Bunlar göstərir ki, nəqli cümlələrin feli xəbərlərinin müxtəlif fel formaları ilə ifadə olunması cümlənin ümumi məzmununa, onun qrammatik mövqeyinə təsir edir (əks təqdirdə, nəqli cümlələrin xəbərlərinin bu formalarla ifadəsindən bəhs etməyin heç bir əhəmiyyəti olmazdı və bu, əslində, cümlə üzvləri bəhsinə aid bir məsələnin təkrarı olardı).

Nəqli cümlələrin xəbərləri adlarla da ifadə olunur; məs.: *Mən həmin Cəmiləyəm* (M.Hüseyn); *O zamanlarla indikininki fərqi çoxdur, usta* (M.Hüseyn); *Yəqin bu maşının dilini hamıdan yaxşı bilən odur* (M.Hüseyn).

Nəqli cümlələrin xəbərləri felle ifadə olunduqda əşyanın (geniş mənada) halı və hərəkəti haqqında məlumat verilsə, nəqli cümlələrin xəbərləri adlarla ifadə olunduqda əşya səciyyəyəndirilir, onun bu və ya digər xüsusiyyəti – mənsubiyyəti, vəziyyəti, əlaməti, miqdarı və s. verilir. Nəqli cümlələrdə əşya və hadisə haqqında, onların zamanı, forması, yeri, tərz, səbəbi, məqsədi və s. haqqında da məlumat ifadə edilir. Buna görə də xəbəri fella ifadə edilən nəqli cümlələrlə, xəbəri adlarla ifadə edilən nəqli cümlələr öz məzmunlarına və qrammatik əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Təsədüfi deyildir ki, bu cəhəti nəzərə alaraq, ümumiyyətlə, cümlələri “feli cümlələr” və “ismi cümlələr” deyə iki yerə ayırırlar.

Nəqli cümlələrin adı danışqı tonu ilə ifadə edilir. Cümlənin müəyyən hissəsində ton nisbətən yüksəlir, sona yaxın isə yenə adi hala düşür, bəlkə bir qədər də zəifləyir. Cümlədə hansı söz nəzərə çarpdırılırsa, daha doğrusu, məntiqi vurğu hansı sözün üzərinə düşürsə, həmin sözün sərhədində ton yüksəlir və yüksəliş onunla da bitirək adılmağa doğru gedir; məs.: *Siz kitabı mənə vermişiniz* cümləsində heç bir dəyişiklik etmədən, sözlərin yerini dəyişmədən məntiqi vurğunu gah *siz* sözünün, gah *kitabı* sözünün, gah *mənə* sözünün, gah da *vermişiniz* sözünün üzərinə salmaq olar. Beləliklə, məntiqi vurğulu sözdən asılı olaraq, həmin nəqli cümlənin müxtəlif hissələrində ses tonu yüksələ bilər. Bu o deməkdir ki, nəqli cümlələrdə gah cümlənin əvvəli, gah orta hissəsi, gah da axır hissələri yük-

sək tonla deyilir, lakin məntiqi vurğulu söz nəzərə alınmazsa, bir qayda olaraq, nəqli cümlələrin orta hissələri əvvəl və sonlara nisbətən yüksək intonasiya ilə ifadə edilir. Buna görədir ki, məntiqi vurğu bir sıra hallarda cümlədəki sözlərin yerdəyişməsinə, məntiqi vurğulu sözün xəbərə yaxınlaşmasına səbəb olur. *Siz kitabı mənə vermişiniz* cümləsində *mənə* sözü məntiqi vurğusu olan söz mövqeyindədir. *Kitabı mənə siz vermişiniz* cümləsində *siz*, *Siz mənə kitabı vermişiniz* cümləsində isə *kitabı* sözü belə mövqedədir.

Bir cümlədə bəzən bir neçə məntiqi vurğulu söz olur və onlar həmcinslik təşkil edir. Bu vaxt səs tonunun yüksəliş müddəti bir qədər artıq olur; məs.: *Alim də, şair də, dağda çoban da; Deyir məhəmməd ana dilində* (S.Vurğun). Burada *alim* sözündən başlayaraq *çoban* sözünün sonuna qədər səs tonu yüksəlməyə doğru gedir. Bu sözlərin hər üçü (*alim*, *şair*, *çoban*) cümlənin başqa hissələrinə nisbətən yüksək intonasiya ilə deyilir. Lakin bunların özləri arasında da bu cəhətdən fərq vardır. Belə ki, səs tonu bu sözlərin deyilişində eyni şəkildə başlayıb, eyni şəkildə bitir. Ona görə də bu cümlədə *çoban* sözü daha yüksək, *şair* sözü ona nisbətən zəif, *alim* sözü isə bu nisbətdə daha zəif, lakin cümlənin ümumi tonundan qüvvətli intonasiya ilə ifadə edilir. *Qəlbin də, sevgin də, dərdin də haqırd* (S.Vurğun) cümləsi haqqında da eyni sözləri demək olar.

Bəzən də nəqli cümlədə heç bir söz ayrıca qeyd edilmir. Danışan, dinləyicinin diqqətini cümlədəki bu və ya digər sözə xüsusi olaraq cəlb etmək məqsədi daşıyır, bu, dinləyici üçün də maraqlı deyildir. Danışan, cümlədəki heç bir sözü ayrıca qeyd etmədən cümlənin ifadə etdiyi bütün fikri dinləyiciyə çatdırmaq istəyir; məs.: *Külək şiddətlə əsirdi. Qızılgülün şaxələri bir-birinə qarışmışdı, tikanlar külək qarışığında şiddətlə yırğalanır və qızılgülün incə yarpaqlarını cırmaqlayırdı. Gənc şair bunu görərəkən əlini uzadıb gülün budaqlarını bir-birindən ayırdı. İndi bülbül yaralı gülün ətrafında dolaşib aqlarkən, şair də kənarında durub bu vəziyyətə tamaşa edir və öz-özünə deyirdi...* (M.S.Ordubadi).

Nəqli cümlələrin bu tipi daha çox təsviri xarakter daşıyır. Burada danışan çox vaxt bu və ya digər təfərrüatı tələb edən sual qarşısında dayanır. Məsələn, yuxarıdakı *Külək şiddətlə əsirdi* cümləsini alaraq. Mətnin xüsusiyyətindən hiss olunur ki, bu cümlədəki sözlərin üçü də, təxminən, eyni tonla deyilir, onlardan heç biri xüsusi intonasiya ilə ayrılıb nəzərə çarpdırılmır və buna ehtiyac da hiss edilmir. Əgər yazıçı

burada *Külək necə əsirdi? Külək nə edirdi? Nə şiddətlə əsirdi?* kimi suallar qarşısında qalsa idi, o vaxt birinci suala cavab olaraq *Külək şiddətlə əsirdi* cümləsində *şiddətlə* sözü; ikinci sualın cavabında həmin cümlədəki *əsirdi* sözü, üçüncü sualın qarşısında isə *külək* sözü xüsusi intonasiya ilə deyilməli idi.

Nəqli cümlələr, sual, əmr və nida cümlələrindən fərqli olaraq, daha çox cümlə növlərini əhatə edir. Nəqli cümlələr təktərəkibli və cüttərəkibli cümlələrin bütün növlərində ola bilər, onlar müxtəssər və geniş ola bilər. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki cümlələr çox vaxt nəqli cümlələrdən ibarət olur.

SUAL CÜMLƏSİ

Sual cümlələri sual məqsədi ilə işlədilən cümlələrə deyilir. Dənizə sual cümləsi vasitəsi ilə başqasından müəyyən bir məsələni öyrənmək, müəyyənləşdirmək, bir məsələyə aid onun münasibətini bilmək və s. istəyir; məs.: *Adınız nədir? Nə üçün gülümsəyirsiniz? Kitabxanayı mədəniyyət evinə köçürmək olmazmı? (İ.Əfəndiyev). Məli ora aparmaq olar? Onun buralarda tanış-bilişi çoxdur? (Ə.Əbüllhəsən).*

Sual cümlələri hal-hazırda bir sıra başqa mənələrdə, başqa məqsədlə işlənsə də, birinci növbədə başqasından cavab almaq üçün meydana çıxmış və bu məqsədlə işlənməyə başlamışdır.

Sual cümlələrinin özlərinə məxsus xüsusi sual intonasiyası olur. Bu intonasiya sual cümlələrini başqa cümlə növlərindən ayıran əsas vasitələrdəndir. Sual cümləsinə məxsus intonasiya bu və ya başqa şəkildə bütün sual cümlələrinə aid olur, bir çox hallarda isə sual cümləsinin əmələ gəlməsində yeganə vasitə kimi çıxış edir. Lakin sual cümlələrinin əlaməti ancaq intonasiyadan ibarət deyildir. Burada başqa qrammatik vasitələrdən də istifadə edilir: *İndi də təchizatı gecikdirirsən? Bu saat cərəyan varmı? Yaxşı, bəs Şeyda qardaş özünü hardadır? (M.Hüseyn)*

Bu sual cümlələrinin birincisində sual bildirmək üçün heç bir formal əlamət yoxdur, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə belə əlamətlər vardır. Lakin bu əlamətlər də bir-birinin eyni deyildir. Yəni bu son iki cümlədən birincisində sual bildirən vasitə (*mi*) heç bir leksik mənaya malik olmayıb ayrılıqda deyil, sözə bitişərək (*varmı*) işlənsə, ikinci cümlədə sual bildirən vasitə (*hara*) leksik mənaya malik

olub müstəqil işləyə bilən sözdən ibarətdir. Hətta verilmiş misaldə həmin sual bildirən söz ismin yerlik hal şəkilçisini və xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisini qəbul etmişdir.

Sual cümlələrinin əmələ gəlməsindəki bu müxtəlifliyi nəzərə alaraq onları üç növə ayırırlar:

1. Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri.
2. Sual ədatları ilə əmələ gələn sual cümlələri.
3. Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri. Bu sual cümlələrində sual intonasiyasından başqa, sual bildirməyə xidmət edən heç bir qrammatik vasitə iştirak etmir. Ona görə də bu tipli sual cümlələrinin vahid və yeganə əlaməti sual intonasiyasından ibarətdir; məs.: *Söyüdlü arxın suyu azalmaqcaq? (İ.Əfəndiyev); Hüseynzadəni yola salanlardandır? Bu da İstanbulla gədir? (Mir Cəlal); Bərpə dövrünün məktəbini bizə müvəffəqiyyət hesab edirsən? (Mir Cəlal).*

Bu sual cümlələri zahirən heç bir cəhətdən nəqli cümlələrdən fərqlənir. Intonasiyanı dəyişməklə, onları asanlıqla nəqli cümlələr kimi işlətmək olar. Yazıda isə onların sonundakı sual işarələri atılarsa, həmin cümlələr nəqli cümlələr kimi oxunur. Bu o deməkdir ki, belə cümlələrin sual cümləsinə çevrilməsində heç bir qrammatik dəyişiklik edilməmiş, sözlərin sırası, əlaqə vasitələri, bir-birinə münasibəti eyni ilə qalmış, yalnız onların intonasiyası başqalaşmışdır.

Sual cümlələrinin bu tipində, məntiqi vurğunun hansı söz üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, xəbərin son hissəsi, bir qayda olaraq, uzadılır və buradan da sual intonasiyası yaranmış olur; məs.: *Sən məni tənqid edirsən? Sən mənə yol göstərirsən? (Y.Şirvan); Kolxozumuzun sədri indi də İmran dayıdır? (M.Hüseyn).*

Bu cümlələrdə məntiqi vurğunu müxtəlif sözlərin üzərinə salmaq, bu və ya digər sözü nisbətən yüksək intonasiya ilə, xüsusi şəkildə ifadə etmək mümkündür. Məsələn, birinci cümlədə məntiqi vurğunu gah *sən*, gah *məni*, gah da *tənqid edirsən* sözlərinin üzərinə salmaq olar. Bunlardan asılı olmayaraq, həmin cümlələrin xəbərlərinin son hissələri bütün təsadüflərdə müəyyən dərəcədə uzadılır və davamlı olur. Cümlənin bu hissəsinə qədər onun nəqli və ya sual cümləsi olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir, yalnız bu kiçik hissənin uzadılması ona başqa xüsusiyyət verir və cümlə sual cümləsi kimi işlədilir.

Sual intonasiyasının gücü ilə müxtəlif tipli cümlələr sual cümləsinə çevrilə bilər. Hətta öz formal xüsusiyyətlərinə görə nəqli də sual

cümlələrindən fərqlənən əmr cümlələrinin xəbərləri əmr formasının birinci və üçüncü şəxslərinə aid olduqda, həmin cümlələri də sual cümləsinə çevirmək olur; məs.: *Mən getdim. Biz gedək. O getsin. Onlar getsinlər* kimi əmr cümlələrində xəbərlərin son hissəsinin tələffüzünü dəyişərək onlara sual intonasiyası verməklə həmin cümlələri sual cümləsinə çevirmək olur: *Mən gedin? Biz gedək? O getsin? Onlar getsinlər?*

Bu göstərir ki, sual cümlələrinin ifadə vasitələri çox genişdir. Nəqli cümlələrin xəbərləri felin əmr forması ilə ifadə oluna bilmədiyi halda, sual cümlələrinin xəbərləri nəqli cümlələrin xəbərlərinin ifadə olunduğu bütün fel formaları ilə, eləcə də fel olmayan nitq hissələri ilə ifadə oluna bildiyi kimi, felin əmr forması ilə də ifadə oluna bilər. Nəinki cümlələr, hətta öz-özlüyündə predikativ xüsusiyyət daşımayan sözlər və birləşmələr də sual intonasiyası vasitəsi ilə (burada cümləyə məxsus ümumi intonasiyanın da müdaxiləsi vacibdir) sual cümləsi kimi işləyə bilər.

-mı (-mi, -mu, -mü) sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələri; məs.: *Nizaminin poemalarına həsr olunmuş xahılar yadındadırmı?* (M.Hüseyn); *Adam da sevgini gizli saxlamı?* (M.İbrahimov); *Bu narazılıq duyğusu onun da içərisini gəmirirmi?* (M.İbrahimov).

Bu ədatlar sual cümlələrinin daha çox xəbərləri ilə işlənir. Yuxarıdakı cümlələrin hamısında məhz belə işlənmişdir. Belə cümlələrin sual cümləsi kimi formalaşması daha çox xəbərlə bağlı olur. Lakin bu sual ədatları cümlənin başqa üzvləri ilə də əlaqələndərək sual cümlələri əmələ gətirə bilər. Məsələn, *Bu kitabı Həsənmi yazmışdır?* cümləsində sual ədatı mübtədə ilə, *Sən şəhərəmi gedəcəksən?* cümləsində zərfləklə, *Bunları Məmməddəmmi aldın?* cümləsində tamamlıqla işlədilmişdir.

Bu ədatın hansı sözlərlə işlədilməsi məntiqi vurğudan asılıdır. Cümlədə hansı sözün üzərinə vurğu düşürsə, həmin ədat da daha çox o sözlərlə işlədilir. Yuxarıda sual ədatı ilə işlədilmiş *Həsənmi, şəhərəmi, Məmməddəmmi* sözlərinin hamısı məntiqi vurğulu sözlərdir. Bu ədat cümlədə hansı sözə aid olursa, sual cümləsində aydınlaşdırılması lazım gələn məsələ də həmin sözlə əlaqədar olur.

Sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq, xüsusi intonasiyadan istifadə edilmir. Bu cümlələrdə xəbərlərin son hissəsini uzatmağa da ehtiyac olmur. Burada *-mı (-mi, -mu, -mü)* ədatı bir qədər qüvvətli tələffüz edilir.

Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri ilə sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələri arasında ümumi cəhətlər də var. Sual cümlələrinin bu növlərinin hər ikisində heç bir söz cümlədə qeyri-müəyyən sözlərlə – sual sözləri ilə əvəz edilmir. Hər iki cümlə növündə müəyyən olmayan bir şeyin meydana çıxarılması deyil, müəyyən bir şeyin, əlamətin, hərəkətin və sairənin təsdiqi və ya inkarı soruşulur. Belə bir xüsusiyyətə malik olduğuna görə ki, bu tipli sual cümlələrinə *bəli, yox, xeyr, hə, var* kimi ayrı-ayrı təsdiq və inkarlıq bildiren sözlərlə cavab vermək olur və bunlar həmin cümlələr üçün bilavasitə və tam cavablar hesab edilir. Məsələn, *Siz də iştirak edəcəksiniz?* cümləsinə cavab olaraq *bəli, hə, yaxud da xeyr, yox* kimi qısa, lakin həmin cümlənin tələbi nöqtəyindən tam cavablar vermək mümkündür. Bu tipli başqa cümlələr haqqında da eyni sözləri demək olur. Lakin bu o demək deyildir ki, bu sual cümlələrinin cavabları həmişə bu şəkildə olmalıdır. Bunlara eyni mənada başqa şəkilli cavablar da vermək olur. Məsələn, *Siz də iştirak edəcəksiniz?* cümləsinə *Biz də iştirak edəcəyik* kimi cümlə ilə; *Mədəniyyət evimiz xoşunuza gəlirmi?* cümləsinə *Mədəniyyət eviniz xoşuma gəlir*, yaxud da sadəcə olaraq, *Xoşuma gəlir* cümləsi ilə (yaxud da bunların inkarı ilə) və s. şəkildə cavablar vermək mümkündür. Lakin belə cavablar intonasiya ilə və sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələri üçün spesifik xüsusiyyət daşımır; *bəli, xeyr, var, yox, hə* kimi sözlərlə ifadə olunan cavablar isə sual cümlələrinin bu növləri üçün spesifikdir.

Bu sual cümlələrinin bəzilərinin xəbərləri eyni sözün iki dəfə təkrarından ibarət olur; bunlardan biri təsdiq, digəri isə inkarda işlənir; məs.:

*Səba, məndən söylə ol gülüzərə,
Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşkünün, illər xəstəsi
Qapına dərmanə gəlsin, gəlməsin?*
(Nəbati)

Mən deyən oldu, olmadı?
(M.Ə.Sabir)

Bu halda həmin sual cümlələrinə cavab olaraq *bəli, xeyr, hə, yox, var* kimi sözlərdən istifadə etmək mümkün deyildir. Burada sual cümləsinin xəbərinin bir hissəsi onun cavabı kimi istifadə edilə bilər.

Məsələn, yuxarıdakı: *Bu hicran düşkünün, illər xəstəsi; Qapına dərməmana gəlsin, gəlməsin?* cümləsinə cavab olaraq *gəlsin* (müsbət cavab), *gəlməsin* (mənfi cavab) sözləri ilə cavab vermək mümkündür. Ola bilər ki, cavabda sual cümləsindəki üzvlər yenidən sadalansın, bu halda da cavab cümləsinin sonunda yenə də *ya gəlsin* sözü, *ya da gəlməsin* sözü işlənilməlidir. Məsələn, *Kitabı gətirim, gətirməyim?* cümləsinə *ya gətir*, *ya da gətirmə* cavabları verilə bildiyi kimi, *Kitabı gətir, Kitabı gətirmə* cavablarını da vermək mümkündür.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri. Bu, sual cümlələrinin ən çox işlənən və geniş yayılmış növüdür. Bu sual cümlələrində nə *-mu* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) ədatlarından istifadə edilir, nə də bunlarda ayrıca sual intonasiası olur. Bunlar xüsusi sözlərin – sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir; məs.: *Nə vaxt görüşə bilərik?* (M.Əfəndiyev); *Ac olduğunuzu mənə nə üçün əvvəldən demirdiniz?* (M.Hüseyn); *İndi adamları kim tutub aparır?* (M.Hüseyn); *Əntiqə nə vaxt oxuyacaqdır?* (MİR CƏLAL); *Bu sözlərin hansı onun həqiqi etiqadını ifadə edirdi?* (M.İbrahimov).

Sual cümlələrinin bu növündə gah subyekt, gah obyekt, gah predikat və s. məlum olmur, danışan məlum olmayan həmin şey və hadisələri, hal və hərəkətləri, əlamətləri və s. meydana çıxartmaq üçün onları qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edən sual əvəzliliklərindən istifadə edir; məs.: *Kitabı kim oxudu?* cümləsində iş görən – subyekt məlum deyildir. Onu müəyyənləşdirmək, meydana çıxartmaq üçün *kim* sual əvəzliyindən istifadə edilmişdir. *Sən kimi gördün?* cümləsində isə obyektin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur və s.

Sual cümlələrində işlədilən sual əvəzlilikləri cavabda nəzərdə tutulan sözləri – cümlə üzvlərini əvəz edir və qrammatik nöqteyi-nəzərdən, əvəz etdiyi cümlə üzvlərinin xüsusiyyətlərini qəbul edir. Ona görə də cümlə üzvlərini əvəz edən yardımçı vasitələr – sual əvəzlilikləri istər-istəməz həmin cümlə üzvləri rolunda çıxış edir.

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində məntiqi vurğu əsasən sual bildirən sözlərin üzünə düşür; məs.: *Nə üçün işıqları yandırmırsınız?* (İ.Əfəndiyev); *...bu yaraşıqlı sağlam oğlanı kim belə iyrənc hala salmışdır?* (İ.Əfəndiyev); *Polkovnik, bu saat hərəkəti idarə edən kimdir?* (C.Cabbarlı).

Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrinə yuxarıda qeyd etdiyimiz *bəli*, *ha*, *yox*, *xeyr* sözləri ilə cavab vermək mümkün deyildir. Məsələn, *Bu kitabı kim gətirdi?* cümləsi qarşısında cavab olaraq,

bəli və yaxud da *yox* sözlərindən istifadə etmək yalnız başa düşülməzlik əmələ gətirə bilər. Çünki bu tipli sual cümlələrində məqsəd, məlum olan bir şeyin təsdiqi və ya inkarı deyil, məlum olmayan bir şeyin müəyyənləşdirilməsi, meydana çıxarılmasıdır.

Sual cümlələrini daha da qıvıvtələndirmək, sual anlayışını artırmaq məqsədi ilə *ki*, *bəs*, *magər* kimi sual ədatlarından da istifadə edilir. Bu sual ədatları sual cümlələrinin əmələ gəlməsi üçün xüsusi vasitələr hesab olunmur, sual cümlələri onlarızsız da yaranır. Hətta bunlar öz-özlüklərində sual mənasına da malik olurlar. Onların çoxunu başqa tipli cümlələrdə də işlətmək mümkündür. Lakin sual cümləsində onların həm sözləri sual mənası alır, həm də cümləyə gəlməkdə onun təsir qüvvəsini artırır, sualı təkidli edir; məs.: *Biz rayon üçün nə etmişik ki?* (M.İbrahimov); *Bəs nə oldu sənin o sözlərin?* (M.İbrahimov); *Bu suu dilotunu sənə kim yedirib?* (M.İbrahimov); *Magər belə də səs, belə də mələhət olar?* (MİR CƏLAL).

Belə sual ədatlarını sual cümlələrinin bütün növlərində – həm sual intonasiası ilə əmələ gələn sual cümlələrində (*Bəs albom düzəlmirsiniz?*), həm *-mu* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) sual ədatlı sual cümlələrində (*Magər sən özün həmin cəhənnəmdən keçməmişəm?* Ə.Məmməd-xanlı), həm də sual əvəzlilikli sual cümlələrində (*Bəs kəndin qalan camaatından niyə səs-səmir çıxmır?* Ə.Məmməd-xanlı) işlətmək olur.

Sual cümlələri öz yaranışı nöqteyi-nəzərindən başqasından cavab almaq məqsədi ilə işlədilmiş olsa da, zaman keçdikcə bu cümlələrdən başqa məqsədlər üçün də istifadə edilmişdir. Sual cümlələrinin bir sıra formaları işlədilməkdədir, onlar heç bir cavab tələb etmir və cavab almaq məqsədi ilə də işlədilmir. Məs.: *Ayrılarımı könül candan?* (S.Vurğun); *Kim bilir neçədir dünyanın yaşı?* (S.Vurğun). Bu cümlələr bir şeyi müəyyənləşdirmək, başqasından öyrənmək üçün deyil, müəyyən bir şeyi təsdiq və inkar etmək üçün işlədilmişdir. Birinci cümlə *Könül candan ayrılmaz* mənasında, ikinci cümlə isə *Dünyanın neçə yaşı olduğunu heç kəs bilmir* mənasında işlədilmişdir. Lakin həmin cümlələrin bu son variantlarına nisbətən birinci variantları daha yaxşı səslənir, həm də burada fikir daha qətiyyətlə verilir.

Ədəbiyyatşünaslıqda bunlara bədii, ritorik suallar deyilir və onlar bədii ifadə vasitələrindən biri hesab olunur. Belə cümlələrdən bədii əsərlərin dilində daha çox istifadə edilir. Onlar əsərin təsir qüvvəsini artırmaq, dinləyicini və oxucunu düşünməyə sövq etmək məqsədi daşıyır. Məsələn, S.Vurğunun “Zamanın bayraqdarı” poemasında belə bir bənd var:

*Nə üçün aqlımız bu sirləri
İnci tək saplara düzə bilməsin?
Nə üçün söz yazan şair alləri
Elmin dəryasında üzə bilməsin?*

Bəzən dildə sual cümlələrindən müəyyən hadisələri nəql etmək, xəbər vermək məqsədi ilə də istifadə edilir. S.Vurğunun "Buruqlar səltənəti" əsərindən götürülmüş aşağıdakı cümlələr bu cəhətdən çox xarakterikdir.

*Bayraqmı götürdü Bombay fəhləsi?
Silahmı qurşadı? Nə izdiham var?
Sürgündənmi gəlir Taylağın səsi?
Keçir al-bayraqlı barrikadalar.*

Bu bəndin birinci, ikinci və üçüncü misraları sual cümlələrindən ibarətdir və burada dörd sual cümləsi vardır. Bu sual cümlələri nəqli cümlələr kimi, "Bombey fəhləsinin bayraq götürməsinə", "silah qurşamasını", "izdiham olmasını", "Taylağın səsinin sürgündən gəlməsinə" xəbər vermək üçün işlədilmişdir. Ona görə də, şeiri nəzərə almasaq, bu sual cümlələrini asanlıqla eyni mənalı nəqli cümlələrə çevirmək olar. Bunlar ancaq xarici görünüş və ifadə formalarına görə sual cümlələri hesab olunur, daxili mənə, məqsəd nöqtəyi-nəzərindən isə bunlar nəqli cümlələrdən fərqlənir.

Sual cümlələrindən bəhs edərkən bir cəhət həmişə diqqəti cəlb edir. O da sual cümlələrinin hökm bildirməsi, hökm ifadə edə bilib-bilməməsi məsələsidir. Çünki bütün başqa cümlə növlərinin hökm ifadə etməsi məsələsi dilçilikdə mübahisəli deyildir. Lakin sual cümlələrinin hökm ifadə edib-etməməsi həm dilçilər, həm də məntiqşünaslar arasında mübahisə doğurmuş və bu mübahisə indi də davam etməkdədir. Hətta məntiq kitablarında sual hökm dairəsindən çıxarılmışdır; dilçiliyə dair əsərlərdə isə, başqa növ cümlələrdən fərqli olaraq, sual cümlələrinin hökm ifadə edə bilməməsi fikri irəli sürülmüşdür. Bu fikir də ona əsaslanır ki, sual cümlələri həyat həqiqəti haqqında bizə heç nə demir, bir şeyi təsdiq və ya inkar etmir. Lakin dilçilər və məntiqşünaslar arasında sual cümlələrinin hökm edə bilməsi fikrini irəli sürənlər və qəbul edənlər də vardır.

Sual cümlələrinin bir sıra cəhət əsas xüsusiyyətləri vardır ki, onlar sual cümlələrinin hökm ifadə edə bilməməsi fikrini doğrur.

Əvvəla, qeyd etdik ki, sual cümlələrinin bir qismi sual məqsədi ilə işlədilir. Sual cümlələrinin bu tiplərinin çoxunda tam açıq şəkildə hökm ifadə edilir və onlar bu cəhətdən başqa cümlə növlərindən, məsələn, nəqli cümlələrdən fərqlənir. Əsil mənada sual cümlələrində, yəni sual məqsədi ilə işlədilən sual cümlələrində gəlincə, bunlarda, doğrudan da, müəyyən həyat həqiqəti tam açıq və bitkin şəkildə sona qədər ifadə edilmişdir. Lakin hər halda, bunlar həyat həqiqətini ifadə edən mənalara əsasən qurulur. Nəqli cümlələrdə olduğu kimi, bunlar da təsdiq və inkar bildirə bilər. Burada da subyekt və predikatın əlaqəsi olur və s. Bütün bunlar göstərir ki, əsil mənada sual cümlələri də hökmə bağlıdır. Lakin bunların hökmlərlə münasibəti başqa cümlə növlərindən fərqlənir.

ƏMR CÜMLƏSİ

Əmr cümləsi də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən biri olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Orta məktəb dərslərində, bir qayda olaraq, əmr cümlələrinə belə tərif verilir: "Əmr, xahiş, nəsihət və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir". Bu tərif bir qədər bəsit xarakter daşısa da, əmr cümlələrinin əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilər və buradan görünür ki, "əmr cümləsi" adı ilə qeyd edilən bu cümlə növünün mənə xüsusiyyətləri daha geniş olmaqla həmin ifadənin ("əmr cümləsi" ifadəsinin) hərfi mənasından kənara çıxır. Daha doğrusu, bu cümlələr qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalara da (xahiş, öyüd, nəsihət, tələb, həтта istək, arzu və s.) ifadə edə bilər. Bu isə əmr cümlələrinin mənə və işlənmə dairəsini genişləndirir.

Əmr cümlələrinin bu müxtəlif mənalara içərisində, sözün həqiqi mənasında, əmr ifadə etmək əsas olduğundan və bu cəhət daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyindən həmin cümlələr "əmr cümləsi" deyə qeyd edilir. Məsələn, C.Cabbarlının "1905-ci ildə" pyesində qubernator öz tabeliyində olanlarla danışaraq belə əmr verir: – *Siz birbaşa mənimlə danışın, pulemyotları düzün, Nobeli bərk qoruyun... Gedin, general, əmrimi gözləyin...* Yaxud S.Vurğunun "Vaqif" pyesində İbrahim xan Eldarın tutulmasını əmr edərək deyir: – *Tez olun, tutun Eldarı; Ona da göstərin daş zindanları.* Bu misalların hamısında qəti əmr mənası vardır. Qəti əmr ifadə edən cümlələr rəsmi

ömrüldə, qərarlarda, göstərişlərdə və sairədə daha çox işlənir. Hərbi əmr və göstərişlər, bir qayda olaraq, belə cümlələr əsasında qurulur. Əmr cümlələrinin digər qismi istək, arzu bildirir; məs.:

*Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılınsın hava.
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb dincəlsin bir az.
Silinsin könüldən, ürəkdən ağrı,
Bir də tapdanmasın torpağın bağı.
Sağalsın yaralar, axmasın qanlar,
Sevinsin insanlar, gülsün insanlar!*

S.Rüstəmin "Gün o gün olsun ki..." şeirindən götürülmüş bu parçadakı bütün cümlələr istək, arzu bildirən əmr cümlələridir (ümumiyyətlə, həmin şeir bütünlüklə belə cümlələr əsasında qurulmuşdur). Hərfi mənada götürüldükdə, bu cümlələrdə əmr mənası yoxdur, lakin buna baxmayaraq, onlar yenə də əmr cümlələri hesab olunur, çünki onların qrammatik formaları yuxarıda qeyd edilmiş qəti əmr bildirən cümlələrdən heç bir cəhətinə görə fərqlənmir. S.Vurğunun "Muğan" poemasından götürülmüş aşağıdakı cümlələr də eyni xüsusiyyətə malikdir:

*Mənim yaratdığım bu sadə əsər
Sənin şöhrətinlə bir dastan olsun...
Bir zəmiyə dönsün hər kiçik sünbül;
Muğanda əkdiyim bu xırdaca gül
Qoy sənin əlinlə güllüstan olsun!..*

Əmr cümlələrinin bir qismi də xahiş, rica, müraciət bildirir; məs.: *Sən allah, ay Gülsüm bacı, mallar gələndə sən onları bir az yemlə...* (C.Cabbarlı); *Biz bir iş üçün gəlmişik, rica edirəm ki, tapşırınızı yoldaşlarımızı da buraxsınlar* (C.Cabbarlı).

*Gördüyün, seçdiyən nəqsanları sən
Bağışla, oxucum... mümkünə əgər...
Buyur, köməkçim ol, yapış əlimdən.*

(S.Vurğun)

*Ovçu, insaf eylə, keçmə bu düzdən!
O çöllər qızını ayırma bizdən!
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən, –
Qoyma öz qanına boyana ceyran!*

(S.Vurğun)

Nəhayət, əmr cümlələri öyüd, nəsihət, məsləhət, təskinlik də bildirir; məs. *Şirin dillər səni aldatmasın* (Mir Cəlal); *Fikir eləmə, oğul, iş igid başına gələr* (Mir Cəlal); *Qardaşlar, narahat olmayın, bu adam həmin söylədiyim Mirzə Rzadır* (C.Cabbarlı); *Şair, heç aldanma dünyaya varına; İnanma dünyanın etibarına; Savab gör, yaşlıq eylə* (S.Vurğun).

Bu ümumi məna növlərindən başqa, əmr cümlələrində bir sıra digər məna incəlikləri də tapmaq olur; əmr cümlələri bir çox müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərə də malikdir: – *Dövlət bəy, yalvarıram sizə, bir də mənimlə görüşməyə can atmayınız. Qoy bu görüş son görüş olsun. Əgər bütün dediklərinizdə, azacıq da olsa, doğruluq varsa, əgər, doğrudan da, siz məni sevirsinizsə, məndən həmişəlik ayrılınz. Bir yerdə məni görsəniz, mənə yanaşmayınız* (C.Cabbarlı). Bu cümlələrdə nə qəti hökm, nə də əmr cümlələri üçün yuxarıda sadaladığımız başqa mənalara vardır. Bu cümlələr aciz bir qadının yalvarışlarını ifadə edir, lakin yenə də əmr cümlələridir.

Əmr cümlələrində bu müxtəlif məna fərqlərini vermək üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir. Bu mənalara əmr cümləsinin işlədildiyi şəraitlə, mətnlə, münasibətlə bağlı olaraq meydana çıxır və həmin cəhətlərlə də müəyyənləşdirilir. Ona görə də eyni sözlərdən ibarət olub, eyni şəkildə qurulmuş əmr cümlələri yerinə görə müxtəlif mənalara ifadə edərək bir-birindən ayrılabilir. Başqa sözlə desək, bir əmr cümləsinə yerinə görə qəti əmr ifadə edən cümlə mənasında işlədə bildiyimiz kimi, başqa mənalarda da işlədə bilər. Buna görədir ki, əmr cümlələrindən ədəbi dilimizin bütün sahələrində, eləcə də adi danışmada geniş istifadə edilir.

Əmr cümlələrinin xəbərləri, əsasən, felin əmr forması ilə ifadə olunur. Bu, əmr cümlələrinin adı, lakin daha çox istifadə edilən formasıdır. Buna görə də felin əmr formasının xüsusiyyətləri, məna cəhətləri əmr cümlələrində də təzahür edir; məs.: *Sən də ana kimi*

öz bağına bas; Muğan torpağının ağ günlərini (S.Vurğun); *Bu saat hər kəs öz yerinə gedib işə başlasın!* (Ə.Vəliyev); *Təhqiqat üçün komissiya seçilsin, yüngül tərbiyəvi cəza verilsin, töhmət olunsun* (Mir Cəlal); *Baxşı, yox, Baxşı... Məni burada qoyma... Məni də özünlə Bakıya apar* (C.Cabbarlı).

Əmr cümlələri müxtəlif şəxslərə yönəldilə bilər. Yəni bu cümlələrin təhrik obyekti həm birinci, həm ikinci, həm də üçüncü şəxslər ola bilər. Lakin əmrin məna və xüsusiyyətləri bütün şəxslərdə eyni olmur. Əmr daha çox ikinci şəxsə – qarşıda durana, dinləyiciyə edilir. Buna görə də əmr cümlələrinin xəbərləri çox vaxt ikinci şəxsə aid olur; məs.: *Bura bax, qonşu, sən zəhmət çək, bir az da danış* (C.Cabbarlı); *Gözlərin dolmasın, ey nazlı pəri; Boş yerə yapışma o dalğalar-dan* (S.Vurğun); *İki qardaşın arasına qan saldığımı fikirləş, bir xəcalətini çək!* (Ə.Vəliyev); *Ay qonşular, bundan da muğayət olun* (Mir Cəlal); *Kürələri yenidən alıxdırın, dəmirləri qızdırın, çəkiçləri uca qaldırın* (Mir Cəlal).

Bunlar əmrin ən konkret formasıdır. Burada fikir obyektdə birbaşa çatdırılır. Xəbəri üçüncü şəxslə ifadə olunan əmr cümlələrində isə belə deyildir. Bu cümlələrdə əmr obyekti həmsöhbət kimi qeyd edilmir, o, üçüncü şəxs kimi nəzərdə tutulur; məs.: *Təhqiqat üçün komissiya seçilsin, yüngül tərbiyəvi cəza verilsin, töhmət olunsun* (Mir Cəlal); *Təvəqqe edirəm, münəvvərlərimiz məni diqqət ilə eşitsinlər* (Mir Cəlal); *Mən təklif edirəm ki, fədailərin çox hissəsi silahları alıb dağlara çıxaraq, "Şahi istəmirik, məşrutə istəyirik" deyib təhdid etsinlər. Az bir hissəmiz də "Rədd olsun məşrutə, padşah Allahın kölgəsidir" deyib onlara qarşı çıxsın* (C.Cabbarlı); *Bəli, buyursunlar* (C.Cabbarlı).

Qoy baş əysin mənə çöllər...

Qoy arxamca bütün ellər

Alış desin hünərimə.

(S.Vurğun)

Əmr və qərarlarda əmr cümləsinin bu tipindən daha çox istifadə edilir və onların xəbərləri, adətən, felin məchul növlündə olur.

Əmr cümlələrinin xəbərləri birinci şəxslə ifadə edildikdə vəziyyət tamamilə başqa şəkil alır. Hətta burada birinci şəxsin tək və cəmini də bir-birindən ayırmaq lazım gəlir. Əmr cümləsinin xəbəri birinci şəxsin təkinə aid olanda, sözün əsil mənasında, əmr aradan

çıxır, həm də yalnız əmr mənası deyil, əmr cümləsinə aid bir sıra başqa mənalara da aradan çıxır. Bu da təbiiidir: adam öz-özünə əmr edə bilməz, öz-özündən xəhiş edə bilməz və s. Burada yalnız arzu, istək mənası qalır; məs.: *İndi xəbər verim oxucuma mən; Xəyalı küsdürən bir faciədən* (S.Vurğun); *Mən gedim bir başa çıxım, görüm necə yerləşdilər* (C.Cabbarlı); *Mən də bu evdə gizlətib elə bunlara qulaq asım* (C.Cabbarlı); *Gəl səni beş dəqiqəliyə ora göndərim* (C.Cabbarlı); *Qulaq ver, ondən sənə bir şey söyləyim* (C.Cabbarlı).

*Deyirəm ki, qanadını gərəndə hicran,
Birləşdirim ayrı düşmüş dost əllərini;
Həsrat çəkən sevgililər qovuşan zaman
Şərə düzüm bu vüsalın əməllərini.*

(S.Vurğun)

*Deyin, gülün, əl də çalın, heç qısmayın səsinizi,
Gülər görüm, oynar görüm, xoşbəxt görüm hər vaxt sizi!..*
(S.Vurğun)

Xəbəri birinci şəxsin cəminə aid əmr cümlələrində isə əmr cümləsinə xas olan bütün mənalara qalır. Bu da onunla bağlıdır ki, burada danışanın, təhrik edən özündən başqa şəxslər, yəni əlavə təhrik obyektləri də iştirak edir. Burada bir cəhət xüsusi olaraq nəzərə çarpır: belə cümlələrdə birinci şəxs həm təhrik edən, həm də təhrik olunanlardan biri kimi özünü göstərir. Lakin burada əmr cümlələrinin həmin mənalara çox zəifləyir; məs.: *Gedək, buradan gedək* (Mir Cəlal); *Bahadır bəy, gedək içəri* (C.Cabbarlı); *Paşa, onda bir yerdə gedək* (C.Cabbarlı); *Çal, bari son görüşdə keçmişin xatirəti ilə ruhlanıb yola düşək* (C.Cabbarlı); *Gəl toyumuz barəsində niyyət etləyək, gedək bayıra, qulaq asağ...* (C.Cabbarlı).

*İndi yanımcə gəl, yapış əlimdən,
Bir Muğan qızına müsafir gedək.
Gözəl bir ələmi ziyarət edək...*

(S.Vurğun)

*Bülbül! Səhər-səhər qonaq budağa,
Günəşin eşiqinə bir dastan qoşağ!
Ötək bağçamızda dodaq-dodağa...*

(S.Vurğun)

Əmr cümlələrinin xəbərləri bəzən felin başqa formaları ilə də ifadə olunur. Bu formalar içərisində felin vacib forması daha fəal çıxış edir. Xəbəri felin vacib forması ilə ifadə olunan cümlələr, ümumiyyətlə, işin vacibliyini bildirdiyi kimi, əmr məqamında işlənərək əmr mənası da ifadə edə bilər; məs.: *Artıq dilləri silaha, sözləri gülləyə dəyişməli* (C.Cabbarlı); *Bu gündən etibarən bu məsələ əbədilik olaraq bitməlidir* (C.Cabbarlı); *Zülmədən qorxmamalı, qaçmamalı, Allah deyə hücum etməli* (C.Cabbarlı); *Bu saat bütün polis səfərbərliyə alınmalı, yığıncaqlar dağılmalı, zabastovkaçılardan bir nəfərini ayağı yerdə qalan mədənlərə toxuna bilməməlidir. Bu saat axın saxlanılmaldır* (C.Cabbarlı).

Xəbəri felin arzu-iltizam, bacarıq formaları ilə ifadə olunan cümlələri də bəzən əmr məqsədi ilə işlətmək olur; məs.: *Rica edirəm, vaxt az olduğu üçün yalnız Mirzə Rzanın mətanət və sədaqəti xüsusunda söyləyəsiz* (C.Cabbarlı); *Qardaşlar, rica edirəm, etidalınızı qeyb etməyəsiz* (C.Cabbarlı); *Artıq mən sizi saxlamıram, buyura bilərsiniz* (C.Cabbarlı); *Siz gədə bilərsiniz* (C.Cabbarlı). Bu cümlələrin xəbərləri kimi çıxış edən və felin arzu-iltizam, bacarıq formalarında olan *söyləyəsiz, qeyb etməyəsiz, buyura bilərsiniz, gədə bilərsiniz* fellərini, həmin cümlələrdə əlavə heç bir mənə və qrammatik dəyişiklik etmədən felin əmr formasına çevirmək mümkündür; məs.: *Rica edirəm, vaxt az olduğu üçün yalnız Mirzə Rzanın mətanət və sədaqəti xüsusunda söyləyin. Qardaşlar, rica edirəm, etidalınızı qeyb etməyin*. Lakin bunsuz da həmin cümlələr təhrikedici xarakter daşıyır və onların ilk variantlarını da əmr cümlələri hesab etmək olar.

Xəbəri felin xəbər forması ilə ifadə olunan cümlələr də yerinə görə əmr cümləsi kimi işləyə bilər; məs.: *Sənə bir saat vaxt verirəm. Bir dəqiqə də vaxt itirmədən gedirsən həmin yerə, – orada kimlərin yaşadığı haqqında ətraflı məlumat toplayıb geri qayıdırsan. Səni izləyən olsa, ona qarşı atəş açarsan*.

Xəbəri felin əmr forması ilə deyil, felin başqa formaları ilə ifadə olunan cümlələrin əmr cümləsi kimi işlənilib-ışlənməməsinə müəyyənləşdirmək üçün həmin cümlələrin hansı məqsədlə işləldiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Bunun üçün isə o cümlələrin daxil olduğu mətni, onların əlaqədar olduğu başqa cümlələri, işləldiyi şəraiti nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Çünki belə cümlələr əslində əmr cümlələri deyil, nəqli cümlələr olub, müəyyən şəraitdə əmr cümlə-

sinə çevrilir. Həm də bunların əmr mənası ifadə edərək əmr cümləsi kimi işlədilməsi birbaşa deyil, dolayısı ilə olur. Zahirən bu cümlələrin heç biri əmr cümləsinə oxşamır.

Bəzən əmr cümlələri məsdərlərdən və məsdər tərkiblərdən, yəni məsdər-cümlələrdən ibarət olur. Məsələn, C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesindən götürülmüş bu mükəllimədə belə əmr cümlələrinə istifadə edilmişdir:

Polismeyster. *Volodini buraxmaq?*

Qubernator. *Buraxmaq!*

Polismeyster. *Elədir ki var, general həzrətləri. Bu doğru əmrdir, çünki onun nüfuzu çox böyükdür.*

Qubernator. *Buraxmaq və sabahdan gec olmayaraq onu və Əsriyanı mənə təslim etmək!*

Yenə həmin əsərdə qubernator məsdər-cümlədən istifadə edərək əmr verir: *Dastanın başında kim durur? Eyvaz Əsriyan! Bu saat həbs etmək!*

Əmrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun qısalıq tələb etməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, qəti əmr ifadə edən cümlələr bir sıra hallarda ixtisar edilmiş şəkildə olur və bunun nəticəsində, fel olmayan, başqa nitq hissələrinə mənsub olan ayrı-ayrı sözlər və birləşmələr də əmr cümləsi əmələ gətirə bilər. Məsələn, C.Cabbarlının “Nəsrəddin şah” pyesində şah qulama *Sitarəni!* – deyə əmr verir. Burada *Sitarəni* bir sözdən – isimdən ibarət əmr cümləsidir. Yaxud yenə həmin əsərdə şah *Sakit olun* mənasında *Sakit!* – deyə əmr edir. Burada əmr cümləsi yenə də bir sözdən – sifətdən ibarətdir. Yaxud başqa bir misal: *Polkovnik, onu buraxın. Yoldaşlarını elə bu gecə birbaşa dustağa* (C.Cabbarlı). Bu cümlə də feli xəbəri olmayan əmr cümləsidir. Hərbi əmr formaları da adətən belə qısa, azsözlü yarımçıq cümlələrdən, söz-cümlələrdən ibarət olur; məs.: *Farağat! Azad! İrəli! Arxamca! Birinci bölük bir addım sağa, üçüncü bölük bir addım sola, dördüncü bölük iki addım sola, addımla arş.*

Əmr cümlələrində müəyyən məna incelikləri əmələ gətirmək üçün ədatlardan istifadə edilir; məs.: *Gəl inad göstərmə eşqinə qarşı...* (S.Vurğun); *Salam söyləyək gəl əsən yellərə; Aparsın qoy onu uzaq ellərə* (S.Rüstəm); *Di gəl durnalara bir şeir deyək* (S.Vurğun); *Çox gözəl, Vaqifi çağırın görək* (S.Vurğun); *Ona tapşırın tənbellik etməsin ha!* (Y.Şirvan).

Əmr cümlələrinin əmələ gəlməsində bu ədatların heç bir ciddi rolu yoxdur. Əmr cümlələri onlardan asılı olmayaraq əmələ gəlir və işlənir. Lakin bu ədatlar əmr cümlələrində müəyyən münasibətlər ifadə edir, əmr cümlələrindəki mənanı qüvvətləndirir, təkidlə edir. Ona görə də ədatla işlənən əmr cümlələri ədatsız işlənən əmr cümlələrindən fərqlənir. Bunu nəzərə alaraq, dilçilik ədəbiyyatında bəzən bu cəhətdən əmr cümlələrini ədatlı və ədatsız əmr cümlələri deyərək iki yerə ayırırlar.

NİDA CÜMLƏSİ

Nida cümlələri hiss, həyəcan bildirən cümlə növü kimi qeyd edilir; məs.: *Ay haray, kəməyə gəlin, taxtabənd uçuldu, adamlar qaldı altında!* (C.Cabbarlı); *Adə, Yaşar, Yaşar, Toğrul, Nüsrət... Buraya gəlin, tutmuşam! Evimizi yıxdı zalım oğlu... Su basdı aləmi... Bura gəlin!..* (C.Cabbarlı); *Nə çoxdur Qarabağda gözəl qız!* (Ə.Vəliyev).

Nida cümlələri nəqli cümlələrin, sual və əmr cümlələrinin əsasında yaranır. Bu cümlə növləri müəyyən şəraitdə, yeni xüsusiyyətlər kəsb edərək nida cümləsinə çevrilə bilər; məs.:

*Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!
Yo...x! Yo...x! Oğul, məktəbi-üsyandı bu!
Molla deyil bundakı təlim edən!
Əlhəzər et, bir yeni şeytandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!*
(M.Ə.Sabir)

Bu nida cümlələri nəqli (*Yo...x! Yo...x! Oğul, məktəbi-üsyandı bu! Molla deyil bundakı təlim edən!.. bir yeni şeytandı bu!.. baş-ayaq qandı bu!*), əmr (*Əlhəzər et... Dur qaçaq, oğlum...*) və sual (*Vah!.. Bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!*) cümlələrinin hiss, həyəcanla deyilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Nida cümlələri hansı cümlə növündən əmələ gəlirsə (nəqli, sual, əmr), həmin cümlə növünün ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə özündə saxlayır. Əvvəlki cümlə növünün xüsusiyyətini saxladığına görədir ki, sual cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələrinin sonunda bir çox hallarda hər

iki cümlə növünə (sual və nida cümlələrinə) məxsus xüsusiyyətləri əks etdirən işarələr (sual və nida cümlələri) eyni zamanda işlədilir. Məsələn, *Sual qopdu hər ürəkdən: – Şair, – nə tez qocaldı sən?! (S.Vurğun); Kim istəməz çarpışmağı fırtınalarla?! (S.Vurğun).*

Nida cümlələri həm danışanın emosional duyğu və həyəcanlarını, həm də onun başqa şəxs və şeylərə olan emosional-aqlı münasibətlərini ifadə edə bilər. Nida cümlələri inam, inamsızlıq, heyrət, təəccüb, şübhə, istehza, nifrət, etinasızlıq, qorxu, vahimə, qəzəb, hirs, kin, sevinc, mərhəmət, mehribanlıq, rəhm, qəm, kədər, qüسس və s. kimi hissi halları ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu hissi hallarla yaxından bağlılıq və onları ifadə etmək xüsusiyyəti nida cümlələrini başqa cümlə növlərindən ayrıran əsas cəhətlərdəndir. Məsələn, S.Vurğunun “*Vaqif*” pyesindən götürülmüş əşğıdakı nida cümlələrinə bu cəhətdən nəzər yetirmək kifayətdir: *Aman! Bu olmasın Vaqifin səsi!? Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan; Səndə dağ havası duyuram, inan! Qonağı, qonağı – qonağa bir bax; Hər yoldan ötəni başa çıxardaq! Kişi, bu nə işdir?! Küssüb getdi xan?! Ah mənsəb... Ah şöhrət... yaranmasaydın! Aman! Ayaqladı müqəddəs dini; Bu tarı düşməni, vətən xaini! Nələr gördün, aman, Vaqif! Nə qansızmış zaman, Vaqif! Nə gözəl də boyu var! İtil gözlərimdən, bivaşa yarım! Aha! Cürətə bax, cəsarətə bax!*

Bu nida cümlələri mənə incəliklərinə, emosional münasibət ifadə etmələrinə, intonasionalarına görə bir-birindən fərqlənir; məsələn, əgər *Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan; Səndə dağ havası duyuram, inan!* cümlələrində sevinc, mehribanlıq kimi hissi hallar ifadə edilirsə; *Qonağı, qonağı – qonağa bir bax; Hər yoldan ötəni başa çıxardaq!* cümlələrində kin, qəzəb, hirs kimi hallar ifadə edilmişdir. Yaxud: *Nələr gördün, aman, Vaqif! Nə qansızmış zaman, Vaqif!* cümlələrində təəssüf, mərhəmət, eyni zamanda qəm, kədər; *Aman! Bu olmasın Vaqifin səsi!?* cümləsində heyrət və eyni zamanda sevinc kimi hissi hallar ifadə edilirsə; *Kişi, bu nə işdir?! Küssüb getdi xan?!* cümlələrində təəssüf, kinəyə qarışıq istehza ifadə edilir.

Ədəbi dilin başqa üslublarına nisbətən, məsələn, deyərk ki, elmi dilə nisbətən bədii dildə nida cümlələrindən daha çox istifadə edilir. Nida cümlələri, xüsusən, yüksək pafoslu, romantik əsərlərdə, şeirdə, dram əsərlərində olduqca çox işlədilir. Adı təsviri xarakter daşıyan əsərlərdə – roman, povest və hekayələrdə belə cümlələr nisbətən az işlənir.

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsi, əsasən, onların mənasından asılı olub, yuxarıda sadaladığımız emosional mənalara bağlı olan intonasiya ilə meydana çıxır. Lakin nida cümlələrinin əmələ gəlməsində bəzi başqa vasitələrdən də istifadə edilir. Bu vasitələrdən biri sual əvəzliləridir. Sual əvəzliləri öz əsil mənalarda sual məqsədi ilə sual cümlələrində işlədilir. Lakin onlar bəzən öz mənalardan kənara çıxaraq, nida cümləsinə məxsus emosional mənalara ifadə etmək xüsusiyyəti kəsb edir; məs.: *Bu qərrib mənərə nə qədər acı!* (S.Vurğun); *Səni duyan könüm nə baxtıyardır!* (S.Vurğun); *Yoldaş Kərim, görürsənmi, gözəllik adamın başına nə bəla gətirir!* (Mir Cəlal); *Artıq qanın deyil qara; O gün hara, bu gün hara!* (S.Rüstəm).

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsinə kömək edən vasitələrdən biri də nidalarlardır. Bunlar nida cümlələrinin emosionallığını, təsir qüvvəsini artırır, onların mənalının müəyyənləşməsinə kömək edir. Nidalardan, bir qayda olaraq, nida cümlələrində istifadə edilir. Ona görə də nidalar bu cümlələrin əsas əlamətlərindən sayılır. Nida cümləsinin mənası bir sıra hallarda orada işlədilən nidadan çox asılı olur. Nida cümləsinin adı da onun nidalarla bu qədər yaxın mənə əlaqəsində olması ilə bağlıdır; məs.: *Ah, yənə Sitarə xatirə düşdü?* (C.Cabbarlı); *Ox, o fəlakətli gecə olmasaydı!..* (C.Cabbarlı); *Of, məni titrətdi sənin gözlərin; Göz yaşa görməsin əla gözlərin; Boy, tərsliyə bax!* (S.Vurğun); *A m a n !.. Bağrım başı od tutdu, aman...* (S.Vurğun).

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsində bəzən sual əvəzliləri ilə nidalar eyni zamanda iştirak edir; məs.: *Ax!.. Necə kef çəkməli əyyam idi; Onda ki övladi-vətən xam idi!* (M.Ə.Sabir); *Ah, nə qədər mehribandır bu xoşbəxt səhər!* (S.Vurğun); *Vay, vay! Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah!* (M.Ə.Sabir); *Heyhat! Ah... İnsafsız, gözəllər nə qədər insafsız olurlmuş!* (Mir Cəlal).

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsində xitabların da müəyyən rolu vardır. Xitab nida cümlələri üçün nə formal əlamət, nə də onların əmələ gəlməsi üçün bir vasitə hesab edilir. Lakin xitablar bəzən əsil mənasında müraciət üçün deyil, bədii vasitə kimi işlədilir və nida cümləsinin əmələ gəlməsinə kömək edir. Belə hallarda xitablar tez-tez təkrarlanır, müxtəlif xitablar sadalanır, çox vaxt *ey* sözü ilə müşayiət edilir; məs.:

*Gəl öpüm üzündən, nazlı sevgilim,
Ey mənim söhbətli, sazlı sevgilim!*

(S.Rüstəm)

*Qaranlıq gecədə səni gözləyib,
Durmaqdan yoruldum, ey dan ulduzu!
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ey dan ulduzu!*

(C.Cabbarlı)

Nida cümlələrinin əmələ gəlməsində cümlədə sözlərin təkrarının da əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, təkrar bir sıra hallarda ifadəni qüvvətləndirmək üçün işlənir. Sözlərin bu mənada təkrarı cümləyə emosionallıq verir, onun nisbətən yüksək intonasiya ilə deyilməsinə səbəb olur və beləliklə də, nida cümləsinə məxsus xüsusiyyətlər meydana çıxır; məs.: *Bu evə, bu evə, tez bu evə keç!* (C.Cabbarlı); *Qalx, qalx, düşkün dünyə!* (C.Cabbarlı).

*Üsyançı ol, üsyançı ol, üsyançı, amandır!
Şərpin o qızıl qəndili sönmüş, onu yandır!
Dur, ağlama, sil gözlərinin yaşını, tap can!
Üsyan yarat, üsyan yarat, üsyan yarat, üsyan!
Zəncirləri qırmaq, o böyük haqq yolu tapmaq
Üsyanladır, üsyanladır, üsyanladır ancaq!*

(S.Rüstəm)

Bütün bu deyilən vasitələr nida cümlələrində intonasiya ilə yanaşı çıxış edir.

Nida cümlələrinin bir hissəsi də təbrik, alqış, sağlıq söyləmək, istək, arzu kimi mənalara ifadə edən cümlələrdən ibarət olur; məs.: *Alqış gələcəyin qəhrəmanına!* (S.Vurğun); *Sağ ol, vətən oğlu! Sağ ol, qardaşım!* (S.Vurğun); *Yaşasın qardaş olan insanlar!* (S.Vurğun); *Qoca Şərpin Nərimanı var olsun!* (Mir Cəlal); *Yaşasın Səttar xan inqilabı!* (Mir Cəlal); *Rübabənin ürəyindən bir arzu keçdi: Tramvaylar kimi gurultulu bir hərəkət bizi həmişəlik Gəldiyevlərdən ayırsaydı!..* (Mir Cəlal); *Ay ana, nə olaydı, həmişə yanımda olaydın!* (Mir Cəlal).

SADƏ CÜMLƏ SİNTAKSİSİ

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Cümlə bir-birindən fərqli mənə və vəzifəyə malik müxtəlif mövqelərdən düzəlir ki, bunlara cümlə üzvləri deyilir.

Lügəvi mənaya və qrammatik şəkllə malik hər bir söz və ya söz birləşməsi cümlə üzvü ola bilər. Cümlə üzvlərindən bəziləri cümləni quruluş cəhətdən yaratmaqda və bitmiş bir fikri ifadə etməkdə ən zəruri və həlledici əhəmiyyətə malikdirsə, digərləri bunları izah etməyə, aydınlaşdırmağa, mənalarını tamamlamağa xidmət edir. Bunlardan birincilər baş üzvlər, ikincilər isə ikinci dərəcəli üzvlər adlanırlar. Məsələn, *Bu şagird dünənkə tapşırığı düzgün yazmışdır* cümləsində *şagird* və *yazmışdır* sözləri bunları aydınlaşdıraraq *bu, tapşırığı, düzgün, dünənkə* sözləri olmadan da quruluş cəhətdən cümləni əmələ gətirir və bitmiş bir fikir ifadə edir (*Şagird yazmışdır*). Aydınlaşdırıcı sözlərin – üzvlərin özləri də başqa-başqa mənə və vəzifəyə, həmçinin mövqeyə malikdir. Məsələn, *bu* sözü *şagird* sözünü (mübtədani), *dünənkə* sözü *tapşırığı* sözünü (tamamlığı), *düzgün* sözü (tərzi-hərəkət zərfliyi) *yazmışdır* sözünü (xəbəri) aydınlaşdırdığından və aydınlaşdırılan sözlərsiz (baş üzvlərsiz) düşünülmədiyindən və ya onlarsız müstəqil şəkildə işlənmədiyindən asılı üzvlər adlanırlar.

Cümlə üzvləri özlərinin mənalarına, vəzifələrinə və mövqelərinə görə baş və ikinci dərəcəli üzvlər adı altında aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılırlar:

Baş üzvlər: mübtədə və xəbər.

İkinci dərəcəli üzvlər: tamamlıq, təyin və zərflilik.

Cümlə üzvləri müxtəlif vəzifəyə malik olmalarına baxmayaraq, bir-biri ilə sıx qrammatik (sintaktik) əlaqədə: tabeəddi və ya tabe mövqeyində olub, mənaca tam bir vahid olan cümlələr yaradırlar.

BAŞ ÜZVLƏR

Cümlənin baş üzvləri mənə və qrammatik cəhətdən cümlənin əsasını təşkil edir və xəbər mübtədəyə predikativ əlaqə vasitəsilə bağlanırlar.

Mübtədə

Mübtədə cümlənin əsas üzvlərindən biri baş üzvdür ki, qrammatik cəhətdən cümlənin digər üzvlərindən asılı olmayıb, adlıq halda olub, əlaməti (hərəkət, hal-vəziyyət, xassə, keyfiyyət) xəbərdə müəyyən olunan əşyanı (bu sözün geniş mənasında) bildirir. Mübtədə *kim, nə* və *hara* suallarından birinə cavab olur; məs.:

Uşaq çıxır; Mən oxuyuram; Quşlar uçur; Hava qaralır; Qəhrəmanlar ölmürlər; Çoxu piyada gəlir; Bura çox mənzərəlidir; Qəhrəmanlıq cəsarət tələb edir; Yay çox isti keçir; Beş üçdən çoxdur və s.

Mübtədədə əşya anlayışı geniş olub, xəbərdəki əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış etməklə, qrammatik əşyalıq mənasına malik müxtəlif (lügəvi mənəli) sözlərlə – şəxs (insan), başqa canlı və cansız əşya, hadisə və məfhum, eləcə də məkan və s. bildiren söz, söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Mübtədənin adlıq halda ifadə etdiyi əşya tamamlıqların ifadə etdiyi əşyadan (müstəqim və ya qeyri-müstəqim obyekt) fərqli olaraq, özünü müstəqil və fəal göstərir; cümlədə fail (subyekt) kimi çıxış edir.

Bəliqlik, adlar özünün əsil formasında, başqa sözlə, adlıq (əsas) halda işləndikdə öz ilkin əşya mənasını və ya sonradan əldə etdiyi substantivliyi – əşyalığı saxladıqda mübtədə olduğu kimi (məsələn: *Daş tikinti materialıdır; Sən tək gözəl yoxdur cümlə cahanda...* (M.P.Vaqif), başqa bir isimdən əvvəl gəlib atributivləşdikdə və ya ilkin atributivliyini saxladıqda təyin (məsələn: *Daş divar çox uca idi; Yuxarı otaq daha səliqəli idi; Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz; Gözəl olmaz sən tək olsa gözəl yiz* (M.P.Vaqif), hər hansı bir fəldən əvvəl hərəkətin təsirinə məruz qalan əşya kimi çıxış etdikdə tamamlıq (məsələn. *Arabalar tikintiyə daş daşıyırdılar*), adverbiallaşdıqda isə zərflilik olur (məsələn: *Uşaqlar yuxarı qaçdılar; Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax...* (M.P.Vaqif).

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində fəllər, həmçinin adlar xəbər olarkən daşdıqları qrammatik əlamət vasitəsilə subyekt (şəxs) bildirdiklərinə görə çox zaman cümlədə subyektin müstəqil sözlə ifadəsinə – mübtədəyə ehtiyac olmur; məs.: *Mən uşaqlıqda həmişə göy gurultusundan qorxardım* (İ.Əfəndiyev); *Uşaqlıqda həmişə göy gurultusundan qorxardım; Sən nə qədər böyük məxluqsanmış!..* (M.Hüseyn); *Nə qədər böyük məxluqsanmış!.. O mənə nə*

isə demək istəyirdi (İ.Əfəndiyev); *Mənə nə isə demək istəyirdi; Çay içəndən sonra onlar bərabər məktəbə getdilər* (Ə.Məmmədخانlı); *Çay içəndən sonra bərabər məktəbə getdilər* və s.

Şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalar aşağıdakı hallarda buraxılır:

1) Üzərinə məntiqi vurğu düşdükdə:

Elxan. Çıxılacaq bir yol varsa, bari sən qaç, qurtar (C.Cabbarlı); *Şəkil çəkməyi mənə o öyrətmişdir*.

2) Özündən sonra ki ədatı və ya *da, də* bağlayıcıları işləndikdə:

Mən ki damdan, bacadan baxmaz idim; Su kimi hər tərəfə axmaz idim (M.Ə.Sabir); *Aqşın. O da məninlə danışmaq istəmədi* (C.Cabbarlı).

3) Həmcins olduqda:

Nadır. Qardaşlarım, yoldaşlarım, indi biz, bizim ailəmiz, bəlkə, siz də təhlükə qarşısındaıyıq (C.Cabbarlı); *Mən və Qiyas bu məsələni lazımı təşkilatlar qarşısında rəsmi şəkildə qaldıracağıq* (Ə.Abbasquliyev).

4) Yarımçıq cümlədən ibarət olduqda:

– *Tumurcuqlarını kim yolub?*

– *Mən* (Mir Cəlal).

Altunbay. Arada kim qaldı? Sən və qızmar odlar! (C.Cabbarlı).

5) Ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan sadə cümlələrin mübtədası olduqda:

Elxan. Neçin o zəngindir, mən bir köləyəm (C.Cabbarlı); *Əvvəlcə onlar mələşdi, sonra biz banlaşdıq* (Y.V.Çəmənzəminli); *Elxan! Bu, qarışqalar kimi ayaq altına tökülən insan cəsədləri, bu əllər, bu ayaqlar, bu kəllələr, bu süniülər, bunlar, bunlar da deyir lailahə illəhlah, yalnız mən demirəm* (C.Cabbarlı); *hesab edilmək, zənn edilmək, sayılmaq, elan edilmək, təyin edilmək* kimi məchul (passiv) fellər cümlənin xəbəri olduqda, həmin cümlədə iki mübtədə iştirak edir¹.

Düşməni düşmən hesab etməyəni dost bilmə, elə adam tanış adlanır, dost sayılmaz (“Qabusnamə”); *Bu kitab bütün yaxşılıqların mənbəyi, bütün elmlərin məxəzi, xeyir və mənfəət xəzinəsi, hikmət açarı hesab edilir* (“Kəlilə və Dimnə”); *Bu sülalənin hökmdarları*

Şirvanşahlar adlanırdılar (“Azərbaycan tarixi”, *Azərbaycan zəbt ediləndən sonra torpaqların və suvarma sularının çox hissəsi xilafətin mülkiyyəti elan olundu* (“Azərbaycan tarixi”); *Buğatay bütün qüvvələrə sərkində təyin olundu* (Y.V.Çəmənzəminli, və s.

Mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə *kim* sualına cavab olur; məs.:

Axşamüstü mən bu əhvalatı Quluya söylədim (İ.Əfəndiyev); *Biz bugünkü səadətimize çiçəklı yollarla gəlib çıxmadıq* (Ə.Məmmədخانlı); *Onlar yavaş-yavaş danışdırdılar* (M.İbrahimov); *Mən özüm onu tutub buraya göndərmişəm* (M.İbrahimov); *Uzun geyimli və saçlarının uclarında gümüş parçaları sallanan qızlar yüyürüşərək itləri qovdular* (Y.V.Çəmənzəminli); *Hacı Qara. Heydər bəy doğru deyir* (M.F.Axundzadə).

Mübtədə insandan başqa, digər canlı və cansız varlıqları ifadə etdikdə *nə* sualına cavab olur; məs.:

Atlar kişnəyir, inəklər böyürür, qoyunlar mələşirdi (Y.V.Çəmənzəminli); *Quşlar uçdu əkildi; Vay, səsləri kəsildi* (A.Səhhət); *Çıxır dağ döşünə körpə quzular; Tərlənin səsinə əks edir sular* (S.Vurğun); *Qar qurşaqdan yuxarı idi* (M.Süleymanov); *İlham təbiətin bəxş etdiyi bir imtiyazdır* (Y.V.Çəmənzəminli); *Xala, bu təsadüf nə qəribə şeydir?* (Ə.Məmmədخانlı); *Oxumaq bütün gəncələrin vəzifəsidir* və s.

Mübtədə məkan anlayışı ifadə etdikdə *hara* sualına cavab olur; məs.:

İsfahan bir şəhərdir, hər kəs öz vəkili (Məsəl); *Azərbaycan cənubda Xəzər sahilində Qafqaz sıra dağlarının o tayında gözəl bir ölkədir* (Ə.Məmmədخانlı); *Nə üçinsə ürəyimə dammışdı ki, ora Muradgilin kəndidir* (İ.Əfəndiyev); *Bura sizin evinizdir, mən də sizin sahibinizəm* (Ə.Məmmədخانlı); *Abxaziya ölkəsi çox gözəl və mənzərəli dağlar qoynunda yerləşmişdir*.

Lügəvi sualı *nə* və *eləcə də* *hara* olan sözlər mübtədə olarkən şəxsələndikdə, yəni insan məfhumu ifadə etdikdə *kim* sualı tələb edir; məs.:

Dedi bir gün qarışqaya milçək: – Sən zirəkən və ya ki mən zirək? (A.Səhhət); *Alma edər idi yüz təfəxür; Əmrud özünü qıldı*

¹ Həmin fellərin məlum növü (*hesab etmək, saymaq* kimi iki vasitəsiz tamamlıq tələb edir (bax: “Vasitəsiz tamamlıq” bölməsinə).

zahir (Füzuli); *Tülkü dedi: – Çox sağ ol, ey qurd lələ; Boş danışqandan nə yetər hasilə* (A.Səhhət); *Əlqissə ki, bustanda qavun; Vəsf etdi özünü həddən əfzun* (Füzuli); *Danışır Bakı*.

Lügəvi sualı *kim* və *eləcə də hara* olan sözlər məchul növ felii xəbərlərlə əlaqədə mübtədə olarkən məntiqi obyektii bildirir və nə sualını tələb edir; məs.:

Şəhərə xeyli qoşun toplanmışdı; Xam torpaqlarda gənclər tərəfindən onlarla şəhər və qəsəbə salınmış, kolxoz və sovxoz təşkil edilmişdir.

Mübtədanın ifadə vasitələri. Mübtədə isim, şəxs əvəzliyi, təyini söz birləşməsi və məsdər tərkibi ilə, həmçinin substantivləşən digər nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə, *eləcə də* bunları əvəz edən bilən sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.

Substantivləşmə prosesində bir nitq hissəsi ismin morfoloji əlamətlərini (kəmiyyət, mansubiyyət və hal şəkilçiləri) qəbul etməklə əşyalıq məzmunu əldə edib, ismin sintaktik vəzifəsində çıxış edir. Substantivləşmə həm daimi (məs.: *gənc, qoca, dost, düşmən, qəhrəman* və s.), həm də müvəqqəti olur (məs.: *qırmızılar, ağlar, 26-lar* və s.) və hər iki halda əlamət və onun aid olduğu əşya birləşərək öz təzahürünü əlamət bildirən sözdə tapır; məs.:

Gənc oğlan bizə yaxınlaşdı – Gənc bizə yaxınlaşdı; Gözəl qızlar hər axşam bu bulağa suya gəlirdilər – Gözəllər hər axşam bu bulağa suya gəlirdilər.

Beləliklə, mübtədə ya bilavasitə, ya da bilvasitə (substantivləşərək) əşya bildirən müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Mübtədalar, əsasən, nitq hissələrindən isim, əvəzlik, məsdər, sifət, say və zərflə (yer zərfləri ilə) ifadə olunur.

İsimlə ifadə olunan mübtədalar. Mübtədə, əsasən, isimlə ifadə olunur. Bu isə ismin ən səciyyəvi xüsusiyyəti – şəkilçisiz (adlıq hal) formada əşya ifadə etməsindən irəli gəlir.

Mübtədə ismin bütün növləri ilə (xüsusi və ümumi, konkret və mücərrəd, tək və topluluq bildirən və s.) ifadə olunur. Bu zaman mübtədalardan insan məfhumu ifadə *eləni kim*, başqa canlı və cansız əşyaları ifadə *edəni nə*, məkan anlayışı ifadə *edəni isə hara* sualına cavab olur; məs.:

Kəbubəy bizdən əvvəl oraya gəlmişdi (Y.V.Çəmənzəminli); *Uşaqlar ayağa qalxıb qoca müəllimlərini qarşıladılar* (Ə.Məmməd-

xanlı); *Məktubu qız verdi* (M.İbrahimov); Sönməz. *Xalq əbədlərin cəbrindən qurtarmaq üçün odlardan kömək istəyir* (C.Cabbarlı); *Məhəbbət mənim gözlərimdə Çandranı xilqətin tacına çevirmişdi* (M.İbrahimov); *Bu dünyada qayğı bilməz oğlanlarıq, qızlarıq; Dünya geniş bir bağcadır, çiçəkləri bizlərik* (C.Cabbarlı); *Azərbaycan cənubda, Xəzər sahilində, Qafqaz sıra dağlarının o tayında gözəl bir ölkədir* (Ə.Məmmədخانli); *Nərgiz ki göz açdı bağə girdi; Bir baxmağın özün itirdi* (Füzuli).

Əvəzliliklə ifadə olunan mübtədalar. Mübtədaların əvəzliliklə ifadəsi geniş yayılmaqla əvəzliyin ayrı-ayrı məna növü ilə əlaqədar olaraq müxtəlif xüsusiyyətə malikdir.

Şəxs əvəzlilikləri, xüsusən birinci və ikinci şəxs (tək və cəm) konkret şəxs ifadə edərək *kim* sualına, üçüncü şəxs isə, əslində substantivləşən işarə əvəzliyi olduğundan insan məfhumu bildirib-bildirməməsindən asılı olaraq həm *kim*, həm də *nə* sualına cavab olur; məs.:

Mən orada uşaqlara bizim kəndin məktəbini son nəfəsinə kimi müdafiə etmiş bir qəhrəmanın hekayəsini danışacağam (Ə.Məmmədخانli); *Sən gərək rahi-həqiqətdə cahandan keçəsən; Xanimandan keçəsən, baş ilə candan keçəsən* (A.Səhhət); *Biz bugünkü səadətimize çiçəkli yollarla gəlib çıxmadıq* (Ə.Məmmədخانli); *Çox gözəl, siz hacının bu ehsanları haqqında nə kimi qərara gəlmisiniz?* (M.S.Ordubadi); *O mənə nə isə demək istəyirdi* (İ.Əfəndiyev); *Onlar bir daş üstündə oturdular* (Ə.Məmmədخانli); *O mənim cavanlıq şəkildir; Onlar düşünülmüş...* (Y.V. Çəmənzəminli).

Birinci və ikinci şəxsin cəmini bildirən *biz* və *siz* əsas şəxs əvəzlilikləri *-lər* (cəm) şəkilçisi ilə işləndikdə nəzərdə tutulan şəxslər məhdudlaşır, azalır; məs.:

Bizlər qocalmışıq, siz cavansınız (MİR CƏLAL).

Yiyəlik şəxs əvəzlilikləri (ümumiyyətlə, ismin yiyəlik hal şəkilçisindən sonrakı *-ki* (*-ki, -ku, -kii*) ismi sifət şəkilçisini qəbul edən bütün sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar sahib şəxslə birlikdə mənsub əşyanı da özündə əks etdirir və mənacə mənsub əşyanın insan məfhumu ifadə edib-etməməsindən asılı olaraq *kim* və *nə* sualına cavab olur; məs.:

– Neyləyim, – dedi, – mənim ki də bunlardır (İ.Əfəndiyev); *Səninki niyə birinci olur?* (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli); *Bizimkilər təndir qoyur, sən yüyür* (MİR CƏLAL); *Sizinkilər gəlib çıxdı, yoxsa*

yoldadırlar?; Onunku yundandır; Onunkular, maşallah, od parçasıdır.

Qayıdış şəxs əvəzliləri öz təyin əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilsini qəbul etməsi ilə düzəldiyindən ikinci və ya üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi meydana çıxır. Bu əvəzlilər mübtədə rolunda ya təklidə, ya da aid olduğu əsas şəxs əvəzliyi ilə birgə işləyir ki, bu axırıncı halda subyekti təkidlik yolu ilə daha da konkretləşdirir. Qayıdış şəxs əvəzliləri də əsas şəxs əvəzliləri kimi, əsasən, *kim* sualına, yalnız üçüncü şəxsə aid olduqda bəzən *nə* sualına cavab olur; məs.:

Özüm rəngli xoşlayıram deyə sizinkini də tünd elədim, – dedim (İ.Əfəndiyev); *Dilbər. Yaxşı, al, onda özün bunu düzəlt* (C.Cabbarlı); *Xeyr, – dedim, – mən özüm də tezədən durmağa adət etmişəm* (İ.Əfəndiyev); *Yazıları kərpiclərə özünü həkk etmişdir* (Y.V.Çəmənşəminli); *Nə vaxtəcan özümüz çalıb, özümüz oxuyacağıq?* (İ.Əfəndiyev).

İşarə əvəzlilərləndən *bu* və *o* bilavasitə (adlıq hal formalarından), *bələ* və *elə* isə nisbət şəkilsini və ya cəm və nisbət şəkilsini qəbul etməklə substantivləşdikdən sonra mübtədə olur, *kim* və *nə* sualını tələb edir; məs.:

Bu, xəstə bir rus qızı idi (Ə.Məmmədşanlı); *Bu, heç bizim aqlımızda gəlmirdi* (İ.Əfəndiyev); *O mənə nə isə demək istəyirdi* (Ə.Əfəndiyev); *Biz gözüümüzü həyata burada açmış, onun göyləri, ulduzları altında boy atmışıq – o bizim üçün doğmadır* (Ə.Məmmədşanlı); *...Bütün bunlar indi nə qədər uzaq, nə qədər qəmli xatirələr olmuşdur* (İ.Əfəndiyev); *Onlar yavaş-yavaş danışmışdılar* (M.İbrahimov); *Bələləri iyirmi beş ailə idi* (M.İbrahimov).

Qeyd. *O* işarə əvəzliyi *bu* işarə əvəzliyinə nisbətən abstraklıq ifadə etdiyindən mənası baş cümlədən əvvəl gələn mübtədə budaq cümləsi tərəfindən konkretləşən mübtədə rolunda işləyir və budaq cümlədə *kim* və ya *nə* sual əvəzliyinin iştirakından asılı olaraq *kim* və *nə* sualına cavab olar; məs.:

Kim birinci gəlsə, o da mükafat alacaqdır; Kim ki getmişdi, o da gördü; Nə gətirilsə, o da satılacaqdır; Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına (Atalar sözü).

Qeyri-müəyyən əvəzlilər mübtədə olarkən *kim* və ya *nə* sualına cavab olur; məs.:

Pəyədən mal-qaram bəzi çıxardır qırağa; Bəzi səhrayə gedir işləməyə, bəzi bağa (A.Səhhət); *Hamısı becərməkdən asılıdır* (İ.Əfəndiyev); *Hər şey zəhmətin başındadır* (İ.Əfəndiyev); *Bəziləri güllüdü* (M.İbrahimov); *Kim isə qoluma girib, məni yuxarı çıxartdı* (Ə.Məmmədşanlı); *...Kimi təxtü kimi tacü kimi əfsər istədi... Heç birində aqibat bir zövqü rahat görədim* (M.P.Vaqif); *Birdən qocanın gözələrində nə isə parladı* (Ə.Məmmədşanlı); *Biri ölməzsə, dirilməz birisi* (H.Cavid).

Sual əvəzliləri bilavasitə əşya ifadə edən sözlərdə və söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədaların həm lüğəvi, həm də sintaktik sualı kimi, substantivləşməklə mübtədə olan sözlərin və söz birləşmələrinin isə sintaktik sualı kimi işləyir; məs.:

Kim bilir, bəlkə də biz ömrümüzün yarısını artıq yaşamışıq (M.İbrahimov); *Kim deyir onu?* (İ.Əfəndiyev); *Onun fikrini görəsən kimlər öz məhnlərində oxuyacaqlar?* (M.İbrahimov); *Qalada nə var?* (İ.Qasimov, H.Seyidbəyli); *Hər a daha mənzərəlidir?*; *Kim qalib gəlsəydi, gələcəyi də o qazanacaqdı* (M.İbrahimov); *Nə fəy-dalirdirsə, o da əkilin; Hər a sizin üçün əlverişlidirsə, ora bizim üçün də yararlar.*

Məsdərlə ifadə olunan mübtədalar. Məsdərlər fel adı olduğundan bilavasitə əşyalıq ifadə edib, insan məfhumu və məkan anlayışı bildirmir və mübtədə rolunda təkcə *nə* sualına cavab olur; məs.:

Yaşamaq öz-özlüyündə bir məqsəddir (Y.V.Çəmənşəminli); *Ani bir ehtiyatsızlıq və tələsmək bütün işi pozardı* (M.İbrahimov).

Sifətlə ifadə olunan mübtədalar. Sifətlər öz əsas sintaktik vəziyyətləri zamanı təyin rolunda işləyir, lakin substantivləşdikdən sonra mübtədə da ola bilər. Əsl sifətlər, həmçinin isimdən və fəldən düzəltmə sifətlər fəldən əvvəl adverbiallaşmış zərflər olduqları kimi, substantivləşib mübtədə olur, *-ki* (*-ki*, *-ku*, *-kü*), *-dakı* (*-dəki*) şəkilsiz ismi sifətlər, *-diğim...* və *-acağım...* şəkilsiz feli sifətlər isə heç vaxt adverbiallaşmış, yalnız substantivləşib mübtədə olur. Birincilər qeyri-müəyyən, axırıncılar isə müəyyən əşya (geniş mənada) ifadə edərək, *kim* və ya *nə* sualına cavab olur; məs.:

Tənbəl deyər: ver yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın (Məsəl); *Sən tək gözəl yoxdur cümlə cahanda...* (M.P.Vaqif); *Yaxşılıq qurtarıb, pisləri qalıb; Sən sən olsan, Mərdan kimi lütlər çəkilib yerində oturur* (Mir Cəlal); *"Ağlar" nə istəyir "qırmızılar" dan*

(S.Vurgun); *Keçən işdən mərd igidlər pozulmaz; Atalar deyibdir: tökülən dolmaz* (M.P.Vaqif); *Yersiz gəldi, yerli qaç* (Atalar sözü); *Sinasi dağlılar; Vəfasız bir eşqin dağınıq zülfünə bağlılar; Daxilin olmuşlar* (M.Müşfiq); *Çörəkxanadakılar vurhavar işləyir, su tökir, xamur yoğurur, kürəyə od qoyurdular* (MİR CƏLAL); *Gördükləriniz bunlar olmuş, görəcəkləriniz də bunlar olacaq, başqa heç nə olmayacaq.*

Sayla ifadə olunan mübtədalar. Saylar da substantivləşdikdən sonra mübtədə rolunda çıxış edir. Miqdar saylarının, xüsusən qeyri-müəyyən sayların substantivləşmə meyli, o cümlədən şəxslənməsi sıra saylarına nisbətən zəifdir. Miqdar və qeyri-müəyyən saylar qeyri-müəyyən əşya (geniş mənada), sıra sayları isə müəyyən əşya (geniş mənada) ifadə etməklə, *kim* və *ya nə* sualına cavab olur; məs.:

Bir az deyil, min də çox deyil (Məsəl); *On üç nəhsdir* (S.Rəhman); *Sizə borc verdikimiz bu yüzlər və minlər şimal sərhədidəki neft yataqlarının amerikalıların əlinə keçməsinə təmin etməlidir...* (M.İbrahimov); *Çoxları onun xasiyyətinə dair vaxtilə söylənən əfsanələrə indi inanmır* (M.Hüseyn); *Birincilər bizim mədənin hesabındadır* (M.Süleymanov).

Zərflə ifadə olunan mübtədalar. Zərfin mənə növləri içərisində yer zərfləri geniş mənada əşya, daha doğrusu, məkan ifadə etdiyindən bilavasitə mübtədə rolunda işlənir (yer bildirən isimlər və ismi birləşmələr kimi) və *hara* sualına cavab olur; məs.:

Şübhəsiz ki, buralar bir zaman evlərlə dolu olacaq... (Y.V.Çəmənşəminli); *Nə üçünsə ürəyimə dammışdı ki, ora Muradgilin kəndidir* (İ.Əfəndiyev); *Mimrə çox düşünmədən: – Belə bir bina üçün Ulusun içində əlverişli yer görmürəm, – dedi və əli ilə ulusun üst tərəfini göstərərək: – oralar dağlıqdır* (Y.V.Çəmənşəminli); *Bu yerlər ömründə insan üzü görməmişdir* (İ.Əfəndiyev); *Harda olsan, ora dönər behiştə...* (M.P.Vaqif); *Burası həməzanlar düşərgəhi imiş* (Y.V.Çəmənşəminli); *Aşağılar hələ gün idi, lakin Quzey qışlağın üzərinə xoş bir sərinlik enmişdi* (İ.Əfəndiyev).

Mübtədalar, əsasən, aşağıdakı söz birləşmələri və tərkiblərle ifadə olunur:

- 1) təyini söz birləşmələri ilə;
- 2) məsdər tərkibləri ilə;
- 3) feli sifət tərkibləri ilə.

Təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar. Birinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri ayrı-ayrı cümlə üzvü, birinci tərəfi həmişə tərəfi həmişə təyin, ikinci tərəfi isə müxtəlif cümlə üzvü, o cümlədən mübtədə olur, yalnız ikinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi birlikdə bu və ya başqa cümlə üzvü, o cümlədən mürəkkəb mübtədə olur.

İkinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar əsasən qeyri-müəyyən əşya bildirir və *kim*, *nə*, *hara* suallarından birinə cavab olur; məs.:

Qoca ev sahibəsi qapını açıb, onları içəri buraxdı (M.İbrahimov); *Vətən eşqi daima qəlbimizdə sönməz bir atəşdir* (Ə.Məmmədşəminli); *Qız ürəyi necə zəif olmuş* (İ.Əfəndiyev); *Bir-iki saniyə sonra şiddətli göy gurultusu başımız üzərində partladı* (Ə.Məmmədşəminli); *Oktyabr ayı qurtarırdı* (M.İbrahimov); *Böyük döyüş meydanı atəş və hərəkət içərisində idi* (Ə.Məmmədşəminli).

Məsdər tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədalar. Məsdər tərkibləri mübtədə olub, *nə* sualını tələb edir; məs.:

Solmaz. Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə yaramaz (C.Cabbarlı); *Tənbələ, əyriyə xeyirxahlıq etmək yaxşı işləyənin belindən bəsmək deməkdir* (M.İbrahimov); *Bitdi havayı gəzmək!* (İ.Əfəndiyev).

Feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədalar. Feli sifətlər məsdərlərdən fərqli olaraq yarandıqları şəkilçilər hesabına sifətliyə malik olduğundan, substantivləşdikdən sonra (mürəkkəb) mübtədə rolunda işlənir, *kim* və *ya nə* sualına cavab olur; məs.:

Evdə isə sakit otaqların sükunətini pozan yenə o idi (Ə.Məmmədşəminli); *Burada qəbilə düzəldən, buranı abad edən midiyalı Cəməş olmuşdur* (Y.V.Çəmənşəminli); *Şəhərdən gələnələr bizə "Ölümlər" adlı bir tamaşa göstərdilər* (M.İbrahimov); *İndi gündüz işığında gördükləri onu daha da sarsıtdı* (Ə.Məmmədşəminli).

Mübtədanın quruluşca növləri. Mübtədalar quruluşca iki növ olur:

- 1) sadə mübtədalar;
- 2) mürəkkəb mübtədalar.

Sadə mübtədalar leksik vahidlərə, başqa sözlərlə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə), yəni nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalardan ibarətdir; məs.:

Hümmət nə isə Murada damışdı (İ.Əfəndiyev); *İndi hər yerdə xalq sənin başına and içir, oğul!* (Ə.Məmmədخانli); *Nəhayət, yuxu qorxuya qalib gəldi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Arabaçı çiyinlərini çəkərək uzaqlaşdı* (Ə.Məmmədخانli); *Mən vətəni canım kimi sevirəm; Ruhum, atım, qanım kimi sevirəm* (A.Səhhət); *Çay içdikdən sonra onlar bərabər məktəbə getdilər* (Ə.Məmmədخانli); *Bəziləri gülüşdü* (M.İbrahimov); *Birdən qocanın gözlərində nə isə parladı* (Ə.Məmmədخانli); *Çalışmayanlar, acizlər, tənbellər və acı təbiətlilər həyatda müvəffəq olmazlar* (Y.V.Çəmənzəminli); *Üçü də birdən qışqırdı* (M.Hüseyn).

Mürəkkəb mübtədalar sintaktik vahidlərlə, daha doğrusu, təyini söz birləşmələri, məsdər və feli sifət və s. tərkiblərlə ifadə olunan mübtədalardan ibarətdir; məs.:

Biz ikimiz də ayağa qalxdıq (İ.Əfəndiyev); *Molla İbrahim-xəlil. Keçmiş və əldəki küərəlin gümüşünü Əylis erməniləri alıblar* (M.F.Axundzadə); *Keşik çəkmək işi on nəfər gəncə həvalə olundu* (Y.V.Çəmənzəminli); *Döyüşçülərdən biri yüyürüb atı tutur* (Ə.Məmmədخانli); *Bu anda birdən at ayağının səsi eşidilir* (Ə.Məmmədخانli); *Solmaz. Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə yaraşmaz* (C.Cabbarlı); *Vətənin sevməyən insan olmaz; Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz* (A.Səhhət).

Xəbər

Xəbər cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən yalnız mübtədadan asılı olub, mübtədanın ifadə etdiyi şeyin əlamətini (geniş mənada) bildirir, adətən, felin dəyişən şəkilləri ilə, həmçinin adlarla və ad birləşmələri ilə ifadə olunur. Xəbərin qrammatik cəhətdən mübtədadan asılı olması onun şəxsə və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşması deməkdir. Cümlənin xəbər qütbü informativ cəhətdən daha qüvvətli olur; məs.:

Solmaz. *Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçaram* (C.Cabbarlı); *Bu şəhrə ki, təsrifi-bəqalər gətirib sən; Sən xoş gəlib sən və səfalər gətirib sən* (M.P.Vaqif); *Bu torpaqlar asrlər boyu xalqımızın alın təri və qanı ilə suvarılmışdır – o bizim üçün müqəddəsdir* (Ə.Məmmədخانli); *Biz bu ərəb yurtdularından, bu vəhşi elbəylərindən qurtulmalıyıq* (C.Cabbarlı); *...Bəs deyirlər siz Leyli-Məcnun kimi sevimisiniz!* (S.Vurğun); *Koxa. Bunlar obanın adamlarıdır* (M.F.Axundzadə).

Təktərki cümlədə yeganə baş üzv olan xəbər daşdığı morfoloji əlamətlə düşünülən subyektlə uzlaşır və ikinci dərəcəli üzvləri öz ətrafında qruplaşdırır; məs.:

İki aya qədər şimal tərəfdəki ölkələri gəzib dönməli idim (Y.V.Çəmənzəminli); *Pəri xanım. Ay qız, qoy bədyanı, əvvəldən gərək bunu gətirəydin* (M.F.Axundzadə); *Ah, nə gözəl daqiqələr idi!* (Y.V.Çəmənzəminli); *Gəlmədi ol sərvəddü güləndəm; Bir çıxaydıq bu hicranın altından* (M.P.Vaqif); *Ay quşcuğazlar, nə yaraşığılısız* (A.Səhhət).

Cümlədə xəbər mübtədanın əlaqələnməsi xəbərlik (predikativlik) kateqoriyasını və bununla da hökm və fikirlərin ifadəsini yaradır. Hökm və fikir xəbər vasitəsilə ya təsdiq, ya da inkar edilir. Beləliklə, xəbər obyektiv gerçəkliyə və başqalarına olan münasibətimizin ifadəsini təmin etməkdə həlledici rol oynayır. Xəbərlik kateqoriyası ya morfoloji əlamətlərlə, ya da morfoloji əlamətlərsiz əmələ gəlir. Bu cəhətdən xəbərlik anlayışının ifadə tərzini iki növə bölmək olar: 1) morfoloji üsul; 2) sintaktik üsul.

Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi. Azərbaycan dilində xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi daha geniş yayılmışdır. Bu üsul xüsusi morfoloji vasitələrin – xəbərlik şəkilçilərinin bütün nitq hissələrinə və eləcə də söz birləşmələrinə artırılması ilə xəbər əmələ gətirilməsindən ibarətdir. Qeyd olunan əlamətlərin xəbərlərdən atılması ilə xəbərlik kateqoriyası pozulur və cümlələr müəyyən bir fikir və hökm ifadə etməyən söz yığımına çevrilir; məs.:

Pərzad. *Anamın gözünün ağı-qarası bir mənəm* (M.F.Axundzadə); *Hər gedən gəlmiş, mənim ol qəmküsarım gəlməmiş; Ey gözüm, qan ağla kim, çeşmi-xumarım gəlməmiş* (M.P.Vaqif); *"Quzğun"dan bizim evə gələn gənci biz yola verəcəyik zənnindəyəm* (Y.V.Çəmənzəminli); *Turğut. Yazıq ki, heç bir yana gedə bilməyəcəksən* (C.Cabbarlı); *Altınbay. Siz gözləyin* (C.Cabbarlı).

Xəbər sintaktik üsulla ifadəsi. Xəbər sintaktik üsulla ifadəsi morfoloji əlamətlərsiz, daha doğrusu, sözlərin sırası və intonasiya vasitəsilə əmələ gəlir.

Bu növ xəbərlərə felin əmr şəklinin ikinci şəxs təki ilə ifadə olunan feli xəbərləri, müqayisə edilən və bununla da iştiraki vacib olan subyektlərə (mübtədə aid bəzi ismi xəbərləri, həmçinin yığcamlıq, təsirlilik məqsədi ilə üslubla əlaqədar bəzi frazeoloji ifadələri (idiomlar, atalar sözü, zərbi-məsəllər və s.), xüsusən *var, yox, deyil, gərək* sözləri ilə ifadə olunan ismi xəbərləri aid etmək olar; məs.:

Altunbay. *Sən get, onları gözləyirəm* (C.Cabbarlı); *Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik*; *Ağ əllərin əlvan hənadən, Pəri!* (M.P.Vaqif); *Siz yüz iyirmi iki, biz yüz iyirmi* (M.Hüseyn); *Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa* (Atalar sözü); *Bu qurtları qırmaq gərək*. *Dünyaya hayqırmaq gərək* (M.Müfqi); *Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortaq qardaş* (Atalar sözü); *Aləmə vəlvələ salmaq lazımdır*; *Quruluş şairi olmaq lazımdır!* (M.Müfqi).

Xəbər ifadə vasitəsi. Xəbər öz ifadə vasitələrinin genişliyinə və rəngarəngliyinə görə başqa cümlə üzvlərindən seçilir. Əgər mübtədə və tamamlıq yalnız substantiv söz və söz birləşmələri ilə, təyin atributiv söz və söz birləşmələri ilə, zərflilik isə, əsasən, adverbial söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunursa, xəbər bunların hamısı ilə və heç bir başqa cümlə üzvünün ifadə olunmadığı dəyişən (təsriflənən) felle ifadə olunur. Xəbər təkcə ədəbi hal şəkilçili adlarla, bir də nə təsriflənən fela, nə də adlara aid edilməyən feli bağlamalarla ifadə olunmur. Beləliklə, ifadə vasitələrinə görə xəbər bu genişliyi onun cümlədə ən zəruri qrammatik kateqoriya olmasından irəli gəlir.

Xəbər öz ifadə vasitələrinə görə iki növə ayrılır:

- 1) feli xəbərlər;
- 2) ismi xəbərlər.

Feli xəbərlər. Feli xəbər yalnız felle ifadə olunur. Bununla belə, feli xəbərlərin özünəməxsus geniş forma və məna xüsusiyyətləri mövcuddur. Fel zaman, şəxs, təsirlilik, növ, forma, inkarlıq və tərz kateqoriyalarına malik olmaqla daha çox predikativlik əlaqəsi yaradır və cümlədə, adətən, xəbər olur. Buna görə də bəzən fel və xəbər anlayışlarının eyniləşdirilməsinə baxmayaraq, bunlar bir-birinə yaxın olan başqa-başqa kateqoriyalardır.

Fel xəbər olarkən bütün məna və forma xüsusiyyətləri (əlamətləri) ilə öz əksini tapır və *nə et, nə etsin, nə etdi, nə etmişdir, nə edir,*

nə edəcək, nə edər, (gərək) nə edər, nə etməlidir, nə edəsidir, nə etməkdədir, nə etsə və s. suallardan birinə cavab olur.

Felin əmr formasında olan xəbərlər heç bir zaman şəkilçisi, eləcə də hekayə və rəvayət bildiren *idi, imiş* köməkçi felləri ilə işlənmir. Bu növ xəbərlər ikinci şəxsin təkinə aid olduqda sintaktik, ikinci şəxsin cəminə, birinci və üçüncü şəxslərin təkinə və cəminə aid olduqda isə morfoloji üsulla ifadə olunub, əmr olunan, həmçinin xahiş və arzu olunan hərəkətin gələcək zaman ıcrasını bildirir; məs.:

Molla! İşim yaşdı, yazım, yazmayım? Huşu başım çaşdı, yazım, yazmayım? (Ə.Nəzmi); Altunbay. *Sən get, onları gözləyirəm* (C.Cabbarlı); *Səba, söylə məndən ol güllüzərə; Bülbül güllüstanə gəlsin, gəlməsin?* (Nəbati); Turğut. *Siz onun yazıq görkəminə aldanmayın* (C.Cabbarlı); Altunbay. *Burax, burax gəlsinlər* (C.Cabbarlı).

Felin xəbər forması ilə ifadə olunan xəbərlər bütün zamanları əhatə etməklə daha geniş xəbərlik xüsusiyyətinə malikdir.

Felin xəbər formasının sadəsi zaman və xəbərlik (şəxs) şəkilçilərinin, mürokkəbi isə bunlarla yanaşı *idi, imiş* köməkçi fellərinin iştirakı ilə yaranır. Təkcə sühudi keçmiş zamanda olan xəbərlər tam bitkinlik, qətilik və şahidlik ifadə etdiyindən *idi, imiş* köməkçi felləri ilə işlənmir; məs.:

Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim; Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim... (M.P.Vaqif); *Yavuşlaşmış qaydaşıyla qucaqlaşdı, öpüşdü...* (A.Səhhət); *Yarım gün də tarlada çalışdıq* (Y.V.Cəmənözünli).

Sönməz. *İndi onlar öz yerlərini bərk itmişlər* (C.Cabbarlı); *Onlar dünən gəlmişdilər. Mənə bir sevgili qonaq gələcək; Gələcək, bilmirəm haçaq gələcək* (A.Səhhət); *O indi daha zəhmli və qüdrətli görünürdü* (Ə.Məmməd xanlı); *Rəbi. O burada Babək adı ilə yaşayır mış* (C.Cabbarlı); *Azad isə yalnız o zaman qayıdacaqdı* (Ə.Məmməd xanlı); *Əbu Ubeyd. Rəbi, Solmaz bu gün atəşgaha köçürüləcəkmış* (C.Cabbarlı); *Solmaz. Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərəm* (C.Cabbarlı); *Bilsə idim, uymaz idim söhbətə; Vəslilə düşməz idim niyyətlə!* (Ə.Nəzmi).

Felin arzu (iltizam) forması ilə ifadə olunan xəbərlər heç bir zaman şəkilçisi qəbul etməsələr də, gələcək zamanda hərəkətin arzu, istək yolu ilə ıcrasını bildirir. Bu növ xəbərlər *idi, imiş* köməkçi felləri ilə işləndikdə keçmiş zaman anlayışı ifadə edir. Bəzən felin arzu formasında olan xəbərlərdən əvvəl *gərək, kaş* və s. sözlər işlənilir

xəbərde ifadə olunan arzu, istək mənalarmı daha da qüvvətləndirir; məs.:

Molla İbrahimxəlil. *Dəxi ki gəlibsiniz, laməhalə gərəkdir ki, iksir kürədə qaynadığı yerdən uzaqlaşmaayasınız* (M.F.Axundzadə); *Bu qanlı faciə dərs olsun bizə; Gərəkdir hər zaman göz qoyuq cərgəmizə* (S.Vurğun); *Teymur ağa. Məgər mən ölmüşəm ki, səni vəzir özgəsinə verə bilə?* (M.F.Axundzadə); *Gəlmədi ol sərvəqəddü güləndəm; Bir çıxaydıq bu hicranın altından* (M.P.Vaqif); *Yaxşı. Gərəkdir günəş dağları aşsın dönməyəydi; Gərəkdir mənim dönmüş taleyim dönməyəydi...* (C.Cabbarlı).

Felin vacib forması ilə ifadə olunan xəbərlər heç bir zaman şəkilçisi qəbul etməyib, hərəkətin gələcək zamanda icrasının vacib olduğunu bildirir və *idi*, *imiş* köməkçi felləri ilə işləndikdə keçmiş zaman anlayışı ifadə edir. Vacib forması ilə ifadə olunan xəbərlərin inkarı, əsasən, *-ma (-mə)* şəkilçisi və bəzən də ismi xəbərlər kimi *deyil* sözü ilə (sintaktik üsulla) yaranır; məs.:

Mən də, qardaş, sənin kimi dağ aşmalıyam (S.Vurğun); *Elxan. İnsanlığın nicat yolu bu mənfur məzarlığın qara torpaqları üzərindən keçməlidir* (C.Cabbarlı); *Sən yəni də oyanaraq quşlardan əvvəl; Tunc sinəni verməlisən bizim Bozdağa* (S.Vurğun); *Bu qədər əmək sərf olunan qəbiləni sevməli və onun adət və qanunlarına hörmət etməlisiniz!* (Y.V.Çəmənzəminli); *Qorxmaz. Biz bu ərəb yurtcularından, bu vəhşi elbəyilərdən qurtulmalıyıq* (C.Cabbarlı); *İki aya qədər şimal tərəfdəki ölkələri gəzib dönməli idim* (Y.V.Çəmənzəminli); *Əbu Ubeyd. Lakin siz bu gün səhər vergiləri gətirməliyidiniz* (C.Cabbarlı).

Felin lazım forması ilə ifadə olunan xəbərlər də zaman şəkilçisi qəbul etməyib, hərəkətin gələcək zamanda icrasının lazımı olduğunu bildirir və *idi*, *imiş* köməkçi felləri ilə işləndikdə keçmiş zaman anlayışı ifadə edir. Lazım forması ilə ifadə olunan xəbərlərin inkarı *-ma (-mə)* şəkilçisi və ən çox *deyil* sözü ilə meydana çıxır; məs.:

Biz gələsi deyilik, onlar gələsidiirlər; O dünyanın bizə xəbə verəsiymiş.

Felin davam forması ilə ifadə olunan xəbərlər də zaman şəkilçisi işlənilib, hərəkətin icrasının indiki zamanda, *idi*, *imiş* köməkçi felləri ilə işləndikdə isə keçmiş zamanda davam etdiyini – bitmədiyini ifadə edir; məs.:

Ya bizə sahib olubdur başı saçlı çağalar; Cücələr tək bizi çəkməkdədilər şişə, əmu! (Ə.Nəzmi); *O bu çətin və məsul vəzifənin öhdəsindən hamını heyrətə salan bir bacarıq və istedadla gəlməkdə idi* (Ə.Məmmədخانlı); *O bir zamanlar həmin bu yolla şəhərə gəlməkdə imiş.*

Felin şərt forması başqa fel formalarından fərqli olaraq, müstəqil xəbər kimi işlənməyib, yalnız tabeli mürəkkəb cümlənin şərt və bəzən mübtədə, tamamlıq, yer və s. budaq cümlələrinin xəbəri olub, hərəkətin gələcək zamanda, *idi*, *imiş* köməkçi felləri ilə işləndikdə isə keçmiş zamanda müəyyən şərtlə əlaqədə icra edildiyini bildirir; məs.:

Darı, küncüd, arpa, buğda əkməsəm; İlin üç fəslində zəhmət çəkməsəm; Ac qalmazmı gözəl, məsum uşaqlar? (A.Səhhət); *Elxan. Mənimlə gedəcək olsan, səni xalqdan ayıran bu altunlardan, bu sansız sərvətdən bir qırpımda vəz keçib yola çıxmalısan* (C.Cabbarlı); *Deməsin, Vaqif, əcal kim, gələsə məndən can alır; Kimdir ona can verən, fərmani-yarım gəlməmiş* (M.P.Vaqif); *Bilsə idim, uymaz idim söhbətə; Vəsli ilə düşməz idim niyyətə* (Ə.Nəzmi); *Kim oxusa, o da qiymət alacaqdır; Nəyi tapşırsa, onu da oxuyacaqam; harada işləsə, oraya da köçəcəyəm.*

Xəbərin felin məna növləri ilə ifadəsi. Felin ayrı-ayrı məna növləri xəbər rolunda öz məna xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlamaqla, predikativlik münasibətlərinin müxtəlif şəkildə meydana çıxmasına və cümlənin struktur cəhətdən adı quruluşuna müəyyən təsir edir.

Məlum növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər həm təsirli, həm də təsirsiz olur. Bütün təsirli fellər kimi, məlum növ təsirli fellər də vasitəli tamamlıqlarla yanaşı, vasitəsiz tamamlıq tələb etdiyi halda, məlum növ təsirsiz fellər (ümumiyyətlə, bütün təsirsiz fellər) yalnız vasitəli tamamlıq qəbul edir, daha doğrusu, vasitəsiz tamamlıqla işlənmir. Beləliklə, məlum növ felin xəbərləri cümlələrdə məntiqi və qrammatik üzvlər bir-birinə uyğun gəlir (subyekt – mübtədə, obyekt – tamamlıq) və adı qaydada sıralanır; məs.:

Ulduz heç bir söz demədi (Ə.Məmmədخانlı); *Elxan. Mən onu çox sevirdim* (C.Cabbarlı); *Hər axşam kökləyir aşıq sazını* (S.Vurğun); *Özüm rəngli xoşlayıram deyə, sizinkini də tünd elədim* (İ.Əfəndiyev); *Altunbəy. Sən get, onları gözləyirəm* (C.Cabbarlı).

Mənə bir sevgili qonaq gələcək: Gələcək, bilmirəm haçca gələcək (A.Səhhət); Rəbi. *O burada Babək adı ilə yaşayırmış* (C.Cabbarlı); *Ancaq açılmayır o qorxur ki, sən; Onu birdəfəlik rədd eləyasan* (S.Vurğun); Altunbay. *Sən get, onları gözləyirəm* (C.Cabbarlı); Zaxa. *Tarverdi, Pərzad ilə qoşa qarıyasın!* (M.F.Axundzadə).

Məchul növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər təsirsiz olduğundan vasitəsiz tamamlıq tələb etmir. Bu növ feli xəbərlərin subyekt məchul və ya qeyri-fəal (passiv) olduğundan çox vaxt zahirdə olmur və həm də məntiqi obyekt qrammatik subyektə uyğun gəlir, yəni mübtədə kimi çıxış edir. Məntiqi subyektin işlədilməsinə ehtiyac olduqda o yalnız vasitəli tamamlıq kimi meydana çıxır (məs.: *Məktub yazıldı – Məktub Azər tərəfindən yazıldı*).

Ocaqlar çatıldı, kabablar bədi (S.Vurğun); Altunbay. *Ağac bar gətirmək üçün əkilir* (C.Cabbarlı); Hacı Qara. *Toxumunuz yer üzündən götürülsün!* (M.F.Axundzadə); Sənməz. *Bəli, Solmaz məhv ediləcəkdir* (C.Cabbarlı); *Üç dəfə çalındı qapının zəngi; Kimdir qonaqlığa bu vaxtsız gələn* (S.Vurğun); *Bu torpaqlar əslər boyu xalqımızın alın təri və qanı ilə suvarılmışdır – o bizim üçün müqəddəsdir* (Ə.Məmmədخان).

Qayıdış növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər, adətən, təsirli fellərdən düzəlib, əsasən, təsirsiz olur (*geyinmək* və *soyunmaq* fellərdən başqa) və buna görə də vasitəsiz tamamlıqla işlənmir. Bu növ feli xəbərlər cümlələrdə məntiqi subyekt qrammatik subyektə uyğun gəlir mübtədə kimi çıxış etməklə mənacə məntiqi obyektə də ifadə edir, başqa sözlə, subyekt hərəkəti öz üzərində icra edir; məs.:

Sel kimi töküldü göydən yağışlar (S.Vurğun); *Açıltın, iyli güllərim, açılın; All-əlvanlı güllərim, açılın* (A.Səhhət); *Solmaz. Mənsiz güllər açılmasin, axar sular dayansın; Oxu, bülbül, bəlkə yarım ovasın...* (C.Cabbarlı); *Hər isti yazın da, soyuq qışın da; Üzündə, gözündə şəfəq söküldü* (S.Vurğun); *Qoy mən paltomu geyinim, gedək*.

İcbar növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər təsirli fellərdən düzəldiyi kimi, təsirli də olur və buna görə də vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu fellərdən ibarət xəbərlər mənalardakı icbarlıq xüsusiyyətdən asılı olaraq iki və daha artıq subyektin varlığını nəzərdə tutur və mübtədə rolunda işlənən subyekt hərəkəti başqa (meydanda olmayan və ya mübtədə kimi işlənməyən) subyektə gördürür; məs.:

Əbu Ubeyd. *Eləmi? Yaxşı, gəldin. Sizi çağırırdıram* (C.Cabbarlı); *Ata kimi danışdırıb hər bir nəfəri; Səadət də, gələcək də sizindir, – dedi* (S.Vurğun); Əbu Ubeyd. *Apar, yanıma gəlmək üçün yalan dediyinə görə bu cəhənnəm bərkisinə əlli təziyanə vurdurub, altı ay həbs etdir* (C.Cabbarlı); *Sonrasa qarışıb yenə qızlara hər gün oxudardı öz əsərini* (S.Vurğun).

Qarşılıq növ fellərlə ifadə olunan xəbərlər, əsasən, təsirli fellərdən düzəlib təsirsiz olur və buna görə də vasitəsiz tamamlıq tələb etmir. Bu növ fellərdən ibarət xəbərlər hərəkətin subyekt tərəfindən (tək olduqda) meydanda olmayan, daha doğrusu, mübtədə rolunda çıxış etməyən (başqa bir) məntiqi subyektə qarşılıqlı icra edildiyini və ya bir neçə subyektin (cəm olduqda) hərəkəti qarşılıqlı icra etdiklərini bildirir; məs.:

Yay fəslidi, bir gün axşam çağında; Gəzişirdim Qız qalası dağında (A.Səhhət); *Məni görək hönkürtü ilə ağlaşdılar* (Y.V.Çəmənzöminli); *Yavuqlaşıb qardaşıyla qucaqlaşdı, öpüşdü...* (A.Səhhət); ...*Bəs deyirlər siz Leyli-Məcnun kimi seviş-misiniz!* (S.Vurğun).

İsmi xəbərlər. Feldən, daha doğrusu, təsriyyətdən feldən başqa, digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunan xəbərlər ismi xəbər adlanır. Beləliklə, ismi xəbərlər isim, sifət, say, əvəzlilik, məsdər, feli sifətlə, həmçinin təyini söz birləşmələri, məsdər və feli sifət tərkibləri və s. ilə ifadə olunur.

Xəbər ismin məna və quruluşca bütün növləri ilə (xüsusi və ümumi, konkret və abstrakt, tək və topluluq bildiren və s.) ifadə olunur; məs.:

– *Sahibi Qəmərbanudur. Bir adı da Səadət xanımdır* (M.İbrahimov); Zaxa. *Ba, nə yaxşı yaylıqdır!* (M.F.Axundzadə); *Nisyə deyil, sözüüm həqiqətdir* (M.İbrahimov). *İkiüzlülük qorxudan əmələ gələn bir xəstəlikdir* (M.Hüseyn); *Əlacım nədir, millətimdir, gərək dardını çəkəm* (M.İbrahimov).

Xəbərlər sifətin bütün məna növləri və dərəcələri ilə ifadə olunub mübtədəyə aid keyfiyyət, əlamət və s. bildirir.

Tarverdi. *Allah, tufəngi necə uzundur!* (M.F.Axundzadə); *Sən hər əsrdə gözəl idin, dağların əzəmətli idi, çayların coşqun idi, torpaqların bərəkətli idi* (Ə.Məmmədخان); *Sənməz. Burada iş toyuq-cüce üzərində deyil, məsələ daha dərindir* (C.Cabbarlı); *Mən nə bilim böylə cəfakar imiş; Ax, bu pərişən nə dilazır*

imış (Ə.Nəzmi); Solmaz. *Altunbay çox hiyləgər və yırtıcıdır* (C.Cabbarlı); *Bir zaman bunlar da sizinkilər kimi qapqara idi* (M.İbrahimov).

Xəbərlər sayların bütün mənə növləri ilə ifadə olunub, mübtodaya aid komiyət, sıra və s. ifadə edir; mos.:

Ağa dedi, yox, səhiih bilir ki, üç yüzdür (M.İbrahimov); *Altunbay. Hədəf bir, nəticə də bir və heçdir* (C.Cabbarlı); *Fəok. Mən bircəyəm!* (M.F.Axundzadə); *Pəri çoxdur, nə fayda, heç birinin; Adamlıq ədəsi, hayıf ki, yoxdur!* (M.P.Vaqif); *Altunbay. Sizə hər şey azdır* (C.Cabbarlı); *Müsamirədə çıxış edənlər onuncular idi.*

Əvəzliyin bütün mənə növləri (qeyri-müəyyon övəzlilərdən başqa) xəbər rolunda işlənir.

Şəxs övəzlilərinin hər üç növü (əsas, yiyolik və qayıdış şəxs övəzliləri) xəbər rolunda çıxış edir. Qayıdış şəxs övəzliləri isə bözən əsas şəxs övəzlilərləndən sonra gəlməklə birlikdə mürokkəb ismi xəbər olur; mos.:

Pərzad. Anamın gözünün ağı-qarası bir mənəm (M.F.Axundzadə); *Rəbi. İslam dininə, bir olan Allaha qarşı üsyan qaldıran, xalq içində təbliğət aparıb elmi dünsizliyə, zinayə, yolbarsılığa, üsyana çağıran sən misən?* (C.Cabbarlı); *Bizləriz o ki, müsəlman deyəriz adımıza; İftixar eyləyiriz şöhrəti-əcdadımıza* (Ə.Nəzmi); *Nahaq yerə elə bilir ki, bizdən əvvəl yaşayanlar axmaq olublar, ağıllı elə bir bizik* (M.İbrahimov); *Gələnlər bizimkilər idi; Kişi, vallah, günah özüm dədir* (M.İbrahimov); *Günahkar mən özüməm.*

İşarə övəzliləri həm sadə cümlənin, həm də xəbər budaq cümləli tabeli mürokkəb cümlənin baş cümləsinin ismi xəbəri rolunda işlənir; mos.:

Altunbay. Bax, mən buyam (C.Cabbarlı); *Evdə isə sakit otaqların sükunətini pozan yenə o idi* (Ə.Mömmədخانlı); *Naçalnik. Heydər bəy, yoldaşların bulardımı?* (M.F.Axundzadə); *Sönməz. İşin iç üzü belədir* (C.Cabbarlı); *Yaxşısı budur, nə pis iş tut, nə də pis söz eşit* (M.İbrahimov).

Sual övəzliləri, adətən, sual cümlələrinin xəbəri rolunda işlənir; mos.:

Bu ağalar kimdir? (M.İbrahimov); *Naçalnik. Bəs yoldaşların kim idi* (M.F.Axundzadə); *Elxan. Lakin əsil nəqsəd nədir?* (C.Cabbarlı); *Nuxulular. Molla Həmid, bu dərviş nədir, bu xoruz nədir?* (M.F.Axundzadə); *Bir de görüm, necəsən?* (M.İbrahimov);

Tarverdi. Siz necəsiniz? (M.F.Axundzadə); *Möstəli şah. Xamm, Hətəmxan ağa, Şahbaz bəy indi haradadırlar?* (M.F.Axundzadə).

Qeyd. Qeyri-müəyyon övəzlilərdən (sual övəzlilərdən törəyən kimi, kim isə, kimsə, nə isə, nəyə və sairədən başqa) az qismi xəbər olur; *Bu işdə günahkar hamı deyil, bəziləridir.*

Zərfin də bözi növləri xəbər rolunda işlənir; mos.:

Yoxsa bir vaxt ayılacaqmış ki, gecdir (M.İbrahimov); *Tələsmə, Tahir, hələ tezdir* (M.Hüseyn); *Bəli, ağa burdadır* (M.İbrahimov); *Xəlil yüzbaşı. Ay ağa, buradadırlar, tapmışam, gəlin!* (M.F.Axundzadə); *Şirzad bu saat aşağıdadır, – deyib, Yarməmməd boynunu uzatdı, – çağırım?* (M.İbrahimov); *Ferma müdiri də içəridədir* (M.İbrahimov).

Mösdörlər ismi xəbər kimi çıxış edir və başqa ismi xəbərlərdən fərqli olaraq eom şəkliçisi qəbul etmir; mos.:

Əlbəttə, zahirdə bu da irəliləməkdir (M.İbrahimov); *Bələ qoyulmuş aləmin binası; Dəyişməkdir tərəqqinin əsası* (A.Səhət); *Tənbəllik yatmaqdır, ölümdür* (M.İbrahimov).

Təyini söz birləşmələrindən hor iki tərəfi birlikdə cümlənin mürokkəb bir üzvü olan ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, bözi təsadüfdə isə mənə xatirinə təyin və təyin olunandan ibarət tərəfləri birlikdə eyni bir üzv kimi çıxış edən birinci növ təyini söz birləşməsi ismi xəbər rolunda işlənir; mos.:

Mən kənd müəlliməsiyəm (Ə.Mömmədخانlı); *Oxqay, can dərməndir* (M.İbrahimov); *Mən orda məskən salmaq fikrindəyəm* (Ə.Mömmədخانlı); *Koxa. Bunlar obanın adamlarıdır* (M.F.Axundzadə).

Mösdör, feli sifət və ismi sifət tərkipləri bözən hissələrinə – üzvlərinə ayrılmadan cümlənin mürokkəb bir üzvü, o cümlədən ismi xəbəri olur; mos.:

Kapitanın qapısından həyat ummaq; Əjdahanın ağzından nicat ummaq deməkdir! (M.Müşfiq); *Ahura Mazda cavab verdi: – Ən savab işlər susuz yerə su çıxarmaq, ağac əkmək, körpü salmaq, zərərli həşəratı öldürməkdir* (Y.V.Çəmənzəminli); *Almaz. İndi burada mən bir dərs deyənəm, bir də vətəndaşam* (C.Cabbarlı); *Ahura Mazda cavab verdi: – Mənə ən sədiqlər yaxşı fikirli, yaxşı sözlü və yaxşı hərəkətliyədir* (Y.V.Çəmənzəminli).

İsmi xəbərlərin hal kateqoriyasına və qoşmalara münasibəti. İstər adlar, istərsə də ad birləşmələri, yəni ismi birləşmələr təsirlik haldan başqa, bu və ya digər halda işləndikdən və bəzən də ayrı-ayrı qoşmaları qəbul etdikdən sonra xəbər rolunda çıxış edir.

Adlıq halda olan söz və eləcə də söz birləşmələri bilavasitə xəbərlik şəkilçisi qəbul edərkən xəbər olur; məs.:

Elxan. *Mənəm müqəssir, mən* (C.Cabbarlı); *Bu hansı Səlimidir?* (M.İbrahimov); Elxan. *Budur əsrlər boyu qanun adına hökmranlıq sürən qanunsuzluq!* (C.Cabbarlı); *Bazar günləri səhər saat səkkizdən on ikiyə qədər xırda tacir və alverçilərə mal buraxdığımız yer oradır* (M.İbrahimov); *Ay quşcuğazlar, nə yaradıqlı siz* (A.Səhhət); *Məni qocaldan da elə onların dərdidir* (M.İbrahimov).

Yiyəlik halda olan sözlər xəbər şəkilçisi və ya qoşma və xəbər şəkilçisi qəbul etdikdə ayrılıqda müstəqil olaraq xəbər olur; məs.:

Torpaq sizindir – bir pay, su sizindir – iki pay, mal sizindir – üç pay, toxum bizimdir – bir pay, bax, bu əl, bu zəhmət bizimdir – bu da bir pay, elədi ki pay (M.İbrahimov); Elxan. *Kimindir və nə üçün onundur?* (C.Cabbarlı); Kərim. *Qız Bayramındır!* (M.F.Axundzadə); *Vaqifi derlərdi çox gözəl sevən; Elə bildim, sən də onun kimisən...* (M.P.Vaqif); *Onun sağından və solundan hərərətli fisiltular eşidildi: – Xan sənindir, başlasana!* (Y.V.Çəmənəmli).

Yönlük halda olan sözlər və bilavasitə xəbərlik şəkilçisi, ya da qoşma və xəbərlik şəkilçisi qəbul etməklə xəbər olur; məs.:

Gərək bütün cavanları ayağa qaldırasınız, ümidim sizədir (M.İbrahimov); Hacı Qara. *Əleykəssalam! Nəşurun topu neçiyədir?* (M.F.Axundzadə); Almaz. *Yoldaşlar, mənim sözüm yoxsul və ortabab kəndlilərədir* (C.Cabbarlı); Yanardağ. *Cavab ver, odlar gəlini! Axır bütün ümid sənün qüdsiyyətinədir* (C.Cabbarlı); *Onlar da sənə qarşıdır.*

Yerlik halda olan sözlər qoşma qəbul etmədiyinə görə, birbaşa xəbərlik şəkilçisi ilə işlənməklə xəbər olur; məs.:

Ağlamlı günün axırətdədir; Hələ indi səndə nə var, ağlar-san! (M.P.Vaqif); Elxan. *Halbuki mən onu altunlara, dinlərə, köləliyə qarşı mübarizəyə çağırarkən acıqlanıb atdığı baltanın yeri budur, göysümdədir* (C.Cabbarlı); *Yadımdadır mazi – o keçmiş gözəl*

əyyam?! (A.Səhhət); *“Quzğun”dan bizim evə gələn gənci biz yola verəcəyik zənnindəyəm* (Y.V.Çəmənəmli).

Çıxışlıq halda olan sözlər və bilavasitə (qoşmalarsız), ya da qoşmalardan sonra xəbərlik şəkilçisi qəbul etməklə xəbər rolunda çıxış edir; məs.:

Almaz. *Yoldaşlar, mən özüm də bu kənddənəm, getmişəm, yenə də qayıdub bu kəndə sizin aranızda gəlmişəm* (C.Cabbarlı); *O nə bundan, düzü, nə ondan dir; Yeni bir şey, əcaib insandır* (A.Səhhət); *Şirin sözlərinin çox müştəqiyəm; Danışmayıb kirməyin nədəndir?* (M.P.Vaqif); *Qəbilənin tarixi onun tərçümeyi-halından ibarətdir* (Y.V.Çəmənəmli).

Xəbərin var, yox, deyil sözləri ilə ifadəsi. İsmi xəbərlər bəzən adların və ad birləşmələrinin bu sözlərdən biri ilə işlənməsindən ibarət olur; məs.:

Vaqif, öyünmə ki, kəmalımız var; Allaha şükür ki, kəmal da yoxdur (M.P.Vaqif); *İndi o da yoxdur* (Ə.Məmmədخانlı); *Halbuki sənün də nöqsanın az deyil* (M.İbrahimov).

Xəbərlərdə inkarlıq kateqoriyasının ifadəsi. İnkarlıq kateqoriyası xəbərdə, adətən, iki (morfoloji və sintaktik) üsulla meydana çıxır. Fəli xəbərlər inkarlığı, əsasən, morfoloji üsulla, yəni *-ma (-mə)* inkarlıq şəkilçisi və inkarlıq bildirən *nə* sözü ilə, ismi xəbərlər isə təkə sintaktik üsulla, daha doğrusu, *nə* və *deyil* sözləri ilə ifadə edir; məs.:

İlyas bu fərmana o qədər də əhəmiyyət vermirdi (M.S.Orudabadi); Elxan. *Ancaq unuma ki, nə olursa olsun, Elxan Biləğanlı bu məsum gözəlliyi unutmuyacaqdır...* (C.Cabbarlı); *Nə yardan doyrur, nə əldən qoyur* (Atalar sözü); *Nə ətdir, nə balıq* (Atalar sözü); *Onlar gələn deyil, gedək.*

Xəbərin quruluşca növləri. Xəbərlər, fəli və ismi olmasından asılı olmayaraq, quruluşca iki növ olur:

1. Sadə xəbərlər;
2. Mürəkkəb xəbərlər.

Sadə xəbərlər ləksik vahidlərlə, başqa sözlə, sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə, yəni nitq hissələri ilə ifadə olunur; məs.:

Altunbay. *Sən get, onları gözləyirəm* (C.Cabbarlı); *O bütün günü fikirləşirdi* (Ə.Məmmədخانlı); *Təbiəti belədir, xeyir-xahdır* (M.İbrahimov); Elxan. *Çünki bizim gedəcəyimiz yollar*

da başqa-başqadır (C.Cabbarlı); *Kimin ki, yaxşı dostu var, o xoşbəxtidir* (M.İbrahimov).

Mürəkkəb xəbərlər sintaktik vahidlərlə, daha doğrusu, təyini söz birləşmələri, məsdər, feli sifət və ismi sifət tərkibləri, *idi, imiş* köməkçi fellərinin qoşulduğu sözlər və s. ilə ifadə olunur; məs.:

Orası mənim işim deyildir (C.Cabbarlı); *Yaxşı deyiblər: savadsız ev susuz dəyirman kimidir...* (C.Cabbarlı); *Elxan. Mənim yolum sənə qarşısıdır* (C.Cabbarlı); *Mən Gəncə torpağındanam, baba, – dedi, – Həmdünyan kəndinə gedirəm* (Ə.Məmmədcanlı).

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR

İkinci dərəcəli üzvlər baş üzvləri və biri digərini izah edir. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri tamamlıq, təyin və zərflikdən ibarətdir.

Tamamlıq

Tamamlıqlar feli xəbərə, həmçinin ismi xəbərə aid olur. Tamamlıqlar ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər hallarında və bəzi qoşmalarla işlənən sözlər və birləşmələrlə ifadə olunub, əşya bildirir. Tamamlıqlar hərəkətin təsirinə məruz qalan, hərəkətin icrası nəticəsində yaranan, hərəkətin çıxdığı, yönəldiyi obyekt, əlamətin (geniş mənada) müqayisə obyektini və s. ifadə edir.

Tamamlığın ifadə vasitələri. Tamamlıq özünün əşya məzmunundan asılı olaraq hallana birlən bütün söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunmasına görə, bir növ, mübtəda ilə eyniyyət təşkil edir.

Tamamlıqlar nitq hissələrindən isim, şəxs əvəzliyi, məsdər, həmçinin substantivləşən işarə əvəzliyi, sifət, say və s. ilə də ifadə olunur; məs.:

Yol uzunu mən çoxlu çiçək dərdim (İ.Əfəndiyev); *Hər şey birlikdən, hünərdən asılıdır* (Ə.Abasov); *Solmaz. Məni ondan tək bir atəşgah ala bilər* (C.Cabbarlı); *Özüm rəngli xoşlayram deyə, sizinkini də tünd elədim* (İ.Əfəndiyev); *Özümü əzab bir torpaqda hiss edirdim* (M.S.Ordubadı); *Söhbəti cavanlıqdan, sevməkdən, sevilməkdən aldı* (Ə.Abasov); *Qubernator. Səndən soruşuram, bunu kim öldürmüşdür?* (C.Cabbarlı); *Bakı şəhərində anadan olmuş otuz-otuz beş yaşlı bir adam haraları gəzməmişdi*

(M.İbrahimov); *Sən allah, bax, buranı öz evin hesab et* (İ.Əfəndiyev); *Təzə gözəl görün kimi köhnəni unudurlar* (Ə.Vəliyev); *Bacarmazsınız! Çünki milyonlardan yüz qat azsınız!* (S.Vurğun).

Bu cümlələrdəki tamamlıqlardan *çiçək, birlikdən, hünərdən, cavanlıqdan* isimlə, *məni, səndən* əsas şəxs əvəzliyi, *sizinkini* yiyəlik şəxs əvəzliyi, *özünü* qayıdış şəxs əvəzliyi, *sevməkdən, sevilməkdən* məsdər, *bunu, ondan* işarə əvəzliyi, *haraları* sual əvəzliyi, *buranı* yer zərflisi, *köhnəni* sifət, *milyonlardan* isə sayla ifadə olunmuşdur.

Tamamlıqlar ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələri və məsdər tərkibləri, substantivləşən feli sifət tərkibləri və s. ilə ifadə olunur; məs.:

Solmaz. Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə yarasmaz (C.Cabbarlı); *Hər kim çətinliyi görsə doyunca; Ömrün iç üzünü o anlayacaq* (S.Vurğun); *Bir gecə qar bizim dağın da təpəsini əhəng kimi ağartdı, ancaq İmaməli kişi dağda toy çaldırmaqdan əl çəkədi* (Ə.Əylisli).

Tamamlıqların ifadə vasitələrindəki əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar, eləcə də vasitəli tamamlıqlar müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ilə əlaqədar olaraq daha geniş, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar isə məhdud ifadə vasitələrinə malikdir. Buna görə də qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar leksik-semantik cəhətdən müəyyənlik bildiren nitq hissələri və söz birləşmələri ilə (xüsusi isimlər, əsas, yiyəlik və qayıdış şəxs əvəzlilikləri, həmçinin substantivləşən işarə əvəzlilikləri, bəzi feli sifət və feli sifət tərkibləri, eləcə də üçüncü növ təyini söz birləşməsi və s.) ifadə olunmur.

Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin xarakterinə görə tamamlıqlar iki növə bölünür: 1) Vasitəsiz (müstəqim) tamamlıq; 2) Vasitəli (qeyri-müstəqil) tamamlıq.

Vasitəsiz tamamlıq

Bu növ tamamlıqlar hərəkətlə bilavasitə (müstəqim) bağlı olub, hərəkətin təsirinə məruz qalan obyekt ifadə edir. Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik hali ilə ifadə olunur.

Vasitəsiz tamamlıqlar formasına görə iki cür olur: 1) hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqlar; 2) hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar.

Təsirlik hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqlar. Təsirlik hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqlar aid olduqları fellər tərəfindən idarə

olunduqlarından, başqa sözlə, həmin fellərə idarə əlaqəsi ilə bağlandıqlarından, cümlədəki yerləri sərbəst olur; məs.:

... *Çandranı mən bu cür sevirdim, mənim gücüm də bu sevgi-dədir* (M.İbrahimov); "*Rast*" qurtaran kimi *Çərəkəzi* alqışladılar (İ.Əfəndiyev); Əlibəy, *Ata, həbs etdiklər yazıq Eldarı!* (S.Vurğun).

Bu misallarda vasitəsiz tamamlıqlar *Çandranı* cümlənin bütün üzvlərindən əvvəl, *Çərəkəzi* yalnız xəbərdən əvvəl, *Eldarı* isə bütün üzvlərdən sonra işlənmişdir.

Təsirlik hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar. Təsirlik hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar, bir qayda olaraq, aid olduqları fellərin yanında gəlir; məs.:

O daşlı-kəsəklili boz səhralarda; Çörək də yeyirdik, şeir də yazdıq (S.Vurğun); *Sonsuz qadınlara sovuqat aparardılar* (Y.V.Çəmən-zəminli); *Ay Tanrıqulu, yüyür lapatka gətir* (M.Hüseyn).

Bu misallarda vasitəsiz tamamlıqlar *çörək, şeir, sovuqat və lapatka* bilavasitə aid olduqları feli xəbərin yanında işlənmişdir. Bunları aid olduqları fellərdən (xəbər) aralı işlətmək, yəni aralarına başqa söz daxil etmək mümkün deyildir.

Vasitəsiz tamamlıqlardakı bu ikili xüsusiyyət təsirlik hal şəkilçisinin qoşulduğu sözlərə müəyyənlik məzmunu verməsindən irəli gəlir ki, nəticədə təsirlik hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqlar müəyyənlik, təsirlik hal şəkilçisiz vasitəsiz tamamlıqlar isə qeyri-müəyyənlik bildirir. Məsələn, *şagird dəftəri aldı* cümləsində məlumat verənə diqlənən arasında onlara vaxtilə və yaxud söhbət zamanı məlum olan müəyyən bir əşyadan (obyekt) söhbət gədirsə, *şagird dəftər aldı* cümləsində, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyən bir əşya – *dəftər* haqqında söhbət gədir.

Azərbaycan dilində xüsusi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, *kim* sual əvəzliliyi, substantivləşən işarə əvəzlilikləri, yer zərfləri (*ora, bura, içəri, irəli* və s.), *-dəki* (*-dəki*) şəkilçili ismi sifətlər, *-diği...*, *-acağı...* şəkilçili feli sifətlər, üçüncü növ təyini söz birləşmələri və sairə həmişə müəyyən məfhum ifadə edir və buna görə də vasitəsiz tamamlıq olarkən hər zaman hal şəkilçisi ilə işlənir; məs.:

Səlim onlara gəlmiş Dilaranı yeni bir kinoya dəvət etdi (M.İbrahimov); *Mən Hindistanı, İraqı, Misri, Ərəbistanı* gözdüm, *sizin kimi bir dostu rast gəlmədim* (M.İbrahimov); *Qadın da onu təqib etdi* (S.Vurğun); *Mən yəni də səni sevirdim* (M.İbrahimov); Altunbay, *Sən get, onları gözləyirəm* (C.Cabbarlı); *Ana bunu*

hiss etdi (İ.Əfəndiyev); Altunbay, *Mən özümü sizə tanıdıraram* (C.Cabbarlı); – *Orada kimi tanıyırsan? – Heç kimi* (M.Hüseyn); *Çandra sənə qüdrətini nümayiş etdirir* (M.İbrahimov).

Bu misallardakı *Dilaranı, Hindistanı, İraqı, Misri, Ərəbistanı, səni, onu, onları, bunu, özümü, kimi, heç kimi, sənə qüdrətini* vasitəsiz tamamlıqlarını təsirlik hal şəkilçisiz, yəni qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar kimi işlətmək olmaz, əks təqdirdə həmin cümlələr ya heç bir məna ifadə etməz, ya da mənalara dəyişir.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar, adətən, ümumi isimlərlə, həmçinin ikinci növ təyini söz birləşmələri, bəzən də *heç nə* əvəzliliyi və sairə ilə ifadə olunur; məs.:

Bir fəhlə öz əli, öz zəhmətiylə... Həyata, insana məhəbbətiylə; Mismar da düzdür, şeir də yazır (S.Vurğun); *Fəhlələr hardansa xərək tapıb gətirmişdilər* (M.Hüseyn); *Şiz onu itələyərək əlinə bir alma cecəsi verdi* (Y.V.Çəmən-zəminli).

Bu misallardakı *mismar, şeir, xərək, alma cecəsi* vasitəsiz tamamlıqları qeyri-müəyyənlik bildirir.

Vasitəsiz tamamlıqlar müəyyənlik bildirdikdə *kimi, nəyi, haranı* suallarından birinə, qeyri-müəyyənlik bildirdikdə isə yalnız *nə* sualına cavab olur.

Vasitəsiz tamamlıqların əsas mahiyyətini və ya əhatə dairəsini aydınlaşdırarkən onların hərəkətlə olan əlaqələrini nəzərə almaq lazımdır.

Vasitəsiz tamamlıqların böyük bir qrupu aid olduğu fellərdə ifadə olunan konkret fiziki hərəkətin icrası nəticəsində yaranan və yaxud dəyişikləyə uğrayan, o cümlədən subyektin (hərəkət vasitəsilə) təsirinə məruz qalan maddi obyekt ifadə edir. Bu tamamlıqlar da öz növbəsində bir sıra məna xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı növlərə bölünür.

Nəticə obyektini bildiren vasitəsiz tamamlıqlar. Bu növ vasitəsiz tamamlıqların ifadə etdiyi əşya (maddi varlıq) hərəkətin icrasından əvvəl mövcud olmayıb, yalnız aid olduğu hərəkətin təsiri ilə, yəni onun icrası nəticəsində yaranır. Bu növ tamamlıqlar *yaratmaq, qurmaq, kəşf etmək, tikmək, yazmaq, toxumaq* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olur; məs.:

İgidlər a la cıq tikdilər (İ.Əfəndiyev); *Mən, doğrudan da, bu fikirdəyəm ki, Roma öz qüdrətini göstərmək üçün Çandranı yaratmışdır* (M.İbrahimov); *Qacar. Burda kəllələrdən bir qala qurur!* (S.Vurğun); *Bir şeir yazmışdım dərdi-dilimdən; Çox bəyəndin, qızım, öpdün əlimdən* (Ə.Cavad).

Tam dəyişikliyə uğrayan vasitəsiz tamamlıqlar. Vasitəsiz tamamlıqların bu növünün ifadə etdiyi əşya hərəkətin icrasından əvvəl də mövcud olur, lakin hərəkətin təsiri ilə, yəni onun icrası nəticəsində tam dəyişikliyə uğrayır, başqa sözlə, yox olur. Bu növ tamamlıqlar *məhv etmək, dağıtmaq, uçurmaq, söndürmək, sındırmaq* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olur; məs.:

Nəhayət, yanğını söndürdülər (M.Hüseyn); *Xalq. Komalartımızı dağıdırlar* (C.Cabbarlı); *Vaqif. Uçurma könlümün xanımını...* (S.Vurğun); *Eyvaz. Su stəkanını sahib sındırdım* (İ.Əfəndiyev); *Qadın səsi ilə oxunan bir mahnı otağa dolaraq gecənin sükutunu pozdu* (İ.Əfəndiyev).

Qismən dəyişikliyə uğrayan vasitəsiz tamamlıqlar. Bu vasitəsiz tamamlıqların ifadə etdiyi əşya hərəkətin icrasından əvvəl də mövcud olur, lakin hərəkətin təsiri ilə, yəni onun icrası nəticəsində tam dəyişikliyə uğrayıb yox olur, yalnız daxil keyfiyyət, əlamət və sair cəhətdən qismən dəyişikliyə uğrayır. Bu növ tamamlıqlar *rəngləmək, qaraltmaq, aqartmaq, işıqlandırmaq, böyütmək, kiçiltmək, süpürmək, təmizləmək* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olur; məs.:

O. mazutlu əlini üzünə çırpıb, yanğını daha da qaraltdı (M.Hüseyn); *Sönməkdə olan ocağın zəif şölsə onların çöhrələrini işıqlandırır* (İ.Əfəndiyev); *Əllər, düşüncələr ələmlər qurur; Ürək də böyüdü öz sərhədini...* (S.Vurğun); *Görüntü, qız evi bir az bundan qabaq silib-süpürmüşdü* (İ.Əfəndiyev).

Yer və yaxud vəziyyət dəyişikliyinə uğrayan vasitəsiz tamamlıqlar. Vasitəsiz tamamlıqların ifadə etdiyi əşya hərəkətin icrasından əvvəl də mövcud olur, lakin hərəkətin təsiri ilə, yəni onun icrası nəticəsində məkani münasibətə yer və ya vəziyyət dəyişikliyə uğrayır. Bu növ tamamlıqlar *yaxınlaşdırmaq, uzaqlaşdırmaq, gətirmək, aparmaq, daşımaq, qovmaq, oynatmaq* və sair bu kimi fellərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olur; məs.:

Təz-təz gəlib onu qonşu kəndlərə aparırdılar (İ.Əfəndiyev); *Altınbəy. Siz iki həftə bundan qabaq vergiləri gətirməliyiniz* (C.Cabbarlı).

Bu növ tamamlıqların özləri də hərəkətin icrasında fəal və qeyri-fəal iştirak etməsinə görə iki yerə bölünür:

Bu tamamlıqların ifadə etdiyi obyektlər, adətən, insan məfhumu bildirdikdə aid olduqları fellərdəki hərəkətin icrasında, əsasən, fəal iştirak edir; məs.:

Yenə də onlar sükut dolu ağır baxışlarla məni yola saldırlar (M.İbrahimov); *Aşığı çağırırlar* (İ.Əfəndiyev); *Zamandar öz camada-rını, yəni mübaşirini mənim dəlməyə göndərmişdi* (M.İbrahimov).

Bu tamamlıqların ifadə etdiyi obyektlər cansız varlıqları və bəzən də eyni mənada insan məfhumu bildirdikdə hərəkətin icrasında qeyri-fəal iştirak edir; məs.:

Təxti-rəvanı qulların çiyindən alıb yerə qoydular (İ.Əfəndiyev); *Mən də öz stəkanımı götürdüm* (M.İbrahimov); *Sona qarşı dağlara gedib bir atək çiçək gətirdi* (İ.Əfəndiyev); *Toğrul. Bacısını sürükləyib aparmışlar* (C.Cabbarlı).

Vasitəsiz tamamlıqların böyük bir qrupu konkret fiziki hərəkətin icrası nəticəsində yaranan, dəyişikliyə uğrayan, o cümlədən subyektin təsirinə məruz qalan obyekt deyil, subyektin *qavrama* (dərək etmə, danışma, eşitmə, hiss etmə və s.) obyektidir. Bu tamamlıqların özləri də subyekt və hərəkətə olan münasibətləri cəhətdən bir-birindən seçilir. Bunların bəziləri (*görmək, nəzərdən keçirmək, seyr etmək* kimi fellərə aid olduqda) qavrama prosesində subyektdən aralı olduğu halda, bəziləri (*duymaq, hiss etmək, başa düşmək, tanımaq* kimi fellərə aid olduqda) subyektdə yaxınlaşmış olur və bu yaxınlaşmada real təsiri obyekt deyil, əslində subyekt özü hiss edir; məs.:

Səlimnaz arvad Aslanı az görməmişdi (M.Hüseyn); *Nəfəssiz buddalar, bütlər, ehramlar; Min il eşitmədi insan səsinə* (S.Vurğun); *O həm tətilin, həm də ətrafında baş verən digər hadisələrin mənasını, bir növ, dərək edə bilmirdi* (M.Hüseyn); *Tikintidə işləyənlər Sənubəri, qiyabi də olsa, çoxdan tanıyırdılar* (İ.Əfəndiyev); *Atlıların, hər halda, yaxşı məqsədlə gəlmədiyini hamı duyurdu* (M.Hüseyn); *Gənc qadın nə düşünmürdü?* (İ.Əfəndiyev).

Bəzən bu növ tamamlıqlar mətnədə *hiss etmək, duymaq* kimi fellərin mənasını ifadə edən *görmək, eşitmək* və sair fellərə aid olur; məs.: *Mən bu gözlərdəki məhəbbəti də, sözümün axırını gözləyən intizarı da görürdüm* (M.İbrahimov).

Bəzən *hesab etmək, zənn etmək, sanmaq* felləri və bu fellərin mənasına yaxın *saymaq, bilmək, adlandırmaq* felləri ilə ifadə olunan xəbərlər iki vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu tamamlıqlardan əvvəlincisi həmişə müəyyən vasitəsiz tamamlıq (dərək etmə obyektini), ikincisi isə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olub, güman etmə və qismən müqayisə (bu halda *kimi* qoşması ilə işlənir) obyektidir; məs.:

Bəndalı qətiyyənlə xəyal edə bilməzdi ki, Məşədi Hüseyn onu öz həmkarı, öz zəhmət yoldaşı, öz bərabəri sayar (Mir Cöral);

Demək olar ki, o da başqa iranlılar kimi İrani dünyanın ən abad və gözəl ölkəsi, Tehranı dünyanın ən böyük paytaxtı, şahı qibleyi-alam, Allahın kölgəsi və şahların şahı bilirdi (A.Makulu); Tahirzadənin mühüm mətləblər müqabilindəki bu ağırlığını bəziləri ehtiyat, bəziləri tərəddüd, Mirzə Abbasqulu isə təmkin, səbir adlandırır (MİR CƏLƏL); Onlar çarı, onun bütün dəstgahını öz ətəyində bir ləkə kimi hesab edir... (A.Makulu).

Təyin etmək, həmçinin bu mənada işlənən qoymaq felii də iki obyekt tələb edir, məs.:

Mən sənə bu gündən dəstəyə başçı təyin edirəm.

Qeyd. Vasitəsiz tamamlıqlar, xüsusən icbar və bəzən də məlum növ *oxutdurmaq, söyləmək (dir)mək, danışdırmaq, dilləndirmək* və s. fellərə aid olub, insan məfhumu ifadə etdikdə hərəkəti bilavasitə icra edən məntiqi subyekt olur; məs.:

Bir neçə xalq məhnəsi çaldırıb Gülaçarı oxutdu (İ.Əfəndiyev).

Vasitəsiz tamamlıqların bir qrupu aid olduğu hərəkətin maddi-məkan münasibətini ifadə edir. Bu tamamlıqlar lüğəvi cəhətdən yer (məkan) məzmunu bildiren isimlər, zərflər və söz birləşmələri ilə ifadə olunub *gəzmək, dolanmaq, getmək, gəlmək, keçmək* kimi hərəkəti fellərə aid olur; məs.:

Fərhad. Çöllərə düşdüyüm o vaxtdan bəri; Dolandım dağları, meşəlikləri (S.Vurğun); Üç verstlik yolu piyada getməli idi (M.Hüseyn); Hər halda şose yolunu keçin, çıxın ora... (M.İbrahimov); Dolaşaydım məbədləri gizlicə; El dərdini el ağzından duyaydım (Ə.Cavad); Biz onun sahəsini gəzirik (M.İbrahimov).

Vasitəli tamamlıq

Bu növ tamamlıqlar ismin məkani-grammatik halları olan: a) yön-lük; b) yerlik; c) çıxışlıq hallarında və ç) qoşmalarla işlənən isimlərlə, əvəzliliklərlə, həmçinin substantivləşmiş digər nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunub əşyalıq (geniş mənada) bildirir.

İsmi yön-lük halında işlənən vasitəli tamamlıqlar. Bu vasitəli tamamlıqları da ifadə etdikləri mənaya görə aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: 1) bənzəmə-oxşama bildirənlər; 2) yönəlmə bildirənlər; 3) məqsəd bildirənlər və s.

Bənzəmə-oxşama bildirənlər vasitəli tamamlıqlar, əsasən, təsirsiz fellərlə işlənib subyektin (mübtədə) oxşadıldığı əşyanı bildirir; məs.:

Onlar işiq və səadət içində olan körpə uşaqlara bənzəyirdi (İ.Əfəndiyev); Oğlum, Fəridun, sən mənim oğlumsan, halal süd əmmiş bir adama oxşayırsan (M.İbrahimov); Axı yayda bu suyun hər damcısı bir qızıla bərabər olur (İ.Əfəndiyev).

Bu növ tamamlıqlar bəzən təsirli fellərlə işləndikdə müstəqim obyektin (vasitəsiz tamamlıq) oxşadıldığı əşyanı bildirir; məs.:

Dilərə həmişə onu ərinə, əri isə Dilarəyə oxşadı (M.İbrahimov); Fərhad. Mən sənəni eşqinlə çapdım dağları; Cənnətə döndərdim qayalıqları (S.Vurğun).

Qeyd. Bu növ tamamlıqlar *yaraşmaq, yaramaq* və s. fellərlə, həmçinin *sənət, adət, məxsus* və s. kimi isimlərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olduqda tam bənzəmə-oxşama deyil, aid olma, xas olma və sairə bildirir; məs.:

Eldar. Yaraşmayır basılmaq qəhrəman gürcülərə (S.Vurğun); Eldar. Arxadan vurmaq igidə yaraşmaz! (S.Vurğun); Şapur. Şahlara layıqdır, doğrudan o qız (S.Vurğun); Şeyx. Şairə sənətdir tikanlı sözlər (S.Vurğun).

Yönəlmə (yaxınlaşma) – istiqamət bildirən vasitəli tamamlıqlar, adətən, təsirsiz fellərlə işlənir. Bunlar təsirsiz hərəkəti (dinamik) fellərlə (*yaxınlaşmaq, yanaşmaq* və s.) aid olduqda subyektin (mübtədə) öz fiziki hərəkətinin icrası prosesində istiqamət aldığı əşyanı, təsirsiz qeyri-hərəkəti (statik) fellərə (*müraciət etmək, əmr etmək, yalvarmaq, əlac etmək* və s.) aid olduqda subyektin (mübtədə) öz qeyri-fiziki hərəkətinin icrası prosesində müxtəlif hərəkət təsirinin (*söyləmək, təsir etmək* və s.) yönəldiyi əşyanı, təsirli fellərə aid olduqda isə müstəqim obyektin (vasitəsiz tamamlıq) ifadə etdiyi əşyanın yönəldiyi əşyanı – şəxsi ifadə edir; məs.:

Qarı qalxıb xastəyə yanaşdı (İ.Əfəndiyev); S o l m a z. Sözlərin bir ildirün kimi insanın beyninə, baxışların bir iynə kimi ürəyinə sancılır (C.Cabbarlı); Vaqif. Qardaşım! Sən nəhaq yalvardın ona... (S.Vurğun); Tez ol, qarı, oğlumun dərdinə əlac et (İ.Əfəndiyev); Bacardıqca həmişə fəqir-füqərəyə əl tutmusan (M.Hüseyn); Vaqif. Ala bu məktubu, qoymunda gizlə; Onu gözün kimi qoruyub gözlə; Çatdır hardadırsa qaçaq Eldara (S.Vurğun); Üç gün-üç

gecə şadyanahıq etməyi, qalibiyyət bədələri qaldırmağı qoşun əhlinə əmr etdi (İ.Əfəndiyev).

Bu növ tamamlıqlar bəzən qarşı qoşması ilə işlənir; məs.:

Hamısında sənətə, sənətə karə qarşı böyük bir məhəbbət var idi (İ.Əfəndiyev); *Solmaz. Mən ona qarşı heç bir şey düşünmürəm* (C.Cabbarlı).

Maqsəd bildirən vasitəli tamamlıqlar, əsasən, təsirli və təsirsiz fellərə aid olub hərəkətin icrasının, ismi xəbərə aid olduqda isə əlamətin meydana çıxmasının məqsəd obyektini bildirir; məs.:

Qız bulacağı suya getdi (M.İbrahimov); *Aşıqlar həsənünə dastan dedilər* (İ.Əfəndiyev); *Ey könül! Mən namə yaz bir gülzarın eşqinə; Cən evindən seyrə çıx bir xoş güzarın eşqinə* (S.Vurğun); *Xançobana toy etdilər* (İ.Əfəndiyev); *O, insan eşqinə öz allərilo; Zəvsin dərgahından od oğurladı!* (S.Vurğun); *Sözüm vardır mənim sizə, durnalar!* (M.P.Vaqif).

Bu növ tamamlıqlar çox vaxt ismin yönülük hal şəkilçisi ilə deyil, *üçün, ötrü* və s. qoşmalarla işlənir; məs.:

Sabah qum üçün çaya gedəcəklər, – deyə o, ərinə baxdı (İ.Əfəndiyev); *Solmaz. Mən sənənin çin çiçəklərdən süslü bir tac yaparım; Yol ver mənə, gül dərmişəm, sevdiyimi çin aparım* (C.Cabbarlı).

İsmin yerlik halında işlənən vasitəli tamamlıqlar. Bu növ vasitəli tamamlıqların özünü də ifadə etdikləri mənalarına görə aşağıdakı növlərə bölmək olar: 1) nisbi yer bildirənlər; 2) seçilmə bildirənlər və s.

Nisbi yer bildirən vasitəli tamamlıqlar, əsasən, *var, yox* sözləri ilə ifadə olunan ismi xəbərlərə və yaxud bu sözlərin mənasına yaxın fellərə (*qalmaq, olmaq, ola bilmək* və s.) ifadə olunan feli xəbərlərə aid olur. Bunlar bu və ya digər əşyanın tutduğu – yerləşdiyi sahəni deyil (bu halda yer zərfliyi olur), hər hansı bir əşya və ya əlamətin müvəqqəti və yaxud daimi aid olduğu, mövcud olduğu əşyanı, şəxsi bildirir; məs.:

Altunbəy. Bir də, ağa, mən də sizin üçün çox gözəl və dəyərli bir yaqut vardır (C.Cabbarlı); *Əlibəy. Bunda qalmamışdır nə namus, nə ar...* (S.Vurğun); *Elxan. O yazıqda heç bir günah yoxdur* (C.Cabbarlı); *Küləklər, küləklər, ey sər in küləklər; Siz də var qoxusu hər yerin, küləklər!* (M.Müştəfiq); *Mən öz gözümə elə oğluda bunları çox görmüşəm* (S.Rəhimov).

Seçilmə bildirən vasitəli tamamlıqlar əsasən, nisbi yer bildirən vasitəli tamamlıqların aid olduğu xəbərlərlə işlənib subyektə (mübtədə) aid hər hansı bir əlamətin az və ya çox olduğu sahəni bildirir; məs.:

Sara igidlərə yoldaş, quşlara sirdaş oldu, cıdırlarda ad aldı, ox atmaqda təsirsiz oldu (İ.Əfəndiyev); *Cəbi ana məhəbbətinin uçurulmasında Göyərçini müqəssir görürdü* (S.Rəhimov); *Tamara. Doğrudan, Eldar! Qılınc döyüşündə məharətin var!* (S.Vurğun).

İsmin çıxışlıq halında işlənən vasitəli tamamlıqlar. İsmi çıxışlıq halında işlənən vasitəli tamamlıqların özünü də ifadə etdikləri mənalarına görə bir neçə növə bölmək olar: 1) çıxış obyektini; 2) maddi əsas və ya səbəb; 3) sahiblik və ya aidliyyət; 4) mövzu obyektini; 5) xarici təsir obyektini; 6) müqayisə bildirənlər.

Çıxış obyektini olan vasitəli tamamlıqlar, əsasən, təsirsiz fellərə aid olub, subyektin (mübtədə) istər həqiqi, istərsə məcazi mənada çıxdığı, uzaqlaşdığı, ayrıldığı, təsirin azaldığı və s. obyektini bildirir¹; məs.:

Səriyyə. Qoy mənə öldürsünlər, amma mən sənədən ayrılmaram (C.Cabbarlı); *Qacar. Yaxşı, gəl əl götür bu inadından* (S.Vurğun); *Ara sözüənə inəb mənədən üz döndərir...* (M.Hüseyn); *Şirin. Xosrov da taxtından, tacından keçir; Yolunda ömründən, baxtından keçir* (S.Vurğun).

Eyni tamamlıqlar təsirli fellərə aid olduqda müstəqim obyektin (vasitəsinə tamamlıq) istər həqiqi, istərsə məcazi mənada çıxdığı, təsirin azaldığı və sair obyektini bildirir; məs.:

Xuraman. Deyirlər sənə vəzirlikdən qovlayacaq xan! (S.Vurğun); *Aqşin. Mən onu tutduğu yoldan qaytararam* (C.Cabbarlı); *Azər baba. Bu gün gətirərlər ondan bir xəbər* (S.Vurğun).

Mənbə-maddi əsas və ya səbəb obyektini olan vasitəli tamamlıqlar həm təsirsiz, həm də təsirli fellərə aid olub², subyektin və ya müstəqim obyektin əmələ gəldiyi əşyanı (obyektini) və yaxud subyektə (mübtədə) aid əlamətin (geniş mənada) meydana çıxmasının səbəb obyektini bildirir:

1. Vasitəli tamamlıqların bu qrupu *əmələ gəlmək, yaranmaq, qurulmaq, düzəlmək, ucalmaq* və s. təsirsiz fellərlə işləndikdə subyektin (mübtədə) əmələ gəldiyi obyektini ifadə edir; məs.:

¹ Şəkilçə bu növ tamamlıqlara oxşayan yer zərfliləri cümlədə obyekt olmayıb, hərəkətin çıxış nöqtəsini ifadə edir.

² Səbəb zərfliləri bu tamamlıqlardan fərqli olaraq cümlədə obyekt olmur, yəni əşyalıq ifadə etmir.

O, dünyanın ən nadir çiçəklərindən çəkilib, – deyər qarı cavab verdi (İ.Əfəndiyev); Elxan. Oturduğun bu geniş sarayın daşları əllərimin qabarıqlarından yapılmış, torpağı alın tərimlə, göz yaşlarımla yoğrulmuşdur (C.Cabbarlı); Mən əzilən bir sinfin hayqıran; Haqq bağırın sədasından yarandım; Ölümlərin pəncəsində hiçqıran; Məzlumların nəvasından yarandım (M.Müşfiq).

Bu təməlliklər təsirli fellərə aid olduqda müstəqim obyektin (vasitəsiz təməllik) əmələ gəlmiş obyektini ifadə edir; məs.:

Qoy sənə şeir düzüm tarlanın ipəyindən; Gəl sənə çələng hörim bağların çiçəyindən (Ə.Cavad); Yerdəki hər soyuq daş parçasından; Bir saray yaradır sənətkar insan (S.Vurğun).

2. Bu növ təməlliklər *qorxmaq, xəstə olmaq, yuxılmaq, dağılmaq, titrəmək* və s. təsirsiz fellərə və bəzi ismi xəbərlərə aid olub, subyektə (mübtədə) aid əlamətin (hal-vəziyyət, keyfiyyət və s.) meydana çıxmasının səbəb obyektini bildirir; məs.:

Topal. Gördün ləlaşını? Qorxdular məndən... (S.Vurğun); Onların böyük bir qismi aclıq və soyuqdan ölür, min cür dərd və azarın əlində aciz bir halda can verib solurdular (M.İbrahimov); Bir xəstəyəm qəm otaqlı ürəyim yarasından (S.Vurğun).

Sahiblik və ya aidiyyət obyektini olan vasitəli təməlliklər, qalmaq, yadigar qalmaq, nümunə qalmaq, miras qalmaq və sair bu kimi feli xəbərlərə, yadigar, hədiyyə, nümunə, pay, miras və sair bu kimi isimlərlə ifadə olunan ismi xəbərlərə aid olub, subyektin (mübtədə) ifadə etdiyi əşyaya keçmişdə sahib olan və yaxud onun keçmişdə aid olduğu obyektini bildirir; məs.:

Qoca. Böyük Koroğludan qalmış yadigar; Budur, dəstəsində barmaq yeri var (S.Vurğun); İndi oğlundakı sədəfə tutulmuş balaca sözəndən qalmışdı (İ.Əfəndiyev); Vaqif. Rusiya padşahı o zülmkardan – Yekaterinadan bir hədiyyədir (S.Vurğun).

Mövzu obyektini olan vasitəli təməlliklər subyektin istər yazılı, istərsə şifahi şəkildə haqqında məlumat verdiyi obyektini bildirir və danışmaq, söyləmək, bəhs etmək, xəbər gətirmək, demək, söz salmaq kimi fellərə aid olur; məs.:

O hər şeydən; kəndimizdən, kolxoz sədri Qədirin məzəli hərəkətlərindən. Musa kişidən danışdı, lakin bir dəfə də olsun Bəyimdən söz salmırdı (İ.Əfəndiyev); Tamara. Göy üzümün durnaları, beynin vətən havasından (S.Vurğun); Bir az oralardan danış (M.İbrahimov); Hey dillan, sazım, dedim; Bir az da yazım

dedim; Ölkənin hünərindən, zərbəçi ərlərindən; Qadının-dan, qızından; Parlayan yıldızından (Ə.Cavad).

Bu növ təməlliklər bəzən ismin çıxışlıq hal şəkilçisi əvəzinə, yerlik hal şəkilçisini qəbul edən *barə, haqq* kimi köməkçi sözlərlə işlənir; məs.:

Ömrümdə bir dəfə bizim camaatdan dəyirman barədə şikayət eşidibməni? (İ.Əfəndiyev); Düşmənim də mənim barəmdə bu sözü deməz (M.Hüseyn); Hətta onun haqqında mərkəzi qəzetlərdə də məqalələr çap olundu (İ.Əfəndiyev).

Xarici təsir obyektini olan vasitəli təməlliklər subyektin (mübtədə) özünə təsir göstərməklə bərabər, ona məxsus xarici əlamət və təsirin çıxışlıq əşyanı – şəxsi bildirib, *şübhələnmək, incimək, narazı olmaq, iyrenmək, küsmək* kimi feli xəbərlərə, həmçinin *razi, yanlıq, xoşhal* kimi adlarla ifadə olunan ismi xəbərlərə aid olub, xarici təsir obyektini ifadə edir; məs.:

Kimdən şübhələnirsiniz? (M.Hüseyn); Vaqif. Gözüm su içməyir heç Xuramandan... (S.Vurğun); Onun sərt və coşğun rəftarından kimsə inciməzdi (İ.Əfəndiyev); Şapur. Nə olar... nə olar... küsmürəm sizdən (S.Vurğun); Camaat ondan xirtdəyəcən narazıdır (M.Hüseyn); Əli bəy. Dedi ki, atana məndən salam de; Onun köməyindən çox xoşşalam de... (S.Vurğun).

Meydana çıxma – tapılma obyektini olan vasitəli təməlliklər qismən hərəkətin çıxış obyektini bildirməklə bərabər, subyektə (mübtədə) aid əlamətin (geniş mənada) meydana çıxan, tapılan vasitə obyektini olur. Bu təməlliklər, əsasən, təsirli (*tutmaq, öpmək, yemək, içmək* və s.), bəzən də təsirli fellərin sinonimi olan təsirsiz (*yapışmaq* və s.) fellərə aid olmaları ilə eyni formalı başqa vasitəli (xarici təsir obyektini olan və s.) təməlliklərdən seçilir. Bu təməlliklər öz növbəsində özlərinin aid olduqları eyni (təsirli) fellərlə işlənən vasitəsiz təməlliklərə qismən oxşamaqla, ya mümkün olan müxtəlif obyektəndən (əşya və yaxud şəxs) birinin, ya da tamını (küllü) müəyyən bir hissəsinin hərəkətin təsirinə məruz qaldığını bildirir.

a) Mümkün olan müxtəlif obyektəndən birini bildirənlər: – *Gedək, Südəbəyə bir hədiyyə alaq, – deyib qolundan tutdu və evdən çıxardı (M.İbrahimov); Azər baba. Öpsün alından bahar rüzgarı... (S.Vurğun); ...Sən torpaqdan yapış, burdadır qüvvət... (S.Vurğun); Firdun şanım yerə atdı və kuzənin qulpundan yapışdı... (M.İbrahimov).*

b) Tamın (küll) müəyyən hissəsini bildirenlər. Bu növ tamamlıqlar çox vaxt kəmiyyət zərfliləri ilə işlənir ki, bunlar da məntiqə həmin obyektlərin miqdarını bildirir; məs.:

İbrahim x.a.n. *O məni dəntə basıb dedi, xan; Buyur, doğunca iç töküyün qandan!* (S.Vurğun); *Azər baba. Al, oğlum, bir loğma kas bu çörəkdan!* (S.Vurğun); *Ozan. Mən də bu nemətdən az-çox yemişəm...* (S.Vurğun); *Gah şad gəldi, gah da çar suyundan içdi getdi* (Ə.Cavad).

Müqayisə obyektli olan vasitəli tamamlıqlar xəbərdə ifadə olunan əlaməti subyektlə (mübtədə) müqayisədə tamamlayır. Bu tamamlıqlar sifətlərlə, həmçinin *az, çox* qeyri-müəyyən sayları ilə ifadə olunan ismi xəbərlərə, habelə bu sözlərin biri ilə *ol* köməkçi felindən düzələn mürəkkəb ismi xəbərlərə aid olur; məs.:

Vaqif. *İnsanın canından şirindir övlad...* (S.Vurğun); *O mənim qardaşımdır. Qardaşımdan da artıqdır!* (M.İbrahimov); *Yox, layiq görmərəm mən bunu sana; Ölümədən pis olar töhmət insana...* (S.Vurğun); *Vücudunun son bahar yarpağından fərqi yox, dodağında gülüş, bir qaynayan şərq yox...* (M.Müşfiq); *Fərhad. Ölsən də, ölümədən yüksəkəsən sən!* (S.Vurğun); *Biz sayca onlardan çoxuq.*

Qoşmalarla işlənən vasitəli tamamlıqlar. Vasitəli tamamlıqlar çox vaxt müxtəlif qoşmalarla işlənir. Bu qoşmaların bir qrupu (*üçün, ötrü, qarşı* və s.) sözə (tamamlıq) ismin bu və ya digər hal şəkilçisinin (bəzən də *ilə* qoşmasının) verdiyi mənadan başqa yeni bir mənə vermədiyi üçün, onlardan yuxarıda vasitəli tamamlıqların mənə növlərindən bəhs edərkən danışıldı. Bunlardan *ilə* qoşması isə ismin hal şəkilçiləri ilə işlənən vasitəli tamamlıqlardan fərqli olaraq yeni mənalar əmələ gətirir.

İlə qoşması ilə işlənən vasitəli tamamlıqlar 1) vasitə, 2) birgəlik, 3) qarşılıq, 4) fərqlənmə (seçilmə) və s. bildirir.

Vasitə (alət) obyektli olan tamamlıqlar, əsasən, eyni kökdən ibarət təsirli və təsirsiz fellərə aid olub, konkret isimlərlə, həmçinin substantivləşmiş məsdər, işarə əvəzliyi və sairə ilə ifadə olunaraq, subyektlə (mübtədə) aid hərəkətin icrasında vasitə obyekt kimi çıxış etməklə xəbərin mənasını tamamlayır¹. Buna görə də bu tamam-

lıqlar bəzən lügəvi mənasında vasitə məfhumu bildirən *vasitə* sözü ilə ifadə olunduqda da mənalarına heç bir xələl gəlmir və *nə vasitəsi ilə, kimin vasitəsi ilə* suallarının mənalarına yaxın *nə ilə* və *ya kim ilə* sualına cavab olur; məs.:

Cavanlar maşını qum ilə doldurdular (İ.Əfəndiyev); *Altun-bay. Mən altunlarımla sənə gizli kömək edə bilərəm* (C.Cabbarlı); *Bütün bunlarla "səhbəti kəs!" demək istəyirdim* (M.İbrahimov); *Oddamdı. Əlbəttə, hər şey qurban verməklə, toyuq-cücə gətirməklə düzəlir* (C.Cabbarlı); *Hərə bir vasitə ilə bu keçmiş müğənniyə öz hörmətini ifadə etməyə çalışırdı* (İ.Əfəndiyev).

Birgəlik (iştirak) obyektli olan tamamlıqlar hərəkətin icrasında subyektlə (mübtədə) birgə iştirak edib hərəkətin icrasında fəal mövqə tutur və cümlədə birgəlik (iştirak) obyektli olur. Bu tamamlıqlar *ilə* qoşmasından sonra özünün lügəvi mənasına görə birgəlik məfhumu bildirən *birgə, bərabər, birlikdə, bəhəm* kimi sözlərlə işləndikdə mənalarına heç bir xələl gəlmir. Belə tamamlıqlar həm hərəkəti, həm qeyri-hərəkəti feli xəbərlərə, həm də bəzi ismi xəbərlərə aid olub, *kimlə (kimlə birlikdə, kimlə bərabər* mənasında) *nə ilə (nə ilə birlikdə, nə ilə bərabər* mənasında) suallarından birinə cavab olur; məs.:

*Eldar. İrani talayan o qart canavar; Gəlir sürüs ilə bizi soy-
mağa...* (S.Vurğun); *Rəbi. Yaxşı, sən də bizimlə gedəcəksən* (C.Cabbarlı); *Bütün kainatı gözdir özünlə; Kiçik bir zərrədən ilham alanda!* (S.Vurğun); *Biz onları kəndimizin Şahmar kimi zərəfat-
cıl qancları ilə, Bəyimlə birlikdə əkil-becərdik* (İ.Əfəndiyev).

Qarşılıq obyektli olan tamamlıqlar şəkilcə vasitə və birgəlik obyektli olan tamamlıqlara, mənaca isə sonunculara oxşayıb, hərəkətin icrasında subyektlə (mübtədə) birgə fəaliyyət göstərsə də, hərəkətin icrası prosesində subyektlə qarşı duran obyektli bildirir və *kim ilə, nə ilə (kimə qarşı* mənasında) suallarından birinə cavab olur; məs.:

*Qacar. Xeyr! Ölməmişəm, hələlik sağam; İndi mən ölümə
çarpışacağam!* (S.Vurğun); *Banu. Düşmənlə qoç kimi durun
üz-üzə; Sizi tapşırıram ulu Hürmüzə!* (S.Vurğun); *Məhəbbət hic-
ranla, həyat ölümlə; Vuruşmuş daima pəncə-pəncəyə* (S.Vurğun).

Qeyd. Bu növ tamamlıqlar bəzən *qarşı* qoşması ilə işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

*Elxan. Biz arəb mütəsimlərinə, Bağdadın xilafətinə qarşı
vuruşuruq* (C.Cabbarlı).

¹ *İlə* qoşması bəzi konkret isimlər məcazi mənada işlənib *qarşılamaq, yola salmaq, xatırlamaq, yad etmək* və s. fellərə aid olduqda cümlənin vasitə obyektli (tamamlıq) deyil, mücərrəd isimlər kimi, torzi-hərəkət zərfliləri olub, *neçə, nə cür* və s. suallardan birinə cavab olur. Bu haqda "torzi-hərəkət zərfliləri" böhsində geniş məlumat verilir.

Fərqlənmə (seçilmə) obyektı olan tamamlıqlar vasitə obyektı olan tamamlıqlardan fərqli olaraq, xəbərdəki əlaməti tamamlayarkən subyektin (mübtədə) ifadə etdiyi əşya ilə (geniş mənada) müqayisədə fərqləndiyini bildirir və *fərqlənmək, seçilmək, ayrılmaq* və s. fəllərlə ifadə olunan feli xəbərlərə, həmçinin *fərqli* sifəti ilə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur; məs.:

O öz zahiri görkəmi ilə başqalarından heç nə ilə fərqlənmirdi (M.Hüseyn); *Xəzər dənizi öz böyüklüyü ilə başqa qapalı dənizlərdən seçilir.*

Tamamlığın quruluşca növləri. İstər vasitəsiz, istərsə vasitəli tamamlıqlar özlərinin müxtəlif mənə növlərindən asılı olmayaraq, quruluşca iki növə bölünür: 1) sadə tamamlıqlar, 2) mürəkkəb tamamlıqlar.

1) Sadə tamamlıqlar ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur; məs.:

Bir bir aylığa bunu kirayə vermişik (M.İbrahimov); *Uşaqlar həmişə sənədən güley ələyirdilər... – deyər ana ayaq üstündə dayanandan oğlanlara baxdı* (İ.Əfəndiyev); *Güya ağlamaqla ölmi qaytaracaqlar* (M.Hüseyn); *Bəlkə sizdə bir xeyir xəbər ola?* (S.Rəhimov).

2) Mürəkkəb tamamlıqlar sintaktik vahidlərlə – söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

Əsas iş mətbəənin məhsulunu fəhlə kütləsinə çatdırmaqdır (S.Rəhimov); *Xosrov. Odlar ölkəsinin şahzadəsinə; Qəlbimdə çırpınan sevdə səsinə; İran torpağından salamlar olsun!* (S.Vurğun); *Vera yaranı nə ilə bağlamağı bilmirdi* (S.Rəhman).

Təyin

Cümlədə əşya ifadə edən hər hansı bir söz – üzvə aid olub, onun əlamət, keyfiyyət və kəmiyyətini bildiren ikinci dərəcəli üzvə təyin deyilir.

Təyin sifət, say, isim, feli sifət və bəzi əvəzliliklərlə, həmçinin ismi sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunub *necə, nə cür, nə qədər, hansı* suallarından birinə cavab olur. Təyinin suallarına müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası cəhətdən yanaşdıqda aydın olur ki, qeyri-müəyyənlik təyinləri *necə* və *ya nə cür*, həmçinin *neçə* və *ya nə qədər* sualını, müəyyənlik təyinləri isə *hansı* sualını və bu sualın

əvəz (əhatə) edə biləcəyi *neçənci, nə zamankı, haradakı, kimdəki, nədəki* suallarını tələb edir; məs.:

İki qara qoyunun südümdən kasaya sağıb, gəldi (Ə.Abasov); *Bayram. Get, al bu yaylıq da sənə peşkəş olsun* (M.F.Axundzadə); *O gətirib bağcadakı tərəciyə bir çanaq arpa tökdü* (Ə.Məmmədخانli); *Gecədən yola tökülmüş dəş yolun üstünü örtmüşdü* (İ.Əfəndiyev); *Onun ayağında uzunboğaz rezin çəkmə, əynində göy mahud palto, başında yelənli qara kələgayı vardı* (“Azərbaycan” jurn.); *Yol rəisi Adil Səriyyənin gəlmədiyini görüb ona teleqram vurdurdu* (İ.Əfəndiyev).

Söz birləşməsində və cümlədə hər zaman birinci tərəf olan təyin təyinolunana yanaşma əlaqəsi ilə tabe olduğundan qrammatik cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramır.

Təyin cümlənin mübtədasına, tamamlığına, ismi xəbərinə, isimlə və bəzi ismi birləşmələrlə ifadə olunan zərfliyinə, həmçinin təyininə, daha doğrusu, bəzi ismi sifətlərlə ifadə olunan təyininə aid olur:

1) Mübtədəyə aid təyinlər; məs.: *Bayram. Get, al, bu yaylıq da sənə peşkəş olsun* (M.F.Axundzadə); *Ətrafında bir çox gözəl qız və oğlanlar durmuşdu* (Y.V. Çəmənəmli); *...Saçının hər mayinə yüz saçı sünbüllər fəda; Ləhcəyi-göftarına gülşəndə bülbüllər fəda; Qaşının hər taqinə qurban iki dünya, Pəri!* (M.P.Vaqif); *Nəticədə, dağılmış kəndlər və şəhərlər yenidən canlanmış, yeni evlər, yeni küçələr salınmış, yeni nəsil meydana gəlmişdi* (M.İbrahimov).

2) Tamamlığa aid təyinlər; məs.: *Divanbəyi. Yasavullar, gətirin bu oğlanı mənim dalıma!* (M.F.Axundzadə); *Biz bugünkü sada-timizə çiçəkli yollarla gəlib çıxmıdığımız* (Ə.Məmmədخانli); *Sən hər bir hadisəyə, hər bir faciəyə kənardan laqeyd baxırsan* (Ə.Abasov); *Yaşadığca çarpışmayı, sevməyi; Qəlbimdəki diləklərdən öyrəndim* (M.Müşfiq); *O gündən kənd oxuyan, yuva tikən, yem dalı-sınca uçan quşlarla doldu* (Ə.Məmmədخانli).

3) İsmi xəbərə aid təyinlər. İsmi xəbər, daha doğrusu, isim və bəzi ismi birləşmələrlə ifadə olunan xəbər təyin qəbul edir; məs.:

Fok. Ağ divanbəyi, bu ham an adamdır! (M.F.Axundzadə); *Bu, xəstə bir rus qızı idi* (Ə.Məmmədخانli); *Ana, ana... çiçəkli bir fidandır ki, içimdə; Ta əzəldən kök salaraq, ürəyimdə boy atmış* (M.Müşfiq).

4) Zərfliyə aid təyinlər. Zərfliklərdən yer və zaman zərflikləri, eləcə də müqayisə bildiren tərsi-hərəkət zərflikləri isimlə, həmçinin ismi birləşmələrlə ifadə olunduğundan, əşyalığa malik olub təyin tələb edir; məs.:

Tarverdi. *Görüm o biri sandıqda nə var?* (M.F.Axundzadə); *Tərən könlüm yənə uca dağlara; Havalanıb, hərgiz qonmaz bu yerdə* (M.P.Vaqif); *Kişilərə eyvanda yer salındığından Qərənfil bacı o gecə mənimlə bir otaqda yatdı* (İ.Əfəndiyev); *O bu kənddən heç hara getməyəcək* (Ə.Abasov); *Tavat nənəyə də birdən elə gəldi ki, tezliklə o da bu geniş dünyada, yol kənarındakı bir daş kimi, dənizdəki bir qaya kimi, çöldə bitən bir ağac kimi tək və yetim qalacaqdır* (Ə.Məmmədخانli).

5) Təyinə aid təyinlər. Bir çox dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *-ki* (*-ki, -ku, -kü*), xüsusən *-daki* (*-dəki*), həmçinin *-li* (*-li, -lu, -lü*) şəkilçili ismi sifətlər kökləri hesabına əşyalığa malik olduğundan, özləri təyin kimi çıxış etdikdə belə, təyin tələb edir, məs.:

Buludlar belə, bu açıq geniş səmalardakı yollarında sanki yorulub dayanır (Ə.Məmmədخانli); *Mən bu baxışlardakı mənanı səhv oxuya bilməzdim* (Ə.Məmmədخانli); *Kənd bu gecəki hadisədən bir-birinə dəymişdi* (Ə.Abasov); *Daş hasarlı binaya yaxınlaşdıq*.

Bu təyinlərin sırası pozulduqda, yəni ismi sifətlərdən ibarət təyinlər – təyinolunanlar öz təyinlərindən qabağa düşdükdə və ya əvvəl gəldikdə bir-birinin təyinliyindən çıxıb eyni bir (ümumi) təyinolunana aid qeyri-həmcins təyinlər kimi işlənir. Məsələn (müqayisə et):

Buludlar belə, səmalardakı bu açıq geniş yollarında sanki yorulub dayanır; Mən baxışlardakı bu mənanı səhv oxuya bilməzdim; Kənd gecəki bu hadisədən bir-birinə dəymişdi; Hasarlı daş binaya yaxınlaşdıq və s.

Təyin təyinolunanın geniş mənada əlamətini bildirir. Bu əlamət həm təyinlərin, həm də təyinolunanın lüğəvi mənası nəzərə alınmaqla bir sıra konkret mənələrdən (keyfiyyət, müqayisə, miqdar, sıra, hərəkət, zaman, məkan və s.) ibarətdir. Beləliklə, təyinləri aşağıdakı əsas mənə növlərinə bölmək olar:

1) keyfiyyət təyinləri; 2) müqayisə təyinləri; 3) maddiyyət təyinləri; 4) miqdar təyinləri; 5) sıra təyinləri; 6) işarə təyinləri; 7) hərəkət təyinləri; 8) zaman təyinləri; 9) məkan təyinləri.

1. Keyfiyyət təyinləri təyinolunanı, adından da məlum olduğu kimi, keyfiyyət, həmçinin əlamət və s. cəhətdən aydınlaşdırmaqla, əsl sifətlərə, həmçinin isimdən və fəldən düzəltmə sifətlərə, eləcə də isim və ismi birləşmələrlə ifadə olunur və qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış etməklə *necə* və ya *nə cür* sualına cavab verir: məs.:

Mən qarşımda yamyaxıl çöllər görürəm. Qeyrətli, bacarıqlı ellər görürəm (M.Müşfiq); *Baş tərəfdəki stolun üstünə rəngbərəng şüşə qablar, güzgü, daraq, əlvan kağızlardan qayrılmış güldəstələri düzülmüşdü* (İ.Əfəndiyev).

2. Müqayisə təyinləri təyinolunanı başqa bir əşya ilə müqayisə edilmə və ya bənzəmə yolu ilə hasil olan əlamətlə təyin etməklə, müqayisə bildirən *kimi, tək* və s. qoşmalarla işlənib, qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış edir, *necə* və ya *nə cür* sualına cavab olur; məs.:

Buna görədir ki, onun sümükləri sızıldayır, yoxsa uzun ömür boyu daşdığı dağ kimi yüklərin ağırlığıdır mı müdam onun çiyinlərini azir? (Ə.Məmmədخانli); *Soltan, Kərəmxan və buldozerçi kimi oğlanlar sizin kimi yükəlmək üçün yox, ancaq vətənə xeyir vermək üçün çalışırlar* (İ.Əfəndiyev).

3. Maddilik təyinləri isimlərlə ifadə olunan təyinlər içərisində geniş yayılmaqla, əşya ifadə edən konkret isimlərlə istifadə olunub, qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış edir və *necə, nə cür* suallarından birinə cavab olur; məs.:

Onun ayağında uzunboğaz rezin çəkmə, əynində göy mahud palto, başında yelənli qara kəlağayı vardı ("Azərbaycan" jurn.); *Baş tərəfdəki stolun üstünə rəngbərəng şüşə qablar, güzgü, daraq, əlvan kağızlardan qayrılmış güldəstələri düzülmüşdü* (İ.Əfəndiyev).

4. Miqdar təyinləri öz ifadə vasitələrindən (miqdar sayları, say birləşmələri və qeyri-müəyyən saylar) asılı olaraq təyinolunanın müəyyən və qeyri-müəyyən miqdarını (kəmiyyətini) bildirməklə, qeyri-müəyyənlik təyini kimi çıxış edir və *neçə, nə qədər* sualına cavab olur; məs.:

Zalxa. Düş Şamaxı yoluna, beş yüz sövdəgər gəlib gedir, birin, ikisin soy, malın gətir, görək ki, doğrudan qoçaqsan, ya tovgalıq edirsən? (M.F.Axundzadə); *İki qara qoyunun südüdən kasaya sağıb gəldi* (Ə.Abasov); *O gün yanıma bir neçə xəstə gətirildilər* (Y.V.Çəmənəminli); *O kədarli uşaqlıq günlərindən bəri çox sularsellər axıb getmişdir* (İ.Əfəndiyev).

5. Sıra təyinləri təyinolunanın sırasını bildirməklə, sıra sayları ilə ifadə olunub, müəyyənlik təyini kimi çıxış edir və *hansı* və ya *neçənci* sualına cavab olur; məs.:

Bəsirət Neməttullayev ikinci otağa girdi (S.Rəhimov); *Yedinci vaqonun qarşısında başı açıq dayamb qəzet oxuyan uzunsifət oğlan siması Nərimana tanış gəldi* (Mir Cəlal); *Bu qayda ilə Qəşəm*

Sübhänverdzədə qırmızı qanlı kababdan ötürüb, birinci butulkamı boşaldı (S.Rəhimov).

6. İşarə təyinləri təyinolunanı konkret əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət cəhətdən deyil, eynicinsli əşyalara işarə etməklə onları bir-birindən seçmək yolu ilə təyin edir və işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. İşarə təyinlərindən *bu, o, həmin, həmən* əvəzlilikləri ilə ifadə olunanları müəyyənlik təyinləri (*hansı* suallı), *belə, elə* işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunanları isə qeyri-müəyyənlik təyinləri kimi (*necə, nə cür* suallı) çıxış edir; məs.:

Qoca əli ilə xarabanı göstərərək: – Budur, oğlum, Qızıl Arslanın sənə bağışladığı Həmdünyan kəndi, həmin elə bu xarabalıqdır ki, öz ayağınla gəlib çıxmısan... (Ə.Məmmədخانlı); Tarverdi. Görüm o biri sandıqda nə var? (M.F.Axundzadə); Bizə bu nazlı ələm görünərdi qaranlıq; Gözəl çalışmasaydıq, gözəl yaşamasaydıq (M.Müşfiq); – Bəli, belə bir vədə verilib, – deyərək Karo sözünə davam etdi (Ə.Abasov).

7. Hərəkət təyinləri feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunaraq təyinolunanı ifadə etdiyi hərəkət cəhətdən əlamətləndirir. Tərkibində mənsubiyyət şəkilçisi iştirak edən *-dığım..., -acığım...* şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkibləri müəyyənlik, başqa şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkibləri isə, əsasən, qeyri-müəyyənlik təyinləri kimi çıxış edir; məs.:

Divanbəyi. Doğrudan bunlar mən dediyim sözlərə inanmırlar? (M.F.Axundzadə); İndi isə onun süuru bu gecə gördüyü, xarabadan mütəəssir olaraq bir vaxtlar zəif bir duman kimi tutub saxladığı o qorxunc mənzərələri yenidən canlandırır, onun yuxusunu o uzaq fəlakətin dəhşətləri ilə doldururdu (Ə.Məmmədخانlı); Martda tikiləcəək böyük körpünün planı indidən müzakirə edilirdi (İ.Əfəndiyev).

8. Zaman təyinləri təyinolunanı zamanca təyin edir. Bu təyinlər, adətən, zaman zərflərindən *-ki (-ki, -ku, -kü)* şəkilçiləri, zaman bildirən isimlərdən, həmçinin ismi birləşmələrdən isə *-dakı (-dəki)* şəkilçiləri ilə düzələn ismi sifətlərlə ifadə olunub müəyyənlik təyinləri kimi çıxış etməklə *hansı* və ya *nə zamankı* sualına cavab olur; məs.:

Axşamkı fırtına, axşamkı ruzgar; Düşmüş nağıl kimi xalqın ağzına (M.Müşfiq); Bu il bizdən əvvəlki köhnə, sərxoş il deyildir! (M.Müşfiq); Qışdakı hadisə heç yadımdan çıxmaz; Aprel ayındakı sel çox ziyan verdi.

9. Məkan təyinləri təyinolunanı məkanca təyin edir. Bu təyinlər yer zərflərindən, yer (məkan) bildirən isimlərdən və ismi birləşmələrdən, eləcə də əşya bildirən bütün söz və söz birləşmələrindən *-dakı (-dəki)* şəkilçiləri ilə düzələn ismi sifətlərlə ifadə olunub, müəyyənlik təyinləri kimi çıxış etməklə, *hansı* və ya *haradakı* sualına cavab olur; məs.:

O zaman qarşıda ki meşəli sahilədən nə isə çıxıb gurultu ilə gölə düşdü (Ə.Məmmədخانlı); Neft olmasa, fabriklər necə işlər?.. Parları ocaqlardakı odlar? (M.Müşfiq); ...Sonra şalaləyə, meşəyə və dərədəki cərgə ilə düzülmiş vəhşi armud ağaclarına baxıb: – Gözlə yaylaqdır, – dedi (Ə.Məmmədخانlı); Meydana çıxdı bu gün səndə ki böyük hünər (M.Müşfiq).

Təyinin ifadə vasitələri. Təyinlər ya bilavasitə, ya da bilavasitə, yəni atributivləşərək əşyanın əlamətini bildirən aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

1. Sifətlə ifadə olunan təyinlər. Buraya əsl və mürəkkəb sifətlər, düzəltmə sifətlərdən isə köklərində əşyalığı və ya fəlliyi zəif ismi və feli sifətlər, daha doğrusu, isimdən və fəldən düzəltmə sifətlər daxildir; məs.:

Zalxa. Onun kimi gözəl, sözü bütün oğlan tamam obada varmı? (M.F.Axundzadə); Qara buludlu göy də, işıqsız yer də, hər ikisi bir-birinə qovuşmuş... (Ə.Məmmədخانlı); Projektorlardan xiyanətlərə salınan rəngbərəng işıqlar parka füsunkar gözəllik verirdi (İ.Əfəndiyev); Balas. Artıq bu bir həqiqətdir ki, qadın məclis yarasığıdır, qadinsız cəmiyyət çürük bir ağac kimidir... (C.Cabbarlı); Bürümüş dövrəmi dəhşətli, qudurmuş ləpələr (M.Müşfiq); Solmaz. Sənsiz güllər açılmasan, axar çaylar dayansın (C.Cabbarlı).

2. İsmi sifətlə ifadə olunan təyinlər. Buraya köklərində əşyalığı qüvvətli olub, tərkib (ismi sifət tərkibi) əmələ gətirən *-ki (-ki, -ku, -kü)*, xüsusən *-dakı (-dəki)*, həmçinin *-li (-li, -lu, -lü)*, bəzi təsadüfə *-sız (-siz, -suz, -süz)* şəkilçili ismi sifətlər daxildir; məs.:

Kənd bu gecəki hadisədən bir-birinə dəymişdi (Ə.Abasov); Qışdakı hadisəni heç vaxt unutmamam; Sənin ana ayrılığı yolunda tökdüyün göz yaşları irəlili nəsillərin səadət çiçəyini suvaracaq (Y.V.Çəmənzəminli); Əlyar xan qonşu kənddəki malikanəsinə qayıdırdı (Ə.Məmmədخانlı); Oxu, tar! ...Gözləri qibləyə açılan hasarlı binalar; Dینləmiş əzəldən səsinə; Papaqlı atalar, çadralı analar; Ötürmüş sayəndə köksünü (M.Müşfiq).

3. **Feli sifətlə ifadə olunan təyinlər.** Buraya köklərində felliyə qüvvətli olub, tərkib yaradan feli sifətlər daxildir; məs.:

Mən doğma Azərbaycandan, sevdiyim, vurulduğum bir şəhərdən ayrılıram... (Ə.Məmmədخانlı); *Bu gördüyünüz güllü-çiçəklili qəbilə əvəzində burada boş bir çöl varmış* (Y.V.Çəmənzəminli); *O gündən kənd oxuyan, yuva tikən, yem dalısınca uçan quşlarla doldu* (Ə.Məmmədخانlı).

4. **Sayla ifadə olunan təyinlər.** Buraya qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar sayları, qeyri-müəyyən saylar və müəyyənlik bildirən sıra sayları daxildir; məs.:

Oddamdı. Dünən vur-tut səkkiz qotur cüca, iki də axsaq keçiyə gətirmişdilər (C.Cabbarlı); *Sonra qız oğlana yeddi tapmaca söylər və tapmasını tələb edir* (Y.V.Çəmənzəminli); *Molla İbrahim-xəlil...İkinci kürənin iksirinin təkmil və tamam olmağınə bir ay qalıbdır* (M.F.Axundzadə); *Sonuncu qadının dili bizimkinə yaxın olduğundan anlaşıdıq* (Y.V.Çəmənzəminli).

5. **Əvəzliliklə ifadə olunan təyinlər.** Buraya əsasən müəyyənlik bildirən *bu, o, həmin, həmən* qeyri-müəyyənlik bildirən *belə, elə, bəzi* işarə əvəzlilikləri, həmçinin *hansı, necə, nə cür, neçə* və sair sual əvəzlilikləri daxildir; məs.:

Get-gədə bu cürm şiddətini qaib etmiş, ətraf qəbilələrdə belə bir ittifaq düşsə, cürm işləyənləri qəbilədən kənara atarlar (Y.V.Çəmənzəminli); *O ləkələr Yusif böyüdükcə gedəcəkdir* (Ə.Abasov); *İndi şair yənə həmin bağçada, yənə həmən o qoşa sərv ağacları altında, unudulmaz Afaqının qəbrini yanında oturmuşdu* (Ə.Məmmədخانlı); *Qarıda qarovul çəkən iki qız əllərindəki nizələri yerə vuraraq bəzi sözlər dedilər* (Y.V.Çəmənzəminli); *Hansı oğlan hansı qızı yıxarsa, sağ əlini başına çəkər: "Həyatının sonuna qədər mənə tabəsən", - deməkdir* (Y.V.Çəmənzəminli).

6. **İsimlə ifadə olunan təyinlər.** Buraya maddilik, həmçinin ictimai vəziyyət, milliyət, cinsi mənsubiyyət və s. bildirən isimlər daxildir; məs.:

Ulduz cırıq şinelinə bürünüb, çirkli daş döşəmə üzərində uzanmışdı (Ə.Məmmədخانlı); *Mən lap balaca ikən kəndimizə gələn o qaraçı nənə mənə fal açdı...* (Ə.Məmmədخانlı).

7. **İsmi sifət tərkibi ilə ifadə olunan təyinlər.** İsmi sifətlərdən *-ki (-ki, -ku, -kü)*, xüsusən *-dakı (-dəki)*, həmçinin *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçiləri ilə düzülənləri özlərinə aid təyin qəbul etməklə tərkib

yaradır ki, bunlar da öz əsas vəzifələri zamanı təyin vəzifəsində işləyir; məs.:

Bugəcəki ziyafətdə mən bu səsi eşitməsəm, məclisim naqis olaçaqdır (Ə.Məmmədخانlı); *Buludlar belə, bu açıq geniş səmalarladakı yollarında sanki yorulub dayanır* (Ə.Məmmədخانlı); *Çoxdandır çalınmayıv divardan asılı tarını; Tutqun bir ürək kimi telləri paslı tarını* (M.Müşfiq).

Qeyd. Bəzən ismi sifətlər müstəqil olaraq təyin kimi çıxış edə bilməyib, özündən əvvəlki təyində birlikdə mürəkkəb təyin rolunda işləyir; məs.:

Xəstəxananın baş həkimi məni ikinci mərtəbədəki pilləkənin yuxarı hissəsində qarşıladı (İ.Əfəndiyev); *Buludlardan iltirımlar çaxdıran göy üzündə çırağanlar yaxdıran; Ala gözlü şimşəklərə and olsun!* (M.Müşfiq); *O, xurmayı saçlı, göy gözlü bir oğlan idi* (İ.Əfəndiyev).

8. **Feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan təyinlər.** Feli sifətlərin çoxu öz daxili üzvləri ilə birlikdə, yəni tərkib şəklində mürəkkəb təyin kimi işləyir; məs.:

Qərənfil bacını zorla kənar edib, başında çaynıq olan iri ağ samovarı yüngül hərəkətlə götürərək stolun üstünə qoydum (İ.Əfəndiyev); *O zaman bayaqdan bəri qara bir heykəl kimi hərəkətsiz dayanmış qara qadralı qız ilan vurmuş kimi yerindən sıçradı* (Ə.Məmmədخانlı); *Martda tikiləcək böyük körpünün planı indidən müzakirə edilirdi* (Ə.Məmmədخانlı); *Ağacı götürüb yənə yeni cizgilər çəkdi və o biri gün görəcəyimiz işləri təyin etdi* (Y.V.Çəmənzəminli).

9. **İkinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan təyinlər.** *Nəhayət, tanış şəfqət bacası Cəvahir xanım gəlib mənə xəbər verdi ki, oğlanın ayağını kəsməyəcəklər* (İ.Əfəndiyev); *O zaman yenedən azad olduğunu eşidən vətən qızı Afaq biixtiyar başını divara söykədi* (Ə.Məmmədخانlı); *Gürcüstan valisi İrakli ilə dostluq davam edirdi* (Y.V.Çəmənzəminli).

10. **Üçüncü növ və mürəkkəb təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan təyinlər.** *Gənc mənə yanaşdı və yavaş səslə: - Xaqanı böyük qızı Ərdica səni görmək istəyir* (Y.V.Çəmənzəminli); *Elxan Budur mənim gedəcəyəm yol, istər isən mənimlə gədə bilərsən* (C.Cabbarlı); *Ön tərəfdə hərəkət edən sərkərdələrdən ən mahiri*

Oxabay idi (Y.V.Çəmənzəminli); *Axşam məktəbinin tədris hissə müdiri Əli müəllim çox gözəl insandır.*

Qeyd. Bəzən ikinci və üçüncü növ, hətta mürəkkəb təyini söz birləşmələri *-dəki* (*-dəki*) ismi sifət şəkilçilərini qəbul etməklə məkan və zaman bildirən mürəkkəb ismi sifətlər kimi təyin olur; məs.: *Dam üzərinə açılan pəncərə önündəki masa arxasında oturmuşdu* (Ə.Məmmədخانli); *Mərmər sütunlu sarayın qabağında ki meydançada orkestr vals çalırdı* (M.İbrahimov); *Başları üzərində yüksələn Cülyan dağının alp otları ilə örtülü tapəsin dəki yaylalarda və aşağıda onun qalın və keçilməz meşələrində qaynayan saysız-hesabsız çeşmələr dərayə doğru süzülərək bir-birinə sarmaşır* (Ə.Məmmədخانli).

11. Qoşma birləşmələri ilə ifadə olunan təyinlər. Nuxululardan birisi. *Sizin kimi büzürgüvarın ziyarəti üçün çəkdiyimiz zəhmət bizlərə eyni-rahət və saadət gətirdi* (M.F.Axundzadə); *Buna görədir ki, onun sümükləri sızıldayı, yoxsa uzun ömür boyu daşdığı dağ kimi yüklərin ağırlığıdır mı müdam onun çiyinlərini azir?* (Ə.Məmmədخانli).

12. Saylarla ölçü bildirən adlardan düzələn birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər. *...Ayaqlarından yerə bağlı bir cüt göyərçin kimi hey qanad çalıb havalanmaq istərdilər* (Ə.Məmmədخانli); *Şibra xatunun riyasət ilə beş kişilik bir heyət seçildi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Hacı Kərim zərgər. Şeyx Salah öz gözü ilə görübür ki, Əylis erməniləri iyirmi beş min manat sikkəli pul gətirib, Molla İbrahim Xəlildən əlli pud xalis gümüş alıb aparıblar; elədir mi şeyxəna?!* (M.F.Axundzadə).

Qeyd. Bəzən aidlik bildirən *aid*, *məxsus*, *xas*, *dair*, həmçinin *layiq*, *uyğun* və s. sözlər *ol* köməkçi felindən düzəlmiş feli sifətsiz işləndikdə də özündən əvvəl idarə etdiyi müxtəlif adlarla birlikdə təyin olur; məs.:

Səriyyənin buldozerçini Adilin yanında müdafiə etməsi min nətdarlığa layiq bir hərəkət idi (İ.Əfəndiyev); *O bizə məxsus ikinci mərtəbədə yaşayırdı.*

13. Frazoloji birləşmələrlə ifadə olunan təyinlər. *Bu, iyirmi altı-iyirmi yeddi yaşlarında, qırmızı güllü ağ çitdən qırçınlı tuman,*

qolu qısa qofsa geyib qara saçlarına siğal verərək tən ortadan ayır-mış, dikkaban çəkməli, əli-canlı, "gəl məni gör, dərdimdən öl" bir gəlin idi (İ.Əfəndiyev); *Bu gəlişi gözəl sözlərdən o birtəhər görünürdü* (İ.Əfəndiyev); *Mən Adilin yanında heç də üzü danlaqlı, gözü barmaqlı bir adam olmaq istəmirəm* (İ.Əfəndiyev).

Təyinin quruluşca növləri. Təyinlər öz mənə növlərindən asılı olmayaraq quruluşca iki cür olur: 1) sadə təyinlər, 2) mürəkkəb təyinlər.

1. Sadə təyinlər ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur; məs.:

Qərənfil bacını zorla kənar edib, başında çaynıq olan iri ağ samovarı yüngül hərəkətlə götürərək stolun üstünə qoydu (İ.Əfəndiyev); *O zaman qarşıda ki meşəli sahilədən nə isə çıxıb gürultü ilə gölə düşdü* (Ə.Məmmədخانli); *Bu dünyada hər halın bir sonu vardır* (İ.Əfəndiyev); *...Tutinin ağızda ki şəkkər məqalə baxma-ram; Mən sənin şirin-şirin gəftarının müştəqiyəm* (M.P.Vaqif).

2. Mürəkkəb təyinlər sintaktik vahidlərlə (söz birləşmələri) ifadə olunur; məs.:

Biz cəbhə boyu uzanan möhtəşəm şam meşəsindəyik (Ə.Məmmədخانli); *Divanbəyi. Doğrudan, bunlar mən dediyim sözlərə inanmırlar?* (M.F.Axundzadə); *Nadir şahın bütün səfərlərində Gürcüstan valisi İrakli ilə bərabər qazaxlılar da iştirak etmiş və böyük igidlik göstərmişdilər* (Y.V.Çəmənzəminli).

Zərflilər

Zərflilər hərəkət və ya əlamətin əlamətini bildirən ikinci dərəcəli üzv olub, cümlənin digər ikinci dərəcəli üzvlərindən fərqlənir.

Zərflilər cümlədə, əsasən, feli xəbəyə (tərkib daxilində məs-dər, feli sifət və feli bağlamaya), həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbəyə aid olub, hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarını, dərəcəsinə, şərtini və s. bildirir.

Zərflilər öz ifadə vasitələrinə görə başqa cümlə üzvlərindən az və ya çox dərəcədə seçilir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, bəzi zərflilər öz mənalardan asılı olaraq eyni növ nitq hissəsi ilə, yəni

tərzi-hərəkət zərfliyi tərzi-hərəkət, zaman zərfliyi zaman, yer zərfliyi yer, kəmiyyət zərfliyi isə kəmiyyət zərfliyi ilə ifadə olunur. Bundan başqa, yer zərfliyi yer bildirən ümumi və hətta xüsusi isimlərlə ifadə olunduğu halda, zərfliyin bir çox mənə növləri isimlərlə ifadə olunur. Zaman zərfliyi geniş şəkildə, tərzi-hərəkət və səbəb zərfliləri isə qismən feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunduğu halda, yer, kəmiyyət, məqsəd və s. zərflilər bunlarla ifadə olunur. Bəzi zərflilər, xüsusən şərt və qarşılıq-güzoşt zərfliləri bir çox zərflilərdən (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət və s.) fərqli olaraq, ayrı-ayrı nitq hissələri ilə deyil, adətən, xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunur.

Zərflilərin ifadə vasitələrindəki bu müxtəlifliyi hərtərəfli əks etdirmək üçün onlardan zərfliyin ayrı-ayrı mənə növləri içərisində bəhs etmək məqsədində daha uyğundur.

Zərflilərin aşağıdakı mənə növləri vardır:

1) tərzi-hərəkət zərfliyi; 2) yer zərfliyi; 3) zaman zərfliyi; 4) səbəb zərfliyi; 5) məqsəd zərfliyi; 6) kəmiyyət zərfliyi; 7) dərəcə zərfliyi; 8) şərt zərfliyi; 9) qarşılıq-güzoşt zərfliyi.

Tərzi-hərəkət zərfliləri. Tərzi-hərəkət zərfliləri hərəkətin 1) icra tərzi, 2) keyfiyyətini, 3) müqayisəsini, 4) hərəkətin icra və əlamətin meydana çıxma prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirərək *neca, nə cür, nə tərzdə, nə halda* və s. suallarından birinə cavab olur.

Hərəkətin icra tərzi bildirən zərflilər bilavasitə hərəkətlə bağlı olub, feli xəbərlərə işlənilir və *neca, nə cür, nə tərzdə* suallarından birini tələb edir.

Bu növ zərflilər a) tərzi-hərəkət zərfliləri, b) feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri, c) *ilə (-la, -lə)* qoşmalı isimlər və ç) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur; məs.:

a) *Atlas yavaş hərəkət edirdi* (M.İbrahimov); *Furqon astaca cirdəyirdi* (M.İbrahimov); *Çaqqallar getdikcə daha ucadan ulayırdılar* (M.İbrahimov); *Yazılsa nə öqtə bən öqtə, deyilsə hər fəhərf; Qurtarmaz həsrə qədər halı macərəsi gülün* (Nətəvan); *Kefinin belə duru vaxtında o, dodaqaltı zümzüməyə başladı* (M.İbrahimov).

b) Adətən, *-araq, -əraq* və *bəzən -ib (-ib, -ub, -üh), -a (-ə), -mədən (-mədən), -armaz (-arməz)* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ifadə etdikləri hərəkət və ya əlamət vasitəsi ilə əsas feldəki (xəbər) hərəkətin icra tərzi bildirir; məs.:

Gözlərindən iki damcı yaş süzülərək yerə düşdü (M.İbrahimov); *Bu ayın başında tamam olan iksirin və kürənin gümüşünü də Vartaşen yəhudiləri yalvarıb alıblar* (M.F.Axundzadə); *Takım astadan danışa-danışa çörəyini yeyirdi* (Ə.Əbülhəsən); *Ehməlcə, səssə salmadan hərdən bir az sürünməyə, düşmənlər saldatlarına yaxınlaşmağa başladı* (Mir Cəlal); *Beləliynən, Möminə xanım görər-bilməz Korogluya aşiq olmuşdu* ("Koroğlu").

c) Mücərrəd¹ isimlər və bu isimlərdən düzələn ikinci növ təyini söz birləşmələri (bəzən öz təyinləri ilə birlikdə *ilə (-la, -lə)* qoşması ilə işləndikdə cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi olur; məs.:

Araz dağlar yarib, qayalar dəlir; Zamanın fikri tək axır sürətlə (S.Vurğun); *Ana onları öz uşaqları kimi məhrəbanlıqla qarşıladı* (M.İbrahimov); *Mən sevirməm öz yurduunu bir müqəddəs məhəbbətlə* (S.Vurğun); *Aslan bu adamları ürəkdən, həqiqi bir gənclik ehtirası ilə sevirdi* (M.Hüseyn).

Qeyd. Əşya məzmunu güclü olan konkret isimlər və bəzən mənası konkretləşən mücərrəd isimlər cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyi deyil, vasitəli tamamlıq rolunda çıxış edir və *kimlə, nə ilə* suallarından birinə cavab olur. Bunlar tərzi-hərəkət zərflilərdən fərqli olaraq, bəzən müəyyənlik təyinlərini (*bu, o, həmin* və s.) qəbul edir; məs.: *Bundan sonra Güləbatın şəklin ətrafını həmişə tərəvətlə çiçəklərlə bəzərdi* (M.İbrahimov); *Kürd Əhməd qartal gözləri ilə sükat içində durmuş kəndlilərə baxdı* (M.İbrahimov); *Qüvvətimiz, ümidimiz, arzularımız bu məhəbbətlə istinmişdir – bu məhəbbət analarımızın ilk öpüşündən ürəyimizə axmışdır* (Ə.Məmmədcanlı).

ç) *Ala öküzü ətik adına Talıxan dirigözlü uddu* (S.Rəhimov); *Sözgəlişi dedim* (M.İbrahimov); *Atını dördnala çapdırır külək* (S.Vurğun).

Keyfiyyət zərfliləri hərəkətin hansı keyfiyyətdə icra olunduğunu və *neca, nə cür* suallarından birinə cavab olur.

Bu növ zərflilər, əsasən, keyfiyyət zərfliləri və frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur; məs.:

¹ Konkret isimlər yalnız məcazi monada işləndikdə eyni zərflilər rolunda çıxış edə bilər; məs.: *Biz onları düz-çörəklə qarşıladıq* və s.

Həzərat, yaxşı baxın qabaqda duran gözələ! (A.Hüseyn); ...*Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax...* (M.P.Vaqif); *Boyun-boğazım yaxşı sarı, isti geyindir, getsin* (Ə.Əbüllhəsən); *Ancaq-ancaq yarı ac-yarı tox dolanırlar* (M.İbrahimov); *Ona yalanan təsəlli vermək özünə də iyrənc göründü* (M.İbrahimov).

Müqayisə zərfliləri feli xəbərə, bəzən də sifət və zərflə ifadə olunan cümlə üzvlərinə, xüsusən ismi xəbərə aid olub, *necə, nə cür* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər kimi, *tək, təki* və ya *qədər* qoşmaları ilə işlənen a) sifətlərlə, b) feli sifət və ya feli sifət tərkibləri ilə, c) isim və əvəzlilərlə, eləcə də ç) *-ınca (-incə, -unca, -üncə)* şəkilçili feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur; məs.:

a) *Gülər əvvəlki kimi hərəkətsiz oturmuşdur* (C.Cabbarlı); *Bir ay rəmazan mömin müsəlmanlar səhərdən axşamədək kefli kimi dolanırlar* (C.Məmmədquluzadə).

b) *Əzəmətli Neva da; Axırdı ağır-ağır, dünyadan küsmüş kimi* (R.Rza); *Camaat yerində qurumuş kimi durmuşdu* (M.İbrahimov).

c) *Şərafətiniz varsa, ağa, bu qapıdan içəri qonaq kimi girmiş-siniz, qonaq kimi də çıxıb gedin* (M.İbrahimov); ...*Sözün hökmü meydən sürər uzaq vuran mərmilər tək* (S.Vurğun); *İksiri möhum barıt kimi havaya uçur* (M.F.Axundzadə); *Turabın rəngi kül kimi bozardı* (M.Hüseyn); *Ay işığında başı çiyində taxta qapıya söykənək durmuş Gülnaz ona bir xəyal, bir heykəl kimi göründü* (M.İbrahimov); *Daşlar od kimi isti idi*.

ç) *Adamın adı pisləyə çıxınca, camı çixsa yaxşıdır* (Atalar sözü); *Allah o günü mənə görsədinəcə, ölüm versə, yaxşıdır* (M.Hüseyn).

Hal-vəziyyət zərfliləri subyektin hal-vəziyyətini, daha doğrusu, hansı vəziyyətdə hərəkəti icra etdiyini bildirərək, feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub, *necə, nə cür, nə vəziyyətdə, nə halda* və sair suallardan birinə cavab olur.

Bu zərflilər a) zərflərlə, b) hal-vəziyyət məzmunu bildiren *hal, vəziyyət, şəkil, tərz* və sair sözlərin ikinci tərəf kimi işləndiyi birinci növ təyini söz birləşmələri, c) *üst, iç, alt, arxa* və sair köməkçi sözlərin ismin yerlik halında ikinci tərəf kimi işləndiyi ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri, ç) feli sifət tərkibləri, d) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, e) şiddətləndirmə dərəcəsinə olan sifətlər və ə) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Alo eyvana çıxıb pallı-paltarlı ağac taxtın üstündə uzandı* (S.Rəhimov); *İndi biz istəyirik ki, arvadlar ərsiz, analar oğulsuz, oğullar anasız qalmasın* (M.Hüseyn); *Sanki elə anadan da qolsuz doğulmuşdum* (M.İbrahimov).

b) *Mən iclasdan çox tutqun bir halda çıxdım* (M.İbrahimov); *Sevirsən?! – deyə birdən-birə utancaq bir vəziyyətdə yenə sözünü yarımçıq kəsdi, üzünü döndərüb sənəkdən yapışdı* (S.Rəhimov); *Hər ikisi, az bundan əvvəl aralarında baş vermiş söhbətdən hələ fikrən ayrılmadıqlarını göstərən bir tərzdə dalğın-dalğın baxırdı* (M.Hüseyn).

c) *Bu dəfə Smirnov dizi üstə yıxıldı* (M.Hüseyn); *Başı müsibətlər çəkmiş Təbrizim... yenə qan içində çalxalanıb, yenə od içində yanır* (Ə.Məmmədخانlı); *Hikmət İsfəhani ağır bir təəsürət altında saraydan çıxdı* (M.İbrahimov); *Faytonlar bir-birinin arxasınca düzülüşdü* (Ə.Məmmədخانlı); *Mənsur həyat ilə ölüm arasında cavab gözləyirdi* (C.Cabbarlı).

ç) *-an, -ən* şəkilçili feli sifət tərkibləri *görmək* feli xəbərinə aid olub, obyektin hal-vəziyyətini bildirir; məs.:

Pəncərəyə yaxın gəlib şəfqət bacısını tək bağçada gəzən gördüm (M.İbrahimov); *Uca hasarla örtülmüş bağların yanından keçərəkən, məşını Hikmət İsfəhaninin geniş darvazasında saxladıqda Kürd Əhməd oradan çıxan gördü* (M.İbrahimov).

Qeyd. Bu növ zərflilər təsirli feli xəbərlərə aid olduqda obyektin, obyekt qayıdış şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunduqda isə obyekt kimi çıxış edən subyektin hal-vəziyyətini bildirir; məs.:

Mən onu heç vaxt acıqlı, əsəbi və yaxud qaş-qabaqlı görməmişdim (M.İbrahimov); *O özünü yorğun hiss edir* (S.Rəhimov).

d) Hal-vəziyyət bildiren fellərdən düzəlmiş feli bağlama və feli bağlama tərkibləri bəzən hərəkətin icra tərzii ilə bərabər, subyektin hal-vəziyyətini bildirir; məs.:

Mister Tomas oturub trubka çəkir və nə isə qarşısındakı kağız-lara baxırdı (M.İbrahimov); *O, başını aşağı salaraq, ayaq üstə yatırdı* (Ə.Sadıq); *Qıçlarını əsə-əsə həyə qapımıza çatdım* (M.İbrahimov).

e) Rəng bildiren sifətlər (şiddətləndirmə dərəcəsinə) həmin sifətlərdən düzəlmə fellərlə ifadə olunan xəbərlərə aid olduqda subyektin daxili (psixoloji) hal-vəziyyətini bildirir; məs.:

Dodaqları gah qıpqırmızı qızarır, gah saralır, gah da kətan kimi ağappaq ağarırdı (C.Cabbarlı); *O şərdir ki, paxılığından qap-qara yanır* (M.İbrahimov).

ə) *Min il yola baxdı qulağı səsdə* (S.Vurğun); *Onun da üst-başı mazuta buluşmuşdu, o da Xanlar kimi yağının sönməyini istəyir və bacardıqca əlli-ayaqlı tərpanirdi* (M.Hüseyn).

Yer zərfliyi. Yer zərflikləri 1) hərəkətin icra yerini və ya əşyanın yerləşdiyi (tutduğu) sahəni, 2) hərəkətin istiqamətini, 3) hərəkətin çıxış (başlanğıc) nöqtəsini, 4) hərəkətin son nöqtəsini, 5) hərəkətin həm çıxış, həm də son nöqtəsini və 6) hərəkətin keçdiyi yolu bildirir.

Hərəkətin icra və yaxud əşyanın yerləşdiyi (tutduğu) yeri bildiren zərflilər. Bu növ zərflilər feli xəbərlərə aid olduqda hərəkətin icra yerini, ismi xəbərlərə aid olduqda isə hadisənin mövcud olduğu yeri və ya əşyanın yerləşdiyi sahəni ifadə edir və hər iki vəziyyətdə ismin yerlik halında işlənilib, *harada* sualına cavab verir; məs.:

Qoca anası yerdə yatmışdı (M.İbrahimov); *Yalnız yuxarı tərəfdən böyük çadırın qabağında bir ocaq hələ də közərir* (İ.Əfəndiyev); *Xoş ol kəsə ki, vel dolanub, dağda çobandır, asudə hamandır* (M.Ə.Sabir).

Bu növ zərflilər a) yer zərfləri, b) yer bildiren isimlər, c) ikinci növ təyini söz birləşmələri, ç) köməkçi sözlərlə isimlərdən ibarət birləşmələrlə və d) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Burada ohurlar, yoxsa kənddə?* (M.Hüseyn); *A kişi, deyirəm, indi ki, belədir, sən bu su dəyirmanı ilə orta da tək qalib nə qayura-çaqsan?* (İ.Əfəndiyev); *Nə işim var, qoy özü başqa yerdə özünə bir iş tapsın* (M.İbrahimov).

b) *Yolda o rast gəldi bir xana* (S.Ə.Şirvani); *Alo eyvanda yatmışdı* (S.Rəhimov); *Molla bir gün çöldə cüt sürürdü* ("Molla Nəsrəddin latifələri"); *Yaxşı axtarın, meşədə partizan var* (Mir Cəlal).

c) *Cəbi aylarla qarı nənsi ilə başı qarlı Çalbayır dağlarında gəzir* (S.Rəhimov); *Həmin intibahnamələrdən bir qismi də o gecə Rəhimbəy'in zavodunda... divarları yapıdırılmışdı* (M.Hüseyn).

ç) Mənsəəcə adlardan – isim və sifətlərdən olan bir qrup sözlər, ümumiyyətlə, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində özlərinin ilk vəzifəsi olan əşya və əşya əlaməti bildirməkdən başqa, məcazi və köməkçi vəzifədə işlənilib, müxtəlif məkani münasibət əlaməti, bəzən də zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb və yaxud məqsəd əlaməti ifadə edir.

Bu köməkçi sözlərə *təpə, üst, alt, dib, orta, iç, qabaq, ard, arxa, yan, kənar, qıraq, qarşı, qənsər* və s. sözləri, həmçinin bədən üzvləri adları olan *baş, ayaq, ağız, sinə, döş, böyür, üz, qas, dal, bel, burun* və s. isimləri daxil etmək olar.

Bu sözlər köməkçi vəzifələri zamanı ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi kimi çıxış etməklə hər hansı bir əşyanın içərisində və ya bir neçə əşyanın arasındakı yer tutmanı, hər hansı bir əşyanın yamındakı, önündəki (qarşısındakı), üzərindəki, altındakı, dalındakı yerləşməni və sairəni ifadə edir; məs.:

Üç qadın arabanın içində oturmuşdu (Ə.Sadiq); *Safə ondan əl çəkməyərək irəliyə yeriyib eyvanın qabağında dayandı* (S.Rəhimov); *Tez ayağa qalxıb, heç bir söz demədən qarşı ağzında dayandı* (Ə.Sadiq); *Bir daş üstündə oturub, babasını uzaqdan seyr etdi* (A.Şaiq); *Aşağıda, bulağın başında oturlar* (Ə.Sadiq).

d) *Müharibələr Bağdadın qulağının dibində gedirdi* (M.S.Ordubadı); *Bu nə sözdür, gözümüz üstə yeriniz var...* (İ.Əfəndiyev).

Hərəkətin istiqamətini bildiren zərflilər. Bu zərflilər, adətən, feli xəbərə aid olub, hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirirək, *haraya* və ya *hara* (*haraya* mənasında) sualına cavab olar.

Bu növ zərflilər ismin yönüklü halında işlənən a) yer zərfləri, b) yer bildiren isimlər, c) təyini söz birləşmələri, ç) köməkçi sözlərin iştirak etdiyi söz birləşmələri və d) frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Bir həftədən çoxdur geriyyə qayıdıblar!* (S.Rəhimov); *Birdən içəriyə dönərək, eşiyyə yüyürdü* (M.Hüseyn); *Bir neçə gün əvvəl buraya da gəlmişdi* (S.Rəhimov); *Dibçəkədkə çiçəklərdən ətrafa qoxu yayılırdı* (M.Süleymanov).

Qeyd. Yer zərfləri bəzən yönüklü hal şəkilçisi işləndikdə də yönüklü hal məzmunu bildirir və hərəkətin istiqamətini ifadə edir; məs.:

O, Cəmilədən cavab almamış, pilləkənlə yuxarı durmuşdu (M.Hüseyn); *Hünər od kimi içəri girdi* (Mir Cəlal); *Xatircəm ol, bu gün vəzir bura gələ bilməz* (M.F.Axundzadə); *Əl-üzümüzü yumaq üçün aşağı düşdük* (İ.Əfəndiyev).

b) *O, kahanın üstündən düşüb, tələsik kəndə getdi* (S.Rəhimov); *Ovcu komaya girdi* (Ə.Məmmədخانlı); *El yaylağa köçdü* (İ.Əfəndiyev).

c) *Gənc qadının varlığını birdən-birə anlaşılmaz bir qorxu bürüdü və o bütün vücudu ilə tırəyərək dönüb sürətlə qonaq otağına getdi* (İ.Əfəndiyev); *Mən bu düşüncələrə həyatimizə girib, evimizin artırımına çıxdım* (İ.Əfəndiyev).

ç) İsimlərlə köməkçi sözlərdən ibarət təyini söz birləşmələri, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, daha bir sıra məkani münasibətləri – hərəkətin əşyanın içində və ya iki və daha artıq əşyanın arasına, yanına, qarşısına, üzərinə, altına, arxasına yönəlməsini və sairəni bildirir; məs.:

O da başqaları kimi, gələnlərin qabağına yüyürər, atasını axtarırdı (MİR Cəlal); *Balaxanımi iki stəkan çay, bir qab mürəbbə gətirib qoydu stolun üstünə* (Ə.Vəliyev).

d) *Onu canlı həyatdan, vuruş səhnəsindən qaytarıb dörd divar arasına qapadılar... öldürdülər* (C.Cabbarlı); *Mənim uçucularla bəhs etməyə qadir olan qanadlarını sındırıb quyu dibinə saldın* (C.Cabbarlı).

Hərəkətin çıxış (başlanğıc) nöqtəsini bildiren zərflilər. Bu növ zərflilər, adətən, hərəkəti fəllərə aid olub, *haradan* sualına cavab olur.

Bu zərflilər çıxışlıq halda işlənən a) yer zərfləri, b) yer bildiren isimlər, c) təyini söz birləşmələri və ç) köməkçi sözlərin iştirak etdiyi birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Rədd ol buradan, başlama fəryadə, əkinçi!* (M.Ə.Sabir).

b) *Qoy o maral bu dağlardan çıxıb getsin, sevgilim...* (Ə.Məmmədخانlı); *Şahbaz bəy tez dandan gedir* (M.F.Axundzadə).

c) *Heyvanlar və quşlar çay boyundakı qamışlıqlardan və Samux meşəsindən baş alıb uzaqlara qaçırdılar* (Ə.Sadiq); *Ştirner saatına baxaraq, tələsik əlini Salavatın quyu, isti ovcundan çəkdi və tatarlara inandığını bildirdi* (Ə.Əbülhəsən).

ç) İsim və köməkçi sözlərdən ibarət söz birləşmələri hərəkətin əşyanın içindən, bir neçə əşyanın arasından, üstündən, altından, arxasından çıxdığını və sairəni bildirir; məs.:

Gömgöy olmuş damar bir zolaq kimi qulağının dibindən alınma doğru uzanırdı (M.İbrahimov); *Bəzən ona elə gəlirdi ki, Qulaməli ölməyib, indicə gədiyin dalından çıxacaq* (Ə.Sadiq).

Hərəkətin son nöqtəsini bildiren zərflilər. Bu növ zərflilər, adətən, hərəkəti fəllərə aid olub, hərəkətin varacağı son nöqtəni bildirir

və *harayadək, harayacan, haraya qədər, haraya kimi* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər, əsasən, hədd bildiren *dək, can, cən, qədər, kimi* qoşmalarının qoşulduğu a) yer bildiren isimlərlə, bəzən zərf və əvəzliliklərlə, b) təyini söz birləşmələri ilə, c) köməkçi sözlərlə isimlərdən ibarət söz birləşmələri və sairə ilə ifadə olunur:

a) *Bizim kənd uşaqları yaman qabiliyyətli olurlar, bir oxumaq oxuyur ki, səsi düz Narginəcəndir...* (M.Hüseyn); *Bir ucu Kirəcə qədər uzanıb gedir* (M.İbrahimov).

b) *O zaman Pərinin bəxtiyar səsi Lalə dəvəsinin üzərində qanadlanır, ta Şah dağının zirvəsinə qədər ucalırdı...* (Ə.Məmmədخانlı).

c) *Yol şəhərin xaricindən başlayıb qalanın içərisində dək uzanırdı* (Q.İlkin); *Lalələr bir yol kimi ta dağın başına qədər uzanırdı* (Ə.Sadiq).

Bu növ zərflilərin bəzən qoşmasız (yönlük hal şəkilçisi ilə) işlənilən son hədd ifadə etməsi fəllərin (*çatmaq, gedib çatmaq, gəlib çatmaq, axıb gəlmək* və s.) məzmunundan – hərəkətin bitməsi tərzini bildirməsindən asılı olur; məs.:

Yalnız bir ay sonra onlar Tehrana çatdılar (M.İbrahimov); *1945-ci il iyun ayının əvvəllərində Xanmuradov gəlib Bakıya çıxdı* (Ə.Sadiq).

Hərəkətin həm çıxış, həm də son nöqtəsini və ya istiqamətini bildiren zərflilər. Bu növ zərflilər, adətən, hərəkəti fəllərə aid olub, birincisi ismin çıxışlıq, ikincisi isə yönlük hal şəkilçisi ilə (bəzən son hədd bildiren *dək, can/cən, qədər, kimi* və yaxud istiqamət bildiren *taraf, doğru, sarı* qoşmaları ilə) işlənən sözlərlə ifadə olunub, *haradan-haraya, haradan-harayadək, haradan-haraya kimi, haradan-haraya qədər* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər ayrı-ayrı nitq hissələri (isim, zərf və əvəzliliklər) və söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

Bu gəmi arxadan cəbhəyə qoşun, cəbhədən arxaya yaralı daşıyırdı (Ə.Əbülhəsən); *Molla bir gün piyada şəhərdən kəndə gedir* ("Molla Nəsrəddin lətifələri"); *Bu bağıdan o bağa keçir, qarşıma hər kəs çıxırdısa, manalı-manasız söhbətə tuturdum* (İ.Əfəndiyev).

Hərəkətin keçdiyi yolu bildiren zərflilər. Bu növ zərflilər hərəkəti fəllərlə əlaqədar olub, *haradan* və *hara ilə* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər a) ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən isimlərlə, b) ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, c) *ilə* (-la, -lə) qoşmalı isimlərlə, ç) ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, d) ikinci tərəfi *boy*, *uzun* sözlərindən ibarət ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə (bəzən ikinci tərəfə -ca şəkilçisi artırılır) və e) ikinci tərəfi *yan*, *dal* və başqa köməkçi sözlərdən ibarət üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə (həmişə ikinci tərəfə -ca şəkilçisi əlavə olunur) ifadə olunur:

a) *Ovçu, insaf elə, keçmə bu düz dən!* (S.Vurğun); *...Aydın 25-də şəhərimizdən ötəcəyəm, bəlkə, görüşə bildik* (Mir Cəlal).

b) *Biz onun günəşləri, küləkləri, yağışları içərisindən keçmişik, bizi onun nəfəsi bərkitmişdir* (Ə.Məmmədخانlı); *Tikinti ilə tanış olmaq üçün gələn bir dəstə gənc sexin qabağından keçirdi* (Ə.Sadiq).

c) *Səttarla Ülkar böyük bir meşə ilə yeddi gün-yeddi gecə yol gedib böyük dağa çıxdılar* ("Azərbaycan nağılları"); *Dar cığırla, bir az o tərəfdə yanan işıqlara doğru getdilər* (Ə.Sadiq).

ç) *Qatar yerindən tərpənir və bir dəqiqə sonra o artıq sürətini artıraraq bir od kimi tunel içərisi ilə İrəliyə uçar* (Ə.Məmmədخانlı).

d) *İllərlə Volqa boyu dolaşdı* (R.Rza); *Ana ilə qız Kür boyunca irəliləyərək cökə, qovaq, söyüd və iydə ağaclarının çox sıx bitdiyi kiçik meşəyə girdilər* (Ə.Sadiq).

e) *Nəfəsini bir qədər dəyəndən sonra nəhəng maşınların yanınca addımlayıb onlara tamaşa etdi* (Ə.Sadiq); *Buna görə də şəhərin ayanları və xətibin müridləri xətibin və əmirin dalınca gedirdilər* (M.S.Ordubadi).

Qeyd. Bəzən bu növ birləşmələr tərz-i-hərəkət zərfliyi olur, məs.: *On il müddətində adamlar bir-birinin dalınca buraya gəlir* (Ə.Sadiq).

Zaman zərfliyi. Zaman zərfliləri hərəkət və ya əlamətin müəyyən bir zamanla bağlılığını, daha doğrusu, 1) hərəkət və ya əlamətin icra və ya meydana çıxma zamanını; 2) hərəkət və ya əlamətin başlanğıc zamanını; 3) hərəkət və ya əlamətin qurtaracaq zamanını; 4) hərəkət və ya əlamətin həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirir.

Hərəkətin icra və ya əlamətin meydana çıxma zamanını bildirən zərflilər. Bu növ zərflilər həm feli, həm də ismi xəbərə aid olub, *nə vaxt, nə zaman, haçan* suallarından birinə cavab olub.

Bu zərflilər a) zaman zərfləri, b) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, c) feli sifət və feli sifət tərkibləri, ç) zaman bildiren isimlər, d) miqdar sayları, e) təyini söz birləşmələri və ə) frazeoloji birləşmələrə ifadə olunur.

a) Bəzi zaman zərfləri (*tez, gec, gec-gec* və s.), adətən, feli xəbərə, bəziləri (*indi, onda, gecə, gündüz* və s.) həm feli, həm də ismi xəbərə aid olur; məs.:

Siz onda balaca olardınız (İ.Əfəndiyev); *Dərhal günahını bildi* (Mir Cəlal); *Səni çox tez ayırdı bizdən ölüm* (A.Səhhət); *Əvvəl baxır salona, xeyli diqqətlə baxır* (R.Rza); *Gec gəlsəm, yatarsan, qapını da döyərim, - dedi* (M.İbrahimov); *İndi onda bir qətiyyət duyuldu* (C.Cabbarlı); *O indi məktəbdədir*.

Bu növ zərflilər bəzən *burada* yer zərfləri ilə (*bu vaxt, bu an* mənasında), həmçinin ismin yerlik hal şəkilçisini qəbul edən *yer* isminin işləndiyi müxtəlif söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

- *Gözəlim, mən sənə qanun bahasına xidmət etməyə hazırım, fəqət bu işdə məzuram... Burada Sitarənin əndamı susdahlıb yərə daydı* (C.Cabbarlı); *Hər ikisi qah-qah çəkib güldü, kruskalı dodaqlarına gətirdilər. Bu yerdə Ostapenko bal bıçağını vedrəyə salıb təmizləyirdi* (Mir Cəlal); *Yazarsan ki, durduğum yerdə, küçə ilə gəltdiyim yerdə elə bərk yuxum gəlir ki, az qalırım yuxulam* (C.Məmmədquluzadə).

b) -*anda* (-əndə); -*dıqda*...; -*kan* (-kən); -*madan* (-mədən); -*miş* (-miş); -*ar*, -*maz* (-ər, -məz); -*caq* (-cək); -*ınca*... və s. şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, əsasən, feli xəbərə aid olub, zaman zərfliyi rolunda işlənir; məs.:

Gələndə Kürd Əhməd gördü (M.İbrahimov); *Tahir fikirli-fikirli uzaqlara baxarkən qarşısındakı adamı gördü* (M.Hüseyn); *Qapı döyüldü, kim olduğunu soruşduqda bir qadın səsi eşidildi* (M.İbrahimov); *Gülşən tarlaya çatcaq yoxlamağa başladı* (Ə.Vəliyev); *Onun çatılmış qaşlarını və iti baxışlarını görünce tez gözlerini döndərdi* (C.Cabbarlı); *Artıq mən göydəki ulduzlara baxmadan anamın nağıllarını eşitmədən yuxulardım* (M.İbrahimov).

c) -*an* (-ən), -*dıgım*... şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkibləri zaman, *vaxt* kimi sözlərlə, həmçinin *tək, kimi* və sair qoşmalarla işlənərək, feli və bəzən də ismi xəbərə aid zaman zərfliyi olur; məs.:

Biz qurudan zaman bataqlıqları; Dörd yanın çiçəklər, güllər açacaq (S.Vurğun); *Nəhayət, gün günortadan əyildi* *zaman Bəyim tapşırığını yerinə yetirmək üçün qonağın dalınca MTS-ə*

getdim (İ.Əfəndiyev); *Qızlar quş kimi sıçrayıb qabxırlar məni görün tək...* (S.Vurğun); *Sən onunla tanış olan vaxt o, tələbə idi.*

ç) Bu növ zərflilər bəzən müstəqim və ya qeyri-müstəqim (məcazi-metonomik) zaman bildirən isimlərlə (yerlik halda) ifadə olunub, feli və ismi xəbərə aid olur; məs.:

Bir qoşa bülbul də hər ilk baharda; Aşıqlar eşqinə ilhama gəlir... (S.Vurğun); *Ya yda yaylağımdır; qışda oylağım; Yazda seyrən-gahım bu dağlar mənim* (Aşiq Ələsgər).

Zaman bildirən isimlər təsirlik halda işləndikdə həm təsirli¹, həm də təsirsiz feli xəbərə aid olub (bəzən öz təyinləri ilə birlikdə) zaman zərfliyi olur; məs.:

Biz gecəni yola düşdük; Bu dəryəyə gələnələr o gün ü mütləq yeni bir şey öyrənmiş olmalı və orada nağıl etməli idilər (Ə.Sadiq); *– Ona baxma, bu yayı anam müəllim tutacaq, hazırlaşacağam!* (S.Rəhimov).

d) Bu növ zərflilər bəzən yerlik hal şəkilçili miqdar sayları ilə ifadə olunur. Bu sayların zaman ifadə etməsi (meydanda olmayan, lakin cümlənin məzmunundan anlaşılan) *saat, il, yaş* və sair zaman bildirən isimlərlə bağlı olmasıdır; məs.:

On yeddidə parçaladıq; Zəncirini biz zülmətin... (R.Rza); *lyir-misində gələr dönər gəlinə; İyirmi birdə seyqəl verər telinə; İyirmi ikidə düşər eşqin gölünə...* (M.P.Vaqif).

e) Ya bir, ya da hər iki tərəfi zaman bildirən sözlərdən ibarət təyini söz birləşmələri zaman zərfliyi olur; məs.:

Müharibə ərafəsində böyük bir mədənin müdiri vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi (Ə.Məmmədxañlı); *Bunlar ona dekabrın əvvəllərində verilmişlərdi* (Ə.Əbülhəsən); *On üç yaşında bir mükafat aldı...* (Ə.Cavad).

ə) *Ancaq zəngin təbiət qışın qış vaxtında seçilir* (Mir Cəlal). **Hərəkət və ya əlamətin başlanğıc zamanını bildirən zərflilər.**

Bu növ zərflilər feli və bəzən ismi xəbərə aid olub, *nə vaxtdan, nə zamandan, haçandan* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər çıxışlıq halda a) zaman zərfləri, b) isimlər, c) say-lar, ç) *bəri* qoşmalı müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşmələri, d) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur:

¹ Bu növ zaman zərfliləri təsirli feli xəbərə aid olduqda ismin təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənilən həmin feli xəbərə aid başqa bir söz – vasitəsiz tamamlıq ola bilər; məs.:

Mən bütün gecəni səni gözlədim cümləsində təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənilən iki söz-dən biri – *səni* vasitəsiz tamamlıq, digəri isə (*bütün gecəni*) zaman zərfliyidir.

a) *Ay qız, qoy badyanı, əvvəldən gərək bunu gətirəydin* (M.F.Axundzadə); *Bəlkə də, o yoxluğu indidən duymusan sən* (R.Rza).

b) Eyni zərflilər bəzən müstəqim və ya qeyri-müstəqim olaraq zaman bildirən isimlərlə ifadə olunur; məs.:

Səhərdən o iki dəfə oğlu Xolmoqortsevin yanına getmişdir (Ə.Əbülhəsən); *– Yox, anacan... Mən uşaqlıqdan Azəri sevirəm* (Ə.Məmmədxañlı).

ç) Bu növ zərflilər saylarla ifadə olunduqda həmin sayların zaman bildirən (*saat* və s.) sözlərlə bağlı olduğu cümlənin məzmunundan aydın olur; məs.:

– Gəlin, doqquzdan burada oluram (Mir Cəlal).

ç) *Qızım, mən gəzirəm səhərdən bəri; Sizin kənd yerini, bu zəmiləri* (S.Vurğun); *Çoxdan bəri Durna bulağının daş sırranna söykənmiş balaca qırmızı sənayin boğazından çıxan ağappaq su pıçqıldayır, dəyirmi qumlu gölməçəyə tökülürdü* (S.Rəhimov); *Əfsanələr dünyasını unuduğum gündən bəri; Tilsimləri yarib keçir bu qatarın təkərləri* (S.Vurğun).

d) Bu növ zərflilər bəzən *-alı (-əli), -andan (-əndən)*, həmçinin *-mamış (-məmiş)* şəkilçili (çıxışlıq halda) feli bağlama və feli bağlama tərkiblərindən ibarət olub, ifadə etdikləri hərəkətin icra vaxtı ilə xəbərdəki hərəkət və ya əlamətin çıxış vaxtını bildirir; məs.:

Baktya gələli bu nəqsanı qismən düzəltmişəm (M.Hüseyn); *Vallah, dünən bunu eşidəndən az qalırım elə öz əlim ilə bir qəbir qazam, girəm içinə, yaxam qurtarsın* (C.Məmmədquluzadə); *O, müalicəyə gedəndən xeyli yaxşıdır.*

Hərəkət və ya əlamətin qurtaracaq zamanını bildirən zərflilər. Bu növ zərflilər, əsasən, feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub, *nə zamanadək, nə zamanacan, nə zamana kimi, nə zamana qədər* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər, adətən, a) son hədd bildirən *dək, can (cən), kimi, qədər* qoşmaları ilə, bəzən yalnız ismin yönüklü hal şəkilçisi ilə işlənilən zərflər, isim, feli sifət (və ya feli sifət tərkibi) və təyini söz birləşmələri ilə, b) feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunur.

a) *Sübhədək cəng elədim; Əllərdən çəkdim aman* (Aşiq Ələsgər); *Bəs sən nə üçün o çağacan yatmamışdın?* (İ.Əfəndiyev); *Bu vaxta qədər harada qalmışdın, Pərvin?* (Ə.Məmmədxañlı); *Məni tamamilə yuxu aparana qədər o, nağılımı kəsmədi* (M.İbrahimov).

b) *-ınca...* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri hərəkət (feli xəbərdə) və əlamətin (ismi xəbərdə) son anını ifadə etdikləri hərəkətin icrası ilə bağlayır; məs.:

Ölünca bil edərəm naləvü fağan, getmə (Natəvan); *Qazı bu sözə addımlarını yavaşıdır və evə çatınca islanıb cücəyə dönür* ("Molla Nəsrəddin lətifələri").

Hərəkət və ya əlamətin həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirən zərflilər. Bu növ zərflilər birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi yönülük hal şəkilçisi və *dək, can (cən), kimi, qədər* qoşmaları ilə işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunub, feli və bözən də ismi xəbərdə aid olub, *nə vaxtdan, nə vaxtadək, nə zamandan, nə zamana kimi* suallarından birinə cavab verir; məs.:

Birini səhərdən içərdim axşama kimi, sənin sağlığına, birini də axşamdan içərdim səhərə kimi, bax bu cənabi mirzənin sağlığına (C.Məmmədquluzadə); *Burada səhər azanından ta gün batınadək çəcik sasi aramsız olaraq eşidirdi* (A.Makulu); *...Mən 1920-ci ildən 1925-ci ilə qədər, yəni yeddi yaşımдан başlamış mal otarmaq, tövlə süpürmək və sair bu kimi işlərdə atama kömək edərdim* (M.İbrahimov).

Qeyd. Bözən bu növ zərflilərdə hərəkətin başlanğıc zamanı bildirən sözdən sonra mənaca başlanğıc məfhumu bildirən başlamış, başlayaraq feli bağlamaları işlənir; məs.:

Yazdan başlamış payızın son ayına qədər işlərimiz çaxalardı (M.İbrahimov); *Bu gündən başlayaraq ayın axırına kimi işləri qurtarmalıyıq.*

Səbəb zərfliyi. Səbəb zərfliləri hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmasını səbəb və ya bəhanəsini bildirir və *nə üçün, nədən ötrü, niyə, nə səbəbə* suallarından birinə cavab olur.

Səbəb zərfliləri a) feli bağlama və feli bağlama tərkibləri; b) çıxışlıq hal şəkilçili məsdər və məsdər tərkibləri, mücərrəd isimlər, ikinci tərəfi *uc, üz* köməkçi sözlərindən ibarət ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri (öz təyinləri ilə birlikdə), c) yönülük və ya çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən *səbəb* sözünün müxtəlif nitq hissəsi və söz birləşməsi ilə yaratdığı tərkiblər, ç) ismin yerlik hal şəkilçisi ilə işlənən *nəticə, sayə, üst* sözlərinin ikinci tərəf kimi çıxış etdiyi ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri və d) *üçün, ötrü, görə*

qoşmaları ilə işlənən sual əvəzlilikləri, feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur:

a) *-ib..., -caq (-cək), -dıqda..., -anda (-ənda), -araq (-ərək), -ınca..., -dığndan...* və sair şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri bözən ifadə etdikləri hərəkətlə əsas hərəkətin icra səbəbini bildirir və həmişə feli xəbərdə aid olur; məs.:

Qardaşım isə yaraların ağrısına davam gətirməyib öldü (Q.İlkin); *Könüm bulanır küçədə cövlanını görək; Nüqim tutulur hər zəvü hədyanını görək* (M.Ə.Sabir); *Gülsənəmin gəlmədiyini gördükdə, o birbaş Alo kişigilə getdi* (S.Rəhimov); *...Məşə-dibəyin atası Bakı pristavının vəhşi rəftarına, sonsuz təhqirlərinə dözməyərək onu küçədə vurub öldürmüşdü* (M.Hüseyn).

b) *Camaat elə qışqırıb o yan-bu yana qaçır ki, adamın gülməkdən qarnı cıvırdı* ("Molla Nəsrəddin lətifələri"); *Mən hey göyə baxdım... göymənə baxdım... Yollara baxmaqdan gözlərim axdı...* (Ə.Cavad); *İntizardan üzüldürdü* (M.İbrahimov); *Dərddən belə bikiülmüşdü: Qonşuluq üzündən görəndə öteri bir salam verirdim* (MİR Cəlal).

c) *Bu səhərdən də Rəhimbəylə söhbətində həm təmkinli, həm də sərbəst idi* (M.Hüseyn); *Bu igid qızın səbəbinə bizim yaylağımızdan bir quzu aparın olmaq* (M.S.Ordubadı); *Ol səhərdən xalq arasında miqdarin yoxdur* (M.F.Axundzadə).

ç) *Hec nəyin üstündə, görəsən ki, arada biabırçılıq baş verdi* (M.İbrahimov); *Biz bu kişinin sayəsində xoşbəxtliyə çatmışıq...* (Ə.Sadiq); *İnqilabdan qabaqın yadigarı olan bu ev qərribə bir təsadüf nəticəsində hələ də yerində durmaqda idi* (M.İbrahimov).

d) *Çay dağ döşündən gəldiyinə görə xeyli iti və xırdaya-xırıldaya axırdı* (S.S.Axundov); *Onunçün əhli-dil daim qəminü zərü məhzundur* (Heyran xanım).

Məqsəd zərfliyi. Məqsəd zərfliləri hərəkətin icrasının, əlamətin meydana çıxmasının məqsədini bildirir və *niyə, nə üçün, nədən ötrü, nə məqsədə, nə məqsədlə* suallarından birinə cavab olur.

Məqsəd zərfliləri a) sual əvəzlilikləri (*niyə, nə üçün* və s.), b) yönülük hal şəkilçili məsdər, məsdər tərkibləri və mücərrəd isimlər, c) *üçün, ötrü* qoşmaları ilə işlənən məsdər və məsdər tərkibləri, həmçinin ikinci tərəfi *xatir* sözündən ibarət üçüncü növ təyini söz birləşmələri, ç) ikinci tərəfi *məqsəd, niyyət, bəhanə* sözlərindən ibarət birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, d) ikinci tərəfi *uğur, yol, dal* köməkçi sözlərindən düzələn təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

a) Bu növ zərflilər eyni formalı səbəb zərflilərləndən fərqli olaraq, adətən, təsdiq feli xəbərlərə aid olur; məs.:

Dünən nə üçün şəhərə getmişən? Sən nədən ötrü buraya gəlmişən (Mir Cəlal).

b) *Biz dünyaları abad etməyə gəlmişik* (Ə.Məmmədخانli); *O, göylərə qanad çalmağa getdi; Qızın qisasını almağa getdi* (M.Rahim); *O, bulağa su gətirməyə getdim* (M.İbrahimov).

c) *O, kənkən idi, amma acından ölməmək üçün arpa əkirdi* (C.Cabbarlı); *Molla Qafar doğru deyir, biz sənin xatirin üçün təvəqqe eləyirik. – dedi* (S.Rəhimov).

ç) *Həsəni tamamilə nüfuzdan salmaq və zəif yerindən tutmaq məqsədilə bir teleqram da vurmağı qərara aldılar* (M.İbrahimov); *Bu niyyətlə o, seylərini ən ucqar pəncərələrdən birinin qabağına çəkib, çamadannı açdı* (Ə.Əbülhəsən); *Yerini rahatlamaq bəhanəsi ilə qalxıb ona baxdı* (M.İbrahimov).

d) Eyni zərflilər bəzən ikinci tərəfi yerlik hal şəkilçili *uğur, yol*, həmçinin *-ca* şəkilçili *dal* köməkçi sözündən ibarət ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.:

Onlar vətəni xilas etmək kimi nəcib, yüksək bir məqsəd uğrunda vuruşurdular (M.İbrahimov); *Qərribədir ki, əminin məni görəndə gözü yoxdur, amma oğlu mənim yolumda canını da versə, uf deməz* (M.Hüseyn).

Qeyd. Məqsəd zərflilərinin ilk baxışda səbəb zərflilərinə oxşamasına (*nivə, nə üçün, nədən ötrü* suallarına cavab olmasına) baxmayaraq, bunları ayırmaq mümkündür.

Əvvəla, səbəb zərfliyi *nə səbəbə, nə səbəbdən* suallarını, məqsəd zərfliyi isə *nə məqsədə, nə məqsədlə* suallarını da tələb edir. Məsələn, *O xəstələndiyindən dərəcə gəlməmişdi* cümləsində *xəstələndiyindən* zərfliyi *nə səbəbə, nə səbəbdən* sualını tələb etdiyi halda, *nə məqsədə, nə məqsədlə* sualını vermək düzgün olmaz. Həmçinin *Araz ali təhsil almaq üçün şəhərə gəldi* cümləsində *ali təhsil almaq üçün* zərfliyi *nə məqsədə, nə məqsədlə* sualını tələb etdiyi halda, *nə səbəbdən, nə səbəbə* sualını vermək düzgün olmaz. İkinci, misallardan görüldüyü kimi, səbəb zərfliyinin (*xəstələnmək*) ifadə etdiyi səbəb aid olduğu hərəkət və ya əlamətdən (*gəlməmək*) əvvəl mövcud olduğu halda, məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi səbəb və ya məqsəd (*ali təhsil almaq*) aid olduğu hərəkət və ya əlamətdən (*gəlmək*) sonra meydana çıxır.

Üçüncü, səbəb zərfliyi təsadüfi bir səbəbi (*xəstələndiyindən*) bildirdiyi halda, məqsəd zərfliyi obyektiv səbəbi (*oxumaq üçün*) ifadə edir.

Miqdar zərfliyi. Miqdar zərfliləri hərəkət və ya əlamətin miqdarını bildirməklə, feli və bəzən də ismi xəbərə aid olub, *nə qədər, neçəyə* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər 1) hərəkət və ya əlamətin miqdarını, 2) məkan miqdarını, 3) zaman miqdarını, 4) çəki və dəyər (qiymət) miqdarını bildirir.

Hərəkət və ya əlamətin miqdarını bildirən zərflilər. Bu növ zərflilər hərəkət və ya əlamətin miqdarını, neçə dəfə təkrar olunmasını ifadə etməklə, feli və bəzən də sifətlərdən ibarət ismi xəbərə aid olub, *nə qədər, neçə dəfə* suallarından birini tələb edir.

Bu zərflilər a) miqdar zərfləri, b) son hədd bildirən *kimi, qədər, can (cən), dək* qoşmaları ilə işlənən isimlər, c) miqdar sayları ilə təkrar bildirən *dəfə, kərə* və *yol* köməkçi sözlərindən düzələn söz birləşmələri, ç) bozi miqdar zərfləri və ya sual əvəzlilikləri ilə *dəfə* sözündən düzələn söz birləşmələri və d) kəsr sayları və ya miqdar sayları ilə *faiz* sözündən düzələn söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

a) *Mən demədimmi, çox yemə, tez pozular məzacımız?* (M.Ə.Sabir); *Qurd dedi; çox-çox yanırım halına* (A.Səhhət); *O dəfələrlə mənə demişdi...* (M.İbrahimov).

b) *Çox adam divandan xirdəyəcən narazıdır* (M.Hüseyn).

c) *Rəşid inanırdı ki, Süsən kimi mənəvi istiqlalyyəti saxlayan insanlar ömürlərində yalnız bir dəfə yalnız birini sevirlər* (M.Hüseyn); *...Bir kərə vermişəm ala bilməmə; Ol qamət-sənubərdən ağılı* (M.P.Vaqif); *Əlli yol çapıllam, yüz yol talannam; Bir şey deyil dövlət, mal, incimərəm* (Aşiq Ələsgər).

Qeyd. Bəzən canlı danışmaq dilində miqdar sayları yuxarıdakı qoşmalarız işləndikdə də eyni mənanı ifadə edir; məs.:

Yüz ölç, bir biç (Atalar sözü).

ç) *Nadir cəbhəyə getməmişdən qabaq zavodu bir neçə dəfə dolandı* (H.Seyidbəyli); *Keçən vaxtlarda çox ittifaq düşüb ki, yay çox isti olub, çox quraqlıq keçib və müsəlman camaatı neçə dəfə-lərlə müsəllaya çıxıblar. Mən özüm də bu işləri neçə-neçə dəfələ görmüşəm və eşitmişəm...* (C.Məmmədquluzadə).

d) Kağzımı ver, haqqımı da birə beş alarsan (S.Rəhimov); "Mən səni çox istərəm, bir yanımı boş istərəm" – deyilən atalar sözünü, o, iki yüz faiz həyata keçirirdi (A.Şaiq).

Məkan miqdarı bildirən zərflilər. Məkan (yol, ərazi və s. qət olunma) miqdarı bildiren zərflilər, adətən, hərəkəti fəli xəbərə aid olub, nə qədər sualını tələb edir.

Bu növ zərflilər miqdar zərfləri, həmçinin miqdar sayları və qeyri-müəyyən saylarla ölçü-məsafə bildiren söz (*addım, metr, kilometr* və s.) və söz birləşmələrindən (*cida boyu, çinar boyu* və s.) düzələn tərkiblərlə ifadə olunur:

Qaranlıqda xeyli getdim (Mir Cəlal); *O, Mübəşir Məmmədi gördükdə yenə sarsıldı və iki addım geri çəkildi* (M.İbrahimov); *Bələ bir yolda vaqon gündə bir-iki kilometr irəliləyə bilər* (Ə.Sadiq); *Gün iki cida boyu qalmışdı* (Mir Cəlal).

Zaman miqdarı bildirən zərflilər. Bu növ zərflilər hərəkətin icrası və ya əlamətin meydana çıxması zamanının miqdarını bildirərək, əsasən, fəli xəbərə aid olur və *nə qədər, nə qədər vaxta, nə vaxtda* (*nə qədər vaxta* mənasında) suallardan birinə cavab olur.

Bu növ zərflilər a) miqdar zərfləri, b) miqdar sayları və zaman bildiren isimlərdən (*il, ay, həftə, gün* və s.) düzəlib, adlıq, həmçinin yönlük və yerlik halda işlənən söz birləşmələri, c) təsirlik halda işlənən zaman bildiren isimlərlə (bəzən miqdar bildiren öz təyinləri ilə), ç) *ilə (-lə, -lə)* qoşmalı zaman bildiren isimlərlə, d) ikinci tərəfi *boy, uzun* sözlərindən, birinci tərəfi isə zaman bildiren isimlərdən ibarət ikinci növ təyini söz birləşmələri və e) ismin adlıq, yönlük, təsirlik hallarında işlənən miqdar sayları ilə ifadə olunur:

a) *Ağay Sofi, hələ çox gözləyəcəyik?* (M.İbrahimov); *Əlibay cənabları Qafqazda xeyli çalışmışdır* (Mir Cəlal); *O azca düşü-nüb, vəzir-dərbəri yanına çağırırdı* (M.İbrahimov); *Taniyram səni, mən də səni bir az oxumuşam* (C.Məmmədquluzadə).

b) *Sizin yüz illik yolu keçəcəyik on ilə* (R.Rza); *On iki saatə-dək gərək mən özümü ona yetirəm* (M.F. Axundzadə); *...Min illik yolu iyirmi ildə keçmişlər* (M.İbrahimov); *Getmişdi on günə, çıxdı on beşə; Neçin aldı məni belə təşviş?* (Ə.Cavad).

c) *Mən səvincimdən, gecəni yatmadım* (C.Cabbarlı); *Onlar nainki payızı, hətta bütün qışı Krimdə oturub: "Bu gün-sabah Qaf-qaz yolu açılar", – deyə gözləməyə məcbur oldular* (Mir Cəlal); *Gündə dörd-beş saat ayaq üstə dərslərini de, üç ay yayı da get, –*

kefin istəyən yaylaqlarda dincəl! (S.Rəhimov); *Mən bütün günü məktəbdə növbətçiyəm.*

ç) *İllərlə Volqa boyu dolaşdı* (R.Rza).

d) *Mən indi hər sözün üstündə bəzən; Saatlar uzunu fikrə gedirəm* (S.Vurgun); *– Yox, əmi, mən atamın faciəsini ömrüm boyu unutmayacağam* (M.Hüseyn).

e) *Namuslu iyidsən, səni yüz yaşa!* (Aşıq Ələsgər); *– Səfər əmi, saatin neçədir? – On ikiyə işləyir!* (Mir Cəlal); *O zaman ayıldı ki, masanın üstündəki saat altını vururdu* (Ə.Vəliyev).

Çəki və ya dəyər miqdarı bildirən zərflilər. Bu növ zərflilər çəki miqdarı bildirdikdə *yükləmək, boşaltmaq* və s. fəli xəbərlərə, dəyər miqdarı bildirdikdə isə *almaq, satmaq* kimi fəli xəbərlərə aid olub, *neçə, neçəyə, neçədən, nə qədər* suallarından birinə cavab olur.

Bu zərflilər a) sual əvəzlilikləri, b) yönlük və çıxışlıq halda işlənən miqdar sayları, həmçinin bu saylarla dəyər bildiren (*manat, qəpik* və s.) və ya ölçü bildiren (*metr, kubmetr* və s.) sözlərdən düzələn birləşmələrlə ifadə olunur:

a) *Aslan cibini qurdaladı: – Yaxşı, neçə verim?* (M.Hüseyn); *Sən bunu neçədən almısan?* (C.Məmmədquluzadə).

b) *Sitarə bunu görüb atasından qalmış həmin mülkü, bağı Mənsura on min manata satmışdı* (C.Cabbarlı); *– Harda yeddiyə verir-lər?.. Yeddi iki şahıdan bir qəpik əskiyə verməzlər* (C.Məmməd-quluzadə); *O, səkkiz saatda 640 kubmetr yükləmişdi* (Ə.Sadiq).

Dərəcə zərfliyi. Dərəcə zərflilikləri əlamətin meydana çıxmasının dərəcəsini bildirməklə, adətən, sifətlərlə ifadə olunan müxtəlif cümlə üzvünə, xüsusən xəbərə aid olub, *nə dərəcə, nə dərəcədə* suallarına cavab olur.

Bu zərflilər a) *tamamilə, tamamən, büsbütün* və s. dərəcə zərfləri, b) ikinci tərəfi *dərəcə* sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri ilə (adlıq və yerlik halda) ifadə olunur:

a) *Ta ki, gördüm camalının şöləsin; Əridi bağlarında tamam yağ, gəlin* (M.P.Vaqif); *Burada tamamən səninlə şərikəm* (M.İbrahimov); *O qədər dalğın, o qədər fikirli idi ki, gəlib-gedənlərlə də sual-cavab eləmirdi* (Ə.Əbülhəsən).

b) *Pristavın öz yanında onun uzunqulağını çox oxşayır, üzündən və burnundan öpür, hədsiz dərəcədə tərifləyirdi* (S.Rəhimov); *Həmin mənə giley yazan şagirdlərdən mən özüm çox artıq dərəcədə dilgiram* (C.Məmmədquluzadə).

Şort zərfliyi. Şort zərfliləri hərəkətin icrasını və ya əlamətin meydana çıxmasını şərtləndirən səbəbi bildirərək, *hansı şortla* sualına cavab olur¹.

Bu növ zərflilər, adətən, bir sıra xüsusiləşmiş tərkiblərlə: a) ikinci tərəfi lügəvi cəhətdən şort bildirən *şort* sözündən düzələn və *ilə* qoşması ilə işlənən birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, b) ikinci tərəfi yerlik hal şəkilçili təqdir sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri, c) bəzən cümlənin və ya mətnin ümumi məzmunundan asılı olaraq *-ınca*, *-məmiş...*, *-madan...*, həmçinin *-andan sonra...* şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri (bu halda zərflilər və xəbərlər, adətən, inkarlıq kateqoriyasında işlənir) və ç) ikinci tərəfi yerlik hal şəkilçili *yer* sözündən ibarət birinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

a) *Şarikli nə şortla qazdırmaq?* (A.Şaiq); *Elin adətinin müha-
fiza edilməsi şerti ilə razıyam* (M.S.Ordubadı).

b) *Xalqlar arasında sülh və əmin-amanlıq yarandığı
təqdirdə soyuq müharibə siyasəti boşa çıxacaqdır; Lazım gəl-
diyi təqdirdə tələbələrin hamısına evlərinə getmək üçün icazə
veriləcəkdir və s.*

c) *Meydanda şeşpər atmamış; Qolların dalda çatma-
mı; Qırat düşünə qatmamış; Buraxmam səni, bəzیرgan!* ("Kor-
oğlu"); *Qız atasının razılığı olmadan ələ getmək istəmir* (İ.Əfəndiyev); *Qızın rəyi olandan sonra kim nə deyə bilər?* (İ.Əfəndiyev).

ç) *Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kəraməddin ağa deyərək*
(Atalar sözü); *Böyük olan yerdə kiçik danışmaz* (Atalar sözü).

Qarşılıq-güzeşt zərfliyi. Bu növ zərflilər hərəkətin icrasına və ya əlamətin meydana çıxmasına qarşı duran və ya bu halda güzeştə gedən səbəbi bildirərək, əsasən, feli xəbərə aid olub, *nə olduğu halda*, *nə ola-ola*, *nəyə baxmayaraq* və s. suallardan birinə cavab olur.

Bu növ zərflilər xüsusiləşmiş tərkiblərdən a) *-a//a*, *-a//ə*, *-diqca...*, *-ınca...*, *-kən*, *-araq* (*-ərək*) şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, b) yerlik hal şəkilçili *hal* sözünün *-dığı...* şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkiblərinə, adlıq halda olan *bərabər* sözünün isə *ilə* qoşmalı məsdər və ya məsdər tərkiblərinə qoşulduğu birləşmələr, həmçinin ikinci tərəfi (yönlük halda) *əvəz* sözündən, birinci tərəfi

¹ Şort və eləcə də qarşılıq-güzeşt zərfliləri, əsasən, xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunduğundan heç bir suala cavab vermir. Bunların qeyd olunan sualları da şortı xarakter daşıyır.

isə məsdər və ya məsdər tərkibindən ibarət ikinci növ təyini söz birləşmələri və c) çıxışlıq hal şəkilçisindən sonra şort bildirən *-sa* (*-sə*) şəkilçisinin işləndiyi məsdər və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur:

a) *...Mañqal dura-dura, papiroşu spıçka ilə niyə yandırılır* (M.Hüseyn); *Xosrov. Bu düzdür, görürəm yumşaldıqca mən; Bir daş, daş asılır onun dilindən* (S.Vurğun); *Atan ilə atamı deyincə, özüm ilə özümü de* (Atalar sözü); *Xosrov. Mənə baş ayarkən dumanlı dağlar; Mənim qılıncımı öpürkən göylər; Şöhrətim etməyir o qəlbə səər* (S.Vurğun); *Bu ürək dağıdan şübhələyə, təvəddüdlərə baxmayaraq, onlar gedirdilər* (M.İbrahimov).

b) *Qırx səkkiz yaşı olduğu halda, üzündə, saçlarında bir dənə də ağ tük yox idi* (İ.Əfəndiyev); *Rəşidin təkidi ilə Rəhimbəyin mühasibliyə götürdüyü Turab, sahibinin pul haqq-hesabını çəkməklə bərabər, tamam ayrı bir işlə də məşğul olurdu* (M.Hüseyn); *Nahaq yerə, nəticə çıxarmaq əvəzinə gülürsən* (Ə.Vəliyev).

c) *Fət çalmaqdansa, bir az çalış, toy tədarükündə ol* (A.Şaiq); *Onun ağırlığını gəzdirməkdənsə, boymundan asır, namus ilə öl!* (S.Rəhimov).

Bu növ zərflilərin ifadə etdiyi səbəbin xəbərdəki əlamətlə qarşılıq (ziddiyyət) təşkil etməsi, ya bunlarla xəbərlərin lügəvi (antonim) mənalarından, ya birinin təsdiq, digərinin inkarlıq kateqoriyasında işlənməsindən, ya da bunlara aid aydınlaşdırıcı üzvlərin qeyd olunan xüsusiyyətlərə malik olmasından və sairədən irəli gəlir; məs.:

Rəhimbəyin oğlu Rəşid iyirmi dörd yaşına çatdığı halda, indiyə qədər evlənməmişdi (M.Hüseyn); *Acından ölüb cənnəyə getməkdənsə, toxundan öl, cəhənnəmə get* (Atalar sözü); *O kişi bir söz deməyə-deməyə, bunlar ona vəkillik eləyirlər* (M.Hüseyn).

Zərfliyin quruluşca növləri. Zərflilər quruluşca iki növə bölünür: 1) sadə zərflilər, 2) mürəkkəb zərflilər. Məna növlərindən asılı olaraq bir çox zərflilər (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd və s.) quruluşca həm sadə, həm də mürəkkəb olduğu halda, bəzi zərflilər (şort və qarşılıq-güzeşt zərfliləri) yalnız mürəkkəb olur.

1) Sadə zərflilər başqa cümlə üzvləri kimi ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunur; məs.:

Mən oradan dağın qarına çox baxmışdım - oradan baxanda qar mənə daha ağ görünürdü (Ə.Əylisli); *Furğun astaca cırıldayırdı* (M.İbrahimov); *Gec-tez onlar Rey məmləkətini öz əllərinə*

alacaqlar (M.S.Ordubadi); *Vidadi hələ də Şişədə Vaqifə qonaq idi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Ehmalcə. səs salmadan hərdənbir sürünməyə, düşmənlə soldatlarına yaxınlaşmağa başladı* (Mir Cəlal).

2) Müəkkəb zərflilər sintaktik vahidlərlə (söz birləşmələri) ifadə olunur; məs.:

Məclis dağıldı: hər kəs öz hesabını anlayıb, məyus bir halda evinə getdi (Y.V.Çəmənzəminli); *Bibim çırağın piltəsini altdırıb samovarin yanına qoydu; çırağ yandı, biz susduq* (Ə.Əylisli); *Biz gecə saat 10-dan gündüz saat beşə qədər yoldaşların basdırılması, yaralıların sarıması ilə məşğul olduq* (M.S.Ordubadi); *Bir qapıda yükü düşürmək lazım olanda eşşəyin boynunu saxlamaq üçün Yaqub həmişə məni çağırırdı – bunun özü heç də az iş deyildi* (Ə.Əylisli); *Axşam qaranlıq düşdü yə zaman Səba xanım məktubun cavabını gətirdi* (M.S.Ordubadi); *Allahulu Kazımın daxmasına girdikdə, Kazımı körpə uşaqları ilə bərabər kürsüdə oturan gördü* (Y.V.Çəmənzəminli); *Bu kənd 15 təsərrüfatdan ibarət olmasına baxmayaraq, hərəsi bir tərəfdən, bir dərəcədən üstülənirdi* (S.Rəhman).

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN HƏMCİNS İŞLƏNMƏSİ

Həmcins üzvlərin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Həmcins üzvlər cümlədə eyni sintaktik vəzifədə, yəni eyni cümlə üzvü rolunda çıxış edir.

b) Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya tabesizlik (bitişdirmə, bölüşdürmə, qarşılıq) bağlayıcıları, ya da sadalama (birləşdirici, bölüşdürücü, qarşılıqdırma intonasiası ilə) bağlanırlar.

c) Həmcins üzvlər özləri üçün ümumi (müştərek) olan hər hansı bir cümlə üzvü ilə eyni sintaktik əlaqə və mənə münasibətində olduğu üçün nəticədə, əsasən, eyni ifadə vasitəsinə və eyni şəkllə malik olub, eyni suala cavab verir.

ç) Həmcins üzvlər ikidən az olmamaqla, qeyri-məhdud kömiyyətə malik olurlar.

Bunlardan başqa, cümlənin həmcins üzvləri bəzi (nominativ) söz birləşmələrindən fərqli olaraq müəyyən bir məfhumu deyil, lazım gəldikdə ümumi cins məfhumu altında birləşə bilən bir sıra ayrı-ayrı növ məfhumlarını ifadə edir və hər biri müstəqil vurğuya malik olurlar; məs.:

*Xəzan ayında meyvələr sürü edər savılmağa,
Bazara turp, kök, kələm, soğan gələr satılmağa.*

(A.Səhhet)

Bu cümlədə həmcins üzvlərin – mübtədaların (*turp, kök, kələm, soğan*) ifadə etdikləri növ məfhumlarını onlar üçün ümumi tərvəvə cins məfhumu ilə ümumiləşdirmək olar.

Bəzən müxtəlif məfhumları ifadə edən sözlər, ümumiləşdirici söz olmadıqda belə, həmcins üzvlər kimi işlənib, sinonim və ya antonimlər əmələ gətirir. Həmcins üzvlər bu halda emosional çalarlığı ilə ya birləşir, ya da qarşılaşdırılır; məs.:

Dostlar, gəlin bu dağlardan, bu düzlərdən bir də keçək! (S.Vurğun); *Yağ, ey yağış, fikrim kimi, hissım kimi; Uzaq, yaxın çöllərə yağ, ölkəmizə, ellərə yağ!* (M.Müşfiq); *Düşmənlər gah şirin, gah acı toruna; Sevinə-sevinə, qoruna-qoruna* (M.Müşfiq).

Cümlənin həmcins üzvləri öz leksik tərkiblərindən və hər hansı bir nitq hissəsinə olan morfoloji münasibətlərindən deyil, sintaktik vəzifələrindəki eynilikdən asılıdır. Buna görə də həmcins üzvlər cümlədə bəzən ayrı-ayrı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə (bəzən müxtəlif şəkildə) ifadə olunub, başqa-başqa leksik suallara cavab olurlar; məs.:

Uzaqdan ağarışan kəndləri, ətrafı bağlarla örtülü, bir-birindən aralı tikilmiş binələr, kəndin qırağında müxtəlif bar ağacları ilə örtülmüş bağları, altı otaqdan ibarət ikimərtəbəli evləri, atası, anası, kəndin böyründəki Şomulu təpənin görünüşü, axşam tərəfləri həyatlardan eşidilən mal-qara səsi Əzizin gözü qabanağa gəlirdi (Ə.Vəliyev).

Bu misaldə həmcins mübtədalardan *kəndləri, bağları, evləri* kömiyyət və mənsubiyyət şəkilçili, *atası, anası* yalnız mənsubiyyət şəkilçili, *binələr* isə yalnız kömiyyət şəkilçili isimlərlə, *mal-qara səsi* ikinci, *Şomulu təpənin görünüşü* isə üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Bunlardan *atası, anası – kim?*, yerdə qalanları isə *nə?* sualına cavab olurlar.

Cümlənin bütün üzvləri həmcins ola bilər; məs.:

1. *Tatar da, gürcü də, rus da, türkman də; Ehtiram saxlayır bu böyük ada...* (S.Vurğun) – mübtədalar həmcinsdir;

2. *Turğut. Ağa, öldürə bilərsiniz, boğdura bilərsiniz, quyuya atdıra bilərsiniz, diri-diri yerə basdırı bilərsiniz* (C.Cabbarlı) – xəbərlər həmcinsdir;

3. *Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nihayətdə mülayim, ağıllı, qeyrətli, insaflı, ürəyi təmiz bir cavandır* (N.Nərimanov) – təyinlər həmcinsdir;

4. *Professor fikirləşir, yeni toxumu, çiyid səpilən torpağı, hərərəti, səpindən sonra cərgələrini üzünə verilməmiş gübrəni nəzərdən keçirirdi* (Ə.Vəliyev) – tamamlıqlar həmcinsdir;

5. *Kolxozçular günorta yeməyinə, istirahət etməyə, dincəlməyə qayıtdılar* (Ə.Vəliyev) – zərflilər həmcinsdir.

Bəzən qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər də həmcins olur; məs.:

Kür qırağı, Qarayazı, göy çəmən; Qoca palıd, tüstülənən od-ocaq!.. Saç ağardı, unutmadım sizi mən; Hansı şair sizi bir də yazacaq? (S.Vurğun) cümləsində *Kür qırağı, Qarayazı, göy çəmən, qoca palıd, od-ocaq* – həmcins xitablardır.

Həmcins üzvlər həm müxtəssər, həm də geniş ola bilər. Geniş həmcins üzvlər aydınlaşdırıcı sözlərə malik olur; məs.:

Atmışan mən həvəsi, eşqi dəxi, dilbəri də; Səni də, şəri də, ilhamı da, dəftəri də (A.Səhhət); *Bu, daşqın çayları kəməndə salan, sıldırım qayaları partıdan, yüksək dağların bulaqlarını gur işığa döndərən, yararsız torpaqları məhsuldar eləyən, münbit torpaqlardan bəl məhsul götürən qəhrəmanlar kimi fədakar və qorxmazdır* (Ə.Vəliyev).

Həmcins üzvlərə oxşayan sözlər aşağıdakı hallarda cümlənin həmcins üzvləri olur:

a) Bu sözlərdə həmcins üzvlərə aid xüsusiyyətlərdən bu və ya digəri çatmadıqda. Məsələn, *Qəhrəmanlıq cəsərət tələb edir* cümləsində *qəhrəmanlıq* və *cəsərət* sözləri eyni suala (nə?) cavab olub, eyni sözə – xəbərə aid olsa da, bunlardan birincisi xəbərlə tabelilik əlaqəsinin uzlaşma növü ilə əlaqədar olub, tabeəddici mövqə, ikincisi isə xəbərlə tabelilik əlaqəsinin idarə növü ilə əlaqədar olub, tabe mövqə tutur. Bunlar qrammatik mənə cəhətindən də müxtəlif olub, birincisi mübtədə, ikincisi isə vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir.

b) Mənaca bir-birini tədricən konkretləşdirən bəzi müərkəb zaman və yer zərfliləri eyni növ məfhumlarını ifadə etmədiyinə və aid olduqları xəbərə eyni münasibətdə olmadığına görə həmcins olur. Nəticədə bunların arasında sadalayıcı intonasiya da olur; məs.:

Hücum səhər dan üzü başlanmışdır (Ə.Məmmədcanlı); *Həsən mənzilinə gəcə saat on birdə gəldi* (Y.Şirvan); *Monitorların kontoru dağın döşündə kiçik taxta otaqda yerləşirdi* (Ə.Sadiq).

c) Cümlədə müxtəlif münasibətlə – hərəkətin təkrar olması və ya uzun müddət davam etməsini, əşya və şəxslərin çoxluğunu, ələmətin təsirli şəkildə meydana çıxmasını və s. bildirmək məqsədi ilə təkrar olunan eyni sözlər həmcins olur; məs.:

Elxan. Bu, qarışqalar kimi ayaq altına tökülən insan cəsədləri, bu əllər, bu ayaqlar, bu kəllələr, bu sümüklər, bunlar, bunlar da deyir lailahə illəllah! (C.Cabbarlı); *Edəməm tərək, Füzuli, səri-kuyun yarın; Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim!* (Füzuli); *Gedirik, gedirik – hey əkin yeri; Şumlanmış, dənəvər qara torpaqdır* (Ə.Cəmil); *Dünyanın hər yerinin müxtəlif adamları; Şimala sarı, Şimala sarı getdilər* (N.Hikmət).

Həmcins mübtədalar. Həmcins mübtədalar digər həmcins üzvlər kimi, öz aralarında tabesizlik əlaqəsi ilə – ya tabesizlik bağlayıcıları, ya da yalnız birləşdirici fasilə ilə bağlanmış söz cərgəsi omələ götürür. Həmcins mübtədalar müəyyən bir xəbər və ya xəbər qrupuna aid olub, onunla eyni münasibətdə olur; məs.:

Səfər ilə Qurban gedirdilər (C.Cabbarlı); *Qızlar və oğlanlar yanaşı oturmuşdular* (M.Hüseyn); *Xalqın düşmənləri, istibdadın nöqərləri çoxdan sınaqdan çıxarılmış bir silahlə işə salırlar* (M.İbrahimov); *Elxan. Bütün həbsxanalar, bütün bu qılınclar, bu mizraqlar, bu qara iplər, zəncirlər də deyir lailahə illəllah!* (C.Cabbarlı). Həmcins mübtədaların təyinləri onlarla müxtəlif münasibətdə olur:

a) Həmcins mübtədaların ümumi və ya xüsusi təyini olur; məs.: *Sahildə vurnunax şofer ilə briqadın başlarını itirmişdilər* (İ.Əfəndiyev); *Altınbay. Bu üsyan kütləsini bəsləyən əkinlər, biçinlər, torpaqlar kimindir* (C.Cabbarlı); *Eldar. Ona həmdəm olmuş sarıalan şamlar; Qəlbə hicran çəkmiş qərīb axşamlar...* (S.Vurğun).

b) Bir cərgə həmcins mübtədanın bir ümumi təyini, o biri cərgənin başqa bir ümumi təyini, bəzisinin isə xüsusi təyini olur; məs.:

O vaxtlar buralarda çoxlu uca ağac, saysız-hesabsız quş, meşə heyvanları, müxtəlif otlar və çiçəklər, atırlı güllər bir-birinə qarışar, aran olmasına baxmayaraq, düzənliklər müşk-ənbər qoxuyarmış (Ə.Vəliyev).

c) Həmcins mübtədaların bəzilərinin xüsusi təyini olduğu halda, bəzisinin təyini olur; məs.:

Qılınclar, nizələr, yumruqlu qollar; Döyüşən insanlar, ayrılan yollar; O qanlı günlərdən bir yadigardır (S.Vurğun).

Təyinlər də xəbərlər kimi həmcins mübtədaların əlamətini bildirsə də, müxtəlif fərqli (məna və qrammatik) xüsusiyyətlərə malikdir:

a) Təyinlər həmcins mübtədalara aid olmaya da bilər, lakin xəbərin meydana olması vacibdir;

b) Təyinlər həmcins mübtədalar üçün ümumi və xüsusi ola bildiyi halda, xəbərlər ümumi olur;

c) Təyinlər həmcins mübtədalara aid olan əlaməti müəyyən zaman xaricində bildirdiyi halda, xəbər əşyaya aid əlaməti konkret zaman daxilində bildirir;

ç) Təyinlər bir qayda olaraq həmcins mübtədalardan əvvəl, xəbər isə sonra gəlir.

Qeyd. Həyəcanlı (ekspressiv) nitqdə xəbər həmcins mübtədalardan əvvəl də gələ bilər, məs.:

Vaqif. Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət!.. (S.Vurğun).

Həmcins mübtədaların sırası. Həmcins üzvlər müəyyən prinsiplərə əsaslanan qanunauyğunluqla sıralanır. Bu qanunauyğunluq özünü müxtəlif şəkildə göstərməklə, həmcins üzvlərin bir-birinə və ya özləri üçün ümumi (müştərik) olan hər hansı bir cümlə üzvünə sintaktik münasibətdən deyil, sonuncuya olan məna çalarlığından irəli gəlir. Beləliklə, öz sırasına görə, həmcins mübtədalar xəbərdən, həmcins xəbərlər mübtədadan, həmcins təyinlər təyin etdikləri sözdən – üzvdən, həmcins tamamlıq və zərflilər isə xəbərdən asılı olur.

Həmcins mübtədalar əsasən aşağıdakı qaydada sıralanır:

a) Həmcins mübtədalar subyektlərin ictimai vəzifəsi, hüquqi cəhətdən daha əsas mövqə tutmasına görə düzülür; məs.:

Konsertdə Azərbaycan xalq artisti Qurban Primov, əməkdar artistlərdən Sara Qədimova, Fatma Mehrəliyeva, Hacı Məmmədov, Əbülfət Əliyev, Gülağa Məmmədov, artistlərdən Əlibaba Məmmədov və İrşad Məmmədov iştirak edirlər.

Qeyd. Həmcins mübtədalar siyasi ədəbiyyatda bəzən əlifba sırası ilə düzülür.

b) Hərəkətin icrası və ya əlamətin meydana çıxmasında subyektlərin vəziyyətinə (yerləşməsinə) görə (yuxarıdan aşağıya, uzaqdan yaxına və ya əksinə) düzülür; məs.:

Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi, hamısı nahar otağına getdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfdə və Maşa, Sona sol tərəfdə əyləşdilər (N.Nərimanov); Uzaqda dəniz və yelkən gəmisini, bir tərəfdə bağlar, ən yaxında isə dar ağacında üzünə arxaya ağ kömləklilik bir cənazə görünür (H.Cavid).

c) Hərəkətin icrası və ya əlamətin meydana çıxmasında subyektlərin tədriciliyi (ardıcılığı) ilə əlaqədar olaraq düzülür; məs.:

Hamıdan qabaq Bayram, onun dalınca Bahadır, ən axırda Gözəl içəri girdi (M.Hüseyn); Livan, Tunis, Mərakeş, Sudan, Malayziya Federasiyası, Qana və Qvineya indi müstəqil dövlətlər olmuşlar.

ç) Əşya və ya şəxslərin tarixən qədimliyinə əsasən düzülür və ən qədim olanı əvvəl gəlir; məs.:

Tövrat da, İncil də, Quran da bizə; Cahil babalardan yadigar qalmış (S.Vurğun); Hanı əski assurilər, kəsrilər (A.Səhhət).

d) Əşyaların keyfiyyətinə (bahalıdan ucuz, əsasdan ikinci dərəcəliyə və ya əksinə), həcminə əsasən (böyükdən kiçiyə, bütövdən hissəyə və ya əksinə) düzülür; məs.:

Lotereyada 1 "Mercedes" və 6 "Moskviç" markalı avtomobil, 20 motosiklet, 10 motoroller, 40 pianino, 15 televizor, 200 paltaryuyan maşın, 400 soyuducu, 1000 xalça, 230 yun parça və çoxlu başqa şeylər oynanılır; Elxan. Yemək, içmək, parlaq altınlar, geniş barigahlar həyatın məqsədindəmi? (C.Cabbarlı); Əsgərlərin bir qismi, məmurlar və köylülər gedər (H.Cavid).

e) Əşyaların mənasına görə (konkretədən mücərrədə və ya əksinə) düzülür; məs.:

Vəzir. Bu dünya qalmamış ulu şahlara; Zülüm də, zalim də var ola bilməz! (S.Vurğun).

ə) Həmcins mübtədalar bəzən (məsdər və ya məsdər tərkibliyi ilə ifadə olunduqda) hərəkətin (məntiqi obyektin) mənasına görə, yəni ümumidən xüsusiyyə və ya daha konkretə doğru düzülür; məs.:

Bütün gözlərdən uzaq, bütün dillərdən və nəzərlərdən uzaq sevdiyini və sevildiyini adamlarla bir otaqda tək qalmaq, yalnız onu görmək, yalnız onun səsinə eşitmək, yalnız ona baxmaq, yalnız onun nəfəsini duymaq ən böyük səadətdir (M.İbrahimov).

f) Həmcins mübtədaldan *başqa, sairə, özgə, qeyri* və sair əvəzlilklərlə ifadə olunur və yaxud bu əvəzlilklərdən ibarət təyini olanı ən axırda gəlir; məs.:

Başqaqlar, çəngəl-bıçaq, təzə dərilmiş göyərtili və sairə olduqca təmiz və səliqə idi (İ.Əfəndiyev); *Əziz becərmə ilə bilavasitə məşğul olur, kultivasiya çəkmək, seyvrəltmək, suvarmaq, uc vurmaq və başqa işlər onun göstərişilə görüldü* (Ə.Vəliyev).

d) Subyektlər öz aralarında eyni münasibətdə olduqda, onlardan bu və ya digərini ayırmağa ehtiyac olmur və həmcins mübtədalar adı qaydada sıralanaraq düzülür; məs.:

Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı (N.Nərimanov); *Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərindən sonra bu təhər söhbətlərə ciddi surətdə girişirdilər* (N.Nərimanov).

Həmcins xəbərlər. Həmcins xəbərlər bir-birinə tabesizlik əlaqəsi, tabesizlik bağlayıcıları, sadalama intonasiyası və birləşdirici fasilə ilə bağlanmış, eyni bir mübtədaya və ya mübtədə qrupuna aid olur; məs.:

Sən insanın mədəsinə girmiş xərcəng kimi qorxulu və dəhşətli sən (M.İbrahimov); *Mənim ümidimin qapılarını: Neçin gah açırsan, gah qapayırsan?* (M.Müşfiq); *Azaddır, işıqlıdır, gözəldir vətənimiz!* (Ə.Cəmil); *Ortada ye, ucda yat, kənardə dolan* (A.Makulu); *O, həyatın çirkəb, tikan dolu quyularına yıxılmış, ancaq batıb qalmamış, üzə çıxmağı bacarmışdı* (S.Rəhman).

Həmcins xəbərlər ya bir, ya da bir neçə şəxsin əlamətini bildirməklə, əsasən, eyni nitq hissəsi ilə ifadə olunub, eyni formada çıxış edir. Həmcins xəbərlər ifadə vasitələrinə görə iki qrupa bölünür: həmcins feli xəbərlər, həmcins ismi xəbərlər.

Həmcins feli xəbərlər bir-biri ilə şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə uyğun olur; lakin zamana görə uyğunluq bəzən pozula bilər, yəni həmcins feli xəbərlər müxtəlif zamanlarda çıxış edə bilər; məs.:

Qiyamətdir, qiyamət!.. Qalx, oyan, zövq al bu fürsətdən (H.Cavid); *Döyüş davam edir, davam edəcəkdir* (Ə.Cəmil).

Həmcins feli xəbərlərin bəzən hamısı ya təsdiq, ya inkar, bəzən də biri təsdiq, digəri və ya digərləri inkar kateqoriyasında olur; məs.:

Qaçay fəhlə yoldaşları ilə çox mülayim rəfiqar edir, bilməyənləri başa salır, şuluqluq eləyənlərin qulağını burur, Veysəl Kəngərli kimilərini hədələyirdi (Ə.Vəliyev); *Təlxək. Mən demədimmi çox yənma; Uşaq kimi çox inanma; Bu dünyə-*

nin səfasına; Sarayların vəfasına... (S.Vurgun); *Səba, məndən söylə o gülizərə; Bülbül gülüstana gəlsin, gəlməsin?* (Ə.Nəbati).

Həmcins feli xəbərlər həm təsirli, həm də təsirsiz fəllərlə ifadə olunaraq, fəlin formalarından (əmr, xəbər, vacib, lazım və s.) birində olur.

Həmcins xəbərlərin sırası. Həmcins xəbərlər (eyni sıralı) digər həmcins üzvlərdə olduğu kimi, müəyyən prinsipə görə yerləşir. Həmcins xəbərlər ifadə etdikləri əlamətin (geniş mənada) xarakterinə və subyektlə (əşyaya) münasibətinə görə, əsasən, aşağıdakı qaydada sıralanır:

a) Həmcins feli xəbərlər subyektin hərəkətinin həcminə – daha genişindən kiçiyinə doğru olan bir ardıcılıqla düzülür; məs.:

Bilirsən, Sünbül bacı, Dadaş mənim üzümün suyunu töküüb, dinclik vermir, hər gün bir eşqnamə oxuyur (B.Bayramov); *O, kitabxanaya gedib, müxtəlif əlyazmalarını oxuyub, lazımı məlumatları topladı.*

b) Həmcins feli xəbərlər hərəkətlərin icrasındakı zamana görə, yəni ilk hərəkətdən son hərəkətə doğru olan təcridcilliklə düzülür; məs.:

Aybasardan cənuba doğru gedən araba yolu parça-parça əkilmiş zəmilərin arasından keçir, Kəklilik dəyə ilə yuxarıya uzanır, zəmilər qurtaran yerdən ilan xətti cizaraq, Laçın dağının yəhər yastığına bənzəyən belinə qalxır, böyürtkən kolluğu içərisində görünməz olurdu (M.Hüseyn).

c) Həmcins feli xəbərlər hərəkətlərin icrasındakı səbəb və nəticə münasibətinə görə, səbəbdən nəticəyə doğru düzülür; məs.:

...Təhsilini qurtaranda ağıdamlı bir oğlana ərə gedərək, daha kəndlərinə qayıtmamışdı (Y.Şirvan); *Ocaqdan qalxan qara və acı tüstü daxmanı bürümüş, Xədicə qarının gözlərini qızartmış, yaşartmışdı* (Ə.Vəliyev).

ç) Həmcins feli xəbərlər hərəkətin icrasındakı səbəb və məqsəd münasibətinə görə, yəni səbəb olandan məqsəd olana doğru düzülür; məs.:

Məsud. Haydı gedəlim, rahatlız etməyəlim (H.Cavid); *Biz cəhənnəm, sən qaç, qurtar* (M.Hüseyn).

d) Həmcins feli xəbərlər hərəkətin mühümlüyünə görə, yəni danışıq və yazanın nəzərində daha əsas (lazımlı) hərəkətdən ikinci dərəcəliyə doğru düzülür; məs.:

Elxan. *Solmaz, qalx, ayaqlarda sürünmə!* (C.Cabbarlı);
Məsud. *Haydı, Şeydani bulalım da evə gedəlim* (H.Cavid).

Həmcins ismi xəbərlər, aşağıdakı qaydada düzülür:

a) Subyektə və ya əşyaya aid əlamətin (keyfiyyətin) dərəcəsinə görə, yəni ən xarakterikdən ikinci dərəcəliyə doğru düzülür; məs.:
Kənddə müəllim həm mirzədi, həm artistdi, həm doktordu,

həm vəkil, aqronom, həm qazı (Mir Cəlal).

b) Subyektə və ya əşyaya aid əlamətin (miqdarın) dərəcəsinə görə, yəni azdan çoxə doğru düzülür; məs.:

– *Nəyi yoxladasan, məgər belələri birdi, ikidi* (Mir Cəlal).

c) Subyektə və ya əşyaya aid əlamətin hüquqi cəhətdən daha əsasından ikinci dərəcəsinə doğru düzülür; məs.:

Bunlar onun dostları, qohumları, küçə qonşuları, atasının tanışları idi (A.Makulu).

ç) Subyektə və ya əşyaya aid əlamətin əhatə dərəcəsinə görə (genişdən kiçiyə doğru və ya əksinə) düzülür; məs.:

Siz İrənin iftixarı, bizim iftixarımız, başımızın böyüyü-sünüz (M.İbrahimov).

Həmcins tamamlıqlar. Həmcins tamamlıqlar bir-birinə tabesizlik əlaqəsi ilə: ya bitirdirmə bağlayıcısı və sadalama intonasiyası, ya da sadalama intonasiyası və birləşdirici fasilə ilə bağlanır. Həmcins tamamlıqlar mübtədalarla eyni ifadə vasitələrinə malik olub, isimlərlə, həmcinin digər substantivləşmiş nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunub, tabelilik əlaqəsi ilə eyni bir xəbərə aid olur.

Həmcins tamamlıqlar əsas iki növə bölünür: həmcins vasitəsiz tamamlıqlar və həmcins vasitəli tamamlıqlar.

Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar. Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar təsirli feli xəbərə aid olur. *Sərin bir hava otların iyini, sünbüllərin qoxusunu xırmana gətirdi* (M.İbrahimov); *Bu məsələ atanı da, ananı da çox həyəcanlandırdı* (M.Hüseyn); *Apar, özün apar cəbhəyə bizi; Apar qəlbimizi, iradəmizi!* (S.Vurğun); *Tünd qəhvəyi rəngli yun parçadan frənc və şalvar geymişdi* (İ.Əfəndiyev); *Firudin mağazadan iki uşaq ayaqqabısı və bir uşaq paltosu aldı.*

Həmcins vasitəli tamamlıqlar. Həmcins vasitəli tamamlıqlar da həmcins vasitəsiz tamamlıqlar kimi eyni ifadə vasitələrinə malik olub, tabesizlik əlaqəsinin eyni növləri ilə bir-birinə bağlanır.

Bu tamamlıqlar a) ismin yönülük, yerlik, çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə və b) qoşmalarla işlənir.

a) Hal şəkilçiləri ilə işlənən həmcins vasitəli tamamlıqlar bölüşdürmə və qarşılıq bağlayıcıları və yaxud birləşdirici fasilə ilə bağlandıqda hal şəkilçiləri heç birində ixtisar olunmur; məs.:

Hakim olduq, nəhayət, yerə, göyə, dənizə (M.Müşfiq); *O sözləri həm beyninə, həm ürəyinə, həm də bloknotuna yazdı* (Ə.Vəliyev); *Qacar. Vicdan! O nə mənə, nə də sənə var!* (S.Vurğun); *Sənə çoxlu nağil deyər əsgərlikdən, davadan* (Ə.Cəmil); *Elxan. Halbuki bu vaxta qədər heç bir daşdan, heç bir sillədən aqlamamışam* (C.Cabbarlı); *Güldən də, çiçəkdən də, günəşdən də gözəlsən...* (Ə.Vahid).

Bu növ həmcins tamamlıqlar bitirdirmə bağlayıcılarından ilə və bəzən də və ilə bağlandıqda əvvəlində hal şəkilçisi düşə bilər; məs.:

Təlxək. Keçərim yolunda baş ilə candan! (S.Vurğun); *Qapını açıq gördükdə heyrat etdi, dəşətlə bir fikir və gizli bir vəhi-mədən sarsıldı* (M.İbrahimov); *Elxan.atəşgah isə səni qan və qılınca təslim edir* (C.Cabbarlı).

b) Bu tamamlıqlar, əsasən, *ilə* (–la, –lə), *qarşı*, *üçün* qoşmaları ilə işlənir və həmin qoşmalar həmcins vasitəli tamamlıqların hamısında eynilə işləndiyi kimi, çox vaxt axırıncıdan başqa, əvvəlcilərdə düşür; məs.:

Gah atası ilə zarafat edirdi, gah qulluqçuları ilə (N.Nərimanov); *Kolxozun geri qalması atam üçün də, mənim üçün də yaxşı deyildir!* (Ə.Vəliyev); *Hamısında sənətə, sənətکارa qarşı böyük bir məhəbbət var idi* (İ.Əfəndiyev).

Həmcins tamamlıqların sırası. Həmcins tamamlıqların sıralanması aşağıdakı şəkildə meydana çıxır:

a) Həmcins tamamlıqlar obyektlərin ictimai vəziyyəti, vəzifəsi, hüquqi cəhətdən daha mühüm mövqə tutması və s. əsasında düzülür; məs.:

Rayon partiya komitəsinə də, Əzizə də bu xüsusda ətraflı yazmışdıq (Ə.Vəliyev).

b) Obyektlərin hərəkətin icrasındakı təcridliliyinə və ya özlərinin ifadə etdikləri hərəkətin təcridliliyinə əsasən (bu halda məsdər və ya fəli sifətlərlə ifadə olunur) düzülür; məs.:

Miting gedən səxin yanındakı otaqda isə Cunyatovla Əjdər mitinqin qurtarmasını və tətillik komitəsinin seçilməsini, həm də "Nina"nın yeni materialını gətirəcək Veranın gəlməsini gözləyirdilər (S.Rəhman).

c) Obyektlərin qədimliyinə görə (qədimdən yeniyə və yaxud əksinə) düzülür; məs.:

Onun çıxardığı din büt-pərəstliyi də, xristianlığı da, müsəlmanlığı da danır (M.İbrahimov).

ç) Obyektlərin vəziyyətinə görə düzülür; məs.:

O, birdən qarşısını, sağını, solunu dinlədi (Ə.Vəliyev).

d) Əşyaların – obyektlərin keyfiyyət, əlamət və ya miqdarına görə (əsasdan ikinci dərəcəliyə, bahalıdan ucuz, böyükdən kiçiyə, çoxdan az və yaxud əksinə) düzülür; məs.:

Münəccim Səyavuşun tacını və qılıncını alır (H.Cavid); *Musa. Hətta bu gün səni də, kəndimi də, o vicdansız babanı da yenə bu tək əlimlə rahatlandıracağam* (H.Cavid); *Şeyda. Xayı, xayı, sana pərəstis etdiyim günləri, sana sarıldığım dəqiqələri həmişə unutmadım* (H.Cavid).

e) Əşyaların – obyektlərin mənasına görə (ümidin xüsusiyyəti, mücərrəddən konkretə və yaxud əksinə) düzülür; məs.:

Bir-bir baxırdım ol köhnə asara, vıran olmuş Sura, bürçə, hasara (A.Səhhət); *Nə bilim, bəs yerini, küçəsini, məhəlləsini bilmirsinizmi?* (M.İbrahimov); *Əbu Ubeyd. İndi mən sizlə də, xalq ilə də hesablaşa bilərəm* (C.Cabbarlı).

ə) Obyektlər bir-biri ilə eyni münasibətdə olduqda, onlardan bu və ya digərini ayırmağa ehtiyac olmur və onlar adi qaydada sıralanaraq düzülür; məs.:

Gözəllikdə, səliqədə, təmizlikdə, bacarıqda, insanlıqda Sümbül kolxozda şöhrət qazanmışdı (B.Bayramov).

Həmcins təyinlər. Həmcins təyinlər təyinolunan sözün – üzvün ifadə etdiyi əşyanı ayrı-ayrı cəhətdən (keyfiyyət, əlamət, kəmiyyət və s.) deyil, bu və ya başqa bir cəhətin müxtəlif tərəfindən izah edir. Beləliklə, həmcins təyinlərin hər biri təyin etdiyi sözlə eyni münasibətdə olur.

Həmcins təyinlər bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsilə: ya tabesizlik (bitişdirmə, bəzən də qarşılıq və bölüşdürmə) bağlayıcıları, ya da sadalama intonasiyası və birləşdirici fasilə ilə bağlanır; məs.:

Dilsiz və sağır göylər onun halını duymaz (H.Cavid); *İsti, lakin bürküsüz bir yay axşamı bir dəstə uşaq kəndə yola düşdü; Fikri dar, qəlbi dar, acgöz, acgödən; Hər zaman, hər yerdə təriflər güdən; Düz sözün, haqq fikrin ziddinə gedən; Hər soyuq nəfəs də, hər quru sas da; Mənsəbə, şöhrətə, pulə həvəs də; Ömürlük yox olur bizim ölkədən...* (S.Vurğun).

Cümlədə eyni sözə aid təyinlər əşyanı müxtəlif cəhətdən izah etdikdə onunla eyni münasibətdə olmur və həmcins hesab edilmir. Bu təyinlərin sırası həmcins təyinlərə nisbətən daha sabit olub, əsasən, başqa-başqa nitq hissələri ilə ifadə olunur və bu ifadə vasitələrinin lüğovi mənası və qrammatik təbiətinə əsasən düzülür. Məsələn, *Şəhərdəki gördüyümüz həmin hündür, tarixi, daş qala "Qız qalası"dır*. Bu təyinlər eyni nitq hissəsi ilə, xüsusən sifətlərlə ifadə olunduqda mühüm əlaməti bildirəni təyinolunanın yanında gəlir, başqaları isə eyni tədriciliklə ondan aralı yerləşir.

Həmcins təyinlər təyinolunanı bu və ya başqa cəhətin müxtəlif tərəfindən izah edərkən bu tərəflər öz aralarında a) yaxın (sinonim), b) yaxın olmayan və c) əks (antonim) mənalar ifadə edə bilər:

a) *Deyirlər, o çox iradəli və qorxmaz adamdır* (M.İbrahimov); *Yığın-yığın axışan avtolar, tramvaylar; Çiçəkli, süslü, tərəvəzli bir bəhanə qoşar* (H.Cavid); *Nə xoş, nə gözəl bir əməldir* (M.İbrahimov).

b) *Rəşid ucaboylu, gözəl, güləruz bir oğlandı* (İ.Əfəndiyev); *Burası Tehranın on-on beş kilometr şimal-şərqində dağların əyində düşmüş sərin, sulu və bağıl-bağallı bir yaylaqdır* (M.İbrahimov); *...Yoğun, qırmızı bir oğlan ürəli çıxdı* (M.Hüseyn).

c) *Qarşıda ki meydan böyük və kiçik məşinlərlə dolu idi*.

Həmcins zərflilər. Həmcins zərflilər, əsasən, eyni və bəzən də müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olub, biri digərinə tabesizlik əlaqəsi əsasında (ya tabesizlik bağlayıcısı, ya birləşdirici fasilə, ya da sadalama intonasiyası ilə) bağlanır. Həmcins zərfliləri mona növlərinə (tərzi-hərəkət, yer, zaman, səbəb və s.) və aid olduqları cümlə üzvünə görə qruplaşdırmaq olar.

Həmcins tərzi-hərəkət zərfliləri. Həmcins tərzi-hərəkət zərfliləri: a) zərflərlə, b) feli bağlama və feli bağlama tərkibli ilə, c) *ilə* qoşmalı isimlər və təyini söz birləşmələri ilə, ç) hal-vəziyyət bildirən başı sözlərin ikinci tərəf kimi işləndiyi söz birləşmələri ilə, d) *kimi* qoşması ilə işlənən söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

a) *Nədənsə, indi bu hal ona daha acınacaqlı və dəhşətli göründü* (M.İbrahimov); *Rusca, gürcüçə danışdı* (S.Rəhman); *Başladı şəhərbəşəhər, kəndbəkənd soruşub gəzməyə* ("Azərbaycan nağılları").

b) *Uşaqlar gülüşərək; Tez atılıb düşərək; Babaya əl çaldılar* (Ə.Cəmil); *Düşmüşlər gah şirin, gah acı toruna; Sevinə-sevinə, qoruna-qoruna* (M.Müfqi).

c) *Yolun düşsə əgər bizim Azərbaycana; Qarşılıq məhəb-
bətli, duzla, çörəklə; Salamlarıq gülər üzlə, açıq ürəklə*
(Ə.Cəmil); *Mələk bacı dizləri üstə oturub, kəndli qadınlara məxsus
təmkin və səliqə ilə təknədə xəmir yoğururdu* (Ə.Sadiq).

ç) *Sofi İrənpərəst ürəyi boşalmış və arxayın bir halda
onun yanından çıxdı* (M.İbrahimov).

d) *İgid var ki, dəniz kimi, dalğa kimi hey coşur; Gecə-gün-
düz ölüm ilə əlbəyaxa vuruşur* (Ə.Cəmil); *Bir an şad olmadı ürək,
məhəbbət; Ağladı gah Məcnun, gah Leyli kimi* (S.Vurğun).

Həmcins yer zərfliləri. Həmcins yer zərfliləri eyni formada, yəni bu və ya digər məkanı hal şəkilçisi və yaxud qoşmalarla işlə-nən a) isimlərlə, b) zərflərlə, c) təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunub, bitişdirmə bağlayıcıları ilə, yaxud birləşdirici fasilə və sada-lama intonasiası ilə biri-biri ilə bağlanır:

a) *Keç bu dağdan, bu arandan; Astaradan, Lənkə-
randan* (S.Vurğun).

Qeyd. Bəzən isimlər *hər, bütün* və s. təyin əvəzlilikləri, həmçinin *o, bu* işarə əvəzlilikləri ilə birlikdə həmcins yer zərfliləri olur; məs.:
*Eyni zamanda hər yerdə, hər əyalətdə, hər şəhərdə adam-
larımız olmalıdır* (M.İbrahimov); *Bir cəbhədə, bir səngərdə
gərərik sına!* (Ə.Cəmil); *Könlüm keçir Qarabağdan, gah bu
dağdan, gah o dağdan* (S.Vurğun).

b) *Düşməni qoymaqçın büsbütün geridə; Səsimiz gurladı ötədə,
bəriddə!* (M.Müfqi); *Aşağıda da, yuxarıda da heç kəs yox idi.*

c) *Bu otlardan dağ atəklərində, çay kənarlarında çox gör-
müşəm; yalnız bu alqışlardan sonra qabaqkı evlərin qapılarında,
pəncərələrində bir hərəkət oldu* (S.Rəhimov); *Ağam sabah saat
altıdan başlayaraq növbə ilə ingilis, amerikan və sonra da alman
səfərətxanalarında olacaqdır* (M.İbrahimov).

Qeyd. Biri çıxışlıq, digəri yönük hal şəkilçisi qəbul edib hərəkətin həm çıxış nöqtəsini, həm də yönəldiyi istiqaməti bildirən tərkiblərdən bir neçəsi eyni cümlə daxilində işləndikdə həmcins olur; məs.:
*Bu sözlər iki günün içində vəğzaldan şəhərə, şəhərdən şəhər-
lərə, kəndlərə, kəndlərdən evlərə, evlərdən isə hər bir
kəsin quləğine çatdı* (Mir Cəlal).

Həmcins zaman zərfliləri. Həmcins zaman zərfliləri bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsinə görə bağlanıb, əsasən feli, həmçinin ismi xəbərə aid olur və a) zaman zərfləri və zaman bildirən isimlərlə, b) feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri ilə, c) feli sifət və ya feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur:

a) *Bu gün də, sabah da səfərbər olun* (Ə.Cəmil).

b) *Yurdumuzda yaz olalı; Bülbüllər pərvaz olalı; Məc-
lislərdə saz olalı; Dildən-dilə düşdü adın* (Ə.Cəmil); *Biz ağa ilə
mübahisə eləyəndə, ağa məni maşından çölə salanda
Mister Harold qəhqəhə çəkib gülürdü* (M.İbrahimov).

c) Feli sifət və ya feli sifət tərkibləri qoşma və ya zaman bildi-rən sözlərlə birlikdə həmcins zaman zərfliləri olur ki, bəzən qoşma və zaman bildirən sözlər (axırıncıdan başqa) ixtisar olunur; məs.:

*Günəş yalnız üfüqlərə yatdığı, evlərin və ağacların
kölgəsi bütün küçələri örtüyü zaman sərin düşürdü*
(M.İbrahimov).

Həmcins zaman zərfliləri, əsasən, iki qaydada sıralanır:

a) Ümumi xarakterlisi əvvəl, get-gedə konkretləşdiriciləri isə sonra gəlir; məs.:

*Biçərə övrətin cisminin qalanından yənə tarix hicrinin min iki
yüz doxsan doqquzuncu ilində, ramazanın beşində, pənc-
şənbə günü, axşamdan üç saat keçdikdə genə bir parça
ayrılıb qopdu, haman gün oğlum Məmməd Əli anadan oldu*
(C.Məmmədquluzadə).

b) Məntiqi cəhətcə səbəb olanı və ya qabaqca vəqə olanı əvvəl, get-gedə asılı olanları və ya sonra vəqə olanları isə sonra gəlir; məs.:

*Gün əyləndən, kölgələr sallanandan, qırx səkkiz nömrəli
qatar ötəndən az sonra vəqzal yolunda yorğunluqdan ağır-
ağır addımlayan bir adam görünmüşdü* (Mir Cəlal).

Həmcins səbəb zərfliləri. Həmcins səbəb zərfliləri *-dığın-
dan...* şəkilçili feli bağlama və ya feli bağlama tərkibləri ilə, çıxışlıq hal şəkilçili isimlərlə, ikinci tərəfi *uc, üz* və sair köməkçi sözlərdən ibarət ikinci və ya üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə, *üçün* qoş-malı feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur; məs.:

*Utandığından və qorxusundan bütün bədənini soyuq bir
tər gəldi* (M.İbrahimov); *Kəndimizin ucundan, kolxozumu-
zun ucundan yoldaşlarımın, tay-taşlarımın yanında başımı yuxarı
qaldıra bilmirəm* (Ə.Vəliyev); *Belə hallarda istər-istəməz özünü*

onlarla müqayisə edir və səbirsizlik göstərdiyi, darıxdığı üçün özünü danlayır (M.İbrahimov); ...Tapdığıni da vaxtlı-vaxtında yeməmək və yatmamaq üzündən Sarin gündəngünə zəifləməyə başladı (Ə.Əbülhəsən).

Həmcins məqsəd zərfliləri. Həmcins məqsəd zərfliləri bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsi ilə (bitişdirmə bağlayıcısı və ya birləşdirici fasilə) bağlamb, *üçün, ötrü* qoşmaları və başqa köməkçi sözlərlə işlənmə məsdər və ya məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. Bu zərflilərin çox vaxt axırncısından başqa, yerdə qalanlarında *üçün, ötrü* qoşmaları və köməkçi sözlər ixtisar olunur; məs.:

Orda da sərinləmək, tənəki çəkmək üçün; Nəfəsi təngləşənlər axşam küçəyə çıxır (Ə.Cəmil); Türk qızları ancaq əfsərə getməkdən və ya firəng dilini bilməkdən ötrü və öz dilini, millətini düşünən tutmaqdan ötrü mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır (N.Nərimanov).

Digər həmcins zərflilərlər (kəmiyyət, güzəşt və s.) nisbətən az işlənir; məs.:

Həftələrcə, aylarca bu orijinal əsərin; Qarşısında dalmışlar rəssamlar dərin-dərin (H.Cavid); Şeyx Hadî. Yolçular çarəsiz qalib nəgah; İki-bir, üç-bir oldular həmrəh (H.Cavid); Sevgilin ola-ola, nişanlın dura-dura məni niyə bədbəxt eləyirsən, Əziz?! (Ə.Vəliyev).

Bir neçə üzvü həmcins olan cümlələr. Bəzən bir cümlədə nəinki bu və ya digər cümlə üzvü, hətta bir neçə cümlə üzvü həmcins olur. Beləliklə, cümlənin a) mübtədə və xəbəri, b) mübtədə və təyini, c) mübtədə və tamamlığı, ç) mübtədə və zərfliyi, d) xəbər və təyini, e) xəbər və tamamlığı, ə) xəbər və zərfliyi, f) mübtədə, xəbər və tamamlığı, j) mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyini, g) mübtədə, təyin və zərfliyi və h) bir neçə ikinci dərəcəli üzvü həmcins olur; məs.:

a) *Burda şahlar, dərabəyərlər, xanlar; Şəni-şəhrət keçirən xaqanlar; Çoxdan öz vaxtını tərək etmişdir; Göyün altında sənüb getmişdir...* (S.Vurğun).

b) *İncə, dilbər tablolar, parlaq, zəngin lövhələr; Maraqla seyrə dalmış nəzərləri cəlb eylər (H.Cavid).*

c) *Elxan. Dünyada əbədi sədəti, azadlığı, sevgiləri, birlik və qardaşlığı tərəhhümlər, sədəqələr düzəltməyəcəkdir (C.Cabbarlı).*

ç) *Fəqət səndən gen düşəndə; Ayrılıq məndən düşəndə; Saçlarıma dən düşəndə; Boğar aylar, illər məni...* (S.Vurğun).

d) *Orta boylu, boğazı nazik, qarışın, biğ yeri yenidən tərləmiş bir gənc Rəhimbəyin qarşısında dayanıb, ədəblə salam verdi, parusini kepkasını çıxarıb baş əydi (M.Hüseyn).*

e) *Gündə ipək bir dona; Bəzənərmis Mahniyar; Yanında qulluqçular; Bağçaları, bağları; Bu düzləri, dağları; At belində gəzərmis (S.Vurğun).*

ə) *İlk günlərdə arabir pıçılı ilə gileyənən fəhlələr indi heç bir şeydən çəkinmir, həm ucadan, həm də tez-tez etiraz yağdırırdılar (M.Hüseyn).*

f) *Eldar. Qılınclar, nizələr, dəmir qalxanlar; Sənəndə at çapan şahlar, xaqanlar; Şəni parçaladı, diddi ətini; Qəlbini, hissini, məhəbbətini...* (S.Vurğun).

g) *Fikri dar, qəlbi dar, acgöz, acgözdən; Hər yerdə, hər zaman təriflər güdən; Düz sən, haqq fikrin ziddinə gedən; Hər soyuq nəfəs də, hər quru səs də; Mənsəbə, şöhrətə, pula həvəs də; Ömürlük yox olur bizim ölkədə; Bir tüfeyli kimi çıxır cərgədən...* (S.Vurğun).

ğ) *Saysız-hesabsız küçələr, bir-birinin böyrünə soxulmuş uca, alçaq evlər; bir-birinə aman verməyən məşinlər və faytonlar hörümçək toru kimi onların əl-qoluna sarımb göz açmağa, harada olduqlarını müəyyən etməyə imkan vermirdi (M.İbrahimov).*

h) *Pinəçi ordları batmış, yarpaq kimi saralmış və arıqlamış Arazi və Niyazi göstərdi (M.İbrahimov).*

Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər. Ümumiləşdirici sözlər həmcins üzvlərdən əvvəl və ya sonra gələrək onlarla eyni formada çıxış edir, eyni mənə daşıyır, eyni sintaktik vəzifədə işlənir və eyni suala da cavab olur.

Ümumiləşdirici sözlər ümumi isimlərlə ifadə olunduqda bəzən həmcins üzvlərin mənasındakı növ məşumlarını ümumiləşdirərək, cins məşumunu bildirir; məs.: Sahibkarlar: *Həyat mərədən hörülmüş hasar içində idi, hasarın dibi ilə boyaboy ağaclar; nar, gilənar, gül kolları var idi (Mir Cəlal).*

Ümumiləşdirici sözlər ümumi isimlərlə ifadə olunmadıqda cins məşumuna uyğun gəlir, yalnız yekunlaşdırıcı mənaya malik olub, həmcins üzvləri nəzərə çarpdırır. Bu növ ümumiləşdirici sözlər müxtəlif vəzifələrlə ifadə olunur.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN XÜSUSİLƏŞMƏSİ

Xüsusiləşmələr cümlə üzvləri içərisində mühüm yer tutur. Dildə xüsusiləşməyən cümlə üzvləri ilə yanaşı, bir çox xüsusiləşən üzvlər də işlədirik. Cümlə üzvlərinin bir qismi xüsusi quruluş və məna ilə malik olub, cümlənin qalan qismindən intonasiya və fasiləyə görə ayrılır ki, bu cür ayrılma da xüsusiləşmə deyilir. Xüsusiləşmənin dilimizdə bir neçə tipi vardır. Ən çox nəzərə çarpan xüsusiləşmə tipi feli tərkiblərin xüsusi qrammatik şəraitə düşüb xüsusiləşməsidir.

Məlum olduğu üzrə, genişlənmiş üzvlərin bir qismi cümlənin adi mürekəb üzvü vəzifəsində işləndiyi halda, digər qismi xüsusiləşmiş üzv vəzifəsi daşıyır. Feli sifət tərkibi adi halda təyin, substantivləşdikdə xüsusiləşməyən mübtədə, tamamlıq vəzifələrində işlənir; feli sifət tərkibi zərf və qoşma ilə idarə əlaqəsi ilə birləşib, cümlənin qalan hissəsindən mənaca, intonasiyaya görə ayrılı və xüsusiləşə bilər. Feli isim tərkibi mübtədə, tamamlıq vəzifəsində işləndikdə, xüsusiləşmir. Qoşma (və ya az da olsa isim-qoşma) ilə işləndikdə cümlənin qalan hissəsindən mənə və intonasiyaya ayrılırsa, xüsusiləşir. Feli bağlama tərkibləri də (bunlar, adətən, qoşma qəbul etmir) cümlənin o biri qismindən mənaca ayrılırsa, onlar da xüsusiləşir. Bütün bunları nəzərə aldıqda, feli tərkiblərdən ibarət olan geniş üzvlər iki xarakterdə olur: a) xüsusiləşməyən geniş üzvlər, b) xüsusiləşən geniş üzvlər. Xüsusiləşən geniş üzvlərin müxtəlif ifadə formaları vardır.

1. a) Feli sifət tərkibli qoşma, qoşmalamaşmaq üzrə olan isim və ya zərflə idarə olunduqda mənə və quruluş etibarilə xüsusi konstruksiyaya əmələ gəlir. Belə konstruksiyalar bilavasitə feli xəbərlə yanaşı işlənmədikdə (yəni aralarında başqa sözlər işləndikdə) cümlənin qalan qismindən ayrılır və xüsusiləşmiş zərflik (zaman, tərz-i-hərəkət, qarşılaşdırma) vəzifəsi daşıyır; məs.:

Bəysonuncu arvadı ilə haqq-hesabını kəsəndən sonra, öz kəndlərindən evləyə bilməyəcəyini başa düşüb, birbaşa yuxarı dağ kəndlərinə keçmiş və orada Mələyi görüb elçi düşmüşdü (İ.Şıxlı); Bir neçə gün də öz yatağında istirahət edəndən sonra Züleyxa ayağa qalxdı (S.Rəhimov); Siz ey Avropanın cahangirləri; Tərixin məhvəri dönəndən bəri; Quldur paltarına büründünüz siz; Budur ölümünüz, acizliyiniz (S.Vurğun); Göyün üzünü qara bulud alan kimi, bəzi xəstələrə mənsi təsir göstərir; Polad hər vaxt narahat olduğu zamanlar etdiyi kimi, indi də

o yan-bu yana gözünmək istədi (S.Rüstəm); Mehri... ürək sıxan hər şeyi unudu, əbədi səadətə qovuşmuş kimi, qalbi, vücu, əsəbləri mən kimi yumşalıb rahat oldu (Mir Cəlal); Hümmət yarı yarış şərhlərinin ayrı-ayrı maddələrini izah edən zaman, Kərim Sadıqın ayağını basaraq ehməlcə deyirdi... (Ə.Vəliyev); 48 yaşını aldığı halda, saçlarında bir dənə də ağ tük yox idi (İ.Əfəndiyev).

Belə tərkiblər birbaşa xəbərə yanaşırsa, yəni arada başqa sözlər işlənmirsə, xüsusiləşmə baş verməz. "Əsgər tufəngi uzandığı halda doldurdu" cümləsində *halda* sözü ilə *doldurdu* sözü arasında nə fasilə var, nə də xüsusiləşmə. Bunlar arasında qarşılaşdırma mənası da yoxdur.

b) Feli bağlama tərkibləri bilavasitə feli xəbərə yanaşıqda xüsusiləşmə üçün şərait olmur. Elə ki feli bağlama tərkibi ilə cümlənin feli xəbəri arasında digər sözlər də iştirak edir, onda feli bağlama tərkibinin qalan hissədən ayrılması (xüsusiləşməsi) üçün şərait yaramır. Beləliklə, xüsusiləşmiş zaman, qarşılaşdırma zərflikləri əmələ gəlir; məs.:

Üç həftə əvvəl Mehriban bütün fəlakətlərinə bu adamın səbəb olduğunu söylədikdə, Salim o adamla xüsusi surətdə görüşmüşdü (S.Hüseyn); Qızlar hər dəfə vəri başa vurduqda, görülən işə baxdıqda, şahənin bir hissəsinin çox qəşəng təmizləndiyini görürdülər (Ə.Vəliyev); Atanla atamı deyincə, özünü özümü (Atalar sözü); Mələk əlləri titrəyə-titrəyə iri mis parçığı qabağa uzadanda, Cahandar ağa gəlinin bilayından yapıb, bir göz qırpmında onu atın qucağına almışdı (İ.Şıxlı); Fərman müəllimin hekayəsini dinlərkən, həmin oğlana öz doğma qardaşı kimi ürəyi yanımsdı (Ə.Sadıq).

Xüsusi bir qrup xüsusiləşən tərkiblər vardır ki, onlar əlaqədar olaraq, fərqli olaraq, asılı olaraq, əksinə olaraq, yanaşı olaraq, müvafiq olaraq sözləri ilə təşkil olunur və cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliliyi vəzifəsi daşıyır; məs.:

Hər gün telefonla ən azı iki dəfə Qüdrətlə danışır, təkrar mənsi cavab aldığı, adi vaxtlardan fərqli olaraq, narazı halda pıçıldayır, ucadan ah-ıfələyirdi (M.Hüseyn); Sübhənverdizadə keçəngünkü ağlamağının əksinə olaraq, "Hər saniyənin bir hökmü var" deyirdi (S.Rəhimov); Mingəçevirlilər, işin vəziyyətinədən asılı olaraq, hər neçə aydan bir köhnə idarə binasını sökərək, əvəzinə başqa bir təpənin üstündə yeni bina tikirdilər (Ə.Sadıq).

c) Məsədər tərkibi qoşma (və ya az miqdarda isim+qoşma) qəbul edərək, cümlənin feli xəbərindən aralıda yerləşir, intonasıya və fasilə ilə cümlənin qalan hissəsindən müəyyən qədər ayrılır və xüsusiləşmiş səbəb, məqsəd, qarşılaşdırma mənalı zərflilər kimi formalaşır; məs.:

Aşağıdan yenidən başlamaq əvəzinə, ulduzunu gözə soxa-soxa, "həqiqət" axtarmağa başlayıb (B.Bayramov); *Ona ürək-dirək vermək yerinə bir az da ürəyini sıxıblar* ("Koroğlu" dastanı); *Bunun qarşısını almaq məqsədi ilə Qara Kərəm oğlu ayağa durdu* (M.İbrahimov); *Rüstəm Cəfərin zəif damarından tutmaqla birdəfəlik onu kiritmək istədi* (M.İbrahimov); *Keçən il maya dəyərinin aşağı salınması sayəsində sovxozun fəhlələri xeyli miqdarda mükafat da almışlar*;

Elə xüsusiyyətlər vardır ki, bu məsələdə həm feli sifət, həm də feli isim (məsədər) tərkiblərinə eyni dərəcədə aiddir. Məs.: *baxmayaraq*¹ sözü ilə feli sifət tərkiblərindən də, məsədər tərkiblərindən də qarşılaşdırma mənalı xüsusiləşmiş zərflilər əmələ gəlir; məs.:

Nizami xalqların həyatına hamıdan artıq tanış olduğuna baxmayaraq, Püsəran kəndində təsadüf etdiyi həyatı heç bir xalqın tarixində oxumamışdı (M.S.Ordubadi); *Kazım Sonadan yaşca böyük olduğuna baxmayaraq, çox zaman onun dediklərini anlamaz, gözünü döyüb durardı* (M.İbrahimov); *Eyvaz kişi tamam islandıqına və başdan ayağa su içində olduğuna baxmayaraq, özünü yenidən çaya vurub, o taya keçənlərə kömək edirdi* (Ə.Vəliyev); *Yaşının az olmasına baxmayaraq, inək sağır, paltar yuyur, birləfəssə kəndin kənarındakı dərədən dörd-beş sahəng bulaq suyu gətirirdi* (İ.Şıxlı); *Onların nazik geyimlərinə baxmayaraq, heç kim saxtadan şikayət etmirdi* (S.Qədirzadə).

Bələ tərkiblərdə feli sifət və məsədərin ixtisara düşməsi nəticəsində yeni bir forma da əmələ gəlir. *Baxmayaraq* sözü ismə birləşir. Nəticədə yaranan monolit bir söz birləşməsi və məna bütövlüyü cümlə daxilində seçilir və yenə də xüsusiləşmiş qarşılaşdırma mənalı zərflilər əmələ gəlir; məs.: *Səlcuq şahzadələri dövlətin süqutuna baxmayaraq, Kirmanda, İraqda, hətta Misirdə belə*

¹ *Baxmayaraq* sözü öz müstəqim mənasından başqa, əlavə bir keyfiyyət də qazana bilər. O, feli bağlama mənasını saxlamaqla bərabər, eyni zamanda qoşma keyfiyyəti də qazandır.

hökumət düzəltməyə başlayıblar (M.S.Ordubadi); *Yaşının çoxluğu və görkəminin sadəliyinə baxmayaraq, o çox söhbətçil və zarafətçil bir adam idi* (Ə.Nəzərli); *Bu iki gündə Firidunun bütün səylərinə baxmayaraq, Musa kişinin ruhi aləmində bir sakitlik əmələ gəlmədi* (M.İbrahimov); *Fərmanın dəvətinə baxmayaraq, müəllim gəlməmişdi* (Ə.Sadıq); *Ata-anası tərəfindən verilən cəzaya baxmayaraq, Xosrov yenə də inadında davam edirdi* (A.Şaiq).

II. a) İsmi birləşmələr *başqa, savayı, qeyri, əlavə* sözləri ilə idarə əlaqəsinə əsasən birləşir, həmin birləşmənin cümlənin qalan hissəsi ilə qrammatik əlaqəsi zəifləyir və beləliklə, xüsusiləşmə baş verir; məs.:

Onun 60 yaşlı anasından başqa, heç bir kəsi yox idi (H.Nəzərli); *Həmişəki yerində oturmuş Pəri nənədən başqa, ailə üzvlərinin hamısı ayaq üstündə yasavullarla üz-üzə dayanmışdı* (M.Hüseyn); *Bu kislərdə yemək şeylərindən başqa, hər ehtimala qarşı qazmaya lazım olacaq reagentlər, xırda alətlər, baltalar və s. də vardı* (M.İbrahimov); *Əgər belə olarsa, Namazqulunun Zülmət dəstəsinə qoşulmaqdan savayı, daha ayrı bir yolu qalmırdı* (S.Rəhimov); *Ədhəmin başına həmişəkindən əlavə, bir dəstə adamın toplandığını görüb, "sınıq düşməmək üçün" ayaq saxladı* (B.Bayramov).

Başqa sözü idarəedici vəziyyətdə olmasa, xüsusiləşmə əmələ gətirməz:

Siz bunun hələ başqa oyunlarını görməmişsiniz (İ.Əfəndiyev).

Burada xüsusiləşmə baş vermir.

Başqa, savayı, əlavə, qeyri sözləri ilə əmələ gələn bu xüsusiləşmə tipinin aşağıdakı məna variantları vardır:

1. Xüsusiləşmiş üzvün əşyası ilə cümlənin yerdə qalan hissəsindəki əşya eyni cinsli olur. Cümlənin təsdiq xəbəri hər ikisinin varlığını iqrar edir, yəni ikinci haqqında söylənilən müsbət fikir, xüsusiləşməsi həmcins üzvə də aid olur; məs.:

İbrahim çox təsərrüfatçı olmaqdan başqa, çox da müşahidəçi idi (S.Rəhman); *Ağalar və bəylərdən başqa, Şahməmməd və Xanməmməd də burada idi* (Y.V.Çəmənçöminli).

2. Xüsusiləşmiş üzvün əşyası (bu, n ö v. adlandırılı bilər) cümlənin yerdə qalan hissəsindəki daha böyük əşyanın (cinsin) bir hissəsini təşkil edir. Ona görə daha böyük əşya (o, adətən *hamı, hər*

kəs, hər şey, bütün+cəm halda olan, yaxud topluluq bildirən bir isimlə ifadə olunur haqqında söylənən fikir xüsusiləşmiş üzvə aid olmur; başqa sözlə desək, xüsusiləşmiş üzv daha böyük əşya barədə deyilən fikirdən kənar qalır. Deməli, xüsusiləşmiş üzv *istisna edilən* səciyyəsinə malik olur. Belə cümlələrdə xüsusinin ümumiyyə, hissənin bütövlə əks münasibəti ifadə olunur; məs.:

Hamı başa düşəcək, o bədbəxtdən başqa (Ə.Vəliyev); *Demək lazımdır ki, bir yığın mürid və mövhumatçılardan başqa, Xarabət məhəlləsi ətrafında yığılan xalq onun dostu idi* (M.S.Ordubadi).

3. Cümlənin yerdə qalan qismi inkar aspektində olarsa, xüsusiləşmiş üzvün əşyası haqqında müsbət fikir hasil olur ki, o da həmin əşya ilə məhdudlaşır; məs.:

Şirin-şirin yatan kəndlilərin xorultusundan başqa, bir səs eşidilmirdi (M.İbrahimov); *Sənəmdən başqa, Çiçəkdən başqa, partkom Əsbətdən başqa, işləyən bir qız xeylağı, arvad xeylağı yoxdur* (Ə.Əbülhəsən); *Lazım gəlsə, öz idarəmi də, evimi də kəmxana ələyəcəyəm, onun üçün mənə heç zad deməzlər, sağ oldan başqa* (B.Bayramov).

Beləliklə, *başqa* sözü ilə xüsusiləşən üzvün birinci qrupunda aid olma, ikincisində istisna edilmə, üçüncüsündə isə məhdudlaşma xüsusiyyəti vardır.

b) İsmi birləşmələr *ikən* qoşması ilə birləşərək, zaman və qarşılaşdırma mənalı xüsusiləşmiş zərflilər əmələ gətirir; məs.:

Gün günorta yerinə qalxmaq üzrə ikən, kəndin yuxarı başından bir dəstə atının çal-qamçı gəldiyi göründü (S.Rəhimov); *Xanpəri bu fikirlərin əlində dəstgir ikən divar saatı on ikini vurdu* (Ə.Vəliyev); *Buna görə də "beş" xəyalında ikən, "dörd" aldım... Birimiz bu qədər dərd içində ikən, nədən digərimiz elə gülür?* (İ.Əfəndiyev); *O gözəllik pərisinin minlərlə pərəstişkarı varkən, mənə nə üçün sevsin?* (A.Şaiq).

III. Sözlərin və söz birləşmələrinin əvəlinə gələrək, qüvvətləndirən, seçib qeyd edən *xüsusən, ələlxüsus, hətta, o cümlədən, özü də, illah* da sözləri vasitəsilə müxtəlif cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi əmələ gəlir; məs.:

Böyük bir ordunu məmləkətə gətirmək, xüsusən əkin və biçin zamanı xalqın tarlalarını basdırmaq – məmləkəti böyük bir aqlıq fəlakətinə sala bilər (M.S.Ordubadi); *Siz alimsiniz, özünüz yaxşı bilirsiniz, Şərqa, xüsusən İran kimi böyük bir məmləkətə elm və mədəniyyəti verən, islamdan da qabaq bu yerlərdə*

yaşayan babalarımız olmuşdur (M.S.Ordubadi); *Biçərə Mənsur bu altı ayda, ələlxüsus bu bir neçə gündə divanə kimi olmuş, hər gün ağacın dibində oturub canyandırıcı nalələrlə ağlayırdı* (C.Cabbarlı); *İllərdən bəri hamıdan, hətta yaxın qohumlarından belə gizli saxladığı sirrini müəllimdən də gizlətmək istədi* (A.Şaiq); *Xanpəri Gözəlin dinib-danışmadığına, cavab vermədiyinə, hətta qımıldanmadığına təəccüb elədi* (Ə.Vəliyev); *Güldəstə xeyli danışdı, hətta əsəbiləşdi də* (Ə.Vəliyev); *Yaşlıları, o cümlədən Kərim dayı da Yunis kişiyyə öyüd verərdilər* (İ.Hüseynov); *Elə bu məsələ də əqli kəsəlin hər kəsi, o cümlədən qayğı çəkən raykom katiblərindən birisi olan Tahir Dəmirovu da çox bərk düşündürdü* (S.Rəhimov); *Heç mümkün deyildi ki, Xəlilov kimi bir professor, özü də mükəmməl təhsil almış bir adam, respublikanın taleyini bir adamın iradəsindən asılı hesab eləsin...* (M.Hüseyn); *Bir adam ki belə tərtemiz, özü də qönçədən qovacağam, ələlxüsus da ki, bu müftəxor maymaq Fərmanı* (S.Rəhimov); *Burada Reynqarten üçün artıq hörmət göstərilirdi, xüsusən qulluqçular tərəfindən* (C.Məmmədquluzadə).

IV. Sözlərin adı düzülüş qaydası dəyişilərək, müəyyən cümlə üzvü xəbərdən sonraya keçib, qoşulma əlaqəsi ilə cümləyə bağlanmış olur. Bu yolla müxtəlif cümlə üzvü xüsusiləşir; məs.:

a) *Həkim mənzilindən çox razıdır, ələlxüsus arvadı* (N.Vəzirov); *O vicdanıma and olsun ki, bir daha pintlilik eləməmiş, iti məsciddən qovan kimi, sizi bu küçədən qovacağam, ələlxüsus da ki, bu müftəxor maymaq Fərmanı* (S.Rəhimov); *Burada Reynqarten üçün artıq hörmət göstərilirdi, xüsusən qulluqçular tərəfindən* (C.Məmmədquluzadə).

b) *Hamı deyir: arvadlar, qızlar, kişilər, hətta balaca uşaqlar da* (M.F.Axundzadə); *Siz isə ancaq bir tülküünüz, həm də qorxaq bir tülkü* (C.Cabbarlı).

c) *Bu arvad hamı ilə görüşür, bir məndən başqa* (M.İbrahimov); *Nə deyirəm, qurban, elə İranda da eşşək üstündə hər şey satmaq olar, bir məsciddən və hamamdan başqa* (Ə.Məmmədcanlı).

ç) *Öz insanlıq haqqını almaqçın zaman-zaman, Çıxdı döyüş yoluna Fəhlə – əməkçi insan...*

(R.Rza)

d) *Bu gəbələr ağanın halal xoşu olsun, öz anasının südü kimi* (Ə. Abasov); *Saç-saqal ağarıb, az qalıb bel də bükülsün, bircə o uşaqların dərđini çəkməkdən...* (M. İbrahimov); *Salman. Şərabi ortalığa gətirirlər qarını doldurmaq üçün yox, ürək açmaq üçün* (M. İbrahimov).

V. Xüsusişmə omələ gətirən səbəblərdən biri də cümlədə əsas üzvdən fasilə və intonasiya ilə ayrılan əlavələrin işlənməsidir ("Əlavələr" bölməsinə bax).

Misallar:

*Sinəmdə dil açıb danışdı ilham
Ömrümdə ən aziz bir gün olaydı –
Mənim Aybənizim, mənim qız balam
Hünərdə, namusda Aygün olaydı.*

(S. Vurgun).

Bizim uşaqlar – Tapdıqla Qələndər səhər burada məna məlumat veriblər (Ə. Əbülhəsən); *Bu gün iyunun 22-də, yəni müharibənin bir ili tamam olan gündə düşmən şəhəri hökmən almaq istəyirdi* (Ə. Əbülhəsən).

Bütün cümlə üzvləri eyni dərəcədə xüsusişmir. Bunlardan bəzilərinin xüsusişməsinə tez-tez, bəzilərininkinə isə gec-gec rast gəlirik. Ən az hallarda xüsusişən xəbər, mübtədə və təyindir. Ən çox xüsusişən isə zərfliklər və tamamlıqlardır. Bunlardan başqa, əlavələr də xüsusişir.

Xəbərlər daha çox əlavələr şəklində xüsusişir:

Sənin kimi rəncbərin əsil cəbhəsi buradır – kənddir (MİR Cəlil); *...Ancaq onu da bilin ki, bura "xaraba" sözünə qətiyyənlə layiq olmayan sağlamlıq ocağıdır, minlərlə insana yenidən həyat verən şafaxanadır* (Q. Xəlilov).

Həmcins üzv şəklində işlənen mübtədələrdən və tamamlıqlardan biri *xüsusişən, əlavəxüsusişən, hətta, o cümlədən* və bu tipli sözlər vasitəsilə xüsusişir; məs.:

Kəllə otaq kənar adamdan boşaldıldıktan sonra qonşu otaqlardan birinin qapısı açıldı. İbrahim xan, Yaqif, Məmmədhasan ağa,

Məlikşahnəzərin gənc oğlu Cəmşid, xan zadələr, o cümlədən Məmməd bəy içəri daxil oldu (Y. V. Çəmənzəminli); *Rüstəm kişi rayonun adlı-sanlı adamlarını, hətta rəhbərlərini də toya yığmaq, böyük süfrə açmaq, karvan kimi daldala düzülən "pobeda"larda gəlin gətirmək istəyirdi* (M. İbrahimov).

Təyin daha az xüsusişir, çünki dilimizdə, adətən, təyin təyindənəndən ayrı düşünülür. Bununla belə ədəbi dildə cümlədə əlavə şərait yaranır ki, təyinin xüsusişməsi mümkün olmur; məs.:

İndi bir yarım, üç tonluq maşın deyil, beş, səkkiz və hətta on tonluq maşınlar dalbadal gəlirdi (M. Süleymanov).

Cümlənin xüsusişmiş üzvlərində, xüsusən fəli tərkibliyə olan xüsusişmələrdə belə bir hal nəzərə çarpır ki, bu da onların məzmunca tabeli mürəkkəb cümləyə ekvivalent olmasıdır. Yəni eyni məzmunu xüsusişmiş üzvü olan sadə cümlə ilə də, tabeli mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olur.

1) *Siz özünü yaxın qohum olduğunuz halda, mən sizin işinizə necə qarışa bilərdim?*

2) *Yaşının altmışdan keçməsinə baxmayaraq, gözləri yaxşı görürdü* (İ. Əfəndiyev).

3) *İcrayyə komitəsi sədri Kamilov təkid edə-edə, müstəntiq Murtuzov bu otağa köçməmişdi* (S. Rəhimov).

4) *Onlar partiya və hökumətə sədaqətlə xidmət etdikləri kimi, dövlət mükafatlarının müqabilində daha can-dildən işləməyə çalışırlar* (Ə. Vəliyev).

Xüsusişmə vasitəsilə ifadə olunan bu fikirləri həmin cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə variantı ilə sıra nömrələrinə müvafiq şəkildə belə ifadə edə bilərik:

1) *Bir halda ki siz özünü yaxın qohumsunuz, mən sizin işinizə necə qarışa bilərdim? Ya da: Madam ki siz özünü yaxın qohumsunuz, mən sizin işinizə necə qarışa bilərdim?*

2) *Hərçənd yaşı altmışı keçmişdi, amma gözləri yaxşı görürdü. Ya da: Yaşı altmışı keçmişdizə də, gözləri yaxşı görürdü.*

3) *İcrayyə komitəsi sədri Kamilov təkid etsə də, müstəntiq Murtuzov bu otağa köçməmişdi. Ya da: Hərçənd icrayyə komitəsi sədri Kamilov təkid edirdi, müstəntiq Murtuzov yəni də bu otağa köçməmişdi.*

4) *Onlar necə ki partiya və hökumətə sədaqətlə xidmət edirdilər, eləcə də dövlət mükafatlarının müqabilində daha can-dildən işləməyə çalışırdılar.*

Bu ifadə formalarının müxtəlifliyi onların sadə və mürəkkəb cümlə kimi müəyyənələnməsini təmin edir. Bu iki cümlə formasının məzmun eyniliyi (ya da yaxınlığı) onların eyni cümlə tipi sayılmasına əsas vermir. V.V.Vinoqradovun dediyi kimi, "Cümlənin konkret məzmunu qrammatik tədqiqat obyektinə ola bilməz. Qrammatika yalnız hər hansı bir ümumxalq dilinə məxsus olan cümlənin quruluşunu, cümlələrin tipik formalarını öyrənir". Bu cür xüsusiləşmiş üzvləri yanlış olaraq, budaq cümləyə bərabər tutan dilçilər xüsusiləşmiş üzvləri yarımpredikativ konstruksiyalar adlandırırlar. Halbuki bunlarda heç bir predikativ əlamət yoxdur.

Elə konstruksiyalar vardır ki, orada xüsusiləşmə könüllüdür (fakultativdir); yəni müəyyən bir konstruksiyanı məqsəd və intonasıyadan asılı olaraq, xüsusiləşdirərsən də, xüsusiləşdirməzsən də. Məs.: *Bizim Əhməd oğlu Kamal Həmidov yarışda birincilik qazandı.*

Bu cümlədə *Kamal Həmidov* sözlərini intonasiya və fasilə vasitəsilə xüsusiləşdirmək olar. Yəni belə: *Bizim Əhməd oğlu, Kamal Həmidov, yarışda birincilik qazandı.*

Bu cümlələr arasında fərq ondadır ki, birinci halda cümlədə təyin vəzifəsində işləən *bizim Əhməd oğlu* sözləri sonrakı halda mübtədə kimi müəyyənəlməyə başlayır. Əgər bunların sırası dəyişilərsə, xüsusiləşmədəki könüllülük aradan qalxar və xüsusiləşmə zəruri şəkildə alar:

Kamal Həmidov, bizim Əhməd oğlu, yarışda birincilik qazandı. Burada *Bizim Əhməd oğlu* birləşməsi zəruri olaraq xüsusiləşir.

Müasir Azərbaycan dilində əlavələr mühüm yer tutur. Əlavələr özündən əvvəlki üzvün daha aydın, daha dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir. Onlar hansı üzvə aid olursa, həmin üzvün də vəzifəsini daşıyır; yəni mübtədanın yanında əlavə mübtədə, xəbərin yanında əlavə xəbər, tamamlığın yanında əlavə tamamlıq və s. kimi işləyir. Buna görə də əlavə xüsusi bir cümlə üzvü kimi özünü göstərə bilmir və "altıncı bir cümlə üzvü" kimi cümlə üzvləri sırasına daxil edilmir.

Əlavələrin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyil. Bunlardan bir qrupu izah edib aydınlaşdırdığı sözdən fasilə və intonasiyaca ayrıldığı halda digər qrupu ayrılır. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) xüsusiləşən əlavələr;
- 2) xüsusiləşməyən əlavələr.

1. Xüsusiləşən əlavələrdən əvvəl fasilə etmək zəruridir. Eyni zamanda onlardan qabaq yəni bağlayıcısının işlədilməsi mümkündür.

Xüsusiləşən əlavələrin başlıca xüsusiyyətlərindən biri budur ki, həmin əlavələr izahedici sözlər hesabına genişlənməyə bilər:

Əsrimizin böyük tikintilərini – dünyanın ən nəhəng misilsiz tikintilərini ən qısa müddətdə başa çatdıran əmək adamlarının qüdrəti ilə Xəzər dənizindəki şəhər də böyüyüb inkişaf edəcəkdir. (Ə.Əsgərov).

Bu misaldə *dünyanın ən nəhəng misilsiz tikintilərini* birləşməsi əlavədir. Burada əsas üzvdən başqa, izahedici sözlər də vardır. Belə əlavələr xüsusiləşən əlavələr sayılır.

Bu tipli əlavələr əlavəli üzvlə eyni qrammatik formada olur. Əlavəli üzv ismin hansı halındadırsa, əlavənin də əsas üzvü ismin eyni halında olur:

Adama elə gəlirdi ki, bunlar – indiyəcən aralarında maneələr, məsafələr olan istəklilər artıq heç vaxt bir-birindən ayrılmayacaqlar (MİR CƏLAL); *Külək çöllərdən qalxan tüstü və dumanı cənuba – Səlyan və Lənkəran tərəfə qovub aparırdı* (M.İBRAHİMOV); *Onu – boya-başaya çatdırdığı igid balasını bağrına basmaqla bütün intizar və nigaranlıqları unudu* (MİR CƏLAL); *Məşələrdə – xəlvət guşələrdə, uzaq arxadan axıyub gələn əhali bizi – döyüşdən çıxmış əsgərləri ziyarət etməmiş öz xanımına*

yaxın getmirdi (Mir Cəlal); *Lakin birçə an sonra evvanda söhbət tamam başqa şeydən – mədəni tövlədən gədirdi* (İ.Hüseynov).

Əlavəli üzvlə əlavə hal, kömiyyət və çox vaxt da şəxsə görə uzlaşmalıdır.

Xüsiləşən əlavələrin bəziləri ya bir sözdən, ya da cümlənin bir mürəkkəb üzvünü təşkil edən söz birləşmələrindən ibarət olur; məs.:
Biz, manqalara uyaraq, əsas hələləni – briqadani unutmuşuq (Ə.Vəliyev); *Bunları – fūqərə balalarını ata kimi böyüdəcəyik* (Mir Cəlal); *Ülfət, oğlunun bir qızla – Məşədi İbrahimin qızı ilə gəzdiniyi bilirdisə də, açıb ağırtmırdı* (Mir Cəlal).

Bu tipli əlavələrin bir qismi, yəni I və II şəxs əvəzliliklərinin əlavələri, əlavəsi olduqları üzvlə kömiyyətə və isim halına görə uzlaşır, şəxsə görə isə uzlaşmır. Bu cür əlavələr cümlədə mübtəda olduqda, o biri əlavələrdən fərqlənirlər. Fərq ondadır ki, onlar qrammatik cəhətdən cümlə ilə bağlı olmayan sözlərin xüsusiyyətini alır və cümlənin xəbəri ilə uzlaşmır. Elə bu xüsusiyyətə görə də əlavələr bəhsi köhnə qrammatika kitablarında bir müddət qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (xitab, ara söz və nidalar) sırasında verilmiş və onlardakı durğu işarələri o zamandan indiyə qədər xitab və ara sözlərdəki durğu işarələri kimi işlədilir. İndi də yazı yazanlar, *Biz tələbələr əla oxumağa söz vermişik* cümləsində *tələbələr* sözünün hər iki tərəfində vergül qoyurlar. Bu o zamandan qalma “ənənədir”.

Xüsiləşən əlavələrin böyük əksəriyyəti əlavəsi olduğu üzvü əvəz edə bilər və cümlə pozulmur. Bir qismi isə bir-birini əvəz edə bilmir, əvəz etdikdə cümlə pozulur. Əlavə söz mübtəda olduqda, əgər əsas üzvlə əlavə arasında həm şəxsə, həm kömiyyətə, həm də isim halına görə uzlaşma varsa, belə əlavə – izah etdiyi üzvü əvəz edə bilər. Bunlardan biri (xüsiləşən şəxsə və ismin halına görə uzlaşmadan biri) olmadıqda, əlavə özündən əvvəlki üzvü əvəz edə bilməz.

Xüsiləşən əlavələrdə əlavə ilə əlavəli üzv arasında durğu, fasilə olur.

Cümlədə əlavə əlavəli üzvdən asılı vəziyyətdə olur. Bu asılılıq özünü aşağıdakı xüsusiyyətlərdə göstərir:

Birincisi, əlavəsi olan cümlə üzvünü atsaq, əlavə öz keyfiyyətini – əlavə olmaq keyfiyyətini itirir.

İkincisi, əlavə öz xarakterindən asılı olaraq, aid olduğu cümlə üzvü ilə şəxsə, kömiyyətə və isim halına görə uzlaşmalıdır.

Üçüncüsü, əlavəni asılı olduğu cümlə üzvündən ayırdıqda nə əlavə, nə də cümlə üzvü təklikdə əvvəlki mənanı ifadə edə bilməz.

Doğrudur, cümlənin düzgünlüyü pozulmaz, amma əvvəlki məna dolğunluğu, məna genişliyi pozular və cümlənin təsir qüvvəsi azalar.

Dördüncüsü, əlavə asılı olduğu cümlə üzvünə *yəni*, *yaxud* (*yəni* mənasında) sözləri, intonasiya ilə bağlanır.

Cümlə üzvünü nəzərə almadıqda, deməli, cümlə *yəni*, *yaxud* sözləri ilə başlanmalıdır. Onda da anlaşılmaqlıq, mənasızlıq meydana çıxar. Əslində bu sözlər ona görə işlənir ki, özündən əvvəlki cümlə üzvünü izah etsin, onu konkretləşdirsin. Deməli, bu sözlərdən əvvəl müəyyən bir izah olunması, konkretləşdirilməsi cümlə üzvü olmalıdır. Bu da əlavənin asılı vəziyyətinə bir sübutdur.

Bu yuxarıdakı səbəblərə əsasən, demək olar ki, əlavə müstəqil cümlə üzvü deyildir. O, məna etibarilə və cümlədə tutduğu yerə görə aid olduğu cümlə üzvündən asılıdır. Ona görə də bir cümlədə mübtədanın, o birində xəbərin, üçüncüsündə tamamlığın, dördüncüsündə zərflinin yanında işlənilib, onları konkretləşdirir.

Xüsiləşən əlavələrin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar əlavəli üzvlə eyni söhbət hədəfinin müxtəlif ifadələri kimi meydana çıxır. Buna görə də cümlə üzvü ilə əlavə bəzən tamamilə, bəzən də təqribən eyni əşyanın müxtəlif şəkildə ifadələri olur.

Bütün bunlara əsasən xüsiləşmiş əlavələrə belə tərif verə bilərik:

Asılı olduğu cümlə üzvündən sonra gəlib, onun qrammatik əlamətlərini dəyişən, ifadə etdiyi məzmunu konkretləşdirən və izah edən, ondan xüsusi fasilə ilə ayrılan üzvə xüsiləşmiş əlavə deyilir.

2. Xüsiləşməyən əlavələr əsas üzvdən fasilə ilə ayrılır. Bunların aşağıdakı tipləri vardır:

a) Şəxs əvəzliliklərinin yanında gəlib, ondan intonasiya vasitəsilə ayrılmayan əlavələr xüsiləşməyən əlavələrdəndir:

El adətində var ki, sən – Güllöyşə, ərsiz-ailəsiz qalıb, saçını ağardıb qarıyasan? (B.Bayramov); *Biz – tələbələr onlara yardım etmək məqsədi ilə pul toplamışıq...* (İ.Şıxlı); *Şəxsən mən – Qəşəm bu xarabalığa ziddəm, gözəllik tərəfdarıyam* (S.Rəhimov).

Burada əlavələr izah etdikləri sözlərlə (əvəzliliklərlə) əlavə birləşməsi təşkil edir. Əvəzliliklərdən sonra no fasilə etmək lazım gəlir, nə də *yəni* bağlayıcısını işlətmək mümkün olur.

b) İsimlərdən sonraya keçən təyinlər əlavəyə çevrilir; məs.:

Xəlil yüzbaşı hamısını dustaq edir (M.F.Axundzadə); *O zaman mən, mən, mən bədbəxt o qədər məğrur oldum ki, əhdimi sındırdım, onu yandırdım* (C.Cabbarlı).

Bu cümlələrdə *yüzbaşı və bədbəxt* sözləri xüsusiləşməyən əlavə kimi işlənmişdir.

c) Dilimizdə yaxın zamanda əmələ gəlib, özündən əvvəlki sözü konkretləşdirən əlavələr. Bu əlavələr birləşmə təşkil edir. Bu birləşməyə iki ümumi isim daxil olur, hər ikisi bir əşyanı ifadə etmək üçün işlənir.

Bu tipli əlavələrə aid aşağıdakı misalları göstərə bilərik:

Mənim şüclüğümü, qaynar təbiətimi, bəzən ədəb-ərkan qəlibinə sığmayan açıqlığıma bəyanən, könlümə, ürəyimə olan mühəndis-geoloq Camalın məhəbbətini mənim qəlbimdən heç bir qüvvə sıxışdırma bilməzdi (B. Bayramov); *Kolkoxların yeni suvarma sistemində keçmələri üçün lazımı tədbirlər görülmüş, yeni suvarma-meliorasiya qurğuları yaradılmışdır; Usta Yunis Rəşidov yoldaşın rəis olduğu komsomolçu-gənclər sahəsinin kollektivi də yarışda irəlidi*. Lakin bu birləşməni, yəni əlavə birləşməsinə defisli yazılan və iki isimdən təşkil olunan qoşa sözlərdən fərqləndirmək lazımdır. Bu fərqi izah etmək üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət edək:

1) *Bir neçə rayonda muzey-sərgilər təşkil edilmişdir.*

2) *Ata-analar öz uşaqlarının tərbiyəsi qeydinə qalmadırlar.*

Bu cümlələrdə olan *muzey-sərgilər* və *ata-analar* birləşmələri sanki bir-birinin eynidir. Lakin bunlar arasında mühüm fərqlər var. Çünki *muzey-sərgilər* birləşməsində olan *muzey* və *sərgi* sözləri bir hədəfdə birləşir. *Ata* və *ana* sözləri isə iki ayrı-ayrı hədəfləri ifadə edir. Deməli, birincinin bir əşyası, ikincinin isə iki əşyası vardır. Başqa cür deməli olsaq, eyni şey həm muzeydir, həm də sərgi. *Ata-ana* dedikdə isə iki adam nəzərə çarpır (*ata* və *ana*).

Əlavə birləşməsi mürəkkəb söz vəziyyətində olduğuna görə, həm ayrıca bir cümlə üzvü kimi, həm də II və III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir:

1) *İnstitut bu il 50 nəfər mühəndis-geoloq buraxacaqdır;*

2) *35 nömrəli fəhlə-gənclər məktəbində 200 nəfər gənc fəhlə istehsalatdan ayrılmağa qərar təhsil alır.*

Bu cümlələrdən birincisində *mühəndis-geoloq* birləşməsi tamamlıq, ikincisində *fəhlə-gənclər* birləşməsi II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənmişdir.

Belə əlavə birləşməsinə daxil olan iki isimdən birincisi daima sabit qalır, yalnız ikincisi qrammatik forma qəbul edir. Məsələn, *mühəndis-mexanik, mühəndis-mexanikin, mühəndis-mexanikdən, mühəndis-mexaniklər* və s.

Xüsusiləşməyən əlavələrin bir qismi dildə əlavə kimi əmələ gəlsələr də, sonradan inkişaf nəticəsində mürəkkəb sözün tərkib hissəsinə çevrilmişlər.

Coğrafi adların tərkibində olan *dağ, çay* sözləri vaxtilə əlavə kimi işlənmişdir. Məsələn, *Babadağ, Murovdağ, Qusarçay, Yəlvələçay* kimi sözlər bu qəbildəndir.

Müasir dilimizdə *Məsməxanım, Babakəşi, Əlibaba* kimi adlar işlədilir ki, bu adların sonundakı *xanım, kişi, baba* sözləri əvvəllər ayrı işlənmiş, özündən qabaqkı sözü müəyyən cəhətdən konkretləşdirmişdir. İndi də dilimizdə *Məsmə xanım, Baba kişi, Əli baba, Ağə dayı* formaları işlənməkdədir. Bunların bəziləri titul, bəziləri yaş dərəcəsi, bəziləri qohumluq münasibəti və s. mənalar bildirir də, hər halda sözün əlavəsi kimi işlənmişdir.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, bu qrupa daxil olan əlavələr xüsusi isimlərin sonunda işlənir və Azərbaycan onomastikasına daxil olan mürəkkəb isimlər əmələ gətirməyə xidmət edir.

Cümlə üzvü və ondan asılı olan əlavə bəzən həmcins üzv kimi nəzərə çarpır, çünki bunların hər ikisi, həmcins üzvlər kimi, eyni cümlə üzvü ilə əlaqədar olub, eyni suala cavab verə bilər. Buna görə də əlavəli üzvlə əlavənin bir-birinə münasibəti həmcins üzvlərin bir-birinə olan münasibəti ilə qarşıdırıla bilər. Lakin burada mühüm fərqlər vardır. Əgər əlavəli üzvlə əlavə eyni hədəfdə birləşsə, həmcins üzvlər müxtəlif hədəflərə aid olur. Aşağıdakı misalları müqayisə edək:

1. *...Yeni nəslimizi – sovet balalarını oxudub, uca mərtəbələrə yetirmək partiyamızın tapşırığı, hökumətimizin planı və vətəndaşlarımızın borcudur* (Mir Cəlal).

2. *İstəyirik ki, oxucu, bir ailənin başçısını – cəbhədə xəbər-ətərsiz ikən gənc Fətullanı tanısın, onun məcərəsini bilsin* (Mir Cəlal).

3. *Həyəcanlı fikirlər arasında Fəridun, Qəhrəmani və Kürd Əhməd gəlib Aramın gözləri önündə durdu* (M. İbrahimov).

Birinci cümlədə oxutmaq məsələsi eyni söhbət hədəfinə aiddir, yəni *yeni nəslimizi, sovet balalarını* birləşmələri eyni əşyada birləşir. Burada başqa-başqa əşyalar nəzərdə tutulmur və onları həmcins üzv kimi başa düşmək yanlış olur. Eləcə də ikinci cümlədə əsas üzv olan *bir ailənin başçısını* və onun əlavəsi olan *cəbhədə xəbər-ətərsiz ikən gənc Fətullanı* birləşmələrində eyni adam nəzərdə tutulur. İki ayrı-ayrı şəxs nəzərdə tutulsa idi, onda həmcins üzv vəziyyətində işlənmiş

olardı. Məsələn, birinci cümlədə *partiyamızın tapşırığı, hökumətimizin planı, vətəndaşlarımızın borcu* birləşmələri həmcins xəbərlər kimi işlənmişdir. Həmcins üzvlərin vəziyyəti üçüncü misaldə daha aydın görünür. Buradakı *Firidun, Qəhrəmani, Kürd Əhməd* sözləri üç ayrı-ayrı şəxsi bildirdiyi üçün onların münasibətini əlavəli üzv və əlavənin münasibəti ilə qarışdırmaq olmaz. Əlavəli üzvlə əlavə arasında *yəni* bağlayıcısını işlədə bilərik. Həmcins üzvlər arasında isə həmin bağlayıcını işlətmək olmaz. Eyni zamanda həmcins üzvlərin sadalama intonasiyası ilə əlavələrin izahedi intonasiyası, həmçinin bunlar arasında edilən fasilələr də bir-birindən fərqlidir.

Əlavə ilə təyin arasında müəyyən yaxınlıq var: eyni fikri həm əlavə, həm də təyinin köməyi ilə ifadə etmək mümkündür. Buna görə də rus dilçiliyində əlavənin təyinin bir növü kimi izah edirlər. Azərbaycan dilində isə əlavə ilə təyinin ən yaxın vəziyyətini aldıqda yenə bunlar arasında ciddi fərqlər olduğunu görürük; məs.:

Birinci dəfə idi ki, ...atası da oğlunu – dünənə qədər gözü önündə iməkləyən, yıxıla-qalxa yeriyən ana uşağını, simasından ümid və rəşadət yağan o yaraşıqlı gənci ağlayan gördü (Mir Cəlal).

Bu cümləni belə ifadə etmək olardı:

Birinci dəfə idi ki, ...atası da dünənə qədər gözü önündə iməkləyən, yıxıla-qalxa yeriyən ana uşağını, simasından ümid və rəşadət yağan o yaraşıqlı gənc oğlunu ağlayan gördü.

Misallardan göründüyü kimi, isimlə (həm də ona aid olan izahedicilə sözlərlə) ifadə olunan əlavələr və təyinlər arasında çox yaxınlıq var. Bu yaxınlıq ən çox məzmun eyniliyindədir. Lakin bunlar ayrı-ayrı formalar, ayrı-ayrı kateqoriyalardır. Birinci misaldəki əlavəli üzv və əlavələr yerlərini və qrammatik vəziyyətlərini dəyişərək, sonrakı misaldə təyinlərə və təyinlənənə çevrilmişdir. Bu xüsusiyyətlər, həmçinin intonasiya və fasilə fərqləri də göstərir ki, təyinlə əlavə başqa-başqa kateqoriyalardır. Nəzərdən keçirdiyimiz misallar əlavə ilə təyinin hələ çox yaxın olduğu vəziyyətə aiddir. Başqa hallarda bu fərqlər daha qabarıq nəzərə çarpır.

Ümumiyyətlə, təyinlə əlavə arasında aşağıdakı fərqləri müəyyən etmək olar:*

1. Dilimizin qrammatik quruluşuna xas olan bir xüsusiyyətdir ki, təyin təyinlənəndən qabaq gəlir. Əlavə isə, bir qayda olaraq, izah etdiyi üzvdən sonra gəlir.

2. İsimlə ifadə olunan təyinlər adətən *hansı* sualına cavab olduğu halda, əlavə, hansı üzvün əlavəsidirsə, həmin üzvün də tələb etdiyi suala cavab olur.

3. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində təyin təyinlənənin qrammatik formasını qəbul etməz. Xüsusiləşən əlavələr isə izah etdiyi üzvün formasını qəbul edir, yəni isim halına və kəmiyyətə görə onunla uzlaşır.

4. Danışığ zamanı təyinlə təyinlənən arasında adi fasilə edilir. Əlavə ilə əlavəli üzv arasında isə daha artıq fasilə tələb olunur.

5. Əlavə və onun izah etdiyi cümlə üzvlü felle (həm də feli sifət, feli bağlama və məsdərlə) eyni dərəcədə idarə olunduğu halda, bütün təyinlər, o cümlədən də isimlə ifadə olunan təyinlər felle idarə olunmur.

6. Təyinin asılı olduğu üzvü (təyinlənəni) cümlədən atdıqda, cümlə pozulur. Əlavənin asılı olduğu üzvü atdıqda isə cümlə pozulmur.

Xüsusiləşən əlavənin növləri. Cümlədə isim, əvəzlik və zərflərlə, həmçinin substantivləşən nitq hissələri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvlərinin və cümlə üzvü olmayan digər sözlərin əlavəsi olur. Həmin nitq hissələri isə cümlədə müxtəlif funksiyalarda işlədilir. Dilimizdə mübtədə, tamamlıq və zərfliyin (zaman və yer zərfliklərinin) əlavəsi daha çox işlənərkəndir. Bundan başqa, tərkib üzvlərinin, təyini söz birləşmələrinin və xitabların da əlavəsi olur. Bu cəhətdən əlavələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Cümlə üzvlərinin əlavəsi.

1. Mübtədanın əlavəsi; 2. Tamamlığın əlavəsi; 3. Zərfliyin əlavəsi: a) zaman zərfliyinin əlavəsi; b) yer zərfliyinin əlavəsi; 4. Xəbərin əlavəsi.

II. Digər funksiyalarda işlənən sözlərin əlavəsi:

1. Tərkib üzvlərinin əlavəsi; 2. Birləşmə tərəflərinin əlavəsi; 3. Xitabların əlavəsi.

Əlavələrin bu növləri üzərində ayrı-ayrılıqda dayanaq.

I. Cümlənin üzvlərinin əlavəsi.

I. Mübtədanın əlavəsi. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə müəyyən üzvləri, o cümlədən mübtədanı da konkretləşdirmək, dəqiqləşdirmək, izah etmək, yaxud da nitqi qüvvətləndirmək, onun təsirini artırmaq lazım gəldikdə əlavələrdən istifadə olunur:

Deyəsən, məni bunlar, qalın kitabların mənası ilə silahlanmış həkimlər, səfət və mərhəmətdən yoxrulmuş qızlar həyata qaytarırlar (Mir Cəlal); *Orta təhsil alan sizlər, kolxozun qabaqcıl gəncləri buna*

* 4 və 6-cı bəndlərdə təyinlənənin mübtədə olduğu vəziyyət nəzərdə tutulmur.

necə dözsünüz? (M.İbrahimov); *Usta Həsən Hacı Rüstəmi apardı diş həkiminin yanına, həkim, təmtəraqlı bir xanım Hacıni əyləşdirdi kürsünün üstündə* (Ə.Haqqverdiyev); *Bədii ədəbiyyatda ancaq bədii kəlmələr işləmək lazım olduğunu sən, gənc şair hamudan əvvəl təyin etməsən* (M.S.Ordubadi); *Onan sonrakı hadisələri daha aydın xatırlayır: onlar – ana və qız tək qaldılar* (S.Rəhman).

2. Tamamliğin əlavəsi. *Adəti üzrə, Sakinə bir yərə gedəndə, evin açarını qonşuya – Güllər xalaya verərdi* (Mir Cəlal); *Cəbhəçi əsgərin oğlu ilə görüşü hamudan çox ananı – Asyanı sevindirirdi* (Mir Cəlal); *Ömər xan Avarıstandan gözəl silahlar – xəncər, qılinc və gümüşə tutulmuş yəhər-əsbab göndərmişdi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Sonra o, gözlərini dolandırır, güneylərə – o çiçəkli, yarpaqlı güneylərə baxdı* (B.Bayramov).

3. Zərfliyin əlavəsi. Azərbaycan dilində elə zaman və yer zərflikləri vardır ki, onlar ya isimlə, ya da isim xüsusiyyətli sözlərlə ifadə olunur.

Dilimizdə ən çox zaman və yer zərfliklərinin əlavəsi işlədilir.

a) Zaman zərfliklərini izah etmək, konkretləşdirmək üçün xüsusiləşmiş əlavədən istifadə olunur.

Babası onun bir saat da dərstdən qalmasına razı olmasa da, bu gün, məhz indi, bağın yaxşı vaxtında, ağaclarla meyvənin çıraqlı kimi yandığı, yoldan keçəni çağırduğu bir zamanda... əziz nəvəsinin bağdan gətməsinə heyifsilanırdı (Mir Cəlal); *Bu nəhs günlərdə, yəni Novruzdan 15 gün keçənədək gərək qibleyi-ələm şahlıqdan əl çəkə* (M.F.Axundzadə); *Qışın oğlan çağında – yanvarın 11-də Nəriman xəstəxanadan vidalaşmış hissələrinə yola düşdü* (Mir Cəlal).

b) Yer zərfliklərini izah etmək və konkretləşdirmək üçün əlavə zərfliklər işlədilir.

Buradan da Bərgüşad çayı aşağı – Araza doğru sallanır, o taydan – Qaradağdan basıb gələn dumanlar bu aranın gündüzünü gecəyə döndərir (S.Rəhimov); *Bax, yəndəmsiz binalar uçulmalı, dağılıb abadlaşmalı ikən, kənarında, böyük bir meşənin yerində prospekt, yəni da qəsəbə salırıq...* (B.Bayramov); *Pilləkənlərlə yuxarı dirmaşan adam düz buraya, Səltənətin evinə gəlirdi* (Mir Cəlal).

Başqa zərfliklərin də əlavəsi ola bilər.

4. Xəbərin əlavəsi. Bəzən isimlə, yaxud da ismi söz birləşməsi ilə ifadə olunan xəbərlərin konkretləşdirilməsi xatirinə əlavə xəbər işlədilir.

Sənin kimi rəncbərin əsil cəbhəsi buradır, kənddir (Mir Cəlal); *Onları (qonaqları) heyratə salan hər şeydən çox Hacınn nahar qab-qasığı – servizləri idi* (Mir Cəlal); *Hacı İbrahimxəlilin evi kəndin ağığında – göl başında idi* (Mir Cəlal).

5. Təyinin əlavəsi. Əlavə III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfini izah edir ki, bununla da təyinin əlavəsi əmələ gəlir.

Əzilsin ilamın – faşizmin başı; Gülsün vətənimin torpağı, daşı (S.Rüstəm); *Danışan qızın, Manyanın yanaqları sevincdən, həyəcəndən qızarmışdı...* (Mir Cəlal); *Memarın – şəhər quranın vəzifəsi təkcə öz müasirləri üçün deyil, gələcək nəsillərin yaşayışı üçün ən yaxşı şərait yaratmaqdır* (B.Bayramov).

II. Digər funksiyalarda işlənən sözlərin əlavəsi.

1. Fəli sifət, fəli bağlama və məsdər tərkiblərinin daxilində də əlavələr işləyə bilər.

Dünən kiçik kənddə – Mingçevirdə mal otaran o gənc indi, budur bax. Nəhəng bir maşında sükan dalında durub texnikanı cilovlayaraq (R.Rza); *Əsmər xala İlyası burada – Tamamın evində gördükdə təəcübləndi* (İ.Hüseynov); *Vaxtilə bu məktəbə ayaq basıb oxuyan, baharın şəklinə baxan uşaqlar indi vətənimizin böyük şəhərlərində – Moskva, Leningrad, Bakıda ali təhsil alıb qayıtmış, kənd məktəbində müəllimlik ilə məşğuldurlar* (Mir Cəlal); *Düşmənlər... sol cinahdan bu dəfə sağ cinaha – Yalta şosesi tərəfə atılmaqla, noyabrın on birində daha şiddətli vuruşmalara başladı* (Ə.Əbülhəsən); *Mən gül dəstəsini bu oğlana, hamudan, hər kəsdən qabaq anasını axtarıb tapan oğula verməyi kəsdirdim* (Mir Cəlal).

2. Kitabların əlavəsi. Kitabları konkretləşdirmək, onun təsir gücünü artırmaq üçün əlavələrdən istifadə edilir:

Oqtay. Firəngiz! Yavrum! Aldanırsan! (C.Cabbarlı); *Aqşın. Tapdın, çox şükür, o sağdır. Elxan, zavallı qardaşım! Solmaz. Elxan, aslan ürəkli igid?! Aqşın. Elxan, əziz qardaşım, təslim ol! Elxan. Solmaz, sənən həyatımın batan günəşi! Acıma, həyat çox bilinməzdir, qılinc və zəncir dünyası çox yaşaya bilməz* (C.Cabbarlı); *Şahmar. Əşi, ay baba, yaman əndazədən çıxardırsınız...* (B.Bayramov).

Paralel əlavələr. Elə hallar olur ki, müəyyən cümlə üzvünü izah etməkdə bir əlavə kifayət etmir, yaxud ifadəni daha da qüvvələndirmək lazım gəlir. Onda ikinci (bəzən üçüncü) əlavənin də işlədilməsinə ehtiyac hiss edilir. Belə əlavələrə paralel əlavələr adı vermək olar:

Sevil. *Mən indi boynumu kişilərin qolları arasına, bu mərhəmət boyundurduğuna, bu dəmir obruclara, bu çəlik məngənələrinə keçirə bilmərəm* (C.Cabbarlı); *Uzaqda, buludların arasında mavi göylərdə ulduzlar parlayırdı* (M.İbrahimov); *Xalçada Bakının ən gözəl küçələrindən biri – Xəzər sahili, bular çəkilmişdi* (Mir Cəlal); *Nəriman və qızın söz-söhbətə ehtiyacı olmazdı. Bunlar bütün hiss və fikirlərini məhəbbətin ən zəngin dili ilə – sükut ilə, qəlbin dərinliklərini təsxir edən odlu sükut ilə ifadə edərtilər* (Mir Cəlal); *İndi həmin bu Qələndər – bu təvazökar kolxoz mühasibi süngü çəkib düşmənin üstünə gedirdi* (Ə.Əbülhəsən).

Paralel əlavələrlə həmcins üzvlərdən ibarət olan əlavəni qarışdır-mamalı. Aşağıdakı misalə diqqət edək:

Abbas kişi elə bu saat bir quş olub qaçmaq, Köşkü kəndində, doqquz ağzında var gücü ilə saslanmaq, haray salıb hamını və hər kəsi – biləni, bilməyənə, oxumuşu, avamı, dostu, düşməni, rəncbəri, odunçunu, kömürçünü, meşə qarovulçusunu, çobanı, naxırçını – hamını, hamını yığmaq; Bakıdan, orada başlanan yeni aləmdən, insana kömək, dost, qardaşlıq əli uzadan böyüklərdən söhbət açmaq istəyirdi... (Mir Cəlal).

Bu cümlədəki ümumiləşdirici *hamını, hər kəsi* sözlərinin iki əlavəsi var: 1) *biləni, bilməyənə, oxumuşu, avamı, dostu, düşməni, rəncbəri, odunçunu, kömürçünü, meşə qarovulçusunu, çobanı, naxırçını*; 2) *hamını, hamını*. Birinci əlavəyə daxil olan 12 həmcins üzvün hamısı bir əlavə hesab edilməlidir.

Xüsusiləşən əlavələrin quruluşca növləri. Xüsusiləşən əlavələri quruluşca iki yerə ayırmaq olar: 1. Müxtəsər əlavələr. 2. Geniş əlavələr.

Müxtəsər əlavələr o əlavələrə deyilir ki, onlar yalnız bir cümlə üzvündən ibarət olur. Məlumdur ki, cümlə üzvü həm bir sözlə, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

Salavyovun zenit toplar batareyası ta dekabra qədər yalnız hava hədəfləri ilə – təyyarələrlə mübarizə etmişdi (Ə.Əbülhəsən); *Lətifə ona – İlyasa elə hər vaxt qayğı ilə, səmimi yanaşmış, o isə bunu başa düşə bilməmişdi* (İ.Hüseynov); *Adamlar hər tərəfdən buraya – mədəniyyət evinə axıb gəlirdi.*

Geniş əlavələr isə iki və ya ikidən çox üzvdən ibarət olur. Geniş əlavələrdə əsas üzvün əvvəlində bir və ya bir neçə aydınlaşdırıcı üzv – təyin, tamamlıq və zərflilik iştirak edir.

Məşələrdə – xəlvət gusələrdə, uzaq arxadan axışıb gələn əhali bizi – döyüşdən çıxmış əsgərləri ziyarət etməmiş, öz xanımına yaxın getmirdi (Mir Cəlal); *Görünür, biz – başibəlalı anaların ürəyi bu dünyada dərd çəkmək üçün yaranıbdır!* (S.Rəhimov); *İstərəm ki, yenidən bir körpə olum, anamın, o mehriban xilqətin qucağına atılım, isti nəvazişlərinə tutulum* (Mir Cəlal).

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SIRALANMASI

Bütün sintaktik vahidlərin tərkib hissələri kimi, cümlə üzvləri də müəyyən qanunauyğunluq əsasında sıralanır.

Cümlə üzvlərinin hər birinin özünəməxsus mövqeyi onların ümumi sırasını müəyyən edir. Bu sıralanmada hər bir üzvün tutduğu mövqə onun mənası və qrammatik təbiətindən irəli gəlir. Cümlə üzvlərinin qrammatik təbiəti onların qrammatik kateqoriyalara (substantivlik, atributivlik, adverbiallıq, prosessuallıq, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik və s.) münasibətdən, bu münasibətin dərəcəsiindən və ifadə tərzindən asılı olur.

Cümlədə yalnız təbəzül əlaqəsi ilə bağlanan sözlər eyni hüquqlu olduğundan bir-birinə zidd məna daşımayan sözlər eyni hüquqlu və şəkildə, həm də sintaktik vəzifəyə eyni hüquqlu olan həmcins üzvlərin sırası onların eyni qrammatik təbiətindən deyil, ifadə vasitələrinin lüğəvi mənasından asılı olur. Buna görə də həmcins mübtədalar, həmcinin eyni ifadə vasitələrinə malik həmcins tamamlıqlar və bəzi ismi xəbərlər subyektlərin ictimai vəzifələri, hərəkətin icrası və ya əlamətin meydana çıxmasındakı vəziyyəti, ardıcılığı, əşya və şəxslərin tarixiliyi, əşyaların keyfiyyəti, mənası və s. əsasında; həmcins fəli xəbərlər hərəkətlərin həcmi, mühümlüyü, hərəkətlərin icrasındakı zaman, səbəb və nəticə, səbəb və məqsəd münasibəti əsasında; digər həmcins üzvlər də bu və ya başqa məna xüsusiyyəti əsasında sıralanır. Həmcins üzvlər yalnız öz aralarında eyni münasibətdə olduqda, yəni bu və ya digər məna münasibətinə görə fərqlənmədikdə adi qaydada sıralanır və bu sıranı pozduqda cümlənin mənasına xələf gəlir.

Cümlə üzvlərinin sırası pozulduqda cümlənin mənası ya tamamilə, ya da qismən dəyişildi ki, bəzən də mənasızlığa yol verilir. Bütün bunları aydın təsvir etmək üçün onları bir-birilə əlaqədə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Cümlədə mübtədə və xəbərin yeri. Cümlə mübtədə və xəbərin sintezindən ibarət olduğu üçün bu üzvlər (mübtədə və xəbər) həç bir ikinci dərəcəli üzvdən asılı olmadığı halda, ikinci dərəcəli üzvlər bunlardan asılı olur.

Baş üzvlərdən xəbər mübtədəyə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanıb ona tabe olur. Uzlaşma əlaqəsi ilə tabe olan bütün sözlər (ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfləri) kimi, xəbər də asılı olduğu mübtədədən sonra gəlir; məs.:

Güldən sındı (Y.V.Çəmənzəminli); *Payız qurtardı* (Ə.Əylisli); *Mədinə kefsizləmişdi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Qatar yola düşdü* (İ.Əfəndiyev); *Həmli sükut içində idi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Mən kənd müəlliməsiyəm* (Ə.Məmmədşanlı); *A qşin. O mənim qardaşımın yadigarıdır* (C.Cabbarlı); *Pərzad. Anamın gözünün ağt qarası bir mənəm* (M.F.Axundzadə); *Altun bay. Sizi yasağan kimdir?* (C.Cabbarlı); *Adınız nədir?* (İ.Əfəndiyev); *Fok. Mən bircəyəm!* (M.F.Axundzadə); *Kitab oxuyan kimdir?* (İ.Əfəndiyev) və s.

Baş üzvlərin qeyd olunan sırası sadə geniş cümlədə də eynilə qalır, başqa sözlə, əvvəlcə mübtədə və ona tabe sözlər (mübtədə zonası), sonra isə xəbər və ona tabe sözlər (xəbər zonası) işlənir; məs.:

İndi kimsəsiz bir qızın bu yad otaqda ən əziz arzusundan əbədi olaraq ayrılmaq məcburiyyətində qaldığını hiss etməsi çox kədərli (İ.Əfəndiyev); *Nərgiz xanım indi artıq əlli yaşını keçmiş, gözəl gözlərə və insanı heyran edən məlahətli səssə malik bir qadın idi* (Ə.Məmmədşanlı) və s.

Emosional nitqdə cümlənin baş üzvlərinin qeyd olunan sırası bəzən mənalarnın daha qabarıq nəzərə çatdırılması xatirinə mübtədənin xəbərdən sonraya və ya xəbərin mübtədədən əvvəl keçməsi ilə pozulur; məs.:

Bitdi havayı gözəmə! (İ.Əfəndiyev); *Elxan. Mənəm müqəssir, mən!* (C.Cabbarlı); *Gəlmədi mənim muradı...* (İ.Əfəndiyev); *Dənizir Baki; "Qarabağ maralı" – oxuyacaq Səriyyə. Pianoda müşayiət edəcək Nuriyyə xanım* (İ.Əfəndiyev); *Elxan. Budur əsrlər boyu qanun adına hökmranlıq sürən qanunsuzluq!* (C.Cabbarlı); *Çıxır dağ döşünə körpə quzular; Tərlandı səsinə əks edən sular* (S.Vurğun) və s.

Cümlədə tamamlığın yeri. Mübtədə ilə xəbərin, xüsusən təsirli feli xəbərin bitmiş bir fikir ifadə etməsində mühüm rol oynamasına görə tamamlığın, xüsusən vasitəsiz tamamlığın ikinci dərəcəli üzvlər arasında mövqeyi böyükdür.

Tamamlıqlar, adətən, xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlanır. Söz birləşmələrinin idarə əlaqəsi ilə tabe olan bütün tərəfləri kimi, tamamlıqlar da asılı olduğu xəbərdən əvvəl gəlir. Tamamlıqların sıralanmasında diqqətli cəlb edən cəhət odur ki, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların sırası son dərəcə sabit, müəyyən vasitəsiz tamamlıqların, eləcə də vasitəli tamamlıqların sırası bir qədər sərbəstdir.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar başqa tamamlıqlardan fərqli olaraq, şəkilçisiz, daha doğrusu, qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənilib, həmişə bilavasitə xəbərin yanında (ondan əvvəl) gəlir və məhz bu sabit mövqeyinə görə türkojili dilçilikdə bəzən xəbərə yanaşma əlaqəsi ilə bağlandığı da qeyd olunur. Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların bu sabit sırası onların müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlardan, həmçinin müəyyənlik kateqoriyası ilə neytral münasibətdə olan vasitəli tamamlıqlardan fərqli olaraq, qeyri-müəyyənlik bildirməsində irəli gəlir və bu növ tamamlıqlar, lüğəvi mənalarnın asılı olmayaraq, yalnız nə? sualını tələb edir.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqların sıralanmasındakı bu sabitlik baş üzvlərdən tək xəbərin və ya hər iki baş üzvün, eləcə də baş üzvlərdən başqa, ikinci dərəcəli üzvlərdən birinin, bir neçəsinin və ya hamısının iştirak etməsindən asılı olmayaraq, pozulmur. Beləliklə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq mübtədədən, eləcə də bütün ikinci dərəcəli üzvlərdən sonra, tək əid olduğu xəbərdən əvvəl gəlir; məs.:

Mən isə bir söz demirdim (İ.Əfəndiyev); *Vaqif pəncərənin içində oturub şeir yazırdı* (Y.V.Çəmənzəminli); *Mən səninçin çiçəklərdən süslü bir tac yaparam* (C.Cabbarlı); *Kəkotu yənə ətrafa gözəl qoxular saçırdı* (Y.V.Çəmənzəminli); *Baramanın pulunu alan kimi şəhərdən radio da gətirdəcəyəm* (İ.Əfəndiyev) və s.

Bu növ vasitəsiz tamamlıqların sırasındakı sabitlik onların mənasındakı qeyri-müəyyənliklə yanaşı, xüsusi şəkli əlamətinin olmamasından irəli gəlir. Belə ki, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlarla onların əid olduğu feli xəbər arasına başqa üzvlər, daha doğrusu, şəkli əlamətsiz üzvlər: mübtədə, kitab və s. daxil olduqda qeyd olunan tamamlıqlar onların yerini tutar və onlar kimi düşünülər. Müqayisə et:

Həkim usta çağırdı – Usta həkim çağırdı; Ay qoca, buradan uşaq keçdimi? – Ay uşaq, buradan qoca keçdimi?; Əli hambal çağırdı – Hambal Əli çağırdı və s.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar yalnız başqa üzvə çevrilmək təhlükəsi olmadıqda bəzən inversiya nəticəsində (şeyrdə) əid olduğu feli xəbərdən sonra gəlir; məs.:

*Örkən, palaz, çatı toxu, ip tovla, yun dara,
Təndir qala, bişir çörək, aşı, ət, gəvür qızı.*
(M.Ə.Sabir).

Müəyyən vasitəsiz tamamlıq, həmçinin vasitəli tamamlıqlar hər zaman şəkli əlamətlə (hal şəkilçisi və qoşma ilə) işləndiyindən surları bir qədər sərbəst olur; məs.:

Atam çayı dəmlədi (Ə.Əylisli); *Mən bunu başa düşürdüm* (İ.Əfəndiyev); *Oğlan altdan-altdan Kazıma baxırdı* (Y.V.Çəmənzəminli); *Məni sən tanıırsan, Məşədidən soruşarsan, ay arvad!* (Mir Cəlal); *Bunu sən yaxşı bilirsən, uşağı da danlama* (Mir Cəlal); *Bununla mərasim bitdi* (Y.V.Çəmənzəminli); *O gün mən ciblərimi cövüzlə doldurub məktəbə getdim – uşaqlara cövüz payladım* (Ə.Əylisli); *Bu sözlərdən sonra qayçı ilə ipliği kəsdi* (Y.V.Çəmənzəminli) və s.

Yuxarıdakı misalların birinci və ikincisində müəyyən vasitəsiz tamamlıq mübtədadan sonra və xəbərdən əvvəl, üçüncüsündə vasitəli tamamlıq mübtədə və tərz-i-hərəkət zərfliyindən sonra, xəbərdən əvvəl, dördüncü və beşincisində müəyyən vasitəsiz tamamlıq, altıncısında isə vasitəli tamamlıq bütün üzvlərdən əvvəl, yeddisində müəyyən vasitəsiz tamamlıq vasitəli tamamlıqdan, səkkizincidə isə vasitəli tamamlıq vasitəsiz tamamlıqdan əvvəl gəlmişdir.

Emosional nitqdə, xüsusən şeirdə müəyyən vasitəsiz tamamlıq, eləcə də vasitəli tamamlıqlar aid olduğu xəbərdən sonra da gəlir; məs.:
Bəş danışma, bura say öldürüb aldıqlarını!
Böhlən aldıqlarını, böldürüb aldıqlarını! (M.Ə.Sabir).
Qacarı. Çaylar yaradılsın göz yaşlarından (S.Vurğun) və s.

Cümlədə zərfliklərin yeri. Zərflilər özlərinin mənə növlərindən və ifadə vasitələrindən, başqa sözlə, mənə və qrammatik təbiətlərindən asılı olaraq bir-birinə zidd müxtəlif mövqə tutur.

Tərz-i-hərəkət və kəmiyyət zərflilikləri, adətən, fəli xəbərdən əvvəl, bilavasitə onun yanında (ondan əvvəl) gəlir; məs.:

Düşmən top atəşini birdən başladığı kimi, birdən də kəsdi (Ə.Əbülbəsen); *Furqon asta-əta cırlıdayırdı* (M.İbrahimov).

*Sairəm, çünki vəzifəm budur aşar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar yazım,*

*Günü parlaq, gününü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvər yazım,
Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qare, gözünü?
Yoxsa bu ayınədə əyri görürsən özünü?!*

(M.Ə.Sabir)

Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax... (M.P.Vaqif); *Əhməd xanın rəngi sapsarı saralmışdı* (F.Xoşginabi); *Taxıl, taxıl deyib də çox çıxırma zəngəzurlu tək; Bəyin-xaun, xanın-bəyin əlində ehtikarı gör!* (M.Ə.Sabir); *Əli bəy cənabları Qafqazda xeyli çalışmışdır* (Mir Cəlal) və s.

Tərz-i-hərəkət və kəmiyyət zərfliklərinin sırasındakı sabitlik onunla izah olunur ki, keyfiyyət bildiren sözlər (sifətlər), bözi işarə əvəzlilikləri, həmçinin kəmiyyət zərfləri möhöz fəli xəbərini yanında gəlməklə tərz-i-hərəkət zərfliyi olur. Onlar fəli xəbərdən aralanıb başqa bir isimdən əvvəl keçdikdə, adətən, təyin rolunda çıxış edir, bəzən isə substantivləşərək mübtədə və tamamlıq olur; məs.:

Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz; Gözəl olmaz sən tək, olsa gözəl yüz (M.P.Vaqif); *...Sapsarı armudu mən öz əlimlə dərib qatar qabağında satmağa aparmışdım* (Ə.Əylisli); *İndi bu dağlarda xeyli fədalı vardı* (F.Xoşginabi) və s.

Qeyri-həmcins tərz-i-hərəkət zərfliklərindən fəli bağlama və ya fəli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunanı əvvəl, zərf, sifət və s. ilə ifadə olunanı sonra gəlir, çünki əks halda zərf və sifətlə ifadə olunanı fəli bağlama tərkibinə aid zərfliyə çevrilir. Müqayisə et:

O, başını aşağı salaraq ayaq üstə yatırdı (Ə.Sadiq); *O, ayaq üstə başını aşağı salaraq yatırdı* və s.

Zaman zərfliklərindən *tez, gec* və s. zaman zərfləri ilə ifadə olunanları bilavasitə fəli xəbərini yanında (ondan əvvəl) gəldiyi halda, *indi, sonra, əvvəl, gec-tez, tez-gec* və s. zərfləri, həmçinin bir çox fəli bağlama və fəli bağlama tərkibləri ilə ifadə olunanları bütün üzvlərdən, hətta mübtədadan da əvvəl gəlir və hamısı xəbərdən yanaşma əlaqəsi ilə tabe olur; məs.:

Bayram axşamları iş bir saat tez qurtaracaqdır (M.S.Ordu-badi); *Siz onda balaca olardınız* (İ.Əfəndiyev); *Gec-tez onlar Rey məmləkətini öz əllərinə alacaqlar* (M.S.Ordu-badi); *Bir axşam yağmurlu bir havada qarlı döyüldü* (Y.V.Çəmənzəminli); *Həmin gün Bəndalı Şamaxı meydanına gəldi* (Mir Cəlal); *İndi isə bizim*

*hörmətli sazəndələrimiz "Bağdaduri" çalacaqlar (İ.Əfəndiyev); Onun çatılmış qaşlarını və iti baxışlarını görüncə tez göz-
lərini döndərdi (C.Cabbarlı) və s.*

Zaman zərfliklərindən bir qrupunun çox zaman cümlənin bütün üzvlərindən əvvəl gəlməsi onların (*indi, gec-tez, bir axşam, həmin gün və s.*) "sərbəstliyindən" – heç vaxt atributivləşmə, substantivləşmə təhlükəsi qarşısında qalmamasından, bəzi feli bağlama tərkiblərinin əvvəl gəlməsi isə onların sonrakı üzvləri əks halda öz daxili üzvlərinə çevirmək təhlükəsindən irəli gəlir.

Zərfliklərdən yer, səbəb və məqsəd bildirənlər, adətən, xəbərə idarə əlaqəsi ilə bağlanır, onların cümlədəki yeri də müəyyən vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar kimi sərbəst olur. Bununla belə, qeyd olunan zərfliklər çox vaxt mübtədadan sonra, xəbərdən əvvəl gəlir; məs.:

*Dəbdəbali bir qafilə çadırlara doğru gədirdi (Y.V.Çəmənzəminli); Baramanın pulunu alan kimi şəhərdən radio da gətirdə-
cayəm (İ.Əfəndiyev); Bu zaman İbrahim xan məyyətilə bərabər Əsgərana göndərmiş olduğu qoşunu yoxlamaq üçün Qala qapısından çıxırdı (Y.V.Çəmənzəminli) və s.*

Qeyd olunan zərfliklər inversiya nəticəsində bəzən xəbərdən sonra da gəlir; məs.:

Qoşun yığıb gəlir Arana (Y.V.Çəmənzəminli); Bağban ağlar bar ucundan; Xəstə ölər nar ucundan; Ələsgər təkyar ucundan; Batıbdır yasa tellərin (Aşıq Ələsgər).

Şort və qarşılıq-güzeşt zərflikləri, adətən, xüsusiləşmiş tərkiblərə ifadə olunduğundan mübtədadan sonra, xəbərən və ikinci dərəcəli üzvlərdən əvvəl, ya da bütün üzvlərdən, hətta mübtədadan da əvvəl gəlir. Əks halda bu zərfliklərin ifadə vasitələri olan feli bağlama tərkibləri özündən əvvəl gələn üzvləri özlərinə tabe edər; məs.:

İran bu hasarları yıxmayınca, özünü xarici sərmayədarların əlindən qurtarmayınca, istiqalyyəti və azadlıq görməyəcəkdir (M.İbrahimov); Böyük olan yerdə kiçik danışmaz (Atalar sözü); O kişi bir söz deməyə-deməyə, bunlar ona vəkilik eləyirlər (M.Hüseyn); Qız mənalı bir təbəssümlə gülüm-sədiyi halda, mən özümü itirmiş kimi dayanmışdım (M.S.Ordubadi); Gecə yarısından xeyli keçdiyinə baxmayaraq, Firdunu yuxu aparmırdı (M.İbrahimov) və s.

Cümlədə təyinlərin yeri. Təyin etdiyi sözə münasibətdə hər zaman birinci tərəf olan təyin təyinolunana yanaşma əlaqəsi ilə tabe olub, qrammatik cəhətdən heç bir dəyişikliyə uğramır; məs.:

Bu xəbər onu sarsıtdı (Y.V.Çəmənzəminli); Bu bir yetim qızdır, Hacı (Mir Cəlal); Mən bu sözləri özümü aldatmaq üçün demirəm (İ.Əfəndiyev); O gün yanına bir neçə xəstə gətirdilər (Y.V.Çəmənzəminli); Pərzad iki körpəsi ilə gəlib çıxdı (Y.V.Çəmənzəminli); O bu kənddən heç hara gəlməyəcək (Ə.Abasov); Mən bu baxışlardakı mənanı səhv oxuya bilməzdim (Ə.Məmmədخانlı) və s.

Bu cümlələrdən birincidə təyin mübtədadan, ikincidə xəbərdən, üçüncüdə müəyyən vasitəsiz tamamlıqdan, dördüncüdə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdan, beşincidə vasitəli tamamlıqdan, altıncıda yer zərfliyindən, yeddiyincidə iki təyindən biri (*baxışlardakı*) müəyyən vasitəsiz tamamlıqdan, digəri isə (*bu*) ismi sifətlə ifadə olunan o biri təyindən (*baxışlardakı*) əvvəl gəlmişdir. Təyinlərin sırasındakı bu sabitlik ondan irəli gəlir ki, sırası pozulan təyinlər isimlə ifadə olunan başqa üzvlərin təyininə, felle ifadə olunan üzvün zərfliyinə çevrilmək, həmçinin substantivləşərək mübtədə və ya qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq olmaq təhlükəsi qarşısında qalar. Qeyd olunan "təhlükə" gözənilmədikdə inversiya nəticəsində təyin etdiyi sözəndən sonra gələ bilər; məs.:

Atan sənin bir igiddir búsətli; Çal papaqlı, boz şinelli, boz atlı (Ə.Cəmil) və s.

Cümlədə həmcins olmayan bir neçə (qeyri-həmcins) təyinin sırası onların müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına münasibəti cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyri-müəyyənlik təyinləri təyinolunana daha yaxın mövqe tutur. Qeyri-müəyyən əşya ifadə edən söz – üzv *hansı?* suallı müəyyənlik təyinlərini birbaşa qəbul etdiyi kimi, yanında qeyri-müəyyənlik təyinləri olanda da tələb edir və bu yolla müəyyənlik bildirir.

Qeyri-həmcins təyinlərin sabit sırası pozulduqda bəzən biri digərindən asılı üzvə (zərfliyə, təyinə və s.) çevrilərək qeyri-həmcins təyinlikdən çıxır. Bu vəziyyətlərin lüğəvi mənası və qrammatik təbiətindən asılı olur.

Qeyri-həmcins (cyni zamanda qeyri-müəyyən) təyinlər içəri-sində bilavasitə təyinolunanın yanında isimlə ifadə olunan təyin gəlir. İsimlər əsil (şəkilçisiz) formalarında yalnız başqa bir ismin əvvəlində gəlməklə atributivləşib təyin olur; məs.:

Məsədəki o möhtəşəm tarixi daş qala aydın görünürdü; Həmin o iki köhnə sarı m i s qazan evdə qalmışdı; Gördüyüm o ucaboy h ə k i m oğlan kəndlimizdir və s.

Qeyri-həmcins təyinlər içərisində isimlərdən sonra sifotlərlə ifadə olunanı gəlir. Ərəb mənsəli *-i* şəkilçisi ilə düzələn sifotlər bilavasitə təyinolunanın yanında (isimlə ifadə olunan təyin olduqda ondan əvvəl) gəlir; məs.:

Qədim milli mədəniyyət (məşhur siyasi xadim, bu qədim tarixi daş qala) xalq tərəfindən qorunur və s.

Sifotlərlə ifadə olunan digər qeyri-həmcins təyinlərdən oşyanın mühüm və ya əsas əlamətini bildiren təyin bilavasitə təyinolunanın yanında, başqaları isə əlamətin mühümlük dərəcəsilə əlaqədar olaraq təyinolunandan aralı işlənir; məs.:

Hündür gözəl bina (gözəl hündür bina, təmiz qara kişmiş, ucuz üzsüz süd, qırmızı şirin nar, dadlı üzlü qatıq) satılır və s.

Qeyri-həmcins təyinlərdən saylarla ifadə olunanı sifotlərdən əvvəl (təyinolunandan daha aralı) gəlir. Bu təyinlərin özləri də qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik ifadə etməsinə görə xüsusi sıraya malikdir. Miqdar sayları ilə ifadə olunan qeyri-müəyyənlik təyinləri sifotlərlə ifadə olunan təyinlərdən əvvəl gəlir; məs.:

Bir maraqlı bədii kitab (iki hündür gözəl daş bina, üç ucaboy qarışın oğlan) gördük və s.

Qeyri-müəyyən saylar da miqdar sayları kimi bilavasitə sifotlərin yanında gəlir. Lakin *çox, xeyli, həmçinin az* sayı sifotlərdən (təyinlərdən) əvvəl adverbiallaşaraq sifotlərdəki əlamətin dərəcəsinə bildiren dərəcə zorfluy olur və qeyri-həmcins təyinlikdən çıxır; *çox gözəl quş, çox şirin meyvə, xeyli aralı kənd, az ərinmiş yağ var idi* və s. Buna görə də *çox, xeyli* sayları əvəzinə sifotlərdən əvvəl adverbiallaşmayan *çoxlu* sayı, *az* sayının əvəzində isə *bir neçə, bir qədər, bir neçə dənə, bir neçə ədəd* və s. qeyri-müəyyən saylar işlənir: *çoxlu şirin meyvə, bir neçə maraqlı kitab, bir qədər ərinmiş yağ var idi* və s.

Sıra sayları ilə ifadə olunan qeyri-həmcins təyinlər nisbətən müəyyənlik ifadə etdiyindən qeyri-müəyyənlik təyinlərdən, o cümlədən miqdar saylarından əvvəl (təyinolunandan daha aralı) gəlir; məs.:

İkinci enli düz küçə, üçüncü ucaboy qarışın oğlan, birinci iki ağ daş bina uzaqdan görünürdü və s.

Qeyri-həmcins təyinlərdən işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunanları da qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik ifadə etməsinə görə xüsusi sıraya malikdir.

Konkretlik bildiren *bələ* və abstraktlıq bildiren *elə* işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan qeyri-müəyyənlik təyinləri adı sıralanma zamanı saylarla ifadə olunan qeyri-müəyyənlik təyinlərdən əvvəl gəldiyi kimi, bəzən məntiqi vurğunun təsiri ilə yerlərini dəyişir və qeyri-həmcins təyin olaraq qalır. Müqayisə et: *bələ üç maraqlı kitab – üç bələ maraqlı kitab; bələ çoxlu dadlı meyvə – çoxlu bələ dadlı meyvə; elə iki hündür daş qala – iki elə hündür daş qala var idi* və s. Qeyri-müəyyənlik bildiren bu təyinlər sıra sayları ilə ifadə olunan müəyyənlik təyinlərdən sonra (təyinolunana daha yaxın) işlənir: *ikinci bələ bir hörmətli adam yox idi; birinci elə daş ev kəndin mərkəzində tikilmişdi* və s.

Müəyyənlik təyinlərinin sərhədi qəti şəkilə *bu, o, həmin, hamən* işarə əvəzlilikləri ilə ayrılır. Müəyyənlik ifadə edən bu əvəzliliklər qeyri-müəyyənlik təyinlərdən sonra gəlməz. Məsələn, *Bu iki gözəl daş ev (həmin böyük taxta bina, o qədim tarixi kitab, həmin qara ayğır at) sizindir* cümləsi heç vaxt *İki bu gözəl daş ev (gözəl bu iki daş ev, böyük həmin taxta bina, qədim o tarixi kitab, qara hamən ayğır at) sizindir* deyilməz.

Qeyri-həmcins təyinlər içərisində zaman bildiren isimlərdən (adlıq halda) *-ki, -ki, -ku, -kü* şəkilçisi ilə düzələn ismi sifotlərlə ifadə olunanları işarə əvəzliliklərindən əvvəl, zaman zorflərindən düzələnəri isə işarə əvəzliliklərindən həm əvvəl, həm də sonra gəlir. Müəyyənlik bildiren bu təyinlərin işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunan təyinlərdən əvvəl və sonra gəlməsi köklərindəki oşyalıq dərəcəsinə asılıdır.

Zaman bildiren isimlərdən (*səhər, axşam, gecə* və s.) düzələn ismi sifotlərin köklərində nisbətən oşyalıq olduğundan, sabit sıraları pozulduqda işarə əvəzlilikləri qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb bu ismi sifotlərin təyininə çevrilir. Müqayisə et: *Səhərki bu kiçik yığıncaq – bu səhərki kiçik yığıncaq, axşamki o qorxunc tufan – o axşamki qorxunc tufan (yaddan çıxmaz)* və s.

Zaman zorflərindən (*əvvəl, sonra, indi, dünən, bu gün, bildir, inşil* və s.) düzələn ismi sifotlərin köklərində oşyalıq olmadığından və ya zəif olduğundan, bunlar işarə əvəzliliklərindən əvvəl gəldikdə qeyri-həmcins təyin olduqları halda, işarə əvəzliliklərindən sonra gəldikdə qeyri-həmcins təyinliklərində qaldığı kimi, bəzən vuruğu və fasilə nəticəsində işarə əvəzliliklərinin (təyinin) olavəsinə çevrilir. Müqayisə et: *Əvvəlki o maraqlı konsert – o əvvəlki maraqlı konsert* və ya

o, (yəni) əvvəlki maraqlı konsert; bildirki həmən qorxunc sel – həmən bildirki qorxunc sel və ya həmən, (yəni) bildirki qorxunc sel (hələ də yadımdadır) və s.

Qeyri-həmcins təyinlərdən feli sifətlərlə ifadə olunanı bura qədər qeyd etdiklərimizdən əvvəl gəlim.

Feli sifətlərlə və ya feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan qeyri-həmcins təyinlərin əvvəl gəlməsi onların müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə etməsindən daha çox, aşağıdakı üç cəhətlə əlaqədardır:

1) Feli sifətlərin köklərində fellik olduğundan, qeyri-həmcins təyinlərdən *elə, belə* işarə əvəzlilikləri, qeyri-müəyyən saylar, sıra sayları, bütün əslı və düzəltmə (həm fəldən, həm də isimdən) sifətlər feli sifətdən əvvələ keçdikdə adverbiallaşmış qeyri-həmcins təyinlikdən çıxır və feli sifətə aid müqayisə, kəmiyyət, tərzı-hərəkət zərfliyinə çevrilir. Müqayisə et: *Çalışan belə şagirdlər – belə çalışın şagirdlər* (həmişə əla qiymət alar); *Uşaqılıqda eşitdiyim nəğil (hələ də yadımdadır); Kəndimizə gələn o birinci gənc – kəndimizə birinci gələn o gənc* (müəllim idi); *Geniş bir vadinin ortası ilə axan bu sakit çay – geniş bir vadinin ortası ilə sakit axan bu çay* (uzaqdan çox gözəl görünürdü); *Kəndin ortasında tikilmiş həmən o gözəl təzə bina – kəndin ortasında təzə tikilmiş həmən o gözəl bina* (məktəb idi) və s.

2) Feli sifətlər adları, xüsusən isimləri özlərinə tabe edərək tərkib şəklinə mürəkkəb təyin kimi işləndikdə qalan bütün qeyri-həmcins təyinlər (işarə əvəzlilikləri, saylar, sifətlər və s.) feli sifət tərkibindəki bu və ya digər isimdən (mübtədə, tamamlıq və zərflik) əvvələ keçdikdə qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb, feli sifət tərkibindəki ismin təyininə çevrilir. Müqayisə et: *Qədim yazıları oxuyan bu qadın – bu qədim yazıları oxuyan qadın* (məşhur tarixçi idi); *Qışda biza gələn həmən kişi – həmən qışda biza gələn kişi* (atamın yaxın dostu idi); *Kitab alan o iki uşaq – iki kitab alan o uşaq* (birinci sinifdə oxuyur); *Saçları kürəklərinə tökülmüş bu qara qız – qara saçları kürəklərinə tökülmüş bu qız* (məşhur hind rəqqasəsidir); *hadisədən xəbərdar olan dünənki qoca – dünənki hadisədən xəbərdar olan qoca* (yolçulara ağıllı məsləhət verirdi) və s.

3) Qeyri-həmcins təyinlərdən ən sonda – bilavasitə təyin olunanın yanında gələn maddilik təyinləri (isimlər) feli sifətlərdən əvvələ keçdikdə qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb feli sifətin mübtədasına (məc-hul növ feli sifətə aid olduqda) və ya tamamlığına (tosirli feli sifətə

aid olduqda) çevrilir. Müqayisə et: *Axşamdan yüklənmiş həmən dəmir araba – axşamdan dəmir yüklənmiş həmən araba* (yola salınmışdır); *Tikintiyə gətirdiyiniz bu iki taxta vaqon – tikintiyə taxta gətirdiyiniz bu iki vaqon* (hələ də boşaldılmamışdır) və s.

Qeyd olunan "tohlükə" gözlənilmədikdə, yəni feli sifətlər daxili substantivliyə, *bu, o, həmin, həmən* işarə əvəzlilikləri ilə substantivlik, prosesualıq və adverbiallığa malik olmadığından bunlar öz yerlərini dəyişdikdə də qeyri-həmcins təyin olaraq qalır. Müqayisə et: *Oxuduğunuz bu kitablar – bu oxuduğunuz kitablar, yazdığınız həmən məktub – həmən yazdığınız məktub, çağıracağımız o adam – o çağıracağımız adam, gəzəcəyiniz həmən şəhərlər – həmən gəzəcəyiniz şəhərlər* və s.

Feli sifətlərdən yalnız *-dağım..., -dığm..., -dığm... və -acağım..., -acağın..., -acağm...* şəkilçiləri ilə düzənləri müəyyənlik təyinləri kimi çıxış edir. Buna görə də qeyri-müəyyən vasitəz təyinlərin deyil, müəyyən vasitəz təyinlərinin təyini olur. Məsələn, *Yazdığm kiçik məqalə oxudum* deyilmir; *Yazdığm kiçik məqaləni oxudum* deyilir. Qeyd olunan feli sifətlərdəki müəyyənlik feli sifət şəkilçilərinin tərkibində mənsubiyyət (nisbət) şəkilçilərinin (*-im..., -ın..., -ı...*) iştirakı ilə yaranır.

Qeyri-həmcins təyinlərdən *-dakı, -dəki* şəkilçili ismi sifətlərlə ifadə olunanı (ismi sifətlər içərisində) daha çox isimliyə – əşyalığa malik olduğu üçün bəzən feli sifətlərdən də əvvəl gəlir. Bu ismi sifətlərdən sonra gələn bütün qeyri-həmcins təyinlər ismi sifətdən – təyindən əvvələ keçdikdə qeyri-həmcins təyinlikdən çıxıb ismi sifətin təyininə çevrilir. Müqayisə et: *Muzeydəki gördüyünüz bu tarixi daş kitabələr – gördüyümüz muzeydəki bu tarixi daş kitabələr* (çox qiymətlidir) və s.

Qeyd olunan ismi sifətlər feli sifətdən (qeyri-həmcins təyindən) əvvəl gəldikdə bəzən *-kı, -ki, -ku, -kü* şəkilçisi düşməklə sifətliyini itirib hərəkətin aid olduğu yeri, zamanı və ya şəxsi ifadə edən bir söz – üzv kimi feli sifət tərkibinə daxil olur. Məsələn, *Şəhərdəki gördüyünüz həmən möhtəşəm tarixi daş abidə – şəhərdə gördüyünüz həmən möhtəşəm tarixi daş abidə* ("Qız qalası"dır) və s.

QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR

Bu ad altında nəzərdə tutulan sözlər, cümlə üzvlərindən fərqli olaraq, cümlənin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir və onlar heç bir suala cavab vermir. Həmin sözlərlə cümlə üzvləri arasında mənə əlaqələri olsa da, qrammatik (sintaktik) əlaqələr olmur. Belə sözlər ya müraciət, ya da müxtəlif münasibətlər bildirmək məqsədi ilə cümlədə işlədilir. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər iki qrupa ayrılır: 1) xitab; 2) ara sözlər.

Xitab

Cümlədə müraciət məqsədi ilə işlədilən sözlər xitab adlanır. Xitab ismin adlıq halında olur və heç bir suala cavab vermir; məs.: *Rüstəm! Səndən ayrılalı bir aydır ki, gecələr yuxum gəlmir* (C.Cabbarlı); *Qızarmış, sevgilim, al yanaqların* (S.Vurğun).

Müraciət ediləni bildirən söz məzmunca ikinci şəxs, formaca isə üçüncü şəxs olur. Ona görə də xitab həmişə ikinci şəxsin adı ilə ifadə olunur və ya ikinci şəxsin adının yerini tutur. Əgər cümlədə birinci və ikinci şəxslərin adları çəkilirsə və mətdən də bu adların birinci və ikinci şəxslərə aid olduğu məlum olursa, o zaman həmin adları övz edəcək şəxs əvəzliliklərinə ehtiyac duyulur və beləliklə, həmin adlar cümlə üzvlüyündən çıxıb, ya cümlənin xüsusiləşmiş üzvü, ya da xitab olur; məs.:

Uçan quşlar, uçan quşlar! Dayanın bir an! (Ə.Ziyatay); *Yaşıl çəmən bayraq edər lələni; Ötərsiniz onda şən-şən, durnalar!* (S.Rüstəm); *Təbriz! Dərya kimi dalğalan, çağla* (S.Rüstəm).

Xitablı cümlələrdə ikinci şəxs haqqında danışıldığı kimi, başqa şəxs, oşya anlayışları haqqında da danışmaq gedə bilər. Belə halda, həmin cümlələrin xəbərləri həm məzmun, həm də forma cəhətdən ikinci şəxslə əlaqəni kəsir. Cümlədəki xitab ikinci şəxsə müraciət olsa da, cümlənin xəbəri başqa şəxslərlə əlaqədar olur; məs.:

a) Xitablı cümlənin mübtədəsi birinci şəxsdir, xəbəri də birinci şəxslə uzlaşır:

Gözəl dost, mən səni yalnız qoyub gəlmədim (R.Rza); *Lələlər açarkən ilk bahar çağı, Mən sənin yanına gələərəm, qardaş!* (S.Rüstəm).

b) Xitablı cümlənin mübtədəsi üçüncü şəxsdir, xəbəri də üçüncü şəxslə uzlaşır:

Sənin tayların heç evlənməyib, ay oğul! (S.Rəhimov); *Ay ata! Axır onlar bir-birini sevirlər* (C.Cabbarlı).

Quruluşca xitablar sadə və mürəkkəb olur. Bunlara müxtəsər və genişlənmiş xitablar da deyilir.

Bir sözdən ibarət olan xitablar sadə xitab adlanır; məs.: *Dostlar, bayramınız mübarək olsun!* (O.Sarıvəlli); *Sevgilim, gözlərin düşür yadıma; Ulduzlu göylərə baxanda sənsiz* (R.Rza); *İlyas, sən danışacaqsanmı?* (M.S.Ordubadı).

Mürəkkəb xitablar söz birləşmələri şəklində olur; məs.: *Səbr elə, sevgilin gəlib çatacaq; Bir az da səbr elə, Muşun gözəli!* (S.Vurğun); *Gözlərin dolmasın, ey nazlı pəri; Boş yerə yapışma o dalğalardan* (S.Vurğun); *Təslim ol, dəli Kür! İnadı burax!* (S.Vurğun).

Mürəkkəb xitablar bəzən aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişləndirilir. Belə genişlənmə əsasən fəli sifət tərkibləri hesabına olur; məs.:

Gümüş belli yelmar kimi; Şütiyərək qaçan Arax! Sənə pambiq çöllərinin; Tələbi var bu yaz! (R.Rza); *Hansı dərddir edən sizi bağrı qan; Ey bu yerdən uçub gedən durnalar?* (S.Rüstəm).

Xitabların genişlənməsi başqa birləşmələrlə də ola bilər; məs.: *Ey Füzuli səirinin bir bəstəkar qardaşı! Şöhrət tapdı adınla bizim ana yurdumuz* (S.Vurğun); *Ey böyük günlərin böyük ustadı! Bayram nişanıdır döşümdə çiçək!* (S.Vurğun).

Sadə xitablar əsasən isimlərlə ifadə olunur. Mürəkkəb xitabların əsas hissəsi isim olsa da, onların daxilində müxtəlif nitq hissələri iştirak edir.

Xitablar şəxs əvəzlilikləri (II şəxs) ilə də ifadə olunur. Lakin şəxs əvəzliliklərinin xitab olması isimlərlə ifadə olunan xitablardan fərqlənir. İsimlərlə və isimləşmiş başqa sözlərlə ifadə olunan xitablar əlavə, aydınlaşdırıcı sözlər tələb etmədən də işləmə bildiyi halda, şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xitablar özlərindən sonra aydınlaşdırıcı sözlər tələb edir; məs.:

Siz, ey Avropanın cahangirləri; Tarixin mehəri dönəndən bəri; Quldur paltarına büriündünüz siz! (S.Vurğun); *Sən, ey məqsədi*

qaranlıq həyatın işıqlı ulduzu, sən, ey işıqlı Şərqi qaranlıq yavrusu! Bu Allah qədər pak, səmimi həyatında, bu məsum, zavallı görkəmində səni kim sevməyə bilər? (C.Cabbarlı).

Kitab müxtəlif əşya və varlıqların adlarını bildirə bilər. Bu cəhətdən xitabların üç növünü göstərmək olar:

1. İnsan adı bildirənələr.
2. Başqa canlıların adlarını bildirənələr.
3. Cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənələr.

İnsan adı bildirənələr: bu, xitabların əsas ifadə formasıdır. Çünki müstəqil şəkildə ancaq şəxsə müraciət edilir. İnsana müraciət edərkən əsas məqsəd onu, dinləyicini oymatmaq, çağırmaq, onun diqqətini niqə daha artıq cəlb etməkdir. İnsan adları bildirən xitabların özləri də müxtəlif olur. Bunlar (a) insanın xüsusi adını; (b) şəxsin qohumluğa görə adını (*ata, ana, qardaş, bacı, dayı...*); (c) cinsə görə əlamətlərini; (ç) ictimai münasibət və başqa adlarını bildirir; məs.:

a) *Getmə, Qüdrət, ayaq altına tökülən cənazələr, başlar, kəllələr bizi yürüdüdən qaytara bilməz* (C.Cabbarlı); *Mən, Gülsabah, səninlə bir də danışmaq istəyirəm* (C.Cabbarlı).

b) *Ay ata, belə iş yaramaz* (C.Cabbarlı); *Ayaqyalın Safo ilə gümüşdəstə xəncər bir yerdə yola getmir, ay bala* (S.Rəhimov); *Qardaş, müqəddəsdir bizim qanunlar* (S.Vurğun); *Əmi, bilirəm, mən bir də sağalmayacağam!* (C.Cabbarlı); *Qızım, qüssə çəkmə! İnşallah sağalarsan, bu işlərin hamısını ayırd edərik* (C.Cabbarlı); *Ana! Qurban olum, sənə; Gəl bizimlə yaşa, ana!* (S.Vurğun).

c) *Sən hələ uşaqsan, qız!* (C.Cabbarlı); *A kişi, nədən qorxuram?* (C.Cabbarlı); *Xanım, dünən çağırtdığınız axund Fərəculla gəlir* (C.Cabbarlı); *Adın şərafəlidir sən, ey qadın!* (S.Vurğun).

ç) *Gördüyün, seçdiyən nəqsanları sən; Bağışla, oxucum... Mümkünsə əgər...* (S.Vurğun); *Avropa qurtardı ölümdən, qandan; Xilaskar biz olduq dünyaya, dostlar!* (S.Vurğun); *Vallah, yoldaş, daha onu nə arz eləyim, axtarsanız, bunlarda da az yoxdur* (C.Cabbarlı); *Yavaş, səs salmayın, yoldaşlar* (S.Vurğun); *Vətəndaş, siz nə edirsiniz, nə deyirsiniz?!* (C.Cabbarlı).

Başqa canlıların adlarını bildirənələr:

Harda var axtaraq düşməni, atım; Onları vaxt ikən gör, tanı, atım (S.Vurğun); *Gözəl bir sifirə açmışdır çəmənə ilk bahar, bül bül! Nədənir qüssədən, qəmdən vurursan dəm, nə var, bül bül!* (S.Rüstəm); *Yaşıl çəmənlər bayraq edər, lələni; Ötərsiniz onda sən-sən, durnalar!* (S.Rüstəm).

Cansız əşyaların və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənələr:
Sən elə bilmə ki, ömrün qocalır; Biz sənə arxanıq, dostunuq, ey Kür! (S.Vurğun); *Ey könül, Kür ilə söhbət qurtar; Uzundur onsuz da, dastanımız...* (S.Vurğun); *Qoca Roma! Günəş doğur göylərinə gecə yarı; Gözün aydın, sağalmışdır; Tolyattinin yaraları* (S.Vurğun); *Mənim romantikam! Sən də qanadın!* (S.Vurğun).

İnsana aid xitablarda əsas məqsəd dinləyicinin diqqətini cəlb etməkdirsə, qalan xitablarda əsas məqsəd ifadənin təsirini artırmaqdır. Ona görə də insana aid olan xitablar ümumxalq dilində geniş dairədə işlədilir. İnsana aid olmayan xitablar isə əsasən bədii dildə və bəzən də müəyyən hissi hal keçirən insanların müraciətlərində işlədilir. Ona görə də belə xitablar və eləcə də insanlara aid xitabların bir qismi bədii xitablardır.

Dildə insana aid müxtəlif mənalı xitabların birləşdirilərək işlədilməsinə də çox rast gəlmək olur; məs.:

Yoldaş Gülsabah xanım, mən özüm qocaman artistəm, talant da məndə nə qədər istəsan vardır (C.Cabbarlı); *Vətəndaş Yaşar Süleyman oğlu, sizin üçün bu şahidlər kafi deyilsə, başqalarını dindirək* (C.Cabbarlı).

Bir cümlədə eyni şəxs və ya əşyaya yönəldilmiş, eyni mənalı, lakin formaca müxtəlif olan xitablar da iştirak edə bilər; məs.:

Qardaşlarım, yoldaşlarım, indi biz, bizim ailəmiz, bəlkə, siz də təhlükə qarşısındaıq (C.Cabbarlı); *Əzizim, quzum, gözüm, mən pul alıram, sən yox?* (C.Cabbarlı).

Eyni cümlədə müxtəlif şəxs və əşyalara da müraciət etmək olar. Belə halda xitablar, yuxarıdakıdan fərqli olaraq, həm məzmunca həm də formaca müxtəlif olur. Bu xitablar həmcins xitablardır; məs.:

Ah, düşünən başlar, yaradan əllər! Qanad verirsiniz düşüncələrə (S.Vurğun); *Gəl, ana yurdumun qızı, gəlini! İndi hünər vaxtı, qeyrət dəmidir* (S.Vurğun); *Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayrağı altında yeni azad həyata doğru!* (C.Cabbarlı); *Vətənimin gəncləri! Qızları, oğlanları! Qarşınızda açıqdır bütün həyat yolları* (S.Vurğun).

Bəzən xitab olan sözün ilk leksik mənası zəifləyir və müəyyən münasibətlə xitab kimi işlənir. Bu da hissi hallarla olaqədar olur; məs.:

Əzizim, axı oyun gedir, nə bağırırsan (C.Cabbarlı); *Ay atam, qız qurbanlıqdan nə çıxacaq, toyuqdan danış, toyuqdan* (C.Cabbarlı); *Yox, a qardaş, səyyahlar, yadlar, qonaqlar üçün hər yerdə böyük yurdlar,*

hər şey vardır (C.Cabbarlı); *Açıq yaşamışdır bizim nənələr; Kəfəndir, a bala m, saray pərdələr* (S.Vurğun).

Müasir Azərbaycan dilində xitablar tez-tez nidalarla işlədilir. Belə halda xitablar nidalarla yanaşı müəyyən hissi halları da ifadə edir. Nida xitaba xüsusi intonasiya verir; məs.:

Ah, Rüstəm, ürəyim çatlayır! (C.Cabbarlı); *Of... dostum, qardaşım, xoş buyurmusan* (S.Vurğun); *Nə var, fikirdəsən sən, ey sərvinaz; Amandır örtməsin, ey nazlı nigar; O ay camalını qara buludlar!* (S.Vurğun); *Ox, Aqşin, heç soruşma, macərə çoxdur* (C.Cabbarlı).

İfadəni qüvvələndirmək, nitqin təsir qüvvəsini artırmaq üçün xitablar müxtəlif şəkildə təkrarlanır; məs.:

Sadə xitabların təkrarlanması:

Məşələr! Məşələr! Doğrudan da, siz; Yayda da, qışda da ilk baharsınız (S.Vurğun); *Ayrılarımı könül candan? Azərbaycan, Azərbaycan!* (S.Vurğun); *Solmaz, Solmaz, sən özünü məhv edirsən* (C.Cabbarlı).

Çağırış mənasında işlədilən belə xitablar təkrarlanarkən, onlar arasında bir çox hallarda *ay* nidası işlədilir və müraciət qüvvələndirilir:

Məhəbbət dəmidir, bahar, ay bahar! (S.Vurğun); *İnsanlar! Ay insanlar; Könlümüzdədir bahar* (R.Rza).

Mürəkkəb xitabların təkrarlanması:

Ana torpaq! Ana torpaq! Sənin bu hüsnün; Şeirimizin ürəyində nəş olunmalı (S.Vurğun); *Qoca Zərdüş! Qoca Zərdüş! Üç min il qabaq. Sən də Muğan səhrasını gəzib doladın!* (S.Vurğun).

Xitabın mənası yalnız müraciət bildirməklə məhdudlaşmır. Xitab həm də danışanın müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibətini də bildirir. Bu münasibət əzizləmə, məsləhət vermə, yalvarma, qarşısının-dakına kin bəsləmə, hirsələnmə, əmr etmə və s. əlavə mənalardan ibarətdir. Xitab vasitəsilə müraciət edilənin xüsusiyyətləri də müəyyənləşə bilər. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir:

a) Xitab üçün seçilən sözlər vasitəsilə:

Səsinə kəs, həyasız! Məgər sənənlədir razı olmayasan? (C.Cabbarlı); *Get, xain! Mən sənənin qızın deyiləm!* (C.Cabbarlı); *Sağ ol, əzizim* (C.Cabbarlı); *Cəllad! Sənənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar; Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu* (S.Vurğun).

b) Şəkilçilər və köməkçi sözlər vasitəsilə:

Aydınciyim! Mən eşitdim ki, siz gəlmişsiniz (C.Cabbarlı); *Gültəkinciyyim, durunuz!.. Yalvarıram, bir qədər tərpənməyiniz, sizi bir ilahi heyətə görmək istərdim* (C.Cabbarlı); *Gültəkincən, vallah yalan deyirdim* (C.Cabbarlı).

Birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi bözi hallarda öz əsil xüsusiyyətilə yanaşı incəlik, hörmət, yaxınlıq mənası da ifadə edir. Bu hal əsasən həmin şəkilçiyə malik sözün xitab kimi çıxış etməsində özünü göstərir. Bu zaman həmin sözün qarşısında *mən* (mənim – şəkildə) əvəzliyi işlənə də bilər, işlənməyə də bilər; məs.:

Öyrənir, şairim, o, həyatını (S.Vurğun); *Bülbülüm! Köksünün altı sarıdır* (S.Vurğun); *Sənə halal olsun, ey qəhrəmanım; Babəklər yurdunun duzu, çörəyi* (S.Vurğun).

c) Xitabın əlavəsi vasitəsilə:

Cəfər, ey xəstə cismin canı; Səd ya nəhs olan günü tanı (S.Ə.Şirvani); *Səriyyə, gözəl bacım, məgər səni öldürüblər?* (C.Cabbarlı); *Gültəkin, zavallı, nəçin edtin?* (C.Cabbarlı); *Vaqif, ey şerimin könül dastanı; De, söhbətin hamı, de, sazın hamı?* (S.Vurğun); *Bahar! Bahar! Ey günəşin sevdalı qızı! Yay aləmə şafəq rəngli gur saçlarını* (S.Vurğun); *Elxan, böyük insan dostu, mən həmişə sənənləyəm!* (C.Cabbarlı).

ç) Xitabın təyinləri vasitəsilə:

Namərd Bəhram! Yazıq qızı öldürdü. İnsafsız Pəri! Zalım Gülnisə, biçərə qızcağızı işrətinizə fəda etdiniz (C.Cabbarlı); *Gözəl vətən! Mənan dərin; Beşiyisən gözəllərin!* (S.Vurğun); *Ey böyük sənətkar, ey böyük insan; Nə olar başını yerdən qaldırsan!* (S.Vurğun); *Gözəl dost, dirləsin qoy məni aləm!* (S.Vurğun).

Xitab edilən şəxs və əşyaya münasibət həmin xitabın aid olduğu cümlənin məzmunu ilə müəyyənləşir. Burada xitabın ifadə tonu da əhəmiyyətlidir; o, cümlənin məqsəd və intonasiyaca müəyyənləşməsinə kömək edir; məs.:

Qoca Roma! Günəş doğur göylərinə gecə yarı; Gözün aydın, sağalmışdır, Tolyattinin yaraları! (S.Vurğun); *Amerika! Hər qərarı, hökmü verən zaman olur! Bil ki, qullar dünyasının intiqamı yaman olur!* (S.Vurğun).

Xitablar cümlə üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) əlaqə saxlamadığına görə onların cümlədə müəyyən möhkəm yeri olmur. Xitab

cümlənin əvvəlində, ortasında, axırında, bir sözlə, cümlənin hər yerində işləyə bilər və yerinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, eyni məzmunu malik olur, yerini dəyişməsi ilə cümlədə heç bir məna dəyişikliyinə səbəb olmur:

a) cümlənin əvvəlində:

Təbriz! Dərya kimi dalğalan, çağla (S.Rüstəm); *Bülbül! Səhər-səhər qonaq budağa; Günəşin eşiqinə bir dastan qoşaq!* (S.Vurğun).

b) cümlənin ortasında:

Qızarmış, sevgilim, al yanaqların (S.Vurğun); *Durulmuş, şairim, bulanmış sular...* (S.Vurğun).

c) cümlənin sonunda:

– *Kimsən, haralısan? Danış, ay çoban!*

Dağıstan əhliyəm, ləzgiyəm, qardaş! (S.Vurğun); *Yazın növbə-risan bizim diyarda; Qıvrım tellərini sana, bənövşə! Mən səni sevmişəm bir ilk baharda; Könlümü vermişəm sana, bənövşə!* (S.Vurğun)¹.

Xitab diqqəti cəlb etmək, çağırış məqsədi ilə işlədilsə, əsas hallarda cümlənin əvvəlində gəlir.

Xitab müəyyən cəhətlərdən mübtədaya oxşayır. Bir sıra cümlələrdə həm xitabın, həm də mübtədanın mənacə eyni şəxsə aid olması, xüsusən belə hallarda mübtədanın cümlədə iştirak etməməsi (*Baş alıb gedirsən hayana ceyran*) xitabla mübtədanın qarışdırılmasına səbəb olur.

Xitabın xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək, onu mübtədadan fərqləndirmək üçün aşağıdakı cəhətləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Mübtədə cümlə üzvüdür, həm də cümlənin baş üzvüdür, xitab isə cümlə üzvü deyildir.

2. Mübtədə cümlədə haqqında danışılanı bildirir, cümlədə ifadə edilən fikir, hökm mübtədaya istinad olunur; xitab isə haqqında danışılanı bildirmir, ona heç bir fikir, hökm istinad olunmur, o ancaq müraciət olunanı bildirir.

3. Mübtədə və xitab – hər ikisi ismin adlıq halında olur; lakin xitabın adlıq halı mübtədanın adlıq halından intonasiyası, yüksək tonla deyilməsi ilə fərqlənir.

¹ Qeyd. Cümlənin əvvəlində işlənen xitablardan sonra xitabın deyilişindən asılı olaraq ya nida, ya da vergül; cümlənin ortasında işlənen xitabların hər iki tərəfində vergül, cümlənin sonunda işlənen xitablardan əvvəl vergül, sonra isə cümlənin tələbindən asılı olaraq, ya nöqtə, ya sual, ya da nida işarəsi qoyulur.

4. Mübtədə cümlədə müəyyən bir suala – ismin adlıq halının suallarından birinə cavab verdiyi halda, xitab heç bir suala cavab vermir.

5. Mübtədə cümlənin əsas üzvü kimi, başqa cümlə üzvləri ilə həm məna, həm də qrammatik cəhətdən əlaqədar olur, xitab mənacə cümlə və onun üzvləri ilə əlaqədar olsa da, qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü ilə əlaqədar olmur.

6. Mübtədə başqa cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqə saxladığından heç bir xüsusi intonasiya, yazıda heç bir işarə ilə onlardan ayrılırmı; xitab isə cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqədar olmadığından intonasiya ilə, yazıda vergül və nida işarələri ilə onlardan ayrılır.

7. Dilimizdə mübtədə, adətən, xəbərdən əvvəl gəlir, xitabın isə cümlədə müəyyən yeri yoxdur.

8. Məntiqi vurğunun tələbinə görə cümlədə mübtədanın yerini dəyişdirdikdə cümlənin mənası da müəyyən dərəcədə dəyişir, xitabın yerini dəyişdirdikdə isə cümlənin mənasında dəyişiklik olmur.

9. Mübtədə müstəqim və ya qeyri-müstəqim şəkildə bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bildiyi halda, xitab bütün nitq hissələri ilə ifadə oluna bilmir.

10. Mübtədə məzmunca hansı şəxsi bildirirsə, formaca da həmin şəxsə aid olur; bu cəhətdən mübtədanın məzmunu ilə forması uyğun gəlir; xitab isə, bundan fərqli olaraq, məzmunca ikinci şəxsi, formaca üçüncü şəxsi bildirir.

ARA SÖZLƏR

Ara sözlər danışan və yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildirir və heç bir suala cavab vermir; məs.:

Əlbəttə, nə siz bura nağıl danışmağa gəlmisiniz, nə də biz ona qulaq asmağa (M.Hüseyn); *Doğrudan da, hava işıqlanır, dağlı məhəlləsinin alçaq daxmaları qarşısında tək-tək adamlar görünməyə başlayırdı* (M.Hüseyn); *Təəssüf ki, yolu bizə göstərən yoxdur* (M.İbrahimov).

Müasir Azərbaycan dilindəki ara sözlər formalaşma və inkişafı cəhətdən müxtəlifdir. Bəzi sözlər nitq hissələrindən və özlərinin ilkin lüğəvi mənalardan ayrılaraq hal-hazırda ancaq ara sözlər kimi çıxış etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Belə sözlər ayrı-ayrı cümlə üzvləri kimi çıxış edə bilmir və onlar əsas nitq hissələrindən tamamilə ayrılmışdır.

Bunlara aid *beləliklə, nəhayət, əlbəttə, təəssüf, heyf, yaqın, bəlkə, güman (ki), guya, həqiqətən, sanki* və s. misallar göstərmək olar.

Ara sözlərin ikinci hissəsi müxtəlif nitq hissələri ilə əlaqə saxlayır. Belə ara sözlərə *görünür, demək, deməli, doğrudur, şübhəsiz, deyəsən, deyirlər, mənə görə, sənə görə, mənə, sənə, bilirsənmi, bilirsinizmi, məlumdur* və s. kimi misallar göstərmək olar. Bu sözlər cümlədə həm ara sözlər kimi, həm də cümlə üzvləri rolunda çıxış edə bilər.

a) ara sözlər kimi: *Demək, evin qapısını döymək olmazdı.* (M.Hüseyn); *Bilirsiniz, mən dostluğa əzəldən sədəqəti, etibarı seçmişəm* (O.Sarıvəlli); *Fəhlələr də, deyəsən kiçik bir işarə gözləyirdilər* (M.Hüseyn);

b) cümlə üzvləri rolunda: *İndi, demək, gülmək, şadlıq etmək lazımdır. Bunların hamısını siz bilirsiniz. Gərək, hamıya deyəsən ki, vaxt yaxınlaşır.*

Bu sözlər cümlə üzvləri kimi çıxış edərkən öz leksik mənalarmı saxlayır, ara sözlər kimi işlənəndə leksik mənalardan uzaqlaşır və onları lüğəvi mənası yox olmağa doğru gedir.

Ara sözlərin bəziləri, adətən, bağlayıcısız işləyir, bəziləri isə həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız işləyə bilər. Məsələn: *Məncə, adətən, doğrusu, düzü, deyəsən, əksinə, nəhayət, əvvəla, birinci, məsələn* və s. kimi ara sözlər bağlayıcısız işləyir. Ara sözlərin əksər hissəsi isə həm bağlayıcı ilə, həm də bağlayıcısız işləyir. Bunlara aid *əlbəttə, doğrudan, yaqın, şübhəsiz, görünür, demək* və s. misalları göstərmək olar. Azərbaycan dilində ara sözlər *ki, da, də* bağlayıcıları ilə işləyir.

a) Bağlayıcısız işlənənlərə aid: *Məncə, adresi səhv salmışıq* (M.Hüseyn); *De y ə s ə n, atam qımuşub güldü* (S.Vurğun);

b) Həm bağlayıcısız, həm də bağlayıcı ilə işlənənlərə aid: *Əlbəttə, Aslan atasının xasiyyətinə bələddir* (M.Hüseyn); *Əlbəttə ki, hamısını yox* (M.Hüseyn); *Səvgilim, anla ki, qısqanclıq nədir? Anla ki, doğrudan, o, faciədir...* (S.Vurğun); *Doğrudan da, Məşədi bəy hər gün fəaliyyət dairəsini genişləndirirdi* (M.Hüseyn); *Şübhəsiz, atanız ritsarlara xas olan mərdliklə hərəkət etmişdir* (M.Hüseyn); *Burada, şübhəsiz ki, palata xidmətçisinin əli vardır* (Ə.Əbülhəsən).

Ara sözlər bir sözdən ibarət olduğu kimi, bir neçə sözdən – söz birləşmələrindən də ibarət olur; bununla əlaqədar olaraq, onları iki yerə bölmək olar:

1) sadə ara sözlər; 2) mürəkkəb ara sözlər.

Sadə ara sözlər bir sözdən ibarət olur; məs.:

Nəhayət, Nina dilləndi: – Demək, mənimlə getmirsən (Ə.Əbülhəsən); *Doğrudur, Rey bizimki deyil* (M.S.Ordubadi); *Hayıf ki, mən qılınc və mizraq işlətmək işində savadsızam* (M.S.Ordubadi).

Mürəkkəb ara sözlər isə bir neçə sözdən ibarət olur; məs.:

Bilirsən, Vidadi! Sözü'n doğrusu; Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu (S.Vurğun); *Ürəyimdə, necə deyər, bir nigəlim var* (S.Vurğun); *Atalar demişkən, acıqlı mərdidir* (S.Vurğun).

Ara sözlərin morfoloji tipləri. Morfoloji tiplərinə görə ara sözləri iki hissəyə ayırmaq olur: ismi ara sözlər, feli ara sözlər.

İsmi ara sözlər fel olmayan nitq hissələri ilə (isim, sifət, say, əvəzlilik, zərf) əlaqədar olur. Feli ara sözlər isə felle əlaqədar olur.

İsmi ara sözlər. İsimlə əlaqədar olanlar: *təəssüf, nöqtəyi-nəzərdən, adətə görə, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, məlumata görə* və s. Sifətlə əlaqədar olanlar: *aydındır (ki), doğrusu, düzü, doğrudur, təbii ki, məlumdur ki* və s.

Sayla əlaqədar olanlar: *birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, birincisi, ikincisi* və s.

Əvəzliliklə əlaqədar olanlar: *məncə, sənə, bizcə, sizcə, mənə görə, sənə görə, bizə görə, sizə görə* və s.

Zərflərlə əlaqədar olanlar: *əlbəttə, həqiqətən, adətən, hərfən, qəlbən, əksinə* və s.

İsimlə əlaqədar olan ara sözlər ismin adlıq halında (*təəssüf*), yönülük halında (*məlumatə görə*), çıxışlıq halında (*xoşbəxtlikdən*) olur. Bu ara sözlərin, eləcə də, sifətlərlə əlaqədar olan ara sözlərin bir çoxu da xəbər şəkilçiləri qəbul etmiş olur (*aydındır, doğrudur...*). Sifətlə əlaqədar olan ara sözlərin bəziləri də sifətin heç bir şəkilçi qəbul etməmiş vəziyyətində olur (*təbii ki*), bunların bəziləri isə nisbət şəkilçisi ilə işləyir (*doğrusu, düzü*). Sayla əlaqədar olan ara sözlər sıra sayları ilə tam uyğunluq təşkil edir (*birinci, ikinci...*), lakin bəzən bunların axırına *-sı, (-sı, -su, -sü)* şəkilçisini əlavə etmək olur (*birincisi, ikincisi...*). Əvəzliliklə əlaqədar olanlar ya şəxs əvəzliyinin sonuna *-cə* şəkilçisini əlavə etməklə (*məncə, sənə...*), ya da şəxs əvəzliyinin yönülük halda qoşmalarla işlənməsilə düzəlir (*mənə görə, sənə görə...*).

Feli ara sözlər. Belə ara sözlərin əksəriyyəti felin şəxsi formalarında olur və ayrı-ayrı şəxslərinə görə dəyişir. Ona görə də belə ara sözlər ancaq xəbərdən ibarət olan cümlələri xatırladır, lakin bu halda həmin sözlərin əsil leksik mənalara itdiyinə görə onlar ancaq ara sözlər adlanı bilər.

1. I şəxsin tək və cəminə uyğun gələnlər: *deyirəm ki, deyək ki, tutaq ki* və s.

2. II şəxsin tək və cəminə uyğun gələnlər: *görürsən ki, inan, inanın* və s.

3. III şəxsin tək və cəminə uyğun gələnlər: *deyir, deyirlər* və s. Feli ara sözlər felin xəbər (*deyirəm, deyirlər*), əmr (*deyək ki, tutaq ki*), vacib (*deməli*) formalarına uyğun gələ bilər. Ara sözlər felin həm məlum (*görürəm ki*), həm də məchul növündə (*görünür*) ola bilər. Ara sözlər məsdərlə də uyğun gələ bilər (*demək*).

Söz birləşmələri şəklində olan ara sözlər. Bu tipli ara sözləri aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək olar:

1. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşanlar. Müasir Azərbaycan dilində ara sözlər kimi çıxış edən belə birləşmələrin bir çoxunun ikinci tərəfləri, adətən a) ya xəbər şəkilçisi, b) ya ismin bu və ya digər halının şəkilçisini qəbul edib işlənir, c) ya da qoşmalarla işlənir. Qoşmalarla işlənərkən də qoşmaların tələbinə əsasən, ikinci tərəflər ismin hal şəkilçilərini qəbul edə bilər: a) *qarıbə işdir, aydın məsələdir*; b) *bir tərəfdən, digər tərəfdən*; c) *hər şeydən əvvəl*.

2. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşanlar. Belə birləşmələrin də ikinci tərəfləri müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul edir, ya da qoşmalarla işlənir: *bunun qarşısında*.

3. Bu birləşmələrin başqa bir qismində birinci tərəf *ilə* qoşmasını qəbul edir, ikinci tərəf isə ya şəkilçisiz işlənir, ya da yenə ismin hal şəkilçilərini qəbul edir: *bununla bərabər, bununla yanaşı, bununla birlikdə*.

4. Bu birləşmələrin bəziləri də feli sifət tərkibləri formasında olub qoşmalarla işlənilir: *həmişə olduğu kimi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi* və s.

5. Məsdərin xəbər şəkilçisi qəbul etmiş *lazım* sözü ilə işlənməsi nəticəsində: *demək lazımdır ki...*

6. Felin əmr forması ilə əlaqələndərək, ona yanaşan və yaxud onun tərəfindən idarə olunmaqla əmələ gələnlər: *yeri gəlmişkən deyək ki, sizə deyim, misal üçün deyim ki, təxminən deyək ki*.

7. Felin şərt formasındakı fellə başqa sözlərin birləşməsindən alınanlar: *qısa deyilsə, qısa desək, yumşaq deyilsə, öz aramızda desək*.

8. Felin xəbər formasının (müxtəlif şəxslərdə, tək və cəmdə; ayrı-ayrı mənə növlərində) müxtəlif nitq hissələri ilə əlaqələnməsi nəticəsində əmələ gələnlər. Burada xəbər formasındakı söz, birləş-

mənin aparıcı, təbəedici sözü olur: *elə gəlir ki, necə deyərlər, belə çıxır ki...*

9. Ayrı-ayrı sözlərin feli bağlama ilə birləşərək feli bağlama tərkibi əmələ gətməsi şəklində formalaşanlar: *Yeri gəlmişkən, sadəcə olaraq*.

ARA SÖZLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

Ara sözlərin aşağıdakı mənə növləri var.

1. Fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara sözlər. Ara sözlərin bir qismi daxil olduğu cümlədəki fikrin həqiqətə olub-olmadığını göstərir. Bu ara sözlər vasitəsilə, danışan öz dediyinin həqiqətə uyğunluğuna da işarə etmiş olur. *Əlbəttə, şübhəsiz, heç şübhəsiz, həqiqətən, doğrudan, doğrudan-doğruya, yəqin, bəlkə, ehtimal, ola bilər, dəyəsan, görünür, doğrudur, aydındır, güman, guya, təbii, gərək, mübahisəsiz* və s.

Həqiqətə münasibət müxtəlif dərəcədə ola bilər. Ona görə, fikrin gerçəklik dərəcəsini göstərən ara sözlərin özləri bir-birindən fərqlənir. Bu cəhətdən onları üç hissəyə ayırmaq olar:

a) bu ara sözlərin bəziləri fikrin həqiqətə uyğunluğunun qətiliyini göstərir. Belə ara sözlərə yəqinlik bildirən ara sözlər də deyilir: *əlbəttə, şübhəsiz, həqiqətən, doğrudan, yəqin* və s.

b) bu qrupa daxil olan ara sözlərin ikinci bir hissəsi güman, şübhə və imkan bildirir: *bəlkə, güman ki, ehtimal, gərək ki, görünür, ola bilər, olsun ki, demək olar, dəyəsan* və s.

c) fikrin adilik dərəcəsini göstərən ara sözlər. Ara sözlərin az bir qismi cümlədə ifadə olunan fikrin, göstərilən fakt və hadisələrin adı qaydalara uyğunluğunu, onların adətən belə olmasını bildirir: *adətən, adətə görə, həmişə olduğu kimi, qaydadır, bir qayda olaraq, təbii ki* və s.

2. Danışanın ifadə olunan fikrə hissi münasibətini bildirən ara sözlər. Bu münasibət müxtəlif olur. Danışan, ara sözlər vasitəsilə cümlədəki fikrə öz razılığını, təəssüfünü, sevincini, kədərini və s. göstərə bilər. Belə ara sözlərə "təəssüf bildirən" ara sözlər də deyilir: *xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, təəssüf, qarıbədər, qarıbə işdir, heyif, təəccüblüdür* və s.

3. Fikrin mənbəyini göstərən ara sözlər. Belə ara sözlər cümlədə ifadə olunan fikrin kim tərəfindən deyildiyini, onun, danışanın, özünəmi, yaxud başqasını aid olduğunu, yaxud da öksəriyyətdə məlum olan və qəbul edilən bir fikir olduğunu və s. bildirir: *mənca, sənca, bizcə, sizcə, mənə görə... fikrə görə... məlumdur, məlumata görə... görürəm... deyir, deyildiyinə görə... nöqtəyi-nəzərdən və s.*

4. Fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər. Belə ara sözlər nitqin bir şəkildən başqa şəkllə keçməsinə, üslub dəyişməsinə, fikrin ümumi və ya xüsusi şəkildə deyilməsini və s. göstərə bilər. Bunların bəziləri ümumiləşdirici sözlər kimi də çıxış edir: *bir sözlə, başqa sözlə, doğrusu, daha doğrusu, düzü, açığı, daha açığı, sadəcə olaraq... dediyi kimi... demişkən, necə deyərlər, hər fən, əslində və s.*

5. Danışığın ekspressiv xüsusiyyətini göstərən ara sözlər. Bu qrup ara sözlər danışığın, nitqin tonunu, emosional gözəlliyini göstərir. Bu ara sözlər fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlərdən onunla fərqlənir ki, əgər fikrin ifadə tərzini göstərən ara sözlər danışanın bu cəhətdən danışığa münasibətini bildirirsə, bu ara sözlər danışığın, nitqin özünün tonunu, xüsusiyyətini göstərir: *öz aramızdır, zara-fatsız, vicdanla, ədalətlə, qəlbən, demək olar ki və s.*

6. Nitqin hissələri arasındakı münasibəti (əlaqəni) göstərən ara sözlər. Bu ara sözlər cümlədəki bir fikrin başqa fikrlə və ya daha geniş kontekstlə əlaqəsini göstərir. Bu ara sözlər cümlənin bu və ya digər hissəsini nəzərə çarpdırmağa, dəqiqləşdirməyə, məhdudlaşdırmağa, izah etməyə, cümlənin, nitqin hissələrinin qarşılaşdırılmasına, onların əlaqələnməsinə kömək edir. Belə ara sözlər fikrin ümumiləşdirilməsini, yekununu, sırasını və s. də bildirə bilər. Bu qrup ara sözlər ara sözlərin bir sıra başqa qruplarına nisbətən daha geniş yayılmışdır və dilimizdə çox işlədilir: *yeri gəlmişkən, məsələn, nəhayət, üstəlik, bir daha, xüsusən, əsasən, ümumiyyətlə, əksinə, bununla bərabər, bununla yanaşı, bununla birlikdə, xülasə, birinci, ikinci, əvvələn, demək, beləliklə, bir tərəfdən, misal üçün, məsələn, təxminən, hər şeydən əvvəl və s.*

7. Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə işlədilən ara sözlər. Bu qrup ara sözlər qarşıda duranın, dinləyicinin diqqətini deyiləcək fikrə, cümləyə və ya cümlənin bir hissəsinə cəlb etmək məqsədi ilə işlədilir. Adətən, dinləyici qrammatik cəhətdən ikinci şəxs olur. Ona görə də bu qrupa daxil olan ara sözlərin çoxu ikinci şəxsə aid olan fəllərdən ibarətdir. Belələri isə ən çox felin sual və əmr for-

malarında özünü göstərir: *görürsünüzmü, bilsən, bilirsənmi, inanırsənmi, təsəvvür edirsənmi, təsəvvür et, inanın, inan, tutalım, başla, əgər bilmək istəyirsən, tutaq ki, deyək ki və s.*

ARA CÜMLƏLƏR

Ara cümlələr ara söz funksiyası daşıyan cümlələrə deyilir. Ara cümlələr də ara sözlər kimi mənalara verərək əsas cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı müxtəlif münasibətlər bildirmək üçün işlədilir. Müasir Azərbaycan dilində ara cümlələr ara sözlərə nisbətən az işlənir; məs.:

İndi mənim ümidim birəcə sənsən ki, səni sevəndən sonra hər şey nəzərimdən çıxıb, elə bilirdim ki, dünyada bir sənsən, bir də mən (C.Cabbarlı); Lap yadımdan çıxmışdı, necə deyərlər, hər intizar acısının bir şirnişi var (S.Vurğun); Dəmək olar ki, ixtira onların əsas işi ilə üzvi vəhdətdədir (M.Hüseyn).

Dilimizdə ara cümlələrdən başqa, əlavə cümlələr də işlədilir. Bunlar cümlələrə əlavə edilərək müxtəlif məqsədlərlə işlədilən müstəqil cümlələrdir; məs.:

O irəli dedim ki, ədə Məmməd xan, bu şey lazımdır, qalozlu adam yənə saata işarə etdi, müziqəşəsi olmadı, dost yolunda başını verən oğlandır, bədbəxt! (Ə.Abasov); Lalə xanım, – Minayev dərin düşüncədən ayılıb dayandı – mənəcə, biz mühüm bir nöqtəni yadırmızdan çıxarıyıq... (M.Hüseyn); Suyu çoxaldın, uşaqlar, – məhlula baxa-baxa yanaşdı – dünəndən bəri balta çox yavaş gedir (M.Hüseyn).

Əlavə cümlələr vasitəsilə, danışan çox vaxt nitqə əlavə qeydlər edir, bunların köməyi ilə müəyyən dəqiqləşdirmələr, izahlar, düzəlişlər aparır. Əlavə cümlələrdəki fikir ya ümumiyyətlə əsas cümlədəki fikrə aid olur, ya da həmin cümlədəki hər hansı bir sözün ifadə etdiyi fakt, əşya, hadisə haqqında əlavə məlumat verir, onların vəziyyətini, yerini, zamanını və s. bildirir; məs.:

Əsil haqiqətdə bu cənab – Məşədi bəy mənşevik natiqi gös-tərdi – fəhləni sahibkarın qabağında diz çökünəyə çağırır (M.Hüseyn);

Mühasib qapını içəridən ilişdirərək bu asudə yerdə (müdir kəndlərə çıxmışdı) başını açıb işləyirdi (S.Rəhimov).

Əlavə cümlələr əsas cümlədəki müəyyən bir söz və ifadəyə aid olarkən, çox vaxt həmin söz və ya ifadədən sonra, lakin onunla yanaşı işlənir; məs.:

İlk dəfə gördüyü əfəndinin (o, belələrinə həmişə əfəndi deyərdi) danışıq ədəsi, yerisi, baxışı ona çox qərribə, qeyri-təbii və gülməli görünürdü (M.Hüseyn); Qəza rəisi (o, yerli Azərbaycan bəylərindəndir) uryadniki müdafiə üçün söz tapa bildi (M.Hüseyn); Oğlu Bayram üçün Gözəli istəməyə elçiliyə gedən ağsaqqallar (indiyə onların heç biri sağ deyil) qız evinin razılığını alar-almaz, Teybə bu əhvalatdan xəbər tutan kimi, başı alovlu atası evinə yüyürüb, qardaşlarının üstünə qışqırdı... (M.Hüseyn).

Nitqə əlavə cümlələrdən başqa, əlavə birləşmələr və əlavə sözlər də işlənir. Bunlar da öz rollarına, cümlədəki yerlərinə, aid olduqları cümlələrə münasibətlərinə və əlaqə formalarına görə əlavə cümlələrə bənzəyir.

O, gecə yarından sonra həmin kitabları oxuyur, nazik, uzun dəftərinə qeydlər yazır, başa düşmədiyi yerləri (bəzən yalnız müəllimin özünü imtahan etmək üçün) soruşurdu (M.Hüseyn); Şamo Qeybəlinin evində nağıl etdiyi həmin işıqlı səhəri (özü də o qədər bilmədən) təənnüm etməyə başladı (S.Rəhimov); Vay əleyküməsalam, buyurun, əyləşin, (Səfərə) adə, siz də buyurun bu tərəfə. Xeyr, axund, yerim çox yaxşıdır. (Kənarə) Zalım oğlu yaxşı duyub işi (C.Cabbarlı).

SADƏ CÜMLƏNİN STRUKTUR-SEMANTİK TIPLƏRİ

Sadə cümlələr bir predikativ mərkəzi olan cümlələrdir. Belə cümlələrin müxtəlif struktur-semantik tipləri vardır. Bunların içərisində elə cümlələr var ki, bir, iki və ya çox cümlə üzvlərindən ibarətdir. Elələri də vardır ki, onlar cümlə üzvlərinə ayrılırlar. Bu cəhətinə görə sadə cümlələri iki qrupa ayırmaq olar: 1) üzvlənən sadə cümlələr, 2) üzvlənməyən sadə cümlələr. Üzvlənməyən cümlələr qrupunu *söz-cümlələr* (başqa adla, cümlə əvəzləri) təşkil edir. Əksər sadə cümlələr isə üzvlənən cümlələr qrupuna daxildir.

ÜZVLƏNMƏYƏN SADƏ CÜMLƏLƏR

SÖZ-CÜMLƏLƏR

Dildə elə sözlər var ki, izahedici sözlər qəbul etmədən, müxtəlif növlü cümlələri əvəz edir. Bunları “cümlə əvəzləri” də adlandırmaq olar. Belələri cümlə üzvlərinə ayrılmadığından, üzvlənməyən cümlələr sırasına daxildir.

Məsələn:

– *Oğlunuz bu məktəbdə oxuyur?*

– *Bəli.*

– *Rəşiddən başqa, yənə oğlunuz var?*

– *Xeyr.*

Buradan aydındır ki, *bəli* sözü *oğlum bu məktəbdə oxuyur* cümləsi, *xeyr* sözü isə *Rəşiddən başqa, daha oğlum yoxdur* cümləsi əvəzinə işlənmişdir.

Söz-cümlələr ən çox müsahibədə işlədilir; bundan əlavə, mono-loqlarda da onlara yer verilir. Cümlə əvəzlərinin formalaşmasında mətnin, söhbət gedən şəraitin və intonasianın mühüm rolu vardır. Mətnəndən və söhbət gedən şəraitdən, onun deyiliş tərzindən anlaşılır ki, bu və ya digər cümlə əvəzi hansı mənanı daşıyır, onun ifadə olunmasına (xidmət edir. Dialoqda o, başqasının fikrinə danışanın münasibətini yuxarıdakı misallarda olduğu kimi), monoqda isə öz fikrinə münasibətini bildirir; məs.:

Kor-koranə başqasının sarsəm fikirlərinə “bəli-bəli” deyib pillə-pillə yüksəlməmi? Yox, mən buna razı ola bilmərəm; İndi daha mən həm Adilə, həm də şirinsöhbət Əbdürrəhmana görə gəriyə qayıda bilmərəm. Yox, əsla yox.

Söz-cümlələr müxtəlif növlü cavab cümlələrini əvəz edir:

a) cümləqibli sadə cümlələri:

– *Cənab, sizə fayton lazımdır?*

– *Bəs necə?*

– *Hara buyurursunuz?*

– *Ora sür, limana.*

– *Baş üstə!*

b) təkətkibli sadə cümlələri:

– *Deyəsən, vaxtdır.*

– *Bəli.*

c) tabeli mürəkkəb cümlələri:

– *Deyirsən, adamların hamısı etibarlıdır?*

– *Bəli.*

ç) tabesiz mürəkkəb cümlələri:

– *Daha səbrim tükənib, getmək istəyirəm.*

– *Yaxşı.*

– *Kinoya getmək istəyirəm, mənimlə gedək.*

– *Baş üstə!*

Yuxarıdakı cümlələr quruluşca müxtəlif olduqları kimi, intonasiyaca da rəngarəngdir.

Söz-cümlələr ifadə vasitələrinə və mənalara görə müxtəlifdir. Onlar ədatlarla (*aha, heç, ancaq, bəs necə, necə yəni, eləmi* və s.), modal sözlərlə (*əlbəttə, əlbəttə ki, şübhəsiz, bəlkə, bəlkə də, əslində, qətiyyənlə* və s.), predikativlərlə (*heyf, təəssüf, əfsus, haydı, əlvida, bəli, yaxşı, hə, xeyr, yox və s.*) və nidalarla (*ura, ay-hay, şşş...!*) ifadə olunub, təsdiq, inkar, razılıq, sual, etiraz, şübhə, yəqinlik, təəccüb, heyrət, təəssüf, kinaya, təhrik etmə, ömr və s. mənalara bildirir. Bu mənalara yaranmasında intonasiyanın, mətnin və söhbət gedən şəraitin çox böyük rolu olur. Yuxarıdakılara aid konkret misalları nəzərdən keçirək:

1. Təsdiq və razılıq bildirən söz-cümlələr *bəli, hə, yaxşı, baş üstə* predikativləri, *bəs necə, aha, ancaq* ədatları, *əlbəttə, əlbəttə ki, şübhəsiz* modal sözləri ilə ifadə olunur.

– *Buyur, oğlum, yuyun. Görünür uzaqdan gəlmisən?*

– *Bəli, Bakıdan gəlmişəm* (B.Bayramov).

– *Aha, deməli, ürəyinin açarını tapmışam* (B.Bayramov).

Əliqulu. *Gövhər, əsəb mərkəzinə təsir etmə! Get papiros gətir! Gövhər. Yaxşı, yaxşı, hirsənmə* (S.Rəhman); *Yasəmə. Gördüyüm odur ki, məşallah, günü-gündən çiçək kimi açılırsan. Nazlı. Əlbəttə, hirsəndirən yox, əsəblərimlə oynayan yox* (S.Rəhman).

İnkər və etiraz mənalı söz-cümlələr *yox, xeyr* predikativləri, *heç* ədatı, *əsla, qətiyyənlə* modal sözləri ilə ifadə olunur.

– *Gözümə tanış gəlirsən, artist deyilsən?*

– *Xeyr.*

– *Qubadlıda klub müdiri olmamısan?*

– *Xeyr, mən aqronomam* (S.Rəhman).

– *Özün məndən incimədin ki?*

– *Qətiyyənlə!* (B.Bayramov).

Baloğlan. Yox, canım, yox. Lap elə də deyil. Yox, yox (C.Cabbarlı).

3. Heyrət, təəccüb mənalara *xeyra, yoxa, yox canım*, (intonasiyasına və mətnə görə) predikativləri ilə bildirilir:

Həmməzə (kənara). Xeyra... yənə başladı əlifbəydən (C.Cabbarlı).

Qacar. Aha... baş əyməyir hüzurumda bu! (S.Vurğun).

4. Şübhə mənalı söz-cümlələr *bəlkə, bəlkə də, olsun ki* modal sözləri ilə ifadə olunur:

– *Vaxtı olsa idi, Eldar səni yola salmağa gələrdi.*

– *Bəlkə də.*

5. Sual mənalı söz-cümlələr *necə yəni* (intonasiyasına və mətnə görə), *eləmi, bəs nə, bəs necə, necə məgər* ədatları ilə ifadə olunur.

Çiçək. Nə fikirləşirsən, ay oğul, nə tez qəribəsədin?

Ümid. Qəribəmirəm, xala. İşim düz gətirmir.

– *Necə bəyəm?* (B.Bayramov).

Xanımnaz. Daha gəlir sənə demirəm ki, qorxarsan.

Almaz. Necə yəni? (C.Cabbarlı).

6. Təəssüf mənalı söz-cümlələr *heyf, təəssüf, əfsus* predikativləri ilə ifadə olunur:

Sünbül. Deyəsən, işi daha da kortadıq.

Şükufə. Heyf, deyirəm gedib anama danışım, bəlkə o bir tədbir tökə (S.Rəhman).

7. Bəyənmə, tərifləmə, alqışlama mənalı söz-cümlələr *afərin, əhsən, amin, məşallah, bərəkəllah* predikativləri, *ura* nidası ilə ifadə olunur.

Hacı Əhməd. Bərəkəllah, kişi qızı, bərəkəllah, kişi qızı, afərin, bərəkəllah, fərasət! (C.Cabbarlı); *Müğənni elə oxudu ki, hamı onun məharətinə heyran qalmışdı. Əhsən!*

8. Ömr, təhrik etmə mənalı söz-cümlələr *haydı* predikativləri, *sus, sss, şşş* nidaları ilə ifadə olunur.

Rəbi. Burax bu dilləri, haydı! (C.Cabbarlı). *Sönməz. Sus... Qardaşlar, onların adını çəkməyin* (C.Cabbarlı).

9. Salamlaşma və vidalaşma bildirən xüsusi söz-cümlələr də var ki, bunlar *da salam, salaməleykim, xudahafiz, əlvida* kimi sözlərlə ifadə olunur.

Əvəz etdiyi cümlələrin xarakterinə görə söz-cümlələri məqsəd və intonasiyaca aşağıdakı növlərə ayırmaq olar: nöqli, sual, nida və ömr cümlə əvəzləri.

1) Nəqli cümlələrin yerinə işlənən söz-cümlələr də nəqli xarakterdə olur:

– *Səni bura gələndə görüb-eliyan olmayıb?*

– *Yox* (Mir Cəlal).

2) Sual cümlələrinin yerinə işlənən söz-cümlələr sual xarakterində daşıyır:

– *Siz ki arif adamsınız, Mikayıl əmi.*

– *Necə bəyəm?* (B. Bayramov).

3) Nida və əmr cümlələrinin yerinə işlənən söz-cümlələr də onların seçiyəsinə malik olur. Dilçilik ədəbiyyatında belələrini “emosional söz-cümlə” adlandırmışlar: *Haydı, yubanmayın!*

Az sözlə ifadə olunmasına görə, söz-cümlələr adlıq cümlələrə bənzəyir. Lakin bunlar arasında mühüm fərqlər var: adlıq cümlələr müstəqil mənalı sözlərlə, yəni isimlər və ismi birləşmələrlə (*Bakı, Hayatın evi. 1917-ci il. Petroqrad şəhəri*) ifadə olunduğu halda, söz-cümlələr belə sözlərlə ifadə olunmur.

Söz-cümlələr ilk baxışda müstəqil mənalı kimi nəzərə çarpan bəzi sözlərlə (*yaxşı, çox gözəl, çox pakizə, baş üstə, göz üstə* və b.k.) ifadə olunur ki, bunlar artıq müstəqillikdən uzaqlaşmışlar. Adlıq cümlələr mətnəndən əvvəl (başda) işlədilir, onlarda adı çəkilən əşya və hadisənin varlığı təsdiq edilir, onları hər kəs öz bildiyi kimi təsəvvüründə canlandırır. Söz-cümlələr isə başqa məqsəd üçün işlədilir. O özündən əvvəlki fikirlərlə bağlı olub, danışanın o fikrə münasibətini yığcam şəkildə ifadə edir.

Söz-cümlələri yarımqıq cümlələrdən də fərqləndirmək lazımdır. Məlumdur ki, yarımqıq cümlələr də özündən əvvəlki fikirlərlə bağlı olub, tək-tək sözlərlə ifadə olunur. Lakin yarımqıq cümlələrin digər üzvlərini (bunlar, adətən, müstəqil mənalı sözlərlə ifadə olunur) mətn vasitəsilə bərpa etmək olur, cümlə əvəzlərinin belə üzvləri yoxdur və mətn vasitəsilə də bərpa oluna bilmir.

Güman etmək olar ki, söz-cümlələr dilin yığcamlığı (qənaətə) meyli ilə əlaqədar olaraq əmələ gəlir və onlar vasitəsilə az sözlə geniş məna ifadə edilir.

ÜZVLƏNƏN SADƏ CÜMLƏLƏR

Azərbaycan dilində üzvlənən sadə cümlələrin zəngin tipləri vardır. Cümlə üzvlərinin iştirakına görə belə sadə cümlələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

I. Baş üzvlərin iştirakına görə:

1) cütlük cümlələr;

2) tək-tək cümlələr.

II. Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərində iştirak edib-ətməsinə görə:

1) geniş cümlələr;

2) müxtəsər cümlələr.

III. Baş və ikinci dərəcəli üzvlərin buraxılıb-buraxılmamasına görə:

1) bütöv cümlələr;

2) yarımqıq cümlələr.

Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edən sadə cümlələrə cütlük cümlələr, baş üzvlərdən yalnız biri iştirak edən cümlələrə isə *tək-tək cümlələr* deyilir.

Baş üzvlərdən başqa, ikinci dərəcəli üzvlər (ya onlardan biri, ya da hamısı) iştirak edən cümlələr geniş cümlələr, yalnız baş üzvlərdən ibarət olan cümlələr isə müxtəsər cümlələr adlanır. Elə cümlələr də olur ki, orada baş və ya ikinci dərəcəli üzvlər öz ifadəsini bilavasitə tapır ki, bunlara bütöv cümlələr deyilir. Cümlənin hər hansı üzvlərinin (və ya üzvlərinin) buraxıldığı hallara da rast gəlik ki, bunlara da yarımqıq cümlələr deyilir.

TƏKTƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏLƏR

Sadə cümlələrin bir qismi baş üzvlərdən birinin iştirakı ilə qurulur və digər baş üzvə ehtiyac hiss edilmir. Belə sadə cümlələrin çox hissəsi xəbər qütbü əsasında, az bir qismi isə mübtədə qütbü əsasında formalaşır. Buna görə də belə cümlələri tək-tək sadə cümlələr adlandırırırlar.

Tək-tək sadə cümlələr iki hissəyə bölünür:

1) mübtədasız tək-tək cümlələr;

2) xəbərsiz tək-tək cümlələr.

Mübtədasız tək-tək cümlələrdə xəbər və ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edir. Buraya daxildir:

- 1) şəxssiz cümlələr;
- 2) qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr;
- 3) ümumi şəxslı cümlələr.

1. Şəxssiz cümlələr

Şəxssiz cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və onu təsəvvürə də gətirmək olmur. Şəxssiz cümlə dedikdə bəziləri elə başa düşür ki, burada şəxs olmur, əşya iştirak edir. Məsələn, *Kitab – bilik mənbəyidir* cümləsində mübtədə şəxslə deyil, əşya ilə ifadə olunmuşdur. Halbuki “şəxssiz cümlə” şərti termindir, əslində mübtədəsi cümlələrin bir qismi belə adlandırılır. Əgər cümlədə mübtədə və xəbər varsa, heç ona təktərkibli cümlə də demək olmaz. Yuxarıdakı cümlə (*Kitab – bilik mənbəyidir*) mübtədəli və xəbərli olduğuna görə cümlə bəzi cümlələrdir. Bəzən də “şəxssiz cümlə”yə misal gətirilən *Məna soyuqdur* cümləsini şübhə ilə qəbul edirlər. Burada da onu əsas götürürlər ki, *məna* sözü şəxsdir. Yenə də “şəxssiz” termininin şərti olduğu, mübtədəsizliyin əsas olduğu nəzərdən qaçırılmış olur. Bütün bunlara əsasən, yadda saxlamaq zəruridir ki, “şəxssiz cümlə” mübtədəsi cümlələrin bir növüdür.

Elə cümlələr olur ki, mübtədəsi yoxdur, lakin onu əlavə etmək mümkündür; məs.:

Hər dənbir dərsə gecikir cümləsinə asanlıqla mübtədə artırmaq olur. Adətən, belə cümlələrin mübtədəsi özündən əvvəlki cümlələrdə deyilmiş olur, sonrakı cümlələrdə qənaət xətrinə buraxılır. Bu cür cümlələri şəxssiz cümlələr adlandırmaq olmaz.

Digər mübtədəsiz cümlələrdə (qeyri-müəyyən şəxslı və ümumi şəxslı cümlələrdə) mübtədəni təsəvvürə gətirmək olur, onu, formal da olsa, bərpə etmək mümkündür.

- 1) *Eldarı dekanlığa çağırırlar.*
- 2) *Nə akərsən, onu biçərsən.*

Birinci cümlədə Eldarı çağıranların dekandan, müavindən və katibdən ibarət olduğu (cümlədə qeyri-müəyyən qalan şəxslər) təsəvvürə gətirilə bilər. Yaxud həmin cümləyə, formal da olsa, “onlar” mübtədəsini əlavə etmək olar (lakin buna ehtiyac yoxdur). Şəxssiz cümlədə isə bu mümkün deyildir.

İkinci cümlədə bütün şəxslərdən ibarət mübtədə təsəvvürü var. Həmin cümləyə formal surətdə *sən* mübtədəsini gətirmək olar (lakin

buna ehtiyac yoxdur). Hər iki misalın mübtədəsiz olmasına baxmayaraq, bunlar şəxssiz cümlə deyildir. Şəxssiz cümlədə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mübtədə olmur, təsəvvürə gətirilmir və formal surətdə də olsa, cümləyə artırılma bilmir; məsələn, *At öləndə itin bayramıdır* şəxssiz cümləsində *at öləndə* zaman zərfliyi, *itin bayramıdır* isə xəbər vəzifəsindədir.

Şəxssiz cümlələr, digər sadə cümlələr kimi, ismi xəbərli və feli xəbərli olur. İsmi xəbərli isimlər, sifətlər, zərflər, II və III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.: *Vaxtdır; Artıq gecdir; İçəriyə istidir; Gecənin yarısıdır; Yaz fəslı idi; Qışın oğlan çağı idi və s.*

Feli xəbərli şəxssiz cümlələrdə xəbərlər ya şəxssiz fellərlə, ya şəxssizlik mənası verən digər fellər və frazeoloji birləşmə əmələ gətirən bəzi fellərlə ifadə olunur.

1) Xəbəri şəxssiz fellərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələr; məs.: *İclasda sizin məsələniyə baxılacaq; O məsələyə hələ baxılmayıb; Sabah muzeyə gediləcək; Xəzər dənizində suitiyə az təsadüf edilir; Dünənki dərsdə sadə cümlələrdən də bəhs edilmişdir.*

2) Şəxssizlik mənası yaradan digər fellərlə də şəxssiz cümlə qurulur.

a) felin vacib şəklı ilə:

Bunu nə ilə izah etməli, bu adamı necə tanımalı (M.İbrahimov); *Nə etməli, tərbiyə meydanını, balaların gələcəyini bu ağbaşlara tərk edib getməlimi, yoxsa bu meydana yol tapmalımi?* (Mir Cəlal).

b) bəzi məchul fellər xəbər vəzifəsində işlənərək şəxssizlik mənası əmələ gətirir; məs.:

Dünən bu məsələdən az danışıldı; Məktəbdən xaric edilməsinə qərar verildi (*Qərarı alındı* deyilsə, mübtədə tələb olunur).

c) *getmək, gəlmək* kimi məlum fellər vasitəsilə aşağıdakı frazeoloji birləşmələr əmələ gəlir ki, bunlar da şəxssiz cümlənin xəbəri olur: *zəhləm gedir, yazığım gəlir, xoşum gəlir* (*xoşun gəlmir, xoşu gəlmir*), *acığım gəlir*. (*Xoşuma gəlir* forması ilə deyilsə, mübtədə tələb edər).

Gəlmək sözünün təsəvvürə gətirilməsinə birisi ilə ondan qabaq işlənen *elə* və ya *belə* sözü yönük halda olan bir şəxs əvəzliyini, yaxud isimlə birləşərək, *məna elə gəlir* tipli şəxssiz cümlə əmələ gətirir; məs.:

Məna elə gəlir ki, sabah hava yaxşı olar; Onda Əhmədə elə gəlmişdi, mən onun zərərinə danışırım.

ç) *qalmaq, keçmək* kimi məlum fellər vasitəsilə şəxssiz cümlələr düzəlir; məs.:

Tayalara od vuranda az qalmışdı ki, məni öldürələr (İ.Şıxlı); *Gecədən xeyli keçmişdi*.

d) xəbər yerində məsdər və *olar (olmaz)*, məsdər və *gərək (lazımdır)* sözləri işlədilməklə də şəxssiz cümlə əmələ gətirilir; məs.:

Ağzı əyrini boynunun ardından tanımaq olar (Atalar sözü); *Eyni qərībə təbəddülatı Ciminin də çöhrəsində görmək olardı* (İ.Əfəndiyev); *Bilirsən, bacıqızı, hər başına papaq qoyanı kişi saymaq olmaz* (B.Bayramov); *Bir evdə ki belə gözəl olmaya, o ev bərbad olub talanmaq gərək* (M.P.Vaqif); *Top qapıya tərəf ötürülür, vurmaq lazımdır*.

e) xəbəri məsdərlə ifadə olunan və zəruriyyət ifadə edən şəxssiz cümlələr; məs.:

İndi əlac ancaq buna qalırdı ki, göz-qulaq olmaq, gəlinə və Qaraşa birgə yaşamağın, namuslu ailə yaratmağın təhərini öyrətmək (M.İbrahimov); *Bir az səbr etmək* (N.Nərimanov); *Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləmək?* (N.Nərimanov).

Dilçilik ədəbiyyatında belə cümlələri məsdər cümlələr adlandıranlar da var.

Dilimizdə olan şəxssiz cümlələr müxtəlif mənalar daşıyır.

I. Ətraf mühitdəki hal-vəziyyəti ifadə edə bilər:

Qonşuda toydur; Bazarda ucuzluqdur; Qərb cəbhəsində sakitlikdir; Kassanın qabağında basabasdır; İsti bir gün idi; Bilirsiniz ki, işimizin pis vaxtıdır.

II. Zaman bildirə bilər:

1786-cı ilin baharı idi (Y.V.Çəmənzəminli); *Bahara az qalmışdı* (Y.V.Çəmənzəminli); *Lakin gec idi; Otuzuncu ilin əvvəli idi* (B.Bayramov); *Aldarını saydığın o yeniyetmələrin indi oxuyan vaxtıdır, bala* ("Azərbaycan" jur.).

III. Psixoloji hal bildirə bilər:

Pis adamlardan acığın gəlir; At öldə itin bayramıdır; Doğrusu, ona heç ürəyim qızmur (B.Bayramov); *Bayaqdan mənə atmaca atanların Çələbioğlu ilə sinə-sinəyə dayanıb dör-dör döyüşməyimdən xoşları gəldi* ("Azərbaycan" jur.); *Gün üfüqdən çırtlayanda Xəzərin oynayan ləpələrini seyr etməkdən doymaq olmur* (B.Bayramov).

IV. Şəxssiz cümlələr cürbəcür modal çalarlıqlar ifadə edə bilər:

1) Güman, təxmin ifadə edə bilər:

Ona elə gəlirdi ki, həyətdə Sona onu gülə-gülə qarşılacaq... (B.Bayramov).

2) Zərurilik ifadə edə bilər:

Hər bir addımda xalqın mənafeyini nəzərə almalı; Yüksək qiymət almaq üçün yorulmadan çalışmaq lazımdır.

3) İmkan mənası bildirə bilər:

Soruşa-soruşa Moskvaya getmək olar; Xalqın nə ağzını yummaq olur, nə dilini kəsmək olur (A.Makulu); *Qafqazda nadir bitki növlərinə təsadüf edilir; Bağların müalicəsində göydaş məhlulundan və kükkür tozundan istifadə edilir*.

4) Etiraz ifadə edə bilər:

Gülüş. Gücsüz bir qadını dustaqda saxlayıb, qapıları onun üzünə qapamaq, onun günüsünü evə gətirib ona güldürmək, mənim atama yaramaz ölü paltarı geyindirib, heyvan kimi ağzını qapamaq və dilini bağlamaq, sərsəm bir meymun kimi, cansız bir marionetka kimi barmaq ucunda oynatmaq (C.Cabbarlı).

V. Şəxssiz cümlələr adı bir məlumatı ifadə edə bilər:

O kitabdan məndə də var (danışıqdan); *Zorbulaq dərəsi ilə Biçənək çayının yerləşdiyi tirənin başına qalxanda dəyirmanların qabağındakı camaata hay düşdü* ("Azərbaycan" jur.); *Şamaxıdan Bakıya maşınla iki saatlıq yoldur*.

Azərbaycan dilindəki şəxssiz cümlələrin ya qənaət etmək nəticəsində bir sözün buraxılması, yaxud da mübtədanın xəbərə qovuşub mürəkkəb (frazеoloji) xəbərlər əmələ gətirməsi sayəsində əmələ gəldiyini güman etmək olar.

2. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr

Mübtədasız təkterkibli sadə cümlələrdən biri də qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdir. Belə cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müəyyən olur və cümlədə öz ifadəsini mübtədə şəklində tapa bilmir. Şəxssiz cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlələrdə icraçı şəxs konkret olaraq təsəvvürə gətirilməyə də, hər halda, formal da olsa, təsəvvürə gətirilə bilər.

Əhmədi maarif şöbəsində yaxşı qarşıladılar cümləsində Əhmədi qarşılayan ya maarif şöbəsinin müdiri, ya da başqa işçiləridir (hər halda, iş icraçılarını, konkret olmasa da, təsəvvürə gətirmək olur). Lakin bu icraçılar cümlədə öz ifadəsini mübtədə kimi tapa bilmir.

Onlar danışanı və dinləyəni maraqlandırmadığına görə cümlədə qeyri-müəyyən şəkildə qalır.

Doğrudur, işin icraçısı başqa vasitələrlə də qeyri-müəyyən halda ifadə oluna bilər. Məsələn, *Eldargilin eyvanında birisi oturub kitab oxuyurdu* cümləsində, həqiqətən, şəxs qeyri-müəyyəndir, yəni biz onun kim olduğunu bilmirik. Lakin işin icraçısı (yəni *birisi*) cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənmişdir. Həmin cümlədə qeyri-müəyyənlik öz ifadəsini leksik vasitə ilə tapmışdır. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədə olmur, qeyri-müəyyənlik isə öz ifadəsini qrammatik yolla tapır. Buna görə də mübtədəsi meydanda olub, qeyri-müəyyənlik ifadə edən cümlələr cüttərkibli cümlələrdir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr isə təkərkibli cümlələrin bir növüdür. Bütün bunlara əsasən, yuxarıdakı cümlədə qeyri-müəyyənlik olsa da, qeyri-müəyyən şəxslı cümlə sayıla bilməz.

Qeyri-müəyyənlik qrammatik yolla ifadə edilərkən cümlədə mübtədə iştirak edərsə, yenə də bizim bəhs etdiyimiz cümlə tipi alınmaz. Məsələn, *Məktəbə yeni avadanlıq gətirildi* cümləsində avadanlığı gətirənlər məlum deyil. Buradakı qeyri-müəyyənliliyi yaradan vasitə felin məchul növüdür. Felin məchul növü xəbər vəzifəsində işləyərkən üzərində iş icra olunan əşya (avadanlıq) özünü mübtədə kimi göstərir. Beləliklə, cümlədə qeyri-müəyyənlik qrammatik yolla ifadə olunsada, təkərkibli cümlə deyil, cüttərkibli cümlə alınır.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin qrammatik əlamətinə gəldikdə, onun xəbəri III şəxs cəmdə olan müxtəlif fellərlə ifadə olunur. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlənin xəbəri vəzifəsində:

1) Xəbər şəklinin müxtəlif zaman formaları işləyə bilər:

Deyirlər, bülbülü dila gətirən gülün eşqidir (B.Bayramov); *Dərin sükutdan sonra xan əli ilə işarə etdi, Vaqifi buraxdılar* (Y.V.Çəmənzəminli); *Sonra onu Şurabad kənd Sovetinin sədri seçmişlər* (B.Bayramov); *Sizin kimi maymaqlar olan yerdə adamın maralına güllə atarlar, içinə də daş* (İ.Şıxlı); *Səni özbaşına qoymazlar* (İ.Şıxlı); *İndi görürəm lazım olmayacaq, məktəbdən hər şey verəcəklər* (İ.Şıxlı); *İrakli xanın da yanına getmişdi, üz göstərməmişdilər* (Y.V.Çəmənzəminli).

2) Əmr şəklində işləyə bilər:

Tapşırın, mənə çay gətirsinlər.

3) Vəcb və lazım şəkilləri işləyə bilər:

Bunları bir toy üçün ayırıb saxlamışam, səhə gəlib aparmadılardırlar (apararıdırlar).

4) Şərt şəklində işləyə bilər:

Sənin tövlədə işlədiyini görsəm, dalına peyin səbəti aldığını desələr, bağrım çatlar... ("Azərbaycan" jur.).

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr aşağıdakı hallarda işlənilir:

a) iş görən nə danışan, nə də dinləyən üçün maraqlı olmayanda, yəni danışanı və dinləyəni yalnız işin özü maraqlandırdanda, iş görülməsi ön plana keçir, onu icra edən isə arxa plana keçir və qeyri-müəyyən hala düşür; *...Adına özü olan da Əbdülməli bəy, olmayanda Əbdül bəli bəy deyirlər* (C.Cabbarlı).

b) iş icra edən danışana və dinləyənə məlum olmayanda qeyri-müəyyən şəxslı cümlə işlənilir; *Qapını döyürlər.*

Ola bilər ki, iş görən danışana, bəlkə də, məlumdur, dinləyənə isə məlum deyildir; *Burada sizi gözləyirlər.*

c) iş icraçıları çox olan zaman müəyyən işi konkret şəxslə bağlamaq olmur; *Deyirlər ki, həyat qoçaqlarıdır* (C.Cabbarlı); *Bizlərdə qonağa çox hörmət edirlər, qulluğunda dururlar.*

ç) bəzən də üslub xatirinə qeyri-müəyyən şəxslı cümlə işlətmək lazım gəlir; *Mənim ruhumu qırdılar, həvasını öldürdülər.*

Ruhunu qıran, həvəsini öldürən bir adam olduğu halda, çox adam kimi qələmə verilir.

Bütün bunları nəzərə aldıqda, işin icraçısının az və ya çoxluğuna, danışana və ya dinləyənə, ya da hər ikisinin məlumluq dərəcəsinə görə, qeyri-müəyyənlik müxtəlif dərəcədə olur (ya çox dərəcədə, ya da az dərəcədə qeyri-müəyyən olur). Yuxarıdakı misalları bu baxımdan yoxlamaq olar.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlədə görülən iş real və ya qeyri-real ola bilər. Bu da müəyyən işin həyata keçib-keçməməsi ilə bağlıdır; məs.:

1) *Payız girəndə bizi yığıb Hüseyn əmioğlu qoşdular, göndərdilər Qarayazıda şum etməyə* ("Azərbaycan" jur.).

2) *Onun bu sözləri nə niyyətlə dediyini bilmirəm, ancaq elə bil başıma bir qazan qaynar su tökdülər* (B.Bayramov).

Birinci cümlədə işin icrası real, ikinci cümlənin ikinci hissəsində isə qeyri-real xarakterdədir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə ya ayrıca sadə cümlə şəklində, ya da mürəkkəb cümlənin bir hissəsi kimi işləyə bilər.

1) *Mənə dedilər ki, siz dünəndən buradasınız.*

2) *Fərhad deyir ki, Mehdi'nin aşını bişiriblər.*

3) *Böyananı Ağdamdan göndərmişdilər, amma heyif ki, yarısı yanmışdı...* (Y.V.Çəmənzəminli).

Aydınır ki, birinci misal tabeli mürəkkəb cümlədir. Onun yalnız birinci hissəsi (*mənə dedilər*) qeyri-müəyyən şəxslı cümlədir. İkinci hissənin (*siz dünəndən buradasınız*) həm mübtədasi, həm də xəbəri olduğu üçün cüttərkıblıdır.

Həmçinin ikinci tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi, üçüncü misalın hər iki tərkib hissəsi – həm baş, həm də budaq cümləsi qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdır. Eləcə də sonrakı tabesiz mürəkkəb cümlənin birində (4-cü misal) birinci hissə qeyri-müəyyən şəxslı cümləyə misal ola bilər.

Bəzən qeyri-müəyyən şəxslı cümlə üslubi səciyyə daşıyır. İşin icraçısı danışan şəxs (I şəxs, tək) olduğu halda, özünü qeyri-müəyyən şəkildə təqdim edir, onunla bağılı olan iş ön planda verilir. Beləliklə, danışan şəxs *Sizə dedim ki, fikriniz dərdsə olsun* cümləsi əvəzinə, *Sizə dedilər ki, fikriniz dərdsə olsun* cümləsini işlədir. Deməli, belə çıxır ki, həmin fikrin kimi tərəfindən deyildiyi yox, fikrin özü (*fikriniz dərdsə olsun*) əsas imiş.

3. Ümumi şəxslı cümlələr

Ümumi şəxslı cümlələr də mübtədasi cümlələrin bir növü olub, təktərkıblı cümlələr sırasında xüsusi yer tutur. Əgər qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə işin icraçısı qeyri-müəyyən III şəxslərdirsə, ümumi şəxslı cümlələrdə icraçı bütün şəxslər, yəni hamıdır. Burada mübtədə ümumi şəkildə təsəvvür olunur. Ümumi şəxslı cümlələrdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş, bir ümumi qayda şəklini almış hökmlər ifadə olunur. Belə cümlələr çox zaman atalar sözü, məsəl, hikmətli sözlər halına keçmiş cümlələr olur; məs.:

Sözün doğrusunu zarafatda deyərler; Bu günün işini sabaha qoyma; Cücəni payızda sayarlar; Çörəyi ver çörəkçiyə, bir çörək də üstəlik; Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar kimi ifadələr məhz belə yaranmışdır.

Bunlar bütün şəxslərə (istər tək olsun, istərsə də cəm) eyni dərəcədə aiddir.

Ümumiliyi leksik yolla ifadə etmək olar. Əgər bir cümlədə *hamı, bütün insanlar* kimi sözlər işlədilsə, onda da bütün şəxslər əhatə olunur, verilən hökm hamıya aid olar: *hamı azadlığı sevır*. Lakin belə cümlə təktərkıblılıkdən çıxır, mübtədalı cümləyə çevrilir. Ümumi şəxslı cümlələrdə isə ümumiləşmə qrammatik yolla ifadə edilir.

Xəbərlərinin ifadə formalarına görə ümumi şəxslı cümlələr iki cür olur:

1) Xəbəri ikinci şəxsin təkində olan fellərlə ifadə olunan ümumi şəxslı cümlələr. Belə cümlələrdə xəbərlər formaca II şəxsin təkində işlənsə də, məzmunca bütün şəxslərin təkini və cəmini əhatə edir; məs.:

Bağı əkirsən ki, meyvəsini dərəsən, kölgəsində dincələsən; Kitabın özünü də oxumağı gərək bacarasan, sükutun da dilini gərək biləsən (B.Bayramov); *Bir də məsəl var, bardağa girdin, oldun bardağ suyu* (İ.Şıxlı).

Bu mürəkkəb cümlələri təşkil edən sadə cümlələr (*Bir də məsəl var* qismindən başqa) ümumi şəxslı cümlələrdir. Onlar üçüncü şəxsin təkinə aid olmaqla bərabər, qalan şəxslərə və kəmiyyətlərə (tək, cəm) də eyni dərəcədə aiddir. Həmin misallarda xəbər şəklinin müxtəlif zamanları işlənmişdir. Xəbərlərin başqa fel şəkilləri (əmr, şərt, arzu) ilə ifadə olunması da mümkündür:

Əşitdiyinə inanma, gördüyünə inan; Ev alma, qonşu al; Asılсан da, uca budaqdan asıl (Atalar sözü və məsəllər); *İstər ki, körpə uşaq kimi başını dizinin üstünə alıb, ona şirin nağıl deyəsən* (B.Bayramov).

Belə misallarda cümləyə formal olaraq *sən* mübtədasiyi gətirmək olar, lakin əslində buna ehtiyac yoxdur. Cümlə onu tələb etmir; çünki məzmunca onun iş görünü bütün şəxslərdır. Əgər *sən* sözü cümləyə daxil edilərsə, cümlə təktərkıblı deyil, cüttərkıblı cümləyə çevrilir. Müqayisə edin: 1) *Nə təkərsən aşına, o çıxar qaşığına; Nə əkərsən, onu biçərsən*; 2) *Sən nə təkərsən aşına, o çıxar qaşığına; Sən nə əkərsən, hamısı yaxşı bitir*.

Birinci vəziyyətdə bütün şəxslər nəzərdə tutulduğu halda, ikinci vəziyyətdə yalnız ikinci şəxsin təki nəzərdə tutulur. Buna görə də birinci misallarda ümumiləşmə olduğu halda, ikincidə belə ümumiləşmə yoxdur. Beləliklə, birinci cümlələr təktərkıblı (ümumi şəxslı), ikinci cümlələr isə cüttərkıblı hesab edilir.

2) Xəbəri III şəxsin cəmində olan müzərə zamanlı fellərlə ifadə olunan ümumi şəxslı cümlələr. Belə cümlələrdə də xəbərlər formaca III şəxsin cəmində işlənsə də, məzmunca bütün şəxslərə və kəmiyyətlərə (tək, cəm) aid olur:

Uman yərdən küsərlər; Qonağa "get" deməzlər, altından palazı çəkərlər; Günü günə satmazlar (Atalar sözü).

Ümumi şəxslı cümlələrin bu tipi yalnız atalar sözü və məsələrdə deyil, adi danışmada da işlənilir:

Belə söhbəti ayaqüstü eləməzlər, gedək oturaq (İ.Şıxlı).
Əşi, xeyir işə kömək eləyərlər axı, bu arayışı təsdiqlə qur-
tar... (B.Bayramov).

Bu formadakı xəbərlər qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə də işlədilir.

"*Burada işləmə*" deyirlər, *sən də işləməsən* cümləsində birinci hissə ("*Burada işləmə*" deyirlər hissəsi) qeyri-müəyyən şəxslə cümlədir. Bunun əvvəlkilərə bənzəməsi yalnız onların müzərə zamanda olmalarıdır. Məzmunu gəldikdə, aralarında çox fərq var. Əvvəlkilərdə (məsələn, *Belə söhbəti ayaqüstü eləməzlər* cümləsində) ümumiləşmə var, bir qayda halına düşmüş məsələdən söhbət gedir. Sonrakı misalda isə bu yoxdur. Əvvəlki misalda olan hökmə bütün şəxslər, o cümlədən danışan və dinləyənün özləri də daxildir. Sonrakı misal isə I, II şəxsə aid olmur, yalnız III şəxs dairəsində qapanıb qalır. Buna görə də əvvəlki misallar ümumi şəxslə, sonrakı misal isə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə kimi qiymətləndirilir.

Ümumi şəxslə cümlələr həm ayrıca sadə cümlə kimi, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri kimi işlədilir:

1) *Gərək iş görəndə cəsarətin ola. Özüünə inanan. Çətinliyin qarşısında titrəməyən* (B.Bayramov); 2) *Kim var idi ki, qayda-qanunla gedəsən?* ("Azərbaycan" jurn.); 3) *Nə əkərsən, onu biçərsən* (Atalar sözü); 4) *Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparсын sel səni, Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni* (Atalar sözü).

Ümumi şəxslə cümlə yuxarıdakı birinci misalda müstəqil sadə cümlə kimi, ikincidə budaq cümlə (...*qayda-qanunla gedəsən*) kimi, üçüncüdə həm budaq, həm də baş cümlə kimi, dördüncüdə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (*Keçmə namərd körpüsündən... Yatma tülkü kölgəsində*) kimi işlənmişdir.

Ümumi şəxslə cümlələrin əksər qisminə nəsihətə, ibrətəməz fikirlər verilir. Bundan əlavə, nəsihət-ətiraz (*Nabələd adamlar belə rəflər etməzdir*. B.Bayramov); təəssüf-ətiraz (*Hec insafdir, belə havada İsa bulacağına enib erkək ətini şaqqa vurmuyasan?* B.Bayramov); məsləhət (*Yorğanına bax, ayağını ızat*. Atalar sözü), adi məlumat (*Hara baxırsan, gül-çiçəkdir*. B.Bayramov) və s. mənalara ifadə olunur.

ADLIQ CÜMLƏLƏR

Adlıq cümlələr qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşmayan, lakin cümləyə məxsus intonasiyaya malik olub, başqa cümlə növləri kimi, bitmiş fikir ifadə edən sözlərdən və söz birləşmələrindən ibarət olur.

Adlıq cümlələr adlıq haldakı isimlərlə, substantivləşmiş başqa nitq hissələri ilə, tabeedicilə təəfi ismin adlıq halında olan ismi birləşmələrə ifadə olunur. Burada müxtəlif şəxslərin, əşyaların, hadisə və proseslərin adı çəkilir, lakin onlar haqqında heç bir məlumat verilmir; məs.:

XVIII əsr. Azərbaycan, Qazax mahalı. Vidadinin evi (S.Vurğun); *Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı. Qacarın keyf məclisi* (S.Vurğun); *Ucqr kəndlərdən birində "Şəfəq" kolxozunun idarəsi, böyük səliqəsizlik, köhnə formalı rayon telefonunu. Səhnədə Salamov və Mirzə Hüseyn* (S.Rəhman); *Terek sahilləri, Don sahilləri. Boz şinel, avtomat. Göylərdə bir kin* (R.Rza).

Adlıq cümlələr çox vaxt qrammatik cəhətdən formalaşmış, qrammatik predikata olan cümlələrlə müşayiət edilir. Bu onların söz və söz birləşməsi kimi deyil, cümlə kimi dərk olunmasına kömək edir; məs.:

Məclis vaqə olur Saranın varlı və Avropa qaydası ilə bəzənmiş otağında. Sol küncdə kreslo, qabaqda miz, üzərində şamdanlar, kitab və qeyri, yanında bir neçə kürsü və bir tərəfdə üçayaq üstündə bir dibçəkdə zərif qırmızı çiçəklər, divarda Saranın rəsmi (C.Cabbarlı); *Balaşın evi. Köhnə qayda ilə döşənmiş bir ev. Sevil tək oturub oxuyur* (C.Cabbarlı); *Bərdə yaylaqları. Səhər açılmaq üzrədir. Azərbaycan göylərinə məxsus bir tərəvət. Turaclar ötüşür* (S.Vurğun).

Adlıq cümlələr söz əhatəsinə görə iki cür olur: a) müxtəsər adlıq cümlələr, b) geniş adlıq cümlələr.

Müxtəsər adlıq cümlələr bir baş üzvdən ibarət olur. *Kür sahil... Bağca-bağ* (M.Rahim); *Yol. Qatar. Minənlər var, düşənlər var* (R.Rza); *Bakı. Gecə. Yadımdadır üç il qabaq Sahil boyu şölə saçan çıraqbanlar* (S.Vurğun); *Şuşa qalası. Xan sarayı... Vaqifin evi. Toy məclisi, oyun* (S.Vurğun); *Bahar mövsümü... Gürcü yurtusu, İkinti çağı* (H.Cavid).

Geniş adlıq cümlələrdə baş üzvü aydınlaşdıran sözlər – ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir: *Aydın bir mayıs gecəsi. Kürdən azacıq kənardə çiçəklə, yaşıl bir dağ kəməri* (H.Cavid); *Yeni tikilmiş istirahət*

evinin həyatı. *Qabaq planda Nəsirovun stolu* (S.Rəhman); *Kəndin kənarında səfalı bir yer, göy çəmənlilik, gözəl mənzərələr. Uzaqdan kənd görünür. Qabaq planda böyük bir söyüd ağacı* (S.Rəhman).

Başqa cümlə növlərindən fərqli olaraq, bu cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər dinamikliyi zəifdir, onlar cümlə üzvlərindən daha çox söz birləşmələrinin komponentlərini xatırladır. Bu üzvlərin mövqeyi də məhduddur. Burada biz ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin heç də bütün mənə növlərini görə bilmirik. Adlıq cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər kimi, əsasən təyindən, yer zərfliyi və az-az hallarda zaman zərflilərləndirən istifadə edilir; məs.:

a) Təyindən təyidə aid: *Qədim Azərbaycan. Bərdə padşahlığı. Uca və sənətkarlıqla işlənmiş bir qala* (S.Vurğun); *Atəşgədə. Qürub vaxtıdır. Sağ tərəfdə böyük və əzəmətli bir öküz heykəli* (S.Vurğun); *Xalçalar döşənmiş böyük bir çəmənlilik. Bir tərəfdə çay dəstəgahı, o biri tərəfdə kəbab bişir* (S.Rəhman).

b) Yer zərfliyinə aid: *Başının yanında çiçəklər, dərman şüşələri. Divarda güzgü, Əbdül müttəfəkkir dayanmış. Bağçanın o biri başında digər bir otağa girəcək qapı. Saranın daxmasından bağçaya pəncərə. Camaatla üzbəüz qapı. Lampa yarım xod* (C.Cabbarlı); *Məclis vaxt olur Kirman kəndlərinin birində. Mirzə Rzanın otağı. Solda bir pəncərə, sağda və daldə bir qapı. Otaq köhnə xalı və sadə şeylərlə bəzənmiş. Divarda iki tüfəng, iki patrondaş* (C.Cabbarlı).

c) Zaman zərfliyinə aid: *Yenə həmin yer. Mürşüdlə Sadiq skamyanın üstündə yatmışlar. Səhərin gözəl mənzərəsi* (S.Rəhman).

Bir sıra hallarda adlıq cümlənin əsas hissəsinə – baş üzvünə aid və ya adlıq cümlədəki hər hansı bir üzvə aid təyin feli sifətlə ifadə olunur, bu vaxt adlıq cümlədə (feli sifət tərkibi daxilində) tamamlıq, eləcə də zərfliyin başqa növlərinin də işləndiyini görmək olur, lakin bu üzvlər adlıq cümlənin əsas hissəsi ilə birbaşa qrammatik əlaqə saxlaya bilmir. Bu cəhətdən cümlənin özünün, yəni onun əsas hissəsinin mənası nisbətən genişdir. O, aşağıdakı qrammatik mənə növlərinə malikdir:

a) Şəxs bildirir: *Haman otaq. Birinci pərdədən üç ay keçmiş. Gültəkin və Dövlət bəy* (C.Cabbarlı); *Aparata sarı çapan beş atlı. Qabaqda Quratın üstündə Rövşən, onun ətrafında Eyvaz və Səfər* (S.Rəhman); *Böyük salon. Həsən xan və kəndlilər* (S.Rəhman); *Ay işığı, bulaq başı, göy çəmənlilik; Bir dünyamız, bir sən özün, bir də mən* (S.Vurğun).

b) Əşya bildirir: *Hacı Həsənin evi. İskəndərin otağı: küncdə dəmir kravat, qabaqda köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki köhnə stul* (C.Məmmədquluzadə); *Divar içində iki dolab. Birişi qab-bəcaq üçün. O biri yorğan-döşək üçün. Rəf üstündə istəkan, nəlbəki, qəndqabı, piyalə, çaynıq və qeyri* (S.S.Axundov).

c) Yer bildirir: *Hacı Həsənin evi. İskəndərin otağı. Hacı Həsən və Kərbəlayı Fatma xanım fikrli oturlar* (C.Məmmədquluzadə); *Şuşa qalası. Cıdır düzü* (S.Vurğun); *Bağca. Ceyran xalanın evinin qabağı* (S.Rəhman); *Dağ döşü, bulaq başı... Biz afətin göz-qası* (R.Rza). *Tabriz şəhəri. Xalça fabrikinin qarşısı. Fabrikinin ətrafında silahlı adamlar gəzişir* (M.S.Ordubadi).

ç) Zaman bildirir: *Azərbaycan, gözəl bir yaz... Həyat bolluq, işiq çoxdur* (S.Vurğun); *XVIII əsr. Azərbaycan, Qazax mahalı, Vidadinin evi* (S.Vurğun); *Gecə. Bir tərəfdə həyat, qalın ağaclar görünür* (S.Rəhman); *Şəhər ertə, dəmirçi Musanın dükəninin qabağı. Dükən bağlıdır* (S.Rəhman); *Yenə həmin yer. Bir həftədən sonra. Kolxozçular dəstə ilə keçirlər* (S.Rəhman).

d) Hadisə və proses bildirir: *Çənlibel, Alagözə Məhəmmədin toyu* (S.Rəhman); *May bayramı, Bakı böyük. Parad keçir, bax...* (S.Vurğun);

Yorğan üstü... Bulaq başı, mis səhəng,

Üç gəlinin bir ağızdan gəlməyi,

Kəhər atın dəli Kürü keçərək

Baş sallayıb ağır-ağır gəlməyi

(S.Vurğun).

Adlıq cümlələrin bir qismi mübtədə əsasında, bir qismi isə xəbər əsasında formalaşır. Bu cəhətdən adlıq cümlələr iki yerə ayrılır:

a) Mübtədə əsasında formalaşanlar. Şəxs və ümumən canlıları və cansız əşyaları bildirən adlıq cümlələrin əsas aparıcı hissəsi mübtədəyə uyğun gəlir, ona görə də belə adlıq cümlələr mübtədə əsasında formalaşmış adlıq cümlələr hesab olunur; məs.:

Sol divarda Gültəkinin böyüdülmüş görkəmi, altında dolab, üzərində tar, sağda dördbucaq, solda isə girdə miz (C.Cabbarlı); *Uzaqdan Çənlibel görünür. Ətrafda qarlı dağlar, dumanlı qayalar* (S.Rəhman); *Bazar... Yan-yana düzülmiş dükənlər, çadırlar... dəvə karvanları, yüklü atlar* (S.Rəhman); *Səhnədə Salamov və Mirzəhüseyn* (S.Rəhman).

b) Xəbər əsasında formalaşanlar. Zaman, geniş mənada məkan, hadisə və proses bildirən adlıq cümlələrin aparıcı hissəsi xəbərə

uyğun gəlir və bunlar xəbər əsasında formalaşan adlıq cümlələr hesab olunur; məs.:

İmamın otağı. Axşam (C.Cabbarlı); *Dadaşın evinin yanı. Axşam. Ay işığı* (S.Rəhman); *Axşam, ay işığı. Yenə həmin yer* (S.Rəhman); *Xəzər. Axşam üstü* (M.Rahim).

Adlıq cümlələr dilin inkişafının sonrakı dövrləri ilə bağlı olub, adətən, yazılı ədəbi dildə işlədilir. Danışqıda adlıq cümlələrdən nisbətən az istifadə olunur.

Dram əsərlərin remarkalarında, kinossenarilərdə, proqramlarda adlıq cümlələr çox işlədilir və bəzən kəmiyyət etibarilə başqa cümlə növlərindən irəli keçir. Şeirdə və nəsr əsərlərində də adlıq cümlələrdən istifadə olunur. Lakoniklik yaratmaq, təsviri qısa və aydın vermək üçün adlıq cümlələrin əhəmiyyəti var.

Cümlənin şəxsə görə növləri baxımından adlıq cümlələr şəxssiz cümləyə uyğun gəlir.

Qeyd 1. Zahir cəhətdən adlıq cümləyə bənzəyən "hər sözü bir ulduz, bir şəffaf almaz" (S.Vurğun); "Hava sakit... Daniz şəffaf... Səhər dilbər..." (S.Vurğun); "Dünya böyük, şəhərlər çox" (S.Vurğun); "Zənci dalğın... Salon səssiz..." (S.Vurğun) kimi cümlələri adlıq cümlələrdən fərqləndirmək lazımdır. Bu cümlələr, adlıq cümlələrdən fərqli olaraq, mübtəda və xəbər əsasında formalaşan, lakin üslub xatirinə xəbər şəkilçiləri ixtisar edilən cümlələrdir.

Qeyd 2. Qəzet, jurnal, kitab və s. adlarının, sərlovhələrin adlıq cümlə hesab edilməsi doğru deyildir. Belə olsaydı, bütün adları cümlə hesab etmək lazım gələrdi, bu halda sözlə, adla cümlə arasında fərq silinirdi. Hər hansı bir ad, söz, birləşmə o zaman adlıq cümlə adlanır ki, o, fikir ifadə etmək məqsədi ilə işlədilsin, cümlə əvəzində işlədilsin.

CÜTTƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏLƏR

Baş üzvlərin hər ikisi iştirak edən cümlələrə cüttərkibli cümlələr deyilir.

İkinci dərəcəli üzvlərin işlənilib-ışlənməməsinə görə cüttərkibli cümlələr iki qrupa bölünür:

1. Müxtəsər cümlələr.
2. Geniş cümlələr.

Müxtəsər cümlələr

Baş üzvlərdən ibarət olan cüttərkibli cümlələr müxtəsər cümlələr adlanır. Müxtəsər cümlələr subyekt *mübtəda*, predikati isə *xəbər* şəklində (müstəqil sözlə) ifadə olunan məntiqi kateqoriya olan hökmün dildə ifadəsindən ibarətdir; məs.:

Onlar gözlədilər (İ.Şıxlı); *Mən tanımıram* (Mir Cəlal).

Geniş cümlələr

Müxtəsər cümlələri təşkil edən baş üzvlər öz ətrafında ikinci dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq və zərflik) toplaqla geniş cümlə omələ getirir. Tərkibindəki ikinci dərəcəli üzvə görə geniş cümlələrin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Yalnız təyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Dedi yim əkin onun altındadır (Y.Şirvan); *Bir yarpaq belə tər-pənmiydi. O bizim öz adamımızdır* (Ə.Abasov); *Ceyran qəşəng qızdı* (S.Qədirzadə); *Qara zurnanın qulaqbatırıcı səsi kəndi götürmüşdü* (Ə.Abasov); *Gələn kolxoz sədri Həsən idi* (Y.Şirvan); *Oğlundan ilk dəfə belə sözləri eşidən Nəbi fərəhləndi* (Ə.Abasov); *Bu kitab həmin tələbəninidir*.

2. Yalnız vasitəsiz tamamlığın iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Yusif dəstərxanı yığırdı (Ə.Abasov); *Qaraş məni başa düşür* (M.İbrahimov); *Sən məni hədələyirsən* (Y.Şirvan); *Həmi təzə hadisə baş verdiyini yəqin etdi* (Ə.Abasov); *Dəvəni sarvan çəkər* (Mir Cəlal).

3. Yalnız vasitəli tamamlıqların iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Göz gördüyünə alıxar (M.İbrahimov); *Mürşüdlə mən özüm danışaram* (Y.Şirvan); *Qardaşın səndən narazıdır*.

4. Yalnız tərz-i-hərəkət zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.

O, yaltaqcasına güldü (Ə.Abasov); *Mən belə fikirləşirdim* (İ.Şıxlı); *Onlar yanaşı oturdular* (Ə.Abasov); *Siz xoşbəxt yaşaya bilərsiniz* (Y.Şirvan); *Mən diqqətlə eşidirdim* (Mir Cəlal).

5. Yalnız yer zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.

Küçədə toz qalxdı (Ə.Abasov); *Şəhərdə gediş-gəliş azalmışdı* (S.Qədirzadə); *Hər üçü eyvana gəldi* (Ə.Abasov); *Dağların başına qar yağmışdı; Azər məktəbdə növbətçidir; Qız sonra gəldi* (Mir Cəlal); *Qadınlar yavaş-yavaş darıxdılar* (Y.Şirvan); *Sən indi azadsan* (Ə.Abasov).

6. Yalnız səbəb zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.
O niyə yoxdur (M.İbrahimov); *Araz xəstəliyindən gəlməmişdi* (A.Şaiq).

7. Yalnız məqsəd zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.
Mən oxumağa gedirəm (Mir Cəlal); *Biz işləməyə gəlmişik*.
8. Yalnız kəmiyyət zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.
Biz xeyli danışdıq; *Anamı aldatmaq çox çətindir* (S.Qədirzadə).
9. Yalnız şərt zərfliyinin iştirak etdiyi geniş cümlələr.
Biz bu şərtlə gedə bilərik. Onlar bu şərtlə razıdılar.
10. Yalnız qarşılıq-güəşt zərfliyinin iştirak etdiyi cümlələr.
Havanın buludlu olmasına baxmayaraq, ətraf aydın idi.
11. Bir neçə ikinci dərəcəli üzvün iştirak etdiyi geniş cümlələr.
Örüşdən qayıdan mal qapılarda mələşirdi (İ.Şıxlı); *Külək pəncərəni taqqıltı ilə taybatay açdı* (Ə.Abasov); *Siz camaatı yaxşı başa sala bilmədiniz* (Ə.Abasov); *Musiqi həssas ürəkləri titrədir* (M.İbrahimov); *Həç bir cinayətkar başını məndən gizlədə bilməz* (Ə.Abasov).

12. İkinci dərəcəli üzvlərin hamısının iştirak etdiyi geniş cümlələr:

Bu ikiqat zərbə onu yaman incidirdi (M.İbrahimov); *Onun bu istəyinin qarşısını hər zaman Sıranuş alırdı* (Ə.Abasov); *O, nazik və zərif çəkməsinin toz basmış boğazlarını hər iki əlilə yuxarı dartdı* (Y.Şirvan); *Gurhagur yanan dəmir peçin istisi otağı bərk qızdırdı* (İ.Şıxlı); *Hacının tapşırığına görə bu faciə bir sirr kimi ancaq ailə üzvlərinin üzərində qalmalı idi* (Ə.Abasov).

BÜTÖV VƏ YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR

Yarımçıq cümlələr

Sadə cümlənin yuxarıda bəhs olunan növləri eyni zamanda bütöv cümlələrdir. Məktəb qrammatikalarında "yarımçıq cümlə" adı altında, adətən, bir və ya hər iki baş üzvü "buraxılan, lakin düşünülə bilən və asanlıqla yerində işlədilə bilən" cümlələr verilir. Halbuki müəyyən şəxsi təktərkibli cümlələrdə də baş üzv olan mübtədamın işlənməsinə baxmayaraq, onu düşünmək və asanlıqla yerində işlətmək mümkündür, məs.: *Gəlirəm, oxuyursan, yazırıq, görürsünüz* və s.

Lakin bu tip cümlələr heç bir dilçilik ədəbiyyatında yarımçıq cümlə hesab edilmir. Beləliklə, yarımçıq cümlələrdə bir və ya bir neçə cümlə üzvünün buraxılması adı bir sintaktik normadır. Bu vəziyyətə ondan irəli gəlir ki, yarımçıq cümlələr daha böyük sintaktik quruluşun tərkib hissəsi kimi işlənməklə, onda buraxılan və ya başqa cümlə üzvü həmin quruluşun başqa bir (adətən, əvvəlinci) hissəsində işlənir. Buna görə də buraxılmış və ya başqa üzvü bəzən yarımçıq cümlədə işlətdikdə, həmin cümlələr mövcud sintaktik quruluşunu və üslubi xarakterini dəyişir; məs.:

– *Hara belə, Vaqif?* – *Kitabxanaya*; – *Sən hara belə gedirsən, Vahid?* – *Mən kitabxanaya gedirəm*.

Yarımçıq cümlələr şifahi nitq üçün daha xarakterik olmaqla bərabər, bəddii ədəbiyyatda, xüsusən dialoqlarda və qismən təsvirlərdə işlənir.

Yarımçıq cümlələrin dilimizdə işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət yarımçıq cümlələrdir; məs.: *Bir də görüm, Bakıdan gəlişindən məqsədin nədir?* – *Toya gəlmişəm*. – *Kimin toyuna?* – *Dostumun*. – *Harada işləyir, dostun?* – *Prokurorluqda*. – *Vəzifəsi nədir dostunuz?* – *Müstəntiq* (A.Məmmədov).

Dialoqda işlənən yarımçıq cümlələrin əksəriyyətində quruluşca yarımçıqlıq yarımçıq cümlələrdə təkrar olunmayan sözlərin dialoqun əvvəlki replikalarında mövcud olması ilə izah olunur. Bu növ cümlələrin də əsas iki növü vardır: 1) dialoqun (replikanın) hissəsini təşkil edən cümlələr; 2) cavab cümlələr.

1. Dialoqun hissələri olan cümlələrin (replikaların) tərkibi əvvəlki replikalarda söylənilən fikrin inkişafı üçün hansı sözlərin işlənməsinin vacib olması və hansı sözlərsiz keçinməyin mümkün olması ilə müəyyən olunur.

Münəvvər xanım mane oldu: – *O qız tanımaz, nabalədd uşaqdı, azar, qoy bir az isinişsin hələ!* – *Az-maz, qoy alışsın* (Mir Cəlal); Eyvaz. ...*Bu nədir, ay xala, indidən saçların ağartıbdır, eyib deyil!* Gülsüm. *Eh, dünyanın dərdi-qəmindən* (C.Cabbarlı); *Sonra kənd təsərrüfatı institutunun qiyabi şöbəsində oxumuşam*. – *İşləyə-işləyə!* (Mir Cəlal).

Mükəllimədəki qarşılıqlı replikaların – yarımçıq cümlələrin bir növü də təkrar-sual cümlələridir. Müxtəlif üzvlərdən ibarət olan bu cümlələr yüksək emosional nitqdə dinləyən tərəfindən təkrar olunur və sual intonasiası ilə müşayiət olunur. Bir çox hallarda bu növ yarımçıq cümlələrdən sonra başqa növ (təsdiq və ya inkar bildirən) cavab yarımçıq cümlələr işlənir; məs.:

Qarı. ...Gözü düşüb xanın sana, Mənə bir xələt alsana? Xuraman. Nədir, nədir, xanın gözü? Mehriban. ...Doktor, kim olmuşdur bunun qatili? Söhbət. Qatili? Muxtar bəydir. Mehriban. Necə? Muxtar bəy? Şirin. Təqsirim nədir ki? Məryəm. Nədir? Xəyanət! (S.Vurğun); Üç başıq. Kənddə olurlar. – Üç baş? Kənddə olurlar? Yaxşı bu maaşla iki evi necə dolandırırınsınız? (M.Hüseyn); Vəzir. Atayın vəfasına bax! Deyirlər Şapuru vəzir qoyacaq. Şiruyə. Şapuru? Şapuru? (S.Vurğun); Qubernator. ...kazaklar da bir az kömək etsinlər. Polismeyster. Kimə? Qubernator. Kimə? Heç kimə, hər iki tərəfdə ara soyudulda onlar qızıdırınsınlar (C.Cabbarlı); Mahmud cavab verdi: – Bir az barit olsa, onun atasını yandırardığı. – Barit? O məndə... (A.Makulu).

Cavab-yarımqıq cümlələrin forması, əsasən, müvafiq sualların xarakterindən asılı olur. Beləliklə, cavab-yarımqıq cümlələrin əsas üç növü mövcuddur: 1) sualda seçilən, nəzərə çarpdırılan bu və ya başqa cümlə üzvünün cavabı; 2) təsdiq və ya inkarı tələb olunan sualın cavabı; 3) dinləyəne təklif olunan cavab variantlarından birini seçməyə imkan verən sualın cavabı.

1) Cümlə üzvlərindən birini seçdirən, nəzərə çarpdırılan sualın tələb etdiyi cavab-cümlə üçün xarakter cəhətə ondan ibarətdir ki, bu və ya başqa söz və ya söz birləşməsindən ibarət olan cavabların sintaktik vəzifəsi sualda mənası nəzərə çarpdırılan sözün sintaktik vəzifəsi ilə eyni olur. Beləliklə, bu cür sual-cümlələr üçün *kim, nə, hansı, nə cür, necə, haçan, nə vaxt, haraya, harada, haradan, nə üçün, niyə, nə qədər, neçə* və s. sual əvəzliliklərinin işlənməsi adi haldır. Başqa sözlə desək, bu cümlələr sual cümlələrinin sual əvəzlilikləri ilə düzələn növündən ibarətdir. Bu növ cavab-cümlələrin bu və ya başqa cümlə üzvlərinə müvafiq gəlməsinə görə aşağıdakı növləri vardır:

a) mübtədadan ibarət olanlar: – *Gedənlər dənizdə qərq olsalar, kim cavab verəcək?.. – Özləri* (M.Hüseyn); *Bunu kim kəsib? – Özüm. Tumorcuqların kim yolu? – Mən. – Babama kim dərslər verib? – Heç kəs. Uşaqlar, – dedi, – bunun içində nə var? Uşaqlar cavab verdilər: – Çöp* (Mir Cəlal).

b) xəbərdən ibarət olanlar: – *Bu kimdir? – Gəldiyevdir. – Əhmədov haradadır? – İclasdadır; – Eviniz hayandadır? – Buradadır! – Hansıdır? – Odur!* (Mir Cəlal); *Qoca. Eldar hansınızdır? Eldar. Mənəm, ay əmi* (S.Vurğun); *Qubernator. Polkovnik, bu nədir? Polismeyster. Qiyamdır, general həzrətləri* (C.Cabbarlı).

c) tamamlıqdan ibarət olanlar: – *Bağışlayın, kimi görmək istəyirsiniz? – Direktoru. Gəldiyev bir də soruşdu: – Nə istəyirsiniz? Uşaq dedi: – Anamı. – Alı baba nəyi bilər? – Ağacları, gülləri* (Mir Cəlal); – *Kimə satırsan orda? – Müştəriyə. – Bəs nədən qorxursan? – Xoridandan* (Mir Cəlal); *Bu gün sən lap fantan eləyirsən, serjant. – Nədə? – Nəticə çıxarmaqda* (H.Seyidbəyli); *Nə ilə gəldin? – Motosikletlə* (İ.Əfəndiyev).

ç) təyindən ibarət olanlar: – *O oğlan gəlmişdi axı! – Hansı oğlan? – ...Şuşalı. – Hansı Şuşalı? – Biri var ey, direktor qovan* (Mir Cəlal); – *Sənin neçə qardaşın var? – Bir* (H.Seyidbəyli).

d) zərflikdən ibarət olanlar:

– *Məhbusları necə qaçırdacaqsınız? – Piyada. – Şeyləri necə daşıyacağıq? – Faytonla* (M.Hüseyn); – *Bəs sən harada qaldın? – Evinizdə* (A.Makulu); – *Bunu havaxt almısınız? – İlin əvvəlində; Tərlandı təaccüblə baxdı: – Mənə çox sağ ol niyə deyirsən? – Xahişimi rədd etmədiyiniz üçün* (H.Seyidbəyli); – *Hara belə? – deyə Həsən kişi təaccüblə soruşdu. – Tarəzinin gözllərini düzəltməyə, – deyə Süleyman cavab verdi* (C.Gözəlov); – *Bəs indiyəcən nə qədər yığımışsınız? – Hələ azdır, cəmi 70 ton.*

e) bir neçə üzvdən ibarət olanlar:

– *Necədir? – Yaxşı tələbədir, fəaldır. – Kimdir onlar? – Anam, bacım, yoldaşım, bir uşaq* (Mir Cəlal); *Keç fəsilər qova-qova; De harda xoş olur hava? – Mavi göllər qırağında* (İ.Səfərlı).

2) Cavab-cümlələrin mühüm bir qismi sual intonasiası və sual ədatı *-mi (-mi, -mu, -mü)* ilə düzələn sual cümlələrində haqqında soruşulmanın təsdiqini və yaxud inkarını bildirir:

Yanımda bir kişi də var idi, görmədin? – Yox, görmədim. – Düzdür bu? – Düzdür! – Heç nə yoxdur? – Yoxdur, xeyr (Mir Cəlal); – *Mənim qızım institutda oxuyur, ikinci sinifdə. – Səttaradə Rübəbəmi? – Bəli, Rübəbə!* (Mir Cəlal); – *Bircə yerdə işləyirsiniz? – Bircə yerdə. – Sən bundan ötrü gəlmisən? – Bundan ötrü* (İ.Əfəndiyev).

Cavab-yarımqıq cümlələrdən bəzən monoloqda da istifadə olunur. Yüksək hiss-həyəcan ifadə edən bu cümlələr müxtəlif üzvlərdən ibarət olur; məs.:

Qubernator. ...Siz bilən, mədənlərdəki bu şuluqluğun əsil səbəbi nədir, əsil şuluq salan kimdir? Eyvaz Əsrıyan, Dəmirçıyan, Nalbəndıyan, Hamısı yan... yan... yan... daha hər şeyi mən açıb deyə bilmə-

rəm... Eyvaz. ...göydən od yağır, yerdən qan axır, o odun içindəkilər kimplərdir, qorunmalı heç bir şeyi olmayan ac, yoxsul kütülə var-yoxunu iki patrona verib atır; lakin kimə? Qardaş-qardaşa. Nə üçün? Kimin üçün? Sizin üçün, sizin mədənlərinizi, sizin evlərinizi qorumaq üçün. Bu saat öz yumşaq yatağında şirin-şirin yatan Ağamyanlar və bu saat general-qubernatorun evində qumar oynayan Salamovlar üçün (C.Cabbarlı); Bu hekayədə, zahirən, o qadər də göyçək olmayan bir gənc, ilk zamanlar onu sevməyən gözəl bir qızın qəlbini fəth edir. Nə ilə? Öz təmiz ürəyi və namuslu əməyilə! (A.Seyfəddin); Məsələn, götürək nefis, harada çıxır? Bakıda. Duzu haradan əldə edirik? Naxçıvan dağlarından və duz göllərindən (Ə.Sadiq).

Müstəqil işlənen xəbərsiz yarımqıq cümlələr. Yarımqıq cümlələrin bir qrupu, xüsusən xəbərsiz yarımqıq cümlələr danışqda, həyəcanlı nitqdə və bəddi təsvir dilində işlənir. Bu növ yarımqıq cümlələri iki əsas qrupa bölmək olar: 1. Həyəcanlı nitqdə müxtəlif mənə ifadə edən xəbərlərin işlənmədiyi yarımqıq cümlələr. 2. Danışqda və bəddi təsvir dilində nitq ifadə edən fellərin işlənmədiyi yarımqıq cümlələr (vasitəsiz nitq).

1. Həyəcanlı nitqdə müxtəlif mənə (mövcud olma, qalma, tələb etmə, dinamik hərəkət və s.) ifadə edən xəbərlərin işlənmədiyi yarımqıq cümlələrdə bəzən mübtədə da iştirak etməyə bilər; beləliklə, bu növ yarımqıq cümlələr mübtədə və tamamlıqdan, mübtədə və zərflikdən, tamamlıq və zərflikdən ibarət olur; məs.:

Yoldaş tamada, mənə bir söz! (A.Məmmədov); – *Dinc oturmayıb, ay arvad, nə bir iş görüb? Yol kəsib, adam öldürüb, qaçaqlara qoşulub? Kimin toyuğuna daş atıb? Öz kasıbkarlığına gedən adamdı da!* *Öz tükünün üstündə?* (Mir Cəlal); *Qızım, buraya!.. – Professor əlini qaldırdı* (S.Rəhimov); – *Müqəssiri bayıra!* – *Mehmanın aydın səsi otağı doldurdu* (S.Rəhimov); – *Üzdə razılıq vermiş, ürəyində isə baxarıq demişdi: görək, kim kimi!* *Mənə də Şahmar deyərler* (A.Məmmədov).

2. Vasitəsiz nitqdə xəbərin və bəzən başqa cümlə üzvlərinin işlənməməsinə görə əmələ gələn yarımqıq cümlələr; məs.:

Salman: – Hansı jurnalı istəyirsiniz, bu dəqiqə gətirsinlər. *Zəhra: – Bıy, başıma xeyir, Məmmədlər, nə oldu? Ay qız, ona su ver!* (A.Məmmədov); *O eybəcər bir şeyə baxmış kimi ikrahla: – Bəli də, alim oldum, bircə əyyaşlığın qalmışdı. Mən buna heç vaxt*

döza bilmərəm. (A.Məmmədov). *Xəncəri yerə cırparaq: – Yox, yox, yox! Əcəba, mən özümü öldürməklə zalimlərin ürəyimi yanacaq?* *Yox, Əsla!.. Axırınca gücünü yığıb qanlı göz yaşları arasından: – Sitarə! Bivəfa olma! Əhdə vəfa et! Məni yandırma! Gəl, gəl, ey həyatımın zərəyi-şadədəri. Gəl! Gəl!..* (C.Cabbarlı); *Sitarə onun sözlünü kəsib: – Mənsur! Günahkaram! Mənə rəhm et! Məni yandırma!..* (C.Cabbarlı).

FELİ TƏRKİBLİ SADƏ GENİŞ CÜMLƏLƏR

Müasir dilimizdə formaca sadə cümlə qəlibində olan, lakin məzmun etibarilə mürəkkəbləşən cümlələr də vardır. Məzmunca mürəkkəbləşmə mürəkkəb cümləyə çevrilmə demək deyil; həmin sadə cümlələrin içərisində xüsusiləşmələrin, həmcins üzvlərin və feli tərkiblərin işlənməsi sayəsində onlar *forma və məzmunca genişlənir, dolğunlaşır, bir növ, ağırlaşır*. Biz həmin bu genişlənməni, dolğunlaşmağı ağırlaşmanı nəzərdə tuturuq. Xüsusiləşmələr və həmcins üzvlər barədə əvvəllərdə dərsliyin müvafiq bölmələrində danışılmışdır. Bu bölmədə isə feli tərkibli sadə geniş cümlələrdən bəhs ediləcəkdir (nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusiləşmələrdə də feli tərkiblər var). Feli tərkibli fikir ifadə etmək cəhətdən bəzən budaq cümlə ilə adekvat olur.

Feli tərkiblər dedikdə feli bağlama, feli sifət və feli isim (məsdər) tərkibləri nəzərdə tutulur. İçərisində feli tərkiblər olan sadə cümlələr sadə geniş cümlənin ən mürəkkəb quruluşu hesab edilir. Bunlar məzmun etibarilə mürəkkəb cümlələrə çox yaxınlaşır, lakin formasına görə sadə cümlənin müxtəlif formalarından biri kimi özünü göstərir.

Feli tərkibli sadə cümlələrə aid aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik:

Xanpəri tarlanın başına çatanda gün bir cida boyu qalxmışdı (Ə.Vəliyev); *Kənd içində qopan gurultuya müəllimlərlə birlikdə məktəb uşaqları da tökülüb gəlmişdilər* (Əbüllhəsən); *Sürtülə-sürtülə hamarlaşmış hündür skamya onun qıclarını keyitmışdi* (Əbüllhəsən); *Çənli-dumanlı axşam Nəcəfin kefini daha da pozduğu halda, nədənsə, Şirzadın ürəyini xoş hisslərlə doldururdu* (M.İbrahimov); *Bu ailədə qəlb sındırmağın, söz qayıtarmağın müşkül iş olduğunu yaxşı dərk etmişdim* (B.Bayramov); *Pərşan onların bir anlığa da olsa tək qalmaq istədiklərini hiss etdi* (M.İbrahimov).

Feli tərkiblərin aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edilə bilər:

1. Feli tərkiblərin qurulmasında feli bağlamalar, feli sifətlər və feli isimlər əsas rola malikdir.

2. Feli tərkiblər ən azı bir sözün feli bağlama, feli sifət və feli isimlə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

3. Tərkibin əmələ gəlməsində iştirak edən sözlər feli bağlamadan, feli sifət və feli isimdən qabaq işlənib, onlarla qrammatik əlaqəyə girir və onların obyekt, subyekt, zamanı, yeri, təzri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi və s. kimi mənalara ifadə edir.

4. Feli tərkiblər söz birləşməsinin növləri kimi sadə cümlələrə daxil olur; yəni onlar sadə cümlənin tərkib hissəsi olurlar.

5. Bir feli tərkibə başqa feli tərkiblər və digər söz birləşmələri də daxil ola bilər və əksinə.

6. Feli tərkiblər sadə cümlə daxilində ya müstəqil sintaktik vəziyyətlərdə (mübtədə, təyin, tamamlıq, zərflilik), ya da söz birləşməsinin bir komponenti şəklində işlənirlər.

7. Feli tərkiblərdə statik bir hərəkət məzmunu özünü göstərir, bununla da o, sadə cümlədəki (eyni zamanda budaq cümlədəki) dinamik hərəkətdən fərqlənir.

8. Feli tərkibli sadə cümlələr bir çox tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik sinonimi kimi işlənir.

9. Feli tərkibin növləri onları təşkil edən feli bağlama, feli sifət və feli isimlərin növləri ilə müəyyənləşir. Beləliklə, üç növ feli tərkib var: 1) feli bağlama tərkibləri, 2) feli sifət tərkibləri və 3) feli isim (məsdər) tərkibləri.

İki sözdən təşkil olunan tərkib – tərkibin ən sadə formasıdır. Məsələn, “Kərim deyəndə”, “sən yazdığın” kimi birləşmələr tərkibin bünövrəsi hesab olunur. Bu tərkiblər bir isim və bir feli bağlamadan, bir əvəzlilik və bir feli sifətdən təşkil olunmuşdur (Subyekt olmayan tərkiblər öz daxil üzvləri ilə təşkil olunur. Onlarda da tərkib olmaq üçün ən azı iki söz olmalıdır). İnfinet formalar olduqları üçün feli bağlama və feli sifətlərdə (eləcə də məsdərlərdə) predikativlik yoxdur. Deməli, tərkiblərdə ifadə olunan hərəkətlərlə onların işgöhrənləri (subyektləri) arasında mübtədə-xəbər münasibəti ola bilməz. Onlarda söz birləşməsinə məxsus olan iş və işgöhrən arasında əlaqə mövcuddur ki, bu da dinamik xarakter daşıyır. “Kərim dedi”, “sən yazdın” formalarında isə dinamiklik mövcuddur, onlarda mübtədə-xəbər münasibəti var, birləşmə finit fellər sayəsində predikativ səciyyə daşıyır. Yuxarıda dediyimiz “Kərim deyəndə”, “sən yaz-

dığın” kimi tərkibləri ikinci dərəcəli üzvlər hesabına genişləndirmək olar: *Kərim mənə deyəndə; Kərim bu sözü mənə deyəndə; Kərim bu sözü dünən mənə deyəndə; Kərim bu sözü dünən mənə zarafatına deyəndə; sən mənə yazdığın; sən mənə dönən-dönən yazdığın* (məktublarda...). Çünki felin tabeədi xarakteri onun törəmələrində də – feli bağlama, feli sifət və məsdərlərdə də vardır. Buna görə də tərkibi genişləndirən həmin sözlər idarə və yanaşma əlaqələri ilə feli bağlamadan və feli sifətdən asılı olur, onun daxil üzvləri kimi tərkibin zamanını, yerini, tərzini, məqsədini, səbəbini, kəmiyyətini, obyektini və s. ifadə edir. “Sən yazdığın” birləşməsində uzlaşma əlaqəsi də özünü göstərir ki, bu da söz birləşməsində olan uzlaşmadır (yəni mənsubiyyət birləşməsində olan uzlaşmadır). Bu da cümlədəki uzlaşmadan tam mənası ilə seçilir. Bu birləşmənin “sənin yazdığın” variantı da işlənir ki, burada ikitərəfli sintaktik əlaqə özünü daha aydın göstərir. İkinci tərəf birinci ilə uzlaşır, birinci tərəf ikinci tərəflə idarə olunur. “Kərim deyəndə” birləşməsinin müasir vəziyyəti haqqında eyni fikri demək olmaz. Lakin türk dillərinin faktları göstərir ki, bu birləşmələr də tarixən mənsubiyyət qurulmuşdur. Zaman keçdikcə Azərbaycan dilində həmin quruluş dəyişmiş, birləşmədə cillənmə getmiş, subyekt də yiyəlik halı, feli bağlamada isə mənsubiyyət şəkilçilərinin izləri belə qalmamış (qırpaq dillərində bu xüsusiyyət indi də var), bəzi dilçilərin dediyi kimi, “subyekt aktivləşmişdir”. “Sən deyəndə”, “Kərim deyəndə” birləşmələrində indi bildiyimiz sintaktik əlaqələri (uzlaşma, idarə, yanaşma) axtarmaq nəticə verməz, çünki indiki əlaqə possessiv (mənsubiyyət) quruluşdan nominativ quruluşa keçid mərhələsindədir. Bunlara hələlik tərkibin bünövrəsi kimi, bir isimlə (yaxud əvəzliliklə) feli bağlamanın əlaqələnməsi (iş və işgöhrənin əlaqələnməsi) kimi baxmaq olar. Mümkündür ki, söz birləşmələrində özünü göstərən bu əlaqə “iş – işgöhrən əlaqəsi” adlandırılınsın.

Gələcəkdə belə tərkiblərin cümləyə (budaq cümləyə) çevrilmək imkanı özünü büruzə verməkdədir. Azərbaycan dilinin Kərkük dialektində və türkmən dilində bəzi feli bağlama tərkiblərinin sonunda şəxs sonluğu şəkilçiləri işlənir, beləliklə, uzlaşma əlaqəsi meydana çıxır, işgöhrən iş arasında mübtədə – xəbər münasibəti əmələ gəlir:

Kərkük dialektində:

Mən gələndəm, sən gələndəv, biz gələndək, siz gələndəvüz (“Советская тюркология” jurnalı, 1971, №4, səh.14. Akad. M.Ş.Şirəliyevin məqaləsindən).

Türkmən dilində:

Men qelyəncəm, sen şu yerde otur.

Sen xesapdan berilyən meseleleri çıxaryancan, men qelyərəm. Men şexere yetmənəm. Durdı önнімden çıxdı. Men üçüncü klasda okayarkam, şu muğallım bizi okadardı (Türkmən dili dərsləklərindən götürdüyümüz bu misalları Azərbaycan əlifbası ilə verdik).

Belə dil faktları göstərir ki, bunların sayı gələcəkdə də arta bilər. Türk dillərinin tarixindən bizə məlumdur ki, şərt tərkiblərində də keçmişdə şəxs sonluqları olmamışdır (yəni uzlaşma olmamışdır). İndi xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunan şərt konstruksiyası budaq cümlələrdə içərisində şərt budaq cümləsi kimi öyrənilir. Bütün bu faktlar göstərir ki, tərkiblərdə yuxarıda dediyimiz inkişaf meylı həqiqətən vardır.

Dildə ehtiyac olmadan heç bir şey yaranmır. Feli sifətin, feli bağlama və məsdərin yaranması da insanların ehtiyacından doğmuşdur. İki cümləni bir cümlə halında birləşdirib, daha yığcam şəkildə ifadə etmək ehtiyacı feli tərkibləri yaratmışdır. Birləşən cümlələrdən biri transformasiyaya uğrayaraq, ya feli sifət, ya feli bağlama və ya da məsdər tərkiblərinə çevrilir. Belə tərkiblər şəklinə düşmüş konstruksiyaları dilçilərdən transform adlandıranlar da var.

Dilçi alimlərin az bir qismi ayrıca subyektli olan tərkibləri budaq cümlə, onların daxil olduğu cümlələri isə tabeli mürəkkəb cümlə adlandırır (Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki həmin tərkiblər predikativ vahid ola bilmir). Bu fikri sübuta yetirmək çətin və əsassız olduğu üçün getdikcə onun tərəfdarları azalır. Feli tərkiblər əksər hallarda sadə geniş cümlənin tərkib hissəsi kimi izah edilir. Sadə cümlədə feli tərkiblər ayrıca subyektə malik olub-olmamasına görə özünü iki şəkildə göstərir: 1) özünün işgöroni (subyektli) olan tərkiblər; 2) özünün ayrıca işgöroni olmayıb, cümlənin yerdə qalan parçası ilə ortaq subyektli olan tərkiblər.

1. Ayrıca subyektin işlənməsi ən çox feli bağlama tərkiblərinə məxsus haldır; lakin feli tərkiblərin bütün növlərini əhatə edir.

Misallar: *Məşinov əllərini məşin paltosunun ciblərindən çıxarmadan müfəttişə tərəf döndü* (S.Rəhimov); *Katib azman arzulu xəyəlin içində xoşbəxtəsinə üzərəkən bir ayaq səsi gəldi* (S.Rəhimov); *Dairə milis rəisi telefon dəstəyini yerə qoyduqda Kamal içəri girdi. Qoca gözətçi qayıdanda artıq onlar yox idi* (M.Qocayev).

Feli sifət tərkiblərinin bəzilərini ayrıca subyektli olur; məs.:

Sən yazan məktubu almışam; Hələ də hirsini soyumamış traktorçu əlini havada yellədi... (M.İbrahimov); *Kamil bu sözlərə əhəmiyyət vermədiyi üçün Əlosman da qışqırdı* (Əbülhəsən); *Şərəf sözünü qurtaran kimi Rüstəm kişi irəli gəlir onu qucaqladı* (M.İbrahimov).

Məsdər tərkiblərinin adətən ayrıca subyektli olmur. Lakin *ilə* qoşması qəbul etmiş məsdər tərkibinin öz subyektli işləyə bilər; məs.:

Xoruz banlamaqla səhər açılmaz (Atalar sözü); *Bir gül açılmaqla bahar olmaz* (Atalar sözü); *Rüstəm kişi Salmanı müavin qoymaqla onun qabiliyyəti – bacarığı artmayacaq* (M.İbrahimov).

2. Ortaq subyektli tərkiblər bütün feli tərkibli sadə cümlələrdə işləyir, yəni cümlənin işgöroni ilə tərkibin işgöroni ortaq olur.

a) feli bağlama tərkibli sadə cümlələrdə:

Hirsələnmiş traktorçu Rüstəm kişiyə cavab vermədən Qızıyətərə bəzardı (M.İbrahimov); *Bəzi kələ-kötür ifadələri belə fikir və məna ilə dolu olduğundan qulaqlara xoş gəlmirdi* (M.İbrahimov).

b) feli sifət tərkibli sadə cümlələrdə:

Səməndər şəkərdən götürdüyü kitabı yana qoydu (M.Hüseyn); *Yastı Salman Pərşandan aldığı cavabı hələ söz hesab əlamirdi* (M.İbrahimov); *Kosa otağa girən kimi dolu bankəni stolun üstünə qoyub, süpürgəni götürdü* (S.Rəhimov); *Hər gün axşama kimi burada oturanlar da indi gəlməmişdilər* (B.Bayramov).

c) feli isim tərkibli sadə cümlələrdə:

Tahir ustadan xoş söz eşitmək, gülər üz görmək ümidilə geri döndü (M.Hüseyn); *Muzdurun bu sözlərini xatırlamaq Qumrunun ürəyini doldurdu* (Ə.Əbülhəsən); *Katib Əbiş indi də kassadakı sənədləri aradan çıxarmaq haqqında fikirləşir, bunun üçün yollar arayırdı* (S.Rəhimov).

FELİ TƏRKİBLƏRİN NÖVLƏRİ

1. Feli bağlama tərkibləri. Feli bağlama tərkiblərinin növləri feli bağlamaların müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Feli bağlamaların növləri isə onları düzəldən şəkilçilərin növündən asılıdır.

1) *-anda, -əndə* şəkilçili feli bağlamalarla düzələn tərkiblər. *Rüstəm kişi geri dönəndə traktoru yenə əvvəlki yerində gördü* (M.İbrahimov); *Darvaza döyüləndə Nuşu gələnin Bünyad olduğunu zənn etdi* (Ə.Əbülhəsən).

2) *-kən, -ikən* şəkilçili (öslində şəkilçiləşmiş ɔdat ilə düzölən) feli bağlama vasitəsilə qurulan tərkiblər. *-kən, -ikən* morfemi adətən zaman şəkilçili, bəzən də forma şəkilçili fellərə artırılır.

Ferma müdiri söhbəti ortaya gəlarkən Kələntər əlini qovluğa atdı (M.İbrahimov); *Qonaq bu sözləri eşidərkən təəccüblə başını yellədi; Kamran yaxınlaşarkən Qumru gülə-gülə sağ əlini ona uzadı* (Ə.Əbülhəsən); *Molla gəlməşkən kiçik qızın da kəbinini kəsdirək* (Atalar sözü).

3) *-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdikləri tərkiblər:

Kitabların birini götürüb o birini qoydu, heç birini oxumağa qərarı gəlmədikdə şkaftan ayırdı (M.İbrahimov); *Anasını belə qəmgin, pərişan gördükdə qızın qəlbini yenə də ötən acı xatirələr didib parçalamağa başladı* (B.Bayramov); *Adamların çekandan gəldiyini eşitdikdə qız özünü itirdi* (M.Qocayev).

4) *-madan, -mədən* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Aslanın sözünün axarını gözləmədən, Kələntər tez-tələsik razılaşdı (M.İbrahimov); *Kamal geri baxmadan yoluna davam etdi* (Ə.Əbülhəsən); *Qarının təkidinə əhəmiyyət vermədən keçib bağlamaya yaxın stulda əyləşdi* (B.Bayramov).

5) *-ma, -mə+-miş, -miş* şəkilçisinin düzəldiyi feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Hələ nahiyə rəhbərliyi dəyişilməmiş Qumru onun əleyhinə çalışırdı (Ə.Əbülhəsən); *Nə vaxta qədər sübh tezdən xeyir-şər eləməmiş onun səsini eşidəcəyik?* (B.Bayramov); *Bir stansiya danışıbmış o birini qoşdu, müxtəlif gürultular bir-birinə qarışdı* (M.İbrahimov); *Məşinon bu zaman özünə o qədər güc verərdi ki, iki-üç dəqiqə danışmamış boğulmağa başladılar* (S.Rəhimov).

6) *-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə* şəkilçili feli bağlamaların yaratdığı tərkiblər:

Hər dəfə zəng çalındıqca, qapı səsləndikcə ürəyi cavan həvəsilə tərənərdi (B.Bayramov); *Yaraşlıq ağ samovarin gözü qaraldıqca pıçqılıtsı kəsilərək yavaşmağda idi* (M.İbrahimov); *Günlər ötdükcə kassadakı kağızlar zəhərli ilana dönüb onu çalırdı* (S.Rəhimov).

7) *-ınca, -incə, -unca, -üncə* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Fikirlər, düşüncələr ara verincə bu qaranlıq sədrə vahimə oyaırdı (S.Rəhimov); *Qarış bu mənzərəni görüncə oğünkü hadisəni*

xatırladı (M.İbrahimov); *Cavan uzaqlaşınca muzdur Süsənin əlim-yandı gəldiyini gördü* (Ə.Əbülhəsən).

8) *-caq, -cək* şəkilçili feli bağlamaların düzəldiyi tərkiblər: *Yarməməd yanında sədri görcək özünü itirdi* (M.İbrahimov); *Babacan Kamalı görcək özünü binanın arxasına verdi* (Ə.Əbülhəsən); *Qadın milis serjantını görcək ayaq saxladı...* (B.Bayramov).

9) *-alı, -əli* şəkilçili feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər. *Kosanı rədd edəli, xəstənin başı doğrudan da möhkəm ağrıyır, otaq başına dolanırdı* (S.Rəhimov); *Lələ bu sözü deyəli, qız rahatlığını itirib, yalnız cinayət haqqında fikirləşirdi* (B.Bayramov); *İnayət gədəli, qız bir dəfə də bağa gəlməmişdi* (B.Bayramov).

10) Təkrarlanan *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamaların düzəldiyi tərkiblər:

Zamanov sədrdən danışa-danışa əsəbiləşir, hərdən əlini stola çırpırdı (S.Rəhimov); *Bünyad vaqonun pəncərəsindən ətrafa baxa-baxa dərin düşüncələrə dalmışdı* (Ə.Əbülhəsən); *Gənc arxitektör ibtidadı qoyulan yeni prospektin başında başladı, üzü Alatavaya doğru addımlaya-addımlaya hər yerə tamaşa elədi* (B.Bayramov).

11) Felin müzərə zamanının təsdiq və inkarı şəklində təkrarlana-raq yaranan feli bağlamaların əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Katib otağa girər-girməz gözü küncdə durmuş kassaya sataşdı (S.Rəhimov); *Hidayət qapını açar-açmaz Sənubərlə qarışlaşdı* (B.Bayramov); *Biz stansiya çatar-çatmaz qatar yola düşdü*.

12) *-maqdansa, -məkdənsə* şəkilçili feli bağlamaların yaratdığı tərkiblər:

Bələ dil-dil ötməkdənsə, gücünü səhədə göstərəsən görək (M.İbrahimov); *Tutuquşu kimi başqalarını təqlid etməkdənsə, oturub bir iş görmək daha yaxşı olardı* (B.Bayramov); *Burada millət-millət deyib bağırmaqdansa, millət üçün, onun gələcəyi üçün əməli iş görmək lazımdır* (M.Qocayev).

13) *-dığndan, -diyindən, -duğundan, -düyündən* şəkilçili (başqa mənsubiyyət şəkilçiləri ilə də ola bilər) feli bağlamaların yaratdığı tərkiblər:

Babacanın məzəmməti bir az yerli və haqlı olduğundan Qumru yenə pərt oldu (Ə.Əbülhəsən); *Əlindəki işi qurtardığından yeməyi də özü hazırlamaq istədi* (M.İbrahimov); *Bu gün zəng çalınmadığından sədr də vaxtı səhv salmışdı* (S.Rəhimov); *Çiyələk Əmirxanı gözlədiyindən qapının ağzında qoca qarını görəndə qanı qaraldı* (B.Bayramov).

14) *-andan, -əndən* şəkilçili feli bağlamanın yaratdığı tərkiblər: *Müharibə qurtarandan birinci dəfə idi ki, belə halla qarşılaşırdı* (M.İbrahimov); *Mədəd Tapdıqov onu kəndə göndərəndən hələ də qayıtmamışdı* (S.Rəhimov); *Sən gedəndən uşağ ağlayır*.

15) *-aracaq, -ərək* şəkilçili feli bağlamanın düzəltdiyi tərkiblər: *O, adətə xilafına olaraq, dinməzcə aralandı, koridora çıxdı* (B.Bayramov); *Kimin nə dediyindən asılı olmayaraq, öz əsərlərinin taleyini düşünməyən sənətkarın əleyhinəyəm* (B.Bayramov); *O, zootexnikin dava-dərmanla fərmaya yola düşmüş olduğunu eşidərək rahat oldu* (M.İbrahimov); *Bünyad bir az sakitləşərək, Azada məktub yazmaq üçün stola yaxınlaşanda paketin üstünə damcı damdığıni gördü* (Ə.Əbülhəsən).

16) *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçili feli bağlamanın yaratdığı tərkiblər: *Məşadi Tağı qasabənin ən varlı taciri olub, yeganə övladı Südəbəni fars və firəng dillərində oxudaraq yüksək təhsilə çatdırmışdı* (İ.Əfəndiyev); *Rəssam heyrət və həyəcan içində dayanıb, bu musiqini dinləyirdi* (İ.Əfəndiyev).

2. Feli sifət tərkibləri. Feli sifət tərkibləri də sadə cümləni genişləndirən vasitələrdən biridir. Feli sifət tərkiblərinin növləri feli sifətin növlərindən asılıdır; çünki feli sifətdən qabaq işlənib, onunla tabelilik əlaqəsi saxlayan sözlər feli sifət tərkibini əmələ gətirirlər. Feli sifət tərkibinin əsas sözü feli sifətdir. Dilimizdə aşağıdakı feli sifət tərkibləri işlənir və müxtəlif cümlə üzvləri vəzifəsi daşıyır:

1) *-an, -ən* şəkilçili feli sifətin düzəltdiyi tərkiblər:

Lampaların solğun şüaları göy rənglə işlənən divarlarda kölgə kimi gəzirdi (S.Rəhimov); *Anasından bu sözü eşidən Pərşan o biri otağa keçdi* (M.İbrahimov); *İnavət qarşından gələnlərə öləri bir nəzar saldı...* (B.Bayramov); *Rüstəm kişinin bir zəif damarı da var idi ki, ona yaltaqlananları, yanında quyruq bulayanları yaxşı adam hesab edirdi* (M.İbrahimov).

Belə feli sifət tərkiblərinin sonuna qoşma da qoşula bilir:

Qumru dağlardan gözünü çəkən kimi Böyük düzdə bir topa adam gördü (Ə.Əbülhəsən); *İş vaxtı çatan kimi Həmişəyevin xırıltılı səsi yenə Hidayətin qulağına gəldi* (B.Bayramov); *Kamal bilirdi ki, qanunu pöznərlərə qarşı qəti tədbir görülməlidir* (Ə.Əbülhəsən).

2) *-muş, -miş, -muş, -müş* şəkilçili feli sifətlərin düzəltdiyi tərkiblər:

Taybatay açılmış pəncərədən qarşı binadakı otaq aydın görünürdü (S.Rəhimov); *Ziyarətəgaha sarı bir-birinin ətayindən tutmuş*

böyük bir şil-şikəst dəstəsi gəlirdi (Ə.Əbülhəsən); *...Bir hökm şəklində deyilmiş sözlər Şirzadəni da kefinə pozdu* (M.İbrahimov).

Belə tərkiblərin qoşma ilə işlənən hallarına da rast gəlmək olur: *...Pərşan anı olaraq Şirzadəni süzdü və nədənsə pərt olmuş kimi tez Salməna tərəf döndü* (M.İbrahimov).

3) *-dıq, -dik, -duq, -dük* və mənsubiyyət şəkilçisi ilə düzəldən feli sifətlərin əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Qızın sözləri Səkinənin adı iplərdən vurduğu yaraşlıq naxışları xatırladırdı (M.İbrahimov); *Əslində o geniş mənzil içərisində olduğum müddətdə xeyli sıxmışdı, boğmuşdu məni* (B.Bayramov); *Hesabdar Cüməzadə min bir hiylə ilə yığdıqlarını restoranlarda xərcləyirdi* (S.Rəhimov).

Belə tərkiblərin sonuna müəyyən qoşmalar da qoşulur: *Lakin məsələ Səkinənin düşündüyü kimi olmadı* (M.İbrahimov); *Rüxsarə hələ də yarıyuxulu vəziyyətdə uzanıb səhər gördükləri barədə düşüncələrə daldı* (S.Rəhimov); *Bünyad Babacanın evinə getmək istəmədiyinə görə Muzdur onu bir kolxozçuya qonaq verdi...* (Ə.Əbülhəsən); *Hidayət çığırısına cavab almadığı üçün irəli gedib otağa boylandı* (B.Bayramov); *Axtı Rüxsarə telefonda bu qədər səslər eşitdiyi halda, heç birinin adını bilmək və eşitmək istəmirdi* (S.Rəhimov) və s.

4) *-acaq, -əcək* şəkilçili feli sifətin əmələ gətirdiyi tərkiblər:

İndi də oturub, Azərıtiffaqdan göndəriləcək təftiş komissiyasını gözləyirdi (S.Rəhimov); *Babacan Bakıya gedəcək qatara bilet aldı və geri qayıtdı* (Ə.Əbülhəsən); *Bir az sonra qazılacaq quyunun planı hələ də hazır deyildi* (M.Hüseyn); *Usta, Tahirin yaxşı nefti olacağına inanırdı...* (M.Hüseyn).

Bu cür tərkiblərin sonuna qoşma da əlavə olunur:

Maya ilk dəfə qayınanası ilə necə görüşəcəyi haqqında fikirləşirdi (M.İbrahimov).

Aşağıdakı misaldə belə feli sifət tərkibi təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənmişdir:

Bünyad Babacanı görəncə ümidi ilə geri döndü (Ə.Əbülhəsən).

5) *-ar, -ər* və *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçili feli sifətin əmələ gətirdiyi tərkiblərə də əlavə olursa da rast gəlmək olur:

Onun həmişə gülər gözlərində kədər görəcəyəm təəccübündən bilmədi ki, nevləsin (M.İbrahimov); *O, qızın üzündə anasına oxşar cizgilər arasa da, tapı bilmədi* (B.Bayramov).

Belə tərkibin qoşma ilə işləndiyinə də rast gəlirik:

Nəcəf nağıl söylər kimi pambığıyğan maşın haqqında şirin-şirin danışıdı (M.İbrahimov); *Bir-birinə torlamadan baxar kimi həsrətlə tamaşa edib, aram-aram çəkilib yox olardılar* (B.Bayramov).

Bu tipli tərkibin *-ir, -ür, -ür* şəkilçisi ilə işlənən variantına aşağıdakı misalları göstərə bilərik:

Əsgər dönüb qoşa əlli çirtıq vurdu, klub səhnəsində süzür kimi süzdü (S.Rəhimov); *Hamı toya gedir kimi yaxşı geyinmişdi* (M.İbrahimov).

6) *-ası, -əsi* şəkilçili feli sifətin düzəltdiyi tərkiblər:

Qaraşın artıq evə gedəsi halı yox idi (M.İbrahimov); *Bacıxanım indi ona açası çox sirri vardı* (B.Bayramov).

7) *-malı, -məli* şəkilçili feli sifətin əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Bəlkə, mənə deməli bir sözünüz var? (S.Rəhimov); *Hidayət üçün bundan artıq düşünməli bir şey qalmamışdı* (B.Bayramov).

3. Feli isim (məsdər) tərkibləri. Feli isim (məsdər) tərkiblərinin tipləri feli bağlama və feli sifət tərkibləri qədər zəngin deyildir. Bu tərkiblərin iki forması özünü göstərir.

1) *-maq, -mək* şəkilçili feli isimlərin (məsdərlərin) əmələ gətirdiyi tərkiblər:

Hər yerdə ata ilə oğulun ixtilafına qarışmaq, iki sevgilinin arasında girib, onları barışdırmaq, ər ilə arvadın davasını yatırmaq, sədrin qəzəbinə gəlmiş adamların işini düzəltmək sanki Yastı Salmama peşə olmuşdu (M.İbrahimov); *Bu xəbəri KAKA sədri Zamanova çatdırmaq daha əlverişli idi* (S.Rəhimov); *Mən daha Bacıbalanın hesablarını həll etməkdə çətinlik çəkirəm* (B.Bayramov).

Məsdər tərkibi qoşma ilə də işlənə bilər:

Camaat Bitdiliyə getmək barədə söhbəti yəna təzələmişdi (Ə.Əbülhəsən); *İranda iş tapmaq, necə deyirlər, quş südü tapmaq kimi bir şey idi* (A.Makulu).

Məsdər tərkibi II növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənir:

Özündən böyüyə xoş gəlmək, qulluq göstərmək həvəsi onun bütün hissələrini kütləşdirmiş, əzmini susdurmuşdu (M.İbrahimov); *Sənubərdən müsbət cavab almaq ümidilə Hidayət onlara getdi* (B.Bayramov); *İnstitutu bitirmək vaxtı diplomu aldığı ilən müəyyən olunur* (B.Bayramov).

Məsdər tərkibi III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri kimi də işlənir. *İndi o artıq insan həyatını xilas etməyin böyük sevincini və nəcib qürurunu dərk etmişdi* (A.Makulu); *Lakin Qüdrət kimi adlı-*

sanlı bir mühəndisin bu cür yüngül bir oyunla maraqlanmağı ona qəribə görünürdü (M.Hüseyn).

2) *-ma+ -sı, -mə+ -sı* şəkilçili feli isimlərin düzəltdiyi tərkiblər. Bunlar III növ təyini söz birləşməsi qəlibində olur.

Qızıyeterin işi bilməsi və möhkəm durub səhlənkər traktorçu ilə sına-sınaya verməsi onun xoşuna gəlmişdi (M.İbrahimov); *Fəti kişidən belə tərs üz görməsi Bünyada çox pis təsir etdi* (Ə.Əbülhəsən).

Adi halda sadə cümlənin daxilində tərkib öz keyfiyyətini mühafrizə edib saxlayır və cümlənin mübtədəsi, tamamlığı, təyini və zərfliliyində işlənir. Yalnız xəbər rolunda işlənmir, çünki feli sifət və məsdər cümlənin sonuna düşərkən predikativ vəziyyət alır, beləliklə, tərkib dağılır, feli sifət və məsdər cümlənin xəbəri kimi özünü göstərir. Yalnız iş – işgören münasibəti bildiren tərkiblər və frazeoloji birləşmə şəklində işlənən tərkiblər mühafizə olunub qalır.

Feli sifət tərkiblərində:

Ən yaxşı ictimaiyyəti də təsərrüfat işlərində irəlilə gedəndir (M.İbrahimov); *Bu hakimiyyət onu min bir əzab-əziyyətlə zalımlardan alıb, yenidən quranlarıdır* (Ə.Əbülhəsən); *İnəyət üç gün bundan əvvəl gedəndir, hələ də qayıtmayıb* (B.Bayramov).

Məsdər tərkiblərində:

Ədham Kərimzadəyə əla gəlirdi ki, Salim Kəngərlinin məqsədi onu aradan qaldırmaqdır (B.Bayramov); *Mənim işim, vəzifəm şika-yətə baxmaq, ədalət naminə addım atmaqdır* (S.Rəhimov).

Feli bağlamaların əksər qismi xəbər kimi işlənmir, tərkib düzəltməyə xidmət edir. Yalnız *-ib, -ib, -ub, -üb* və *-araq, -ərək* şəkilçili feli bağlamalar həmçins xəbər kimi işlənərkən tərkib yaratır.

Pərşan radionu bağlayıb, pəncərə qabağına getdi (M.İbrahimov); *Hesabdar... ayağa qalxıb, yanakı şafın da ağzını açdı* (S.Rəhimov); *Hidayət... saçlarına əl gəzdirib, nəzərlərini mənzilə dolandırıldı* (B.Bayramov).

Buradakı birinci cümlə *Pərşan radionu bağladı, pəncərə qabağına getdi* deməkdir. Qalan cümlələrdə də eyni xüsusiyyət var.

O biri misallara baxaq:

Katib sakitliklə iclas sədrini dinləyərkən, geri döndü (S.Rəhimov). *Qarı razılıq edərək qapıya sarı getdi* (B.Bayramov); *Qonaqlar bir-biri*

ilə mehribancasına görüşərək yemək stolunun arxasına keçdilər (M.Qocayev).

Burada birinci misal *Katib sakitliklə iclas sədrini dinlədi, geri döndü* deməkdir. Həmin xüsusiyyət qalan misallarda da özünü göstərir.

Lakin elə hallar da olur ki, *-ib, -araq* şəkilçili feli bağlamalar o biri tərkibləri əvəz edir, onların həcins işlənməsində iştirak edir. Belə hallarda o, tərkib olaraq qalır.

Xörək bişirib, çay qoymaq hər bir qızın əlindən gələr. Onun evində çörək yeyib, çay içən adamlar evin xanımının səliqəsinə heyran qalırdı.

Bu cümlələrin mənası aşağıdakı kimidir: *Xörək bişirmək, çay qoymaq hər bir qızın əlindən gələr. Onun evində çörək yeyən, çay içən adamlar evin xanımının səliqəsinə heyran qalırdı.*

Beləliklə, aydın olur ki, buradakı *-ib* şəkilçili feli bağlamalar tərkib yaratmışdır.

Biz yuxarıda tərkiblərin sadə formalarından nümunələr gətirdik. Çox mürəkkəb şəkildə işlənən tərkiblər də vardır, yəni tərkib içində tərkib də işləyə bilər.

Bunların içərisində hansı tərkiblərin işlənməsinə baxmayaraq, tərkibin adı axırncı tabeədi cümlə felle (feli sifət, feli bağlama və məsdərlə) müəyyənləşir. Misallara baxaq:

Tahir Cəmillə bərabər axşam növbəsində işə getmək üçün motorlu qayıqlar dayanan balaca körpüyə gələndə Xəzərin ağı köpüklü dalğaları sahiləki boz qayıqlara sıyrılı ilə çırpılırdı (M.Hüseyn). Bu cümlədə *gələndə* sözündən qabaq işlənən bütün sözlər onunla birlikdə feli bağlama tərkibini təşkil edir. O tərkibin içində başqa tərkiblər də var: 1) *axşam növbəsində işə getmək üçün*, 2) *motorlu qayıqlar dayanan*. Bunlardan birincisi qoşma qəbul edən məsdər tərkibi, ikincisi isə feli sifət tərkibidir. Lakin tərkibin adı sonuncu *gələndə* feli bağlamasına əsasən müəyyənləşir. Ona bütövlükdə feli bağlama tərkibi demək lazımdır.

Aşağıdakı sadə cümlələrdə işlənən feli bağlama tərkiblərinin içində başqa tərkiblər işlənməmişdir.

Çiyələk ütüdən çıxmış kraxmallı süfrəni stola aç-aça ehtiramla cavab verdi (B.Bayramov); *Sənubər anasını yenidən həyəcəyə gətirmək üçün qəzəbini içərisində yeyə-yeyə layihəni açdı* (B.Bayramov); *Raysex dostunun nə edəcəyini gözləmədən motor budkasına tərəf getdi* (M.Qocayev).

Aşağıdakı misalı ayrıca təhlil etməyə ehtiyac var:

Qapının ağzında dayanan adamı görünə qızın qaysaqlanmış yaraları təzədən qövr elədi (B.Bayramov).

Burada *Qapının ağzında dayanan adamı görünə* konstruksiyası içərisində feli sifət tərkibi (*qapının ağzında dayanan*) olan feli bağlama tərkibidir. Bu feli bağlama tərkibi özündən sonra işlənən *qaysaqlanmış* feli sifəti ilə bağlı deyil və onunla tərkib təşkil etməyir. *Qaysaqlanmış* sözü yaraları sözünün təyini olur.

İçərisində başqa tərkiblər olan feli sifət tərkibləri:

O, arə getmək həvəsinə düşəndən bəri həm əməli, həm də mənavi cəhətdən bu qədər əziyyət çəkmişdi (B.Bayramov); *Nisə xanım arinin illərlə tutqun qarabulud sifətinin, nəhayət, vəzifə başında açılacağı ümidinin də boşa çıxdığını indi açıq-aydın görürdü* (B.Bayramov).

İçərisində başqa tərkiblər olan məsdər tərkibləri:

Pozulmuş ailənin xoşladığı bişimişi hazırlamağa əlim açılmırdı (B.Bayramov); *Ayrı-ayrı təkliflərə keçməmiş bir məsələni də həll etmək üçün Əlizadə yoldaş sakitliyi gözlədi* (M.Qocayev).

Bir cümlədə bir neçə feli tərkib bir-birinin içərisində də, ayrı-ayrı da işləyə bilər; məs.: *Sübhənverdizadə qızıqıb əsəbiləşdiyi adamların üstünə qışqırdığı zaman Kosa astaca içəri girib, sədri sakit etməyə çalışır, əbas yerə qanını qaraltmamağı, öz canına qulaq asmağı məsləhət gördü* (S.Rəhimov). Bu misal üç həcins xəbəri olan sadə cümlədən ibarətdir. Cümlənin övvəlində gələn və hər üç xəbərə aid olan zaman zərfliyi (*Sübhənverdizadə qızıqıb əsəbiləşdiyi adamların üstünə qışqırdığı zaman*) mürəkkəb feli sifət tərkibi və zaman ismi ilə ifadə olunmuşdur. Onun içərisində *adamların* sözünü təyin edən başqa bir feli sifət tərkibi də (*Sübhənverdizadə qızıqıb əsəbiləşdiyi*) vardır. Bundan əlavə, yuxarıda dediyimiz həmin tərkiblərlə bağlı olmayan başqa tərkiblər də işlənməmişdir. İkinci həcins *çalışır(dı)* xəbəri ilə bağlı olan *sədri sakit etməyə* məsdər tərkibi və üçüncü həcins *məsləhət gördü* xəbəri ilə bağlı olan iki məsdər tərkibi (*əbas yerə qanını qaraltmamağı, öz canına qulaq asmağı*) vardır ki, övvəldə işlənən feli sifət tərkibi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SINTAKSİSİ

ÜMUMİ MƏLUMAT

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda iki cür sintaktik konstruksiya özünü göstərir. Bunlardan biri nominativ xarakterə malik olan söz birləşməsi, ikincisi isə predikativ xarakterə malik olan cümlədir. Söz birləşməsi həmişə cümlə vasitəsilə özünü göstərir. Cümlə isə həm təklidə, həm də digər cümlələrin tərkib hissəsi kimi işlənir. Bir predikativ mərkəzi olan, cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bir fikri ifadə edən sintaktik konstruksiyaya sadə cümlə, iki və daha artıq predikativ mərkəzi olan, vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya isə mürəkkəb cümlə deyilir. Sadə cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə "sadə cümlə"lərdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən təşkil olunur. Ayrıca işlənən sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsində iştirak edən "sadə cümlə"dən fərqlənir. Ayrı işlənən sadə cümlənin özünəməxsus cümlə intonasiyası (buna "bitmə intonasiyası" da deyirlər) olduğu halda, mürəkkəb cümləni təşkil edən ayrı-ayrı "sadə cümlə"nin hər birinin xüsusi bitmə intonasiyası olur. Onların əmələ gətirdikləri mürəkkəb cümlənin bir ümumi bitmə intonasiyası (cümlə intonasiyası) olur. Deməli, cümlə intonasiyasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materialına çevrilərkən özünün bitmə intonasiyasını itirir, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiyasına tabe olur.

Ay saf göydə öz gediş sürətini artırmış, ağ pambıq kimi seyrək buludlar onu gəlin aparan kimi əhatə etmişdilər (H.Nəzəri).

Buradakı komponentlərin ("sadə cümlə"lərin) heç biri ayrıca işlənən sadə cümləyə bərabər tutula bilməz. Birinci komponentlə ikinci arasında sıx əlaqə vardır. Əvvəlki "sadə cümlə"nin sonundakı hekayə forması şəkilçisi *-di* ixtisar edilmişdir, lakin ikinci "sadə cümlə"nin sonundan aydın olur ki, o da həmin formada olmalıdır. İkinci komponentdəki *onu* əvəzliyi birinci komponentdəki *ay* sözünə işarə edir və onunla bağlıdır. Hər iki komponent zaman

etibarilə uzlaşmışdır. Bir mənə bütövlüyünə və vahid cümlə intonasiyasına malikdir.

Gün çıxdı, hava istiləşdi cümləsində də *gün çıxdı* mənə və intonasiyasına görə ayrıca sadə cümlədən fərqlənir. Danışan şəxs günün çıxması xəbərini vermək məqsədi ilə belə bir cümlə işlədə bilərdi. Lakin yuxarıdakı mürəkkəb cümlədə o, havanın istiləşməsinin səbəbi kimi deyilmişdir. Havanın istiləşməsi isə günün çıxmasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Hər iki "sadə cümlə" zaman etibarilə uzlaşmış, bir mənə ətrafında birləşmiş, vahid cümlə intonasiyasına tabe olmuşdur.

Ayrıca sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlənin komponenti olan "sadə cümlə"nin oxşar cəhətlərini də inkar etmək olmaz. Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, hər bir komponentdə cümlə üzvləri də sözlər arasındakı əlaqələrdə olduğu kimi qalır. Predikativlik özünü mühafizə edib saxlayır. Bütün bu xüsusiyyətlərə görə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini (komponentlərini) "sadə cümlə", "predikativ vahid", "predikativ konstruksiya" və s. adlarla adlandırırırlar.

Sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə arasındakı fərq, hər şeydən qabaq, quruluş fərqi. Eyni mənəni sadə cümlə ilə də, mürəkkəb cümlə ilə də ifadə etmək olar. Məsələn, *Mən eşitdim ki, Əhməd Moskvadan qayıtmışdır* cümləsi mürəkkəb, *Mən Əhmədin Moskvadan qayıtdığını eşitdim* cümləsi isə sadədir. Halbuki bunlar mənəca bir-birinə çox yaxın cümlələrdir. Hətta bir-birilə sintaktik sinonim təşkil edirlər. Yaxud: *Məlum oldu ki, tələbələr imtahana ciddi hazırlaşmışlar* cümləsi mürəkkəb, *Tələbələrin imtahana ciddi hazırlaşdıqları məlum oldu* cümləsi isə sadədir. Aydındır ki, sadəlik, mürəkkəbli məsələsi yenə də quruluşa aid olan məsələdir.

Bu müqayisələrdən başqa bir nəticə də çıxır ki, tərkibində feli birləşmələr olan sadə cümlələrlə tabeli mürəkkəb cümlələr mənəca bir-birinə çox yaxın olur. Sadə cümlənin feli tərkiblər hesabına genişlənməsi onu tabeli mürəkkəb cümləyə yaxınlaşdırır. Lakin feli birləşmələr predikativ mərkəz yaratmır.

Sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı belə bir sxem vasitəsilə ifadə etmək olar:

Sadə cümlə → içərisində feli birləşmə olan sadə cümlə → tabeli mürəkkəb cümlə.

Belə bir mürəkkəbləşmə prosesini sadə cümlə ilə tabeli mürəkkəb cümlə arasında da görmək olur.

Digər həmcins üzvlü sadə cümlələrə nisbətən, xəbərləri həmcins olanlar tabesiz mürəkkəb cümləyə daha yaxın olur.

Məlum olduğu üzrə, cütlərəkibli cümlələrdə predikativlik mübtədə ilə xəbərin əlaqələnməsi sayəsində meydana çıxır. Həmcins xəbərlər bir mübtədə ilə bağlıdırsa, onda başqa bir predikativ mərkəz əmələ gələ bilmir; buna görə də sadə cümlə həmcins üzvlər hesabına nə qədər genişlənsə də, sadə cümlə çərçivəsində qalır. Xəbərlərdən biri digər bir mübtədə ilə əlaqələnilib, yeni bir predikativ mərkəz əmələ gətirdikdə, artıq tabesiz mürəkkəb cümlə meydana çıxmış olur. Bu mürəkkəbləşmə xəttini sxem vasitəsilə belə ifadə etmək olar:

Sadə cümlə → həmcins üzvlü sadə cümlə → tabesiz mürəkkəb cümlə.

TABESİZ VƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birilə qarşılaşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alıb, mürəkkəb cümlələri iki yerə ayırırlar: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümləni tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr kimi növlərə ayırmağa əsas verən mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin bir-birinə qarşılaşılıqlı münasibətlərindəki fərqlərdir. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci fərq mürəkkəb cümləni əmələ gətirən komponentlərin bərabər hüquq əsasında, yaxud qeyri-bərabər hüquq əsasında birləşməsindən ortaya çıxır. Məlumdur ki, eyni hüquq əsasında birləşən komponentlər tabesiz mürəkkəb cümləni, müxtəlif hüquq əsasında birləşən komponentlər tabeli mürəkkəb cümləni əmələ gətirir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlər bir-biri ilə eyni dərəcədə əlaqədə olur. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə birləşən tərəflərin əlaqəsində fərq nəzərə çarpır. Belə ki, komponentlərdən biri (baş cümlə) üstün mövqedə durur, digəri (budaq cümlə) ona tabe vəziyyətdə olur. Komponentlər arasındakı belə münasibət fərqləri mürəkkəb cümlənin iki növünü meydana çıxarır. Fikrin formalaşması və ifadəsində bilavasitə (düzünə) və dolayısı ilə iştirak etmək baxımından da tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponent-

ləri arasında fərq vardır. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri fikrin formalaşması və ifadə edilməsində dolayısı yolla deyil, birbaşa iştirak edir. Amma tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən baş cümlə bu hadisədə düzünə, budaq cümlə isə əksər halda dolayısı ilə iştirak edir; yəni baş cümlə vasitəsilə, baş cümləni izah etmək, tamamlamaq, təkmilləşdirmək yolu ilə fikrin formalaşmasında və ifadəsində iştirak edir. Elə bu səbəbdən də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindəki zamanlar mütləq zaman hesab edilir. Belə zamanlar söhbət gedən vaxtla ölçülür, yəni işin icra vaxtı dəniz qıyısı ilə müqayisədə müəyyənləşir. Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlənin də zamanı mütləq zamandır, lakin budaq cümlənin zamanı nisbi zaman hesab edilir, çünki onun zamanı baş cümləyə münasibətdə müəyyənləşir.

Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müstəqil cümlələrdir, tabeli mürəkkəb cümlə isə biri müstəqil, o biri tabe olan cümlələrdən təşkil olunur. Aydın ki, mürəkkəb cümlənin tərkibinə daxil olmuş "sadə cümlələr" də müstəqillik ola bilməz. Burada söhbət bərabər hüquq əsasında birləşmədən, komponentlərin birinin digərinə tabe olmasından gedə bilər. "Müstəqillik" olsa-olsa, yalnız budaq cümlənin asılı vəziyyətinə görə deyilə bilər.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümləni formalaşdıran qrammatik və fonetik (prosodik) vasitələr arasında da fərq vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Bağlayıcılar arasındakı fərq.

Əgər tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri tabe etməyə bağlayıcılarla bağlanırsa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bunlar, bir qayda olaraq, tabe edən bağlayıcılarla bağlanır. Bundan əlavə, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bağlamaqda bağlayıcı sözlər (*kim, kim ki, nə, necə, neçə* və s.) və ədatlar (*-sa, -sə, -sa da, -sə də, -mı* və s.) da mühüm rol oynayır ki, belələri tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənmir.

2) Bağlanmada iştirak edən əvəzliliklərin funksiyaları arasındakı fərq.

Məlumdur ki, mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin mühüm rolu vardır. Lakin bunlar tabesiz mürəkkəb cümlədə bir funksiyada, tabeli mürəkkəb cümlədə isə başqa funksiyada çıxış edir. Tabesiz mürəkkəb cümlədə

iştirak edən əvəzlik özündən əvvəl deyilənə işarə edir və əvəzliyin məzmunu özündən qabaqkı hissədən bəllidir. Buna görə də özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində əvəzlik ona görə işlədilir ki, orada buraxılan üzvlərin yerini tutsun və məzmunu özündən əvvəl söylənmədiyi üçün özündən sonra budaq cümlə vasitəsilə izah edilsin. Beləliklə, tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edən işarə əvəzlilikləri məlumlara işarə edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə belə əvəzliliklər məzmunca izah edilməli olur, yəni məchullara işarə etmiş olur.

I. Kiçikbəyim. *Ay ana, ildə bircə gecə çilla çıxır, onu da deyə-gülə keçirməyəsən, doyunca oynamayasən... heç olarmı? (Y.V.Çəmənçəminli); Son vaxtlar əmim arvadı mənə çox iş tapırdı, mən nə isə bundan razı qalırdım (B.Bayramov).*

II. *Amma onu da bil ki, hələ dünyada heç kəs eləsindən xeyir görməyib (M.İbrahimov); Birincisi, ondan qorxurdum ki, mən sənə tay olmayam (M.İbrahimov).*

I qrup cümlələrdə işlənən *onu* və *bundan* əvəzliliklərinin məzmunu aydındır, çünki özündən əvvəl deyilənlərə işarə üçün işlənmişdir. Lakin II qrup cümlələrdəki *onu* və *ondan* əvəzliliklərinin işləndiyi komponentin (baş cümlənin) daxilində məzmunu aydın deyil. Onların işarə etdikləri məzmunlar sonrakı komponentdədir (budaq cümlədədir). Bu yolla da komponentlər bir-biri ilə əlaqələnməmiş olur.

3) İntonasiyadakı fərq.

Məlumdur ki, komponentləri bərabər hüquqlu olan mürəkkəb cümlənin intonasiyası ilə komponentləri qeyri-bərabər hüquqlu olan mürəkkəb cümlənin intonasiyası eyni ola bilməz. Beləliklə, tabeli mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabe etməyən intonasiya olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümləni müşayiət edən intonasiya tabe edici intonasiyadır.

Tablesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında tam və qəti sərhəd çəkmək mümkün deyil. Elə mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, onlar həm tabeli, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin əlaqələnmələrini daşımaqdadır. Bu da təbii, çünki tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tarixən tabelisizdən əmələ gəlmişdir. Əgər belə bir hal olmuşsa, o indi də davam edə bilər və etməlidir. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümlədən tabeli mürəkkəb cümləyə keçmə prosesinə *olub qurtarmış* bir proses kimi baxmaq düz olmaz, buna

davam edən bir proses kimi yanaşmaq lazımdır. Deməli, dildə yeni yaranmaqda olan, hələ tam sabit bir vəziyyət almayan konstruksiyaların olmasına təbii baxmaq lazım gəlir. Bu dediklərimizə misal olaraq birinci komponentin əvvəlində *düzdür, doğrudur* sözlərindən biri, sonrakı komponentin əvvəlində isə *lakin, amma, ancaq* bağlayıcılarından birinin işlənməsi ilə qurulan mürəkkəb cümlələri qeyd edə bilərik (məs.: *Doğrudur, Eldar mənim qohumumdur, amma heç o qədər gədiş-gəlişimiz yoxdur*). Bu cümlə formaları yaxın zamanlardan bəri işlək hala düşür və getdikcə də artır. Ola bilsin ki, gələcəkdə quruluş tipi sayəsində yeni tipli qoşa işlənən bağlayıcılar da formalaşacaqdır (məs.: *düzdür..., amma..., doğrudur..., ancaq..., doğrudur..., lakin... və s.*). Belə keçid dövründə olan formalar heç də bununla məhdudlaşmır.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Ən azı iki bərabər hüquqlu “cümlə”nin tabelisizlik əlaqəsi əsasında struktur-semantik cəhətdən birləşən və vahid cümlə intonasiyası ilə müşayiət edilən, bütöv bir fikri ifadə edən mürəkkəb cümlə tipi tabelisiz mürəkkəb cümlə adlanır. Tabelisiz mürəkkəb cümlələr iki sadə cümlədən təşkil olunma bildiyi kimi, ikidən artıq sadə cümlədən, sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən, tabeli mürəkkəb cümlələrdən, hətta tabelisiz mürəkkəb cümlələrdən də təşkil olunma bilər; məs.:

Şəhər çilçıraq kimi yanır, Xəzər ciltvəlanir, titrəşən işıqlar büllür sularında yuyunurdu (S.Qədirzadə); Murov bu dəfə gözəl Səkinəni görə bilmədi, ürəyində qərar verdi ki, gedib qız üçün elçi göndərsin (İ.Əfəndiyev); Əgər saat 3-ə qədər gəlsən, mənə evdə tapa bilsən, yox, əgər gec gəlsən, onda öz bəxtindən küs.

Tablesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında bağlayıcı işlənməyə də bilər. İşləndə isə həmcins üzvlərin arasında olduğu kimi, tabelisiz bağlayıcılar işlənir.

Tablesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq cümlənin ya intonasiya ilə (bağlayıcısız), ya da intonasiya və tabelisiz bağlayıcı ilə bağlanması əsasında qurulur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər cür məzmunu malik cümlələrin bu bağlayıcı vasitələrlə birləşdirilməsi tabelisiz mürəkkəb cümlə yaratmaz. Tabelisiz mürəkkəb

cümlə məzmunca bu və ya digər cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan və ya bir bütöv kimi nəzərdə tutulan bir neçə iş, hal, hərəkət, əlaməti ifadə edən cümlələrin birləşməsidir. Buna görə də tərkibindəki cümlələr arasında belə qarşılıqlı məzmun bağlılığı tabesiz mürəkkəb cümlənin mahiyyətini, həmin cümlələrin arasında işlədilən bağlayıcı vasitələr isə onun yaranmasında formal cəhəti təşkil edir. Bunlarla birlikdə, tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən cümlələr öz sintaktik quruluşları ilə də vəhdətdə olurlar ki, bu da həmin cümlələrin qarşılıqlı məzmun münasibətinin ifadəsinə xidmət edən qrammatik əlamətdir. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin əsas xüsusiyyətindən bəhs edərkən bu terimdəki “tabesiz” sözünün lüğəvi mənasından çıxış etmək və bu mürəkkəb cümlə növünü tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək üçün tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələri müstəqil cümlələr şəklində işlətməyin mümkün olması kimi izah etmək məqsəduoyun deyil; çünki mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələri müstəqil cümlələr kimi işlətdikdə əvvəlki vəziyyətdən fərqli olan keyfiyyət dəyişikliyi baş verir. Bu dəyişiklik aşağıdakı üç cəhətdən özünü göstərir:

1) Tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələr müəyyən bir məna əlaqəsində bir-biri ilə qarşılıqlı məzmun münasibətində olur. Bu cümlələri mürəkkəb cümlə daxilindən çıxarıb müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə həmin məna əlaqəsi yox olur; çünki bu əlaqəni şərtləndirən tabesiz mürəkkəb cümlənin özü bir sintaktik vahid kimi aradan çıxır. Bunun əvəzində məndəki müstəqil cümlələrin ardıcılığı əsasında qarşılıqlı məzmun münasibəti yaranır ki, artıq buna *məna əlaqəsi* demək olmaz, çünki *məna əlaqəsi* anlayışı mürəkkəb cümlə strukturu daxilində nəzərdə tutulan bir məfhumu bildirir. Beləliklə də, mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələri müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə müəyyən keyfiyyət dəyişikliyi baş verir.

2) Mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələrin müəyyən bir məna əlaqəsində birləşərək bir sintaktik bütövlük yaratmasını nəzərə çatdırmaq üçün həmin cümlələrin birləşməsi *vahid bir ümumi intonasiyaya* malik olur. Lakin mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələri müstəqil cümlələr şəklində yanaşı işlətdikdə mürəkkəb cümləyə məxsus əvvəlki ümumi intonasiya müstəqil cümlələrin sayı qədər müstəqil cümlələrə məxsus intonasiyalarla əvəz edilir. Bu da mürəkkəb cümlənin parçalanması ilə əlaqədar olaraq onun intonasiyasın-

dakı, başqa sözlə desək, mürəkkəb cümlənin ümumi formasındakı dəyişikliklərdən biri deməkdir.

3) Tabesiz mürəkkəb cümlə daxilindəki cümlələr məzmunca və intonasiya etibarilə bir bütövlük təşkil etdiklərindən sifahi nitqə bu cəhəti nəzərə çatdırmaq üçün onun daxilindəki cümlələr arasındakı durğu (pauza) da qısa olur. Buna dilçilik ədəbiyyatında “birləşdirici pauza” deyilir. Lakin tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən cümlələri müstəqil cümlələr şəklində işlətdikdə həmin pauza da müstəqil cümlələrə məxsus paузaya çevrilir ki, bu, yuxarıdakı pauzadan daha uzun olması ilə fərqlənir. Dilçilik ədəbiyyatında belə pauzalara “ayırıcı pauza” deyilir; çünki bunların vəzifəsi müstəqil sintaktik vahidlərin sərhədini bir-birindən ayırmaqdır. Beləliklə, mürəkkəb cümlənin daxilindəki cümlələrin müstəqil cümlələr şəklində işlədilməsi onun zahiri cəhətdə ikinci bir dəyişikliyin baş verməsi, yəni birləşdirici pauzanın ayırıcı paузaya çevrilməsi ilə nəticələnir.

Məhz bu əsas cəhətlərə görə təsviri qrammatikalarda mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələri “müstəqil cümlələr” deyil, *mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (komponentləri)* adlandırırlar. Buna görə də mürəkkəb cümlələrdən bəhs edən əsərlərdə onun tərkib hissələri “cümlə” adı ilə işlədilsə də, bu ad şərtdir və “mürəkkəb cümlənin komponenti” mənasında onun sinonimi kimi nəzərdə tutulur.

Deməli, mürəkkəb cümlə növlərindən biri kimi dilçiliyimizdə işlədilən “tabesiz mürəkkəb cümlə” termininin mahiyyəti həmin terminin daxilindəki “tabesiz” sözünün lüğəvi mənası ilə əlaqədar deyildir. Bu termin mürəkkəb cümlənin bir növü olmaq etibarilə yunanca “parataksis” deyilən terminin müasir dilçilikdəki mənasında, yaxud rus dilçiliyindəki “сложносочиненное предложение” mənasında başa düşülməlidir. Başqa sözlə desək, tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı məzmun və struktur cəhətdən bağlılıq tərəflərdən birini müstəqil, digərinin ondan asılı vəziyyətdə olması kimi deyil, onun daxilindəki cümlələrin qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə əlaqədə olması prinsipinə əsaslanan bir sintaktik vahid kimi nəzərdə tutulmalıdır¹.

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, “tabesiz mürəkkəb cümlə” termini vaxtilə “mürəkkəb mütəbə cümlə” adı ilə işlədilmişdir ki, bu, həmin sintaktik vahidin terminoloji mənasını daha dolğun oks etdirir; çünki buradakı “mütəbə” sözü qarşılıqlı surətdə bir-birinə bağlanan, təbə olan deməkdir (bax: dos. I. Həsənov və A. Şorifov. Qramer. Orta məktəb üçün, II hissə. Bakı, Azmoşq, 1933, səh.35).

Deməli, tabesiz mürəkkəb cümlə iki və ya daha artıq cümlənin əsasında yaranan mürəkkəb cümlənin elə növüdür ki, burada onun komponentləri bərabər hüquqlu olur, yəni mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə sintaktik və məzmun münasibətində olub, baş və budaq cümlə səciyyəsi daşır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr əksər hallarda cümlə birləşmə quruluşu ilə qurulur. Belə cümlələr də öz quruluşları etibarilə müxtəssər, geniş və ya yarımqıç olurlar.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin (komponentlərinin) aşağıdakı xüsusiyyətləri olur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin, adətən, ayrıca mübtədə və xəbəri olur. Məsələn:

May ayı girmiş, hava qızmışdı (A.Şaiq); Nə yağış yağdı, nə də hava əməlli-başlı açıldı.

Bir mübtədəsi, iki xəbəri (xəbər çox da ola bilər) olan cümlələr adətən həmcins üzvlü cümlə sayılır (*Elçin bütün dərslərini hazırladı və kitablarını səliqə ilə şafqa yıxdı* cümləsində olduğu kimi).

Bəzən ikinci hissədəki xəbər başqa bir mübtədə ilə əlaqələnir və beləliklə, iki predikativ mərkəz yaranır. Məsələn:

1) *Güllü dərsdə oturmuşdu, amma elə hey anasını düşünürdü.*

2) *Güllü dərsdə oturmuşdu, amma fikri anasının yanında idi.*

Bu cümlələrin məzmunları arasında fərq azdır, lakin birinci cümlədə bir ortaq mübtədə olduğu üçün o, həmcins xəbərlə sayılır; ikinci cümlənin tərkib hissələrinin hər birinin ayrıca mübtədəsi olduğu üçün o, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ismi xəbərlə cümlələr də ola bilər:

Evin yaraşığı uşağıdır, süfrənin yaraşığı – qonaq (Atalar sözü); Otağın bir tərəfində Sənubər paltar tikir, Hidayət isə stolun üstünə tökdüyü kitablarla məşğuldur.

Bu misallardan birincisinin hər iki komponenti, ikincisinin isə ikinci komponenti ismi xəbərlidir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində elliptik "cümlələr" iştirak edə bilər. Ya bir tərəf, ya da o biri tərəf (və ya tərəflər) elliptik cümlə ola bilər.

1) *Mərd özündən bilir, nəmərd yoldaşdan (Atalar sözü); Xalqınkı getdikcə ipək olur, bizimki – köpək (Atalar sözü); Qüvvə hər şeyi sındırır, ağıl – qüvvəni (Atalar sözü); Qızıl quş əldə gəzər, gözəl qız – dildə (Atalar sözü).*

2) *İgid ilqarından, dəvə ovsarından (Atalar sözü); Dövlətdə dəvə, övladda nəvə (Atalar sözü); Gəlmək qonaqdan, yola salmaq ev yiyəsindən (Atalar sözü); Tülkü tülküyə, tülkü də quyruğuna (Məsəl); Ərə gedəndə böyük qız, evdə oturanda kiçik qız (Məsəl).*

Ellipsisə uğrayan cümlə üzvünü bərpə etmək olur.

2. Ola bilər ki, tərkib hissələrin bir ümumi mübtədəsi olsun, lakin xəbərlər felin müxtəlif şəkilləri ilə ifadə edilsin. Bizə görə, belə cümlə həmcins üzvlü deyil, tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edilə bilər; məs.:

Həkim axşam saat 8-də gəlməli idi, indi gələr.

Burada birinci xəbər (*gəlməli idi*) felin vacib şəkildə, ikincisi isə xəbər şəkildədir. Bunları həmcins saymaq olmaz. Cümlənin hissələri ayrı-ayrı aspektlərdədir. Fel şəkilləri müxtəlif olduğu üçün, onların ifadə etdiyi modalıq da müxtəlifdir.

3. Tərkib hissələrin ya biri, ya da o biri və ya o biriləri tərkibli "cümlə" ilə ifadə olunarsa, belə cümləni də tabesiz mürəkkəb cümlə saymaq lazımdır, məs.:

Sirriyi dostu demə, dostunun da dostu var (Atalar sözü); Çirkin al, əsil olsun, bədəsil gözəl alma (Bayatı); Bəxtini qozda sına, oğulda, qızda sına (Məsəl). Onun bu sözləri nə niyyətlə dediyini bilmirəm, ancaq elə bil başıma bir qazan qaynar su tökdülər (B.Bayramov); Keçmə nəmərd körpüsündən, qoy aparınsın səni, yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni (Atalar sözü); Boyanamı Ağdamdan göndərmişdilər, amma heyifki, yarısı yanmışdı (Y.V.Çəmənzəminli).

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN KOMPONENTLƏRİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri semantik, struktur və fonetik vasitələrlə bir-biri ilə əlaqələnir. Komponentlərin məna əlaqələnməsi, onların sırası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, işarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkilçiləri, komponentlər üçün ortaq elementlər, zaman uyşmaları, komponentlərdə cümlə üzvlərinin eyni sıra ilə düzülməsi (paralellik) və vahid intonasiyaya tabe olması kimi vasitələr tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir.

1. MƏNA ƏLAQƏLƏRİ

Tabesiz mürəkkəb cümlələri təsnif edərkən komponentlərin mənaca əlaqəli olmasını birinci növbədə nəzərə almaq lazımdır. Bununla yanaşı, hər hansı mənə əlaqəsinin formalaşmasına kömək edən formal vasitələri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bu vaxta qədər tabesiz mürəkkəb cümlələri ya onların komponentləri arasındakı mənə əlaqələrinə görə, ya da onları bağlayan bağlayıcılara görə bölmüşlər. Bağlayıcılara görə bölmək özünü doğrultmur, çünki bir bağlayıcı bir neçə mənə əlaqəsində işləyə bilər. Ona görə də bölgü formal xarakter daşıya bilər. Komponentləri mənə əlaqələrinə görə bölmək daha əlverişlidir. Mənaya görə böldükdə də vahid prinsip gözlənilməlidir.

Azərbaycan dilçiləri tabesiz mürəkkəb cümlələri, əsasən, mənaya görə təsnif etmişlər. Lakin, bizə görə, bölgünün prinsipinə bəzi hallarda riayət edilməmişdir. Bu vaxta qədər qrammatikalarımızda zaman və ardıcillıq əlaqələri zamana görə müəyyənləşdirildiyi halda, digər əlaqələr (səbəb-nəticə, ziddiyyət, aydınlaşdırma) komponentlərin bir-birinə mənə münasibətinə görə müəyyənləşdirilmişdir. Belə anlaşıla bilər ki, zaman və ardıcillıq əlaqəsində komponentlər zaman etibarilə əlaqələndir, qalan mənə əlaqələrində isə zamanca əlaqədar olurlar.

Tutaq ki, bizə belə bir cümlədə komponentlər arasındakı əlaqəni müəyyən etmək lazımdır: *Şahin sürəti dəyişdi, maşın yenə uğuldamğa, fəryad qoparmağa başladı* (B. Bayramov).

Komponentlərin qarşılıqlı münasibətinə görə burada səbəb-nəticə əlaqəsi vardır. Əgər bu komponentlərin münasibətini ardıcillıq əlaqəsindəki komponentlərin bir-birinə olan münasibəti ilə müqayisə etsək, aralarında bənzəyiş taparıq, hər iki halda ikinci komponentdəki işin birincidəkindən sonra icra edildiyini görürük. Deməli, burada zamanca fərq tapmaq olmur. Fərq ondadır ki, yuxarıdakı cümlədə ardıcillıqla yanaşı, birinci komponent ikincinin səbəbini bildirir. "Ardıcillıq əlaqəsi" adlanan əlaqədə isə belə mənə olmur; yalnız bir-birinin ardınca görülən işlər sadalanır.

"Ardıcillıq" deyilən əlaqəni başqa bir mənə əlaqəsi ilə müqayisə edək:

Mərziyə stola şirniyyat, çörək də gətirdi, heç birimiz əl uzatmadıq (B. Bayramov). Bu cümlədəki tərkib hissələr arasında qarşılaşdırma özünü göstərir. Lakin bu komponentlər arasında ardıcillıq

əlaqəsi də var. Bəs bunlar hansı cəhətdən seçilir? Bunlar arasında fərq – birinin komponentlərinin mənaca qarşı-qarşıya durması (ikinci misalda), digərinin isə sadalama xarakterində olmasıdır (birinci misalda).

"Zaman əlaqəsi" deyilən əlaqəni digər əlaqələrlə müqayisə edək. Bu vaxta qədər bu məsələdən yazanların əksəriyyəti zaman əlaqəsi üçün onu əsas götürür ki, tərkib hissələrdə icra olunan işlər eyni zamanda vəqə olur. Bu cəhətdən aşağıdakı misala diqqət edək.

Hər şey dəyişdi, lakin ana ürəyinin bir arzusu dəyişmədi (MİR CƏLƏL).

Burada tərkib hissələr mənaca qarşı-qarşıya qoyulur, lakin tərkib hissələr arasındakı zaman eyniliyini də inkar etmək olmaz. Bəs onda "zaman əlaqəsi" ilə qarşılaşdırmanı fərqləndirən xüsusiyyət nədən ibarətdir? Fərq bunların komponentlərinin qarşılıqlı münasibətindədir. "Zaman əlaqəsi" adlanan əlaqədə komponentlər sadəcə olaraq sadalama xarakterində, qarşılaşdırmadakı komponentlər isə qarşılaşdırma xarakterindədir.

Komponentləri aydınlaşdırma əlaqəsi ilə əlaqələndirən tabesiz mürəkkəb cümləni zaman əlaqəli cümlələrlə müqayisə etdikdə aydın olur ki, birincilərin də tərkib hissələri eyni zamana aid olur; məs.:

Xəstənin yönü bəri düşdü, o danışmağa, durmağa, yeriməyə başladı (B. Bayramov).

Misaldan aydın olduğu kimi, zaman əlaqəli komponentlərlə buradakı tərkib hissələr arasında ehtə bir fərq yoxdur. Lakin yenə də fərq mənə münasibətindədir, yəni aydınlaşdırma əlaqəsində sonrakı komponent əvvəlkinə aydınlaşdırır, zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə isə eyni zamanda vəqə olan işlər, hadisələr, sadəcə olaraq, sadalanır (məs.: *Soyuducu aramla işləyir, radio oxuyur, uşağ öz oyuncaqları ilə oynayırdı*).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, aydın olur ki, bu vaxta qədər olan bölgülər vahid prinsipə tabe edilməmiş; yəni tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismi (səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, ziddiyyət əlaqəli) komponentlərin qarşılıqlı mənə münasibətinə görə, digər qismi ("zaman əlaqəsi", "ardıcillıq əlaqəsi") isə komponentlərdəki işlərin, hadisələrin baş verdiyi zamana görə təsnif edilmişdir. Zaman və ardıcillıq əlaqəsindəki komponentlərin qarşılıqlı münasibətini, aralarındakı mənə əlaqələrini nəzərə aldıqda, onları birlikdə "sadalama əlaqəsi" adlandırmaq məqsədə müvafiq olar və bölgünün prinsipi vahidləşər.

Beləliklə, bizə görə, tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında aşağıdakı mənə əlaqələri mövcuddur:

1) sadalama; 2) aydınlaşdırma; 3) qarşılaşdırma; 4) səbəb-nəticə; 5) bölüşdürmə; 6) qoşulma.

1) Sadalama əlaqəsi

Tərkib hissələr arasında mənə münasibəti sadalama xarakterində olur, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri vahid cümlə intonasiyası daxilində sadəcə olaraq sadalanır. Komponentlərdə görülən işlər, ifadə olunan hadisələr isə ya bir vaxtda, ya da biri digərinin ardınca baş verir. Beləliklə, sadalanan komponentləri iki yerə ayırmaq olar:

1) eyni zamanlı sadalama; 2) ardıcıl zamanlı sadalama.

Eyni zamanlı sadalamada komponentlər bir vaxtda olan işləri, hadisələri bildirdiyi üçün onların yerlərini dəyişmək olar və bundan məzmunu xələl gəlməz; məs.:

Qadınlar corab, əlcək toxuyur, yun darayır, yorğan sıyıyır, kişilər qəzet oxuyur, nərd atır, bəzən hansı evdənsə həyətdə çıxarılmış radiodan konsert dinləyirdilər; Kənd itləri səs-səsə verib hürüşür, at kişnəməsi və mal-qara səsi ətrafa yayılırdı (İ.Şıxlı); Həyətbacalarda ocaq tüstülənir, mallar haylanıb Kürə tökülür, qız-gəlinlər suya enirdilər (İ.Şıxlı); Atların əyaqlarının altından çayırtkələr atılır, cırcıramaların səsi getdikcə artır, kəklikotu qoxusu insanı məst edirdi (Y.V.Çəmənzəminli); Kimisi əlini nazik belinə vurub, şəhli çəməndə ayaqyalın gəzir, kimisi mil-mil yaşıl pijamasını geyib naxışlı məhrəbanı yoğun peysərinə ataraq güncixan tərəfdəki çaya çimməyə yollanır, kimisi əlində qab Ceyran bulağından su gətirməyə gedirdi (B.Bayramov).

Ardıcıl zamanlı sadalamada isə komponentlərin ifadə etdiyi işlər, hadisələr birincidən sonuncuya doğru ardıcılıqla vəqə olur; məs.:

Səriyyə xala "sağ olun" deyib, boğcanı qoltuğuna vurdu, Alması qucağına almaq istədi. Gülnaz ondan qabaq uşağı yerdən qapdı (M.İbrahimov); Qanıqara halda çarpayısına uzandı, aq xalathı, çeşməklı həkım gülməşəyarək, ona bir qəzet göstərdi (Mir Cəlal); Çox çəkmədən qapı açıldı və şeyxin boz saqqalı görünməyə başladı (H.Nəzərli); Bir saat keçdi, körpə yenidən yuxuya getdi, nənni dayandı,

Ziynətin fikri cəmləndi... (B.Bayramov); Veysəl qayıdıb əyləşdi, tumbanın gözüünü çəkib papiros çıxardı, kibriti odlayanda Ziynət dərhal üfürüb keçirdi (B.Bayramov); Ocaq çatıldadıqca qıvılcımlar ətrafa sıçrasır, yavaş-yavaş köz düşürdü (İ.Şıxlı).

Sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin sadalanan komponentlərini artırmaq olar (yəni sadalamanı davam etdirmək olar). Belə mürəkkəb cümlə quruluşuna sonu açıq quruluş deyilir.

2) Aydınlaşdırma əlaqəsi

Bu, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında elə bir əlaqədir ki, həmin əlaqə zamanı əvvəlki komponent sonrakı vəsi-təsilə aydınlaşdırılır, izah edilir; məs.:

Zənnim doğru çıxdı: yarım saat sonra bütün ətrafı od və qurşun tufanları bürüdü (H.Nəzərli); Mən onun son hərəkətlərini təhlil edəndə, deyərsən, düzgün nəticə çıxartdım: yüngül qazanılmış şöhrətin gücü ilə qapıları, hətta ürəkləri belə ayaqla açmağa öyrənənlər bu havanı itirəndə əyilirlər, sifət-simani da itirirlər (B.Bayramov); Sübh tezdən duranda çox vaxt onun özünü yox, işlərinin izlərini görə bildirdim: alma fidanına su tökülmüş, həyətdə ətraf çalğılanmış, yerini dəyişib yəndənin kölgəsinə qoyduğu stol səliqədə... (B.Bayramov); Vağzal od içində idi, alov, tüstü göyə dirəklənmişdi... (B.Bayramov); Kəndin hekayəti uzundur, oğul, xırmanda hazırlanmış taxıla kəndlinin əl vurmağa ixtiyarı yoxdur (M.İbrahimov); Cəhəddə bunların xətri çox əzizdir: biz onları məşinlərdə, təyyarələrdə özümüdə lazım olan yerlərə aparırıq (Mir Cəlal).

3) Qarşılaşdırma əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri məzmunca qarşılaşdırılmış olur və tərkib hissələr bu mənə əlaqəsi əsasında birləşib bir mürəkkəb cümlə təşkil edir; məs.:

Vaxt keçdi, Veysəl evə qayıtmadı (B.Bayramov); İki məktub yazmışdım, hələ cavab yox idi (B.Bayramov); Hidayət ona doğru yeridi, qız üzünü yana tutdu (B.Bayramov).

Qarşılaşdırma əlaqəsinin müxtəlif mənə çalarları olur. Bunların ən çox işlənəni aşağıdakılardır:

a) güzəştli qarşılaşdırma:

Üç ildir su pulunu vermirsən, bir söz demirəm (M.İbrahimov); *Gözüm yenidən yaşardı, özümü sındırmamaq üçün gülümsündüm* (B.Bayramov);

b) ziddiyyətli qarşılaşdırma:

Bağırmaq, nəvə vurmaq, qapını qırmaq istədim, lakin mümkündürmü idi? (H.Nəzərli); *Xalam istədi məni yanına aparsın, əmim razı olmadı* (B.Bayramov);

c) müqayisəli qarşılaşdırma:

Mən qocalmışam, o elə hamandır ki var (M.İbrahimov); *Güzgü hərəkətsizdir, bulaq hərəkət edir, "canlıdır"* (B.Bayramov); *Kasıblıq eyib deyil, nadanlıq eyibdir* (Mir Cəlal).

Bu misallarda komponentlər tam şəkildə qarşı-qarşıya durur.

Aşağıdakı misallarda isə qismən qarşılaşdırma özünü göstərir: *Bu, doğrudan da, maraqlı bir söhbət idi, ancaq Kərimzadə bunu nəinki Haşımliya, heç kəsə danışmamışdı və danışmazdı da* (Mir Cəlal); *Bu barədə açıq danışmırdılar, lakin hərəkət və baxışlarında bu ifadə aydın görünürdü* (M.İbrahimov); *Mən onun xətri üçün bir-iki tikə aldım, boğazımdan çətin keçirdi* (B.Bayramov); *Hətta bir neçə dəfə bu barədə sual verdim, cavabını ayrı yana yazdı* (B.Bayramov).

4) Səbəb-nəticə əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin əvvəlinci komponenti səbəbi, ondan sonrakı komponenti isə nəticəni ifadə edir. Bu yolla təşkil olunan mürəkkəb cümlələrə səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir; məs.:

Qoy onlar mənə də atalıq, analıq eləsinlər, bəlkə, mən nakam-binəsinə valideynlərimin ağır dərdini bir qədər unuda bilim... (B.Bayramov); *Yolu buradan düşüb, mübaşir Məmməd çəkib gətirib kəndə* (M.İbrahimov); *Dünya müharibəsi düşmüş və güzəran çətinləşmişdi* (H.Nəzərli); *Xanım Vaqifi görün kimi qaravaşa işarə etdi, o da boğcanı götürüb çıxdı* (Y.V.Çəmənçiminli).

Bu misallardan aydın olur ki, ikinci komponentlər nəticəni, özü də real nəticəni ifadə edir. Elə hallara da rast gəlmək olur ki, ikinci komponent real olmayan bir nəticəni ifadə edir; məs.:

Şaxta bizi doğrayırdı, əlimiz, əyağımız elə bil özümüzünkü deyildi (B.Bayramov); *Lakin o məni sorğu-suala tutur, onun marağı ilə yenidən baş qaldıran xatirələrim sanki canımı içəridən isidirdi* (B.Bayramov).

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı münasibətdə müxtəlif məna çalarlıqları özünü göstərir. Bunlardan sırf səbəb-nəticə, əsas-nəticə, şərti nəticə çalarlarını qeyd etmək olar:

a) səbəb-nəticə çaları:

Şaxta şiddətlənir, künçələr şüşəyə döndürdü (B.Bayramov); *Muxtar diksindi, konyak süfrəyə dağıldı* (B.Bayramov); *Tüfəngim qızmışdır, artıq çaxmağı işləmir* (H.Nəzərli);

b) əsas-nəticə çaları:

Yol çox uzaqdır, yaqin gecəni harada isə yatmalı olublar (M.İbrahimov); *Fit çalındı, hamı vaqonlara doluşdu* (Mir Cəlal); *Çalışsən, iqiqət işlərsən, töhmət təşəkkürlə əvəz oluna bilər...* (B.Bayramov);

c) şərt-nəticə çaları:

Qapını aç, çıxan kimi istədiyini verərəm (M.İbrahimov); *Yaxşı bir kültüng tap, çıxmağa yer açaram* (M.İbrahimov); *Kişi, sən bu xəy-yamini bir kənarə at, Sərtib yenə açıqlanar* (M.İbrahimov).

5) Bölüşdürmə əlaqəsi

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərində iş və ya hadisələrin növbələşdiyi, müxtəlif şəxslər arasında bölüşdürüldüyü ifadə olunur, beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xüsusi növü əmələ gəlir; məs.:

Firidun, zəhmət çək, bir az sovuruq at, mən namazımı qılım (M.İbrahimov).

Buradakı işlər iki şəxs arasında bölüşdürülmüşdür, buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin bu cür məna bağlılığını "bölüşdürmə əlaqəsi" adlandırmaq olar.

Bölüşdürmə əlaqəsi iş və hadisələrin ya birinci şəxslə ikinci, ya birinci şəxslə üçüncü, ya ikinci şəxslə üçüncü, ya da üçüncü şəxslər arasında bölüşdürüldüyünü bildirir.

a) birinci şəxslə ikinci arasında bölüşdürmə:

Sən uşaqlardan muğayət ol, fikir eləmə, fürsət düşəndə özündən bir soraq verərəm (M.İbrahimov); *Siz rahat yatın, gəlsələr, biz xəbər verək* (M.İbrahimov); *Biz evdə olacağıq, sən işinin dalınca get* (Mir Cəlal);

b) birinci şəxslə üçüncü arasında bölüşdürmə:

Sözüm yoxdur, o and içsin, mən də halal eləyim (M.İbrahimov); *Nailəbəyim danışmaq istəyirdi, mən isə dinləmək...* (B.Bayramov); *Mən Çingiz qağadan öyrəndim, o da mənim dəftərimdən köçürürdü* (B.Bayramov);

c) ikinci şəxslə üçüncü arasında bölüşdürmə:

Yeri, yeddi addım say, qoy gəlib and içsin (M.İbrahimov); *Sərxan gəlsin, özü ilə danış* (M.İbrahimov); *O sənə baxır, sən hara baxırsan?* (B.Bayramov);

ç) üçüncü şəxslər arasında bölüşdürmə:

Səkinə yemək hazırlayırdı, Pərşan çay tədarükündə idi (M.İbrahimov); *Hamı onun gözündən qorxurdu, o isə əri Muxtarın gözündən...*

Bölüşdürmə əlaqəsində digər mənə münasibətləri də nəzərə cərpir. Elə hallar olur ki, tərkib hissələrinin biri o birini rədd edir. Bunların da formalaşmasında bağlayıcılar mühüm rol oynayır; məs.: *Bu idarədə ya sən qalmalısan, ya da mən* cümləsində komponentlərdən biri digərini istisna edir ki, burada da *ya... ya da* bağlayıcısının əhəmiyyətli rolu var. "Nə Şamxal atasının üzünə aq olmuş, nə də atası ona güldən ağır söz demişdi" (İ.Şıxlı) cümləsində isə komponentlər bir-birini qarşılıqlı surətdə rədd edirlər. Bu mənə çalarının əmələ gəlməsində isə *nə... nə də* bağlayıcısı əsas rolu oynamışdır.

6) Qoşulma əlaqəsi¹

Bu xarakterdə olan mənə əlaqəsi həm tabesiz, həm tabeli mürəkkəb cümlələrdə, həm də abzaslar arasında özünü göstərir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci tərkib hissəsinə əlavə məlumat şəklində ikinci bir komponent qoşulur ki, bu da birinci komponentlə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Birləşən komponentlər cümlənin vahid intonasiyasına tabe olur; məs.:

Göydə bir bulud parçası belə yox idi; şərq tərəf kəsilmiş qarpız kimi qızarırdı (Y.V.Çəmənözminli); *O, əvvəlki qədər sakit deyildi, bunu dərhal anladım* (H.Nəzərli); *Camaldan tez-tez ayağının vəziyyətini soruşdum, elə bil tikan üstündə əyləşmişdi* (B.Bayramov); *Kiçik-xanım, mən istərdim döyüşlərdə silah səsləri ilə yanaşı, məhəbbətlə*

vuran bir qəlbin, gəncliyimi bağladığım bir insanın da səsinə eşidim, bu səslər də mənə bir silah qədər lazımdır, Kiçik-xanım... (MİR CƏLAL).

Əvvəlki komponentə qoşulan sonrakı komponent ya əvvəlki məzmun istiqamətində, ya da əks istiqamətdə məlumat əlavə edir: a) eyni istiqamətli komponentlər:

Əvvəla, yoldaşları yolda qoyub getmək yaxşı deyil, bəlkə maşınları xarab oldu, ya başlarına bir iş gəldi (M.İbrahimov); *Rayona axşam çatdım, hava buludlu olduğu üçün qarantlıq daha tez düşmüşdü* (B.Bayramov); *Üstü piyada ilə dolu tank sanki körpünü gördüyü üçün sürətini artırdı, onun dalınca maşınlar, motosikletlər qarma-qarışıq, vahiməli, vəhşi bir səslə gəlirdilər* (MİR CƏLAL);

b) əks istiqamətli komponentlər:

Götür, götür, bəlkə, kömək elədi, yolda qalmaq olmaz ki (B.Bayramov); *Mən çoxdan oynamıram, Eyvaz, bizim kürəkən yaxşı şahmatçıdır* (B.Bayramov); *Toy yalnız qadınlar üçün idi, kişi toyu Teh-randa, bəyin evində olmalı idi* (Y.V.Çəmənözminli).

"Qoşulma əlaqəsi" bölməsində verilən misallardan aydın olur ki, digər əlaqələrdə komponentlər arasında zaman uzlaşmaları mövcud olduğu halda, bu əlaqədə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, adətən, belə uzlaşmaların olması zəruri deyildir.

2. KOMPONENTLƏRİN SIRASI

Tabesiz mürəkkəb cümlənin qurulmasında komponentlərin sıralanmasının çox böyük rolu vardır. Məlum olduğu üzrə, danışan şəxs öz fikirlərini müəyyən məntiqi ardıcılıqla tərtib edir və o qayda ilə də başqalarına bildirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında ifadə edilən müxtəlif mənalar məhz möhkəm sıra sayəsində meydana çıxır. Möhkəm sıra olmasa, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma və s. kimi mənaları yaratmaq və ifadə etmək olmaz. Zahirən belə görünə bilər ki, sadalama əlaqəsində, xüsusən də eynizamanlılıq ifadə edən vəziyyətdə komponentlər çox da möhkəm olmayan bir düzülüş sistemində maldır. Həqiqətdə isə orada da müəyyən qanunlar təsir göstərir və daha əhəmiyyətli qabağa salınır (məsələn, hüquqi üstünlüyə görə; yaxından-uzaqa, uzaqdan yaxına; kiçikdən-böyüyə, böyükdən-küçüyə, sadədən-mürəkkəbə və ya əksinə; bunların da hamısından əlavə, danışanın məqsədinə görə sıralanır).

¹ Bu əlaqəyə əvvəllər "birləşdirmə əlaqəsi" deyilirdi.

Bunlarla yanaşı, komponentlərin tərtibi zamanı çox vaxt sonrakılarda tekrardan qaçmaq və yığcamlıq xatirinə ya işarə əvəzliyi, ya da mənsubiyyət şəkilçisi işlənmiş olur ki, bunlar da komponentlərin yerini dəyişməyi imkan xaricində qoyur. Yaxud hər hansı komponentdən müəyyən elementlər ixtisar edilmiş olur, bu elementlər yalnız bir komponentdə saxlanılmış olur. Belə vəziyyətdə də yerdəyişmə mümkün deyildir. Əks təqdirdə nitqdə mövcud olan ümumi sistemə xələl gələr.

3. BAĞLAYICILAR VƏ BAĞLAYICI BİRLƏŞMƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirməkdə bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin mühüm rolu vardır. Qrammatikalarımızda bəzən belə yanlışlığa yol verilmişdir: guya tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ya məna əlaqəsi ilə, ya da bağlayıcılarla bağlanır. Bu, yanlış fikirdir. Bağlayıcı ilə bağlanan komponentlər eyni zamanda məna da bağlı olurlar. Bağlayıcılar komponentlər arasındakı məna münasibətinə müvafiq olaraq işlədilir. Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında aşağıdakı tabesiz bağlayıcılar işlədilir:

1) *da-da, də-də, də-də* bağlayıcısı:

Həyəcanlı saatlar da gəlib keçdi, sübhün sürməli gözü də açıldı (S.Rəhimov); *Bədəl müəllim hərətə də danışdı, Məşədi bəy də onunla razı idi* (M.Hüseyn); *Rüstəm kişi bu sözləri dəyə-dəyə Şərəfoğlunu süzürdü, köhnə dostu da onu başa düşürdü* (M.İbrahimov); *İnterna kapitani ilk görüşdən Rəsulu xoşlamışdı, Rəsul da fürsəti əldən vermək istəmədi* (M.Qocayev);

2) *və* bağlayıcısı:

Birdən barakın qapısı taqqıltı ilə açıldı və içəriyə güclü bir işıq şöbəsi axdı (M.Hüseyn); *Yavaş-yavaş dumanlı, soyuq mart sabahı açılır və kənd yuxudan oyanırdı* (Ə.Ələkbərzadə); *Şərqiyyə içəri otağa keçdi və atası ilə Həkimoglundan söhbəti qapı arxasında qalib eşidilməz oldu* (B.Bayramov); *Onun qanı Herat xalçasının üstünə axıb tökülmüş və gül butalar bir-birinə qarışmışdı* (Ə.Hacızadə);

3) *isə* bağlayıcısı:

Məşədi gülür, arvad isə yarası ağrıyan bir adam kimi sir-sifətini tuturdu, tez-tez başını bulayıb narazılığını bildirirdi (M.Hüseyn);

O, səhərdən yol gəlirdi, yol isə hələ də qurtarmaq bilmirdi (Ə.Ələkbərzadə); *Hüseyn müəllim Rəsulu öz oğlu kimi qucaqlayıb öpüşlərə qarq etmişdi, o biri əsirlər isə hələ də bu mənzərəyə inana bilmirdilər* (M.Qocayev); *Axşamdan evin ortasında yandırdığı manqal gecəyarısı sönmüşdü, səhər isə otaq buz kimi soyuq idi* (Ə.Hacızadə);

4) *ancaq, amma, lakin* bağlayıcısı:

Maya kitabı aldı, lakin oturduğu yerdə işıq az olduğundan ona fikir verməmişdi (Ə.Ələkbərzadə); *Qumru da bu söhbəti eşitmişdi, amma başı qarışıq olduğundan yadından çıxmışdı* (Ə.Ələkbərzadə); *Hava sakitləşmişdi, amma qar hələ də yağırı* (B.Bayramov); *Əbdül udqundu, nəsa demək istədi, ancaq xoşbəxtlikdən Elməddin daha ona əhəmiyyət verməyib ayağa durdu* (Ə.Hacızadə);

5) *yəni* bağlayıcısı:

Polis nəfərlərinin vəziyyəti bir qədər yaxşı idi; yəni onlar özlərini qoruyub sağ qala bilərdilər (M.Hüseyn); *Bugünkü hücum müvəffəqiyyətlə başa çatmalıdı, yəni düşmənin əlində olan körpü geri alınmalıdır* (M.Qocayev);

6) *gah-gah (da)* bağlayıcısı:

Arxada oturanlar dünyadan xəbərsiz söhbət edirdilər: gah Rəşid öz sevgisinin əbədiliyindən danışır, gah da Süsən onu sonsuz məhəbbətlə sevdiyini bildirirdi (M.Hüseyn); *Payız girəndən havalar da sərtləşmişdi, tez-tez gah yağışlar yağır, gah şiddətli küləklər əsirdi* (Ə.Əbülhəsən); *Gah prokuror onun sözünü kəsirdi, gah da izdihandan doğan həyəcan ona danışmağa imkan vermirdi* (M.Qocayev);

7) *həm-həm (də), həm da* bağlayıcısı:

Bayram həm inqilabın taleyini düşünürdü, həm kənddə qoyub gəldiyi ailəsinin vəziyyəti onu narahat edirdi (M.Hüseyn); *Bu həm sizi əzab-əziyyətdən xilas edər, həm biz istədiyimizə nail olarıq* (M.Qocayev); *Xanım, ağama zəng edin, gəlsin, həm siz barışın, həm də o, düşbərə yesin* (Ə.Hacızadə);

8) *nə-nə (də)* bağlayıcısı:

İnqilab alovlarının genişləndiyi bir vaxtda nə sahibkar güzəştə gedir, nə də fəhlələr inadlarından əl çəkirdilər (M.Hüseyn); *Nə Kamal oğlunu bağışlayırdı, nə də oğlu atasına güzəştə gedirdi* (Ə.Ələkbərzadə); *Bu günlər ərzində nə yağış ara vermiş, nə də onlar gizləndikləri yerdən çıxıb bilməmişdilər* (M.Qocayev); *Sanki ikisi də sehrələnmişdi – nə qız yerindən qalxırdı, nə Elməddin qapının çarçivəsindən çiynini çəkib tərpanırdı* (Ə.Hacızadə);

9) *ya-ya (da)* bağlayıcısı:

Ya burada irəli sürülmüş tələblərə razı olmalısınız, ya da bir adam belə, işə çıxmayacaq (M.Hüseyn); Dünənki hadisədən sonra ya onu milis idarəsinə çağırırdılar, ya da gəlib evdə sorğu-suala tuturdular (A.Babayev);

10) *yoxsa* bağlayıcısı:

Anasının xətrinə keçib divanda oturdu, yoxsa qarını qapıdan qovurdular (B.Bayramov); Üç-dörd günə hücum əməliyyatı keçiril-məli idi, yoxsa düşmən duyqu düşə bilərdi (M.Qocayev);

11) *nəinki-hətta* bağlayıcı birləşməsi:

Nəinki bu ecəzkar aləmə gözü dolusu baxa bilmirdi, hətta kir-piklərini qaldırmağa da iqtidarı qalmamışdı (B.Bayramov); Minc-gəçəvir sularında nəinki qayıq və gami işləyəcək, hətta külək əsəndə iki metr yarım hündürlükdə dalğalar oynasaçaqdır (Ə.Sadıq).

Bu bağlayıcı birləşmənin başqa variantları da (*nəinki-eləcə də, habelə, həm də, həmçinin də*) işlədilir.

4. İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ VƏ MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLƏRİ

Birinci komponentdə işlənən isim (və ya isim hüququndan olan digər sözlər) ikinci komponentdə bir daha təkrar edilməsin deyər, işarə əvəzliyi, yaxud mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə ona işarə edirlər, onu xatırladırlar, yada salırlar, beləliklə də, komponentlər arasında müəyyən bir bağlılıq, əlaqə əmələ gəlir.

1) Əvəzlilərdən *o, bu, ora, bura* və onların müxtəlif halları *o* biri komponentdə (və ya komponentlərdə) işlədilir, digər bağlayan vasitələrlə yanaşı, komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edir; məs.:

*Səlminaz arvad oğluna və Rəşidə yemək gətirdi, onlar söhbəti kəsib yeməyə başladılar (M.Hüseyn); Bünyad təzədən getməyi qərara aldı, bu onun sonuncu təşəbbüsü idi (Ə.Ələkbərzadə); Maya qonaqlardan ayrılıb Pərşanın dalınca *o* biri otağa keçdi, onun da belə söhbətlərdən xoşu gəlmirdi (M.İbrahimov); Kəmalə sözünün ardını demədi, Əkbərov onun nə deyəcəyini əvvəlcədən bildiyi üçün sakitcə durub qulaq asırdı (M.Qocayev); Aslan hələ də gəlib çıxmamışdı, Məşədibəy onu görmədən getməli oldu (M.Hüseyn); Bayram bir həf-*

tədən çox həbsxananın yerləşdiyi məhəllədə qaldı, onu qoca bir rus fəhləsi öz mənzilində saxlayırdı (M.Hüseyn); Ana qızına yaxınlaşmaq istədi, Nuşu ona acıqlı baxıb, sarı hərəkətlə həyatı endi (Ə.Ələkbərzadə); Ev səssiz-səmirsiz idi, orada canlı həyatdan xəbər verən bir əlamət gözə dəymirdi (Ə.Ələkbərzadə); Şeyda stulunu Sənu-bərə sarı çəkdi, qız ondan razı halda başını aşağı dikdi (B.Bayramov); Səhərin alatoranında bütün dəstə Jitomir ətrafında yerləşən yanacaq bazasına hücum etdi, bir azdan oradan qarışıq səslər eşidilməyə başladı (M.Qocayev).

Bözən bu vəzifəni birinci komponentdəki xüsusi ismə qarşı işlənən ümumi isim də yerinə yetirir (məsələn, əvvəlki komponentdə *Baki*, sonrakında isə *şəhər* sözü işlədilər);

Rəşid Süsəni görüb ona yanaşdı, qız onları görəcəklərindən ehtiyat edərək yoluna davam etdi (M.Hüseyn); Qumru onun sözünü yarımçıq kəsdi, qız müzakirənin nə ilə qurtaracağını qabaqcadan görürdü (Ə.Ələkbərzadə).

2) Sonrakı komponentdə işlənən mənsubiyyət şəkilçisi (III şəxsdə) əvvəlki komponentdəki ismi təkrardan azad edir, onu dinləyiciyə xatırladır və beləliklə, digər vasitələrlə bağlanan komponentlər bu yolla da əlaqələnilir; məs.:

Bayram xəyal aləmindən ayrıldı, gözləri yenidən açılmış qarıya dikildi (M.Hüseyn); Maşın kəndə girəndə Rüstəm kişi küsülü kimi oturmuşdu, gözləri yol çəkirdi, fikri uzaqlarda dolayırdı (M.İbrahimov); Xuduş birdən başını qaldırıb Qumruya baxdı, gördükləri onu heyrətə saldı (Ə.Ələkbərzadə); Bu fikirlər içində boğulan Kosa öz başına ikiəlli bir qapaz saldı, solğun kepkasının burnu öz burnu ilə qoşalaşdı (S.Rəhimov); Səməbər üşüdiyünü indi hiss etdi, xəyalı soyuq dərin ümməna atılmış top kimi yığıla-yığıla qayıtdı (B.Bayramov); Gülnarə cəld, çevik hərəkət edir, səsinə inam, qətiyyət hiss olunurdu (M.Qocayev).

5. ORTAQ ELEMENTLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsində ortaq cümlə üzvlərinin, cümlə üzvü olmayan sözlərin və morfemlərin də mühüm rolu vardır.

1) Ortaq cümlə üzvləri

Daha çox işlənən ortaqlar üzvlər zərflilərdir. Bundan əlavə, tamamlığın da ortaqlar işlənən vəziyyəti müşahidə edilir.

a) ortaqlar yer zərfliliyi:

Yalnız burada hissələr çulğalaşır, fikirlər çarpazlaşırdı (B. Bayramov); *Orada, o müdhiş torpaqda minlərlə adam vətən yolunda canını fəda etmiş, çoxları ilk sevgisi gözündə nakam torpağa gömülmüşdü* (M. Qocayev); *Yan otaqda daş kömür sobası asta-asta yanır, çaydan həzin-həzin cızıldayırdı* (Ə. Hacızadə); *Stolun üstündə kitablar nizamsız şəkildə səpələnmiş, gecə lampası aşırılmışdı* (A. Babayev).

b) ortaqlar zaman zərfliliyi:

Elxanı görəndə otaqdakilərdən Lətif bir qədər sıxıldı, Nadir isə sevindiyindən ayağa qalxdı, əl verib görüşməyə tələsdı. Qönçə bunları danışdığı vaxt Ceyranın dedikləri yenə Qumrunun yadına düşdü, qız Bünyadı düşündü (Ə. Ələkbərzadə).

c) ortaqlar tərz-i-hərəkət zərfliliyi:

Təz-tələsik plan da hazırlandı, onu həyata keçirəcək adamlar da təyin edildi (M. Hüseyn); *Qəfildən qaranlıq küncdəki stolun üstündən nəşə yerə düşdü, döşəmədə ışırtı göründü* (M. Qocayev); *Təzadən təbliğat aparılır, düşmən cəbhənin yeritdiyi xətti-hərəkətin çirkin məqsədi izah edilirdi* (M. Qocayev); *Yavaş-yavaş onlar soyuyan təndir kimi qaralmağa başlayır və qara ərəb çadırlarına oxşayan bir cənub qaranlığı kəndi bürüyürdü* (M. İbrahimov).

ç) ortaqlar səbəb zərfliliyi:

Axşam güclü yağış yağdığı üçün yolları su örtmüş, gediş-gəliş çətinləşmişdi (S. Rəhimov); *İçkinin təsirindən Qaraşın başı dumanlanır, ayaqları sözüünə baxmırdı* (M. İbrahimov); *Mərkəzdən cavab gəlmədiyini üçün müstəntiqin intizarı daha da artır, ciddi bir iş görə bilmirdi* (A. Babayev).

d) ortaqlar məqsəd zərfliliyi:

Banditləri mühasirəyə alıb tutmaq üçün dəstənin bir hissəsi meşənin girəcəyində qaldı, yarıdan çoxu isə çayın axarı ilə aşağıya hərəkət etdi (S. Rəhimov); *Oxumaq üçün mən Bakıya gəldim, qarlaşım isə Gəncəyə getdi; Bu torpağı zəbt etmək, tükənməz sərvətinə yiyələnmək üçün çox fəthlər qılnc*

oynatmış, çox sərkərdələr baş qoymuşlar (M. Qocayev); *Məqsədini həyata keçirmək üçün insan heç bir təhlükədən qorxmamalı, yarı yoldan geri qayıtmamalı, daim inam və səbirlə mübarizə aparmalıdır* (A. Babayev).

e) ortaqlar tamamlıq:

Bu işdə Rəşid inad edir, atası isə razılaşmaq istəmirdi (M. Hüseyn); *Pərşanın gəldiyini Salman bayaqdan görmüşdü, Şirzad isə yalnız indi gördü və salanı alıb gözünü kədərli halda ona dikdi* (M. İbrahimov); *Bunlarla sonradan usta da razılaşdı, Hidayət isə razılaşmaq istəmirdi* (B. Bayramov); *Bunu mən çox gözəl bilirəm, ancaq anam bilmir* (B. Bayramov).

2) Ortaqlar ara sözlər

Şübhəsiz ki, Gülöyşənin özünün də bunda marağı çox idi, öz rəqibini aradan götürmək üçün o da hər şeyə hazır idi (S. Rəhimov); *Əlbəttə, bu fikirlərə etiraz edənlər olmadı, onlarla hamı razılaşdı* (Ə. Ələkbərzadə); *Demək olar ki, hamının sifətini toz basmış, bütün saçları, üzvləri bomboz olmuşdu* (M. Qocayev).

3) Ortaqlar ədatlar və şəkildər

Yalnız hərdən uzaqdan atılan atəş səsləri eşidilir, göyə qalxan qırmızı fişənglər parlayırdı (M. Qocayev); *Axı müstəntiq özü səhvə yol verməmiş, kağızlar dolaşır salınmışdı* (A. Babayev); *Yalnız çayırtkələr ora-bura uçuşur, cırcıramanın laübalı səsi kəsilmirdi* (M. İbrahimov).

Ədat digər ortaqlar üzvlərlə birlikdə də işlədilə bilər, məs.:

Axı idarədə heç kim ona hörmət etmir (B. Bayramov); *Yalnız dünən mərkəzdən xəbər gəlmiş, hücum əmri verilmişdi* (M. Qocayev); *Bəs nə üçün o böyüdükcə atası quyğıq və iztirablı görünür, anası həyacanlı bir ürəklə başının üstündə titrəyir?* (M. İbrahimov).

Bu misallarda yalnız, axı, bəs ədatları hər iki komponentə aiddir.

Başqa misalları nəzərdən keçirək.

1906-cı ilin sonu yaxınlaşır, fəhlələrin bir həftə əvvəl başlanmış tətili hələ də davam edirdi. Polis təqibi güclənmiş, partiyanın gərkəmlı işçiləri istər-istəməz gizli fəaliyyət keçmişdilər (M. Hüseyn); *Gah peşəkar artistlər tamaşa göstərirlər, gah da öz fəaliyyət kollektivləri çıxış edirdilər. Beləliklə, burada ayrı cürə zəlzələ qopar, pəncərə*

şüşələri çirik-çiriklə yerə tökülər, göy üzünə qara buludlar qalxar, ildırım çaxar, şimşəklər oynar, sel-su hər yanı ağzına alar, bu boyda Böyükkişini dirigözlü götürüb gedərdi (S.Rəhimov).

Həmin misallarda hekayə forması şəkilçilərinin, eləcə də cəm şəkilçisinin əvvəlki komponentdə işlənməyib, sonrakında işlənərək əvvəlkilərə də aid olması, başqa cür desək, onların sonuncu komponentdə iştirak edərək bütün komponentlər üçün ortaq olması həmin komponentləri əlaqələndirir.

6. ZAMAN UYUŞMALARI

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında əksər halda zaman uyuşması olur ki, bu da onların əlaqəli olmasına xidmət edir. Belə ki, əvvəlki komponentdə hansı zaman və ya şəkil iştirak edirsə, sonrakı da ona uyğunlaşır; məs.:

1) indiki zamana görə uyuşma:

Saat çıxılırdı, əqrəb astaca hərəkət edir, həkim öz böyiüyünün xəstələnməyindən guya iztirablı bir xəyala gedir (S.Rəhimov); *Partizanlar iki günlük ağır döyüşdən sonra yorulub yatır, ətrafda dərin sükut hökmranlıq edir* (M.Qocayev).

2) gələcək zamana görə uyuşma:

Onda bütün yuxuları çin olacaq, xeyalları reallaşacaq, arzuları, istəkləri həyata keçəcəkdir. Deyilənlərə əməl edərsən, sonra müalicənin nəticəsini yoxlayarın, vəssalam (S.Rəhimov); *Rəsul fikrə daldı: müharibə qurtaracaq, o, polkovnik rütbəsində evinə qayıdacaq, Gülnarəsi ilə yenə əvvəlki səadətə yaşayacaq* (M.Qocayev).

3) keçmiş zamana görə uyuşma:

Böyükkəşi bir müqəssir kimi uzun qollarını yanına saldı, onun iri barmaqlı əlləri lüzumsuz bir şey kimi boş-boşuna yelləndi (E.Rəhimov); *Oğul içkini qrafsinin arxasında gizlətdi, içmədi, ana şampandan iki qurtum alıb yerə qoydu* (B.Bayramov); *Günortadan əsən şarq küləyi axşama yaxın daha da gücləndi, səmanı qara bulud çulğadı* (M.Qocayev).

4) fel şəkillərinə görə uyuşma:

Təki mənə tapşırıq verin, mən yerinə yetirim (M.Hüseyn); *Kaş dediyin düz olaydı, usta bu gün gələydi* (B.Bayramov); *Axşam bütün dəstə hücumə keçməli, düşmən əlində olan körpü heç bir zədə almadan*

alə keçirilməlidir (M.Qocayev); *Bütün pəncərələr bərk-bərk örtülmüşdü, qapı isə nədənsə azacıq açıq qalmışdı. Hər yerdən icraiyyə komitəsi sədrinin kabinetinə zəng vuruldu, telefon çır-çır çığırdı, "kabinet boşdur" cavabı qayıdırdı* (S.Rəhimov).

Burada birinci misalda əmr, ikincisində arzu şəklinə görə (həm də onun hekayəsinə görə), üçüncüsündə vacib şəklinə görə uyuşma olduğu kimi, sonrakılarda da hekayə və rəvayətə görə uyuşmalar vardır. Bunlar, digər əlaqə vasitələri ilə yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlənin formalaşmasına kömək edirlər.

7. KOMPONENTLƏRİN TƏRTİBİNDƏ PARALELLİK

Mürəkkəb cümlənin komponentlərində cümlə üzvləri eyni tərtibdə, eyni ardıcılıqla tərtib oluna bilər ki, bu da onların daha yaxşı əlaqələnməsinə yardım edir. Əlbəttə, burada ortaq üzvlərin, bağlayıcının olacağını və bəzən üzvlərin ixtisar ediləcəyini də nəzərə almaq lazımdır.

Əzizbəyov evə girəndə anası yemək hazırlayıb, arvadı uşağı yatırırırdı (M.Hüseyn); *Şərif bir tərəfdə baş vermiş hadisəni nəql edir, Bünyadla Mizdur başqa tərəfdə qocanı söhbətə tutmuşdular* (Ə.Ələkbərzadə); *O bizdən əl çəkmədi, həyasızlar da ondan əl götürmədilər* (B.Bayramov).

8. İNTONASIYA

Hər hansı cümlənin qurulmasında və eyni zamanda, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində intonasianın çox mühüm rolu vardır.

İntonasiya dedikdə səsənin tonu, sürəkli olub-olması, durğu (fasilə, pauza), ritm, tembr və avaz (melodika) kimi ünsürlər nəzərdə tutulur. Bunlar cümlənin akustik keyfiyyətini təmin edən vasitələrdir. Mürəkkəb cümləni təşkil edən "sadə cümlələr" vahid intonasiyaya tabe olmasalar, mürəkkəb cümləni təşkil edə bilməzlər. Müxtəlif mənə əlaqələrinin əmələ gəlməsində, komponentlərin qarşılıqlı münasibətini təmin etməkdə və mənə əlaqələrini formalaşdırmaqda da intonasiya mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu vaxta qədər

Azərbaycan dilinin intonasiya növləri, onların xarakter xüsusiyyətləri dəqiq öyrənilməmişdir. Bunları xüsusi cihazlar vasitəsilə öyrənmək zəruridir. İntonasiya məsələləri eksperiment yolu ilə öyrənilmədikcə, onlar barədəki söhbətlər də təxmini olacaqdır.

Yuxarıda qeyd edilən əlaqə vasitələri komponentlər arasında tək-tək deyil, bir neçəsi birlikdə müxtəlif şəkildə işlənir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə həm intonasiya, həm zaman uyuşmaları, həm komponentlərin sırası, həm onların paralelliyi "sadə cümlə"lərin əlaqələnməsinə xidmət edir:

Abırlı abırdan qorxar, abırsız nədən qorxar? Ağa gətirər navala, xanım ötürər çuvala. Aclıq nəyi yedirtməz, toxluq nəyi dedirtməz? Bağçı bağı qıydı, bağban salxımın qiymadı (Atalar sözü).

Yaxud aşağıdakı misaldə daha çox əlaqə vasitəsi iştirak edir:
Orada zahirlərindən çox görkəmli ağalara oxşayan dörd nəfər oturmuş və mübaşir Məmmədlə Əli əmniyyəbaşı qabaqlarında əmrə hazır durmuşdu (M. İbrahimov).

Həmin misaldə intonasiya, mənə əlaqəsi, ortaq elementlərin olması, mənsubiyyət şəkilişi, bağlayıcı, komponentlərin sırası, zaman uyuşması kimi əlaqə vasitələri tabelsiz mürəkkəb cümləni formalaşdırmışdır. Bu əlaqə vasitələrinin bir qismi sabit (intonasiya, mənə əlaqəsi, komponentlərin sırası), digər qismi isə dəyişkəndir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tablesiz mürəkkəb cümlə bərabərhüquqlu tərkib hissələrdən ibarətdirsə, tabeli mürəkkəb cümlə qrammatik cəhətdən biri üstün, digəri ona tabe olan hissələrdən (cümlələrdən) təşkil olunur. Tablesiz mürəkkəb cümlədə həmin hissələr qarşılıqlı surətdə bir-birindən asılıdırsa, tabelidə bu asılılıq birtərəflidir. Tabe olmayan tərkib hissələrə "müstəqil cümlə" də deyirlər. Lakin burada tam müstəqillik yoxdur, çünki mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müstəqil cümlə ola bilməz; ona görə ki, bu tərkib hissələr cümlə formasına malik olsalar da, ayrıca cümlə intonasiyasına (bitmə intonasiyasına) malik deyillər. Onlar birləşdikləri cümlənin ümumi bitmə intonasiyasına

daxildir. Buradakı "müstəqillik" məsələsi yalnız budaq cümlənin tabe vəziyyətinə nisbətən götürülür. O, budaq cümlə ilə müqayisədə qrammatik cəhətdən müstəqil görünür.

Tablesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin əlaqələnməsində də müəyyən fərqlər nəzərə çarpır:

1) Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bağlayan vasitələrdən biri də bağlayıcılarıdır. Tablesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında tabe etməyən bağlayıcılar, tabelidə isə tabe edən bağlayıcılar işlənir.

2) Tablesiz mürəkkəb cümlələrin əksər qismi bağlayıcısız qurulduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlənin böyük əksəriyyəti bağlayıcılarla işlənir.

3) Tərkib hissələri əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin də müəyyən rolu olur. Lakin bunların işlənməsində də fərq vardır. Bağlanmada iştirak edən əvəzliliklər tabelsiz mürəkkəb cümlədə əvvəlcədən məlum olan əvəz edir (yaxud məlum olana işarə edir), tabeli mürəkkəb cümlədə isə hələ məlum olmayana işarə edir və izahat vermək üçün (budaq cümlənin işlənməsi üçün) şərait yaradır: *Balaca Eldar anasına tərəf yüyürdü, anası onu bəgrinə basdı. Onu da bilirənsə ki, mən xacələtdə qalan oğlanlardan deyiləm* (Ş. Qurbanov).

4) Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində intonasiyanın da müəyyən rolu vardır. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (komponentləri) arasında tabeəddici intonasiya, tabelizdə isə tabe etməyən intonasiya olur.

Tablei və tabelsiz mürəkkəb cümlələr arasında başqa fərqlər də müəyyən etmək olar. Bütün bu fərqlərlə bərabər, mürəkkəb cümlənin bu iki növü arasında kəskin sədd çəkmək olmur. Elə cümlələr var ki, onun tabeli və ya tabelsiz olduğunu söyləmək çətinlik törədir. Bunun səbəbi odur ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bəzi tipləri tabelsiz mürəkkəb cümlədən əmələ gəlir. Bu da daimi bir prosesdir. Ona görə də mürəkkəb cümlənin formalaşma prosesi keçirən müəyyən tipləri həm tabelsiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlənin əlamətlərinə malik olur: *Düzdür, mən orada olmuşam, amma siz deyən əhvalatı eşitməmişəm*.

Başqa bir misalə diqqət edək: *Hərçənd mən sizin işlərinizə qarışmıram, amma zərərinizə də razi ola bilmərəm* tipli cümlələr də yuxarıda dediyimiz yolla yaranmışdır. Burada budaq cümlə ilə baş cümlə arasındakı bağlılığın digər tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən zəif

olması və *amma* (*lakin, ancaq*) bağlayıcısının mühafizə edilib saxlanması tabesiz mürəkkəb cümlənin əlamətləridir. Buradan aydın olur ki, tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipi də tabesiz mürəkkəb cümlədən inkişaf etmişdir. Formalaşma dövrünü isə başa vurduğu üçün biz onu indi tabeli mürəkkəb cümlə kimi tanıyıırıq. Tabeli mürəkkəb cümlənin bir neçə başqa tiplərində də bu xüsusiyyəti görmək mümkündür.

BAŞ VƏ BUDAQ CÜMLƏLƏR

Tabelilik əlaqəsi əsasında ən azı iki "sadə cümlə"nin birləşməsi sayəsində tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gəlir. Tabeli mürəkkəb cümlə baş və budaq cümlələrə bölünür. Baş cümlə, adətən, öz qrammatik vəziyyətinə görə sərbəst olub, budaq cümləni özünə tabe edir. Budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlədən asılı olur; semantik cəhətdən belə asılılıq olmaya da bilər. Dilçilik əsərlərində bu cür fikirlərə tez-tez rast gəlmək olur ki, baş cümlə əsas mənanı, budaq cümlə isə ikinci dərəcəli mənanı ifadə edir. Halbuki baş və budaq cümlə birlikdə bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət etdiyindən, mənanın ağırlıq mərkəzi ya baş cümlə, ya budaq cümlə tərəfdə ola bilər, yaxud da baş və budaq cümlənin arasında nisbətən bərabər bölünmüş olar:

1. *Aşıq elə gözəl çalır, elə məlahətli oxuyurdu ki, hamının ağız açılı qalmışdı.*

2. *Ancaq burasını da düşünmək lazımdır ki, adam hər qarşısına çıxan üzgünlər bir qadının xatiri üçün öz ailəsini dağıdıb uşaqlarını küçəyə atmaz* (S.Hüseyn); *Elə etməliyik ki, qrupumuzun 75 faizi əlaqi olsun, fakültədə birinci yeri tutsun.*

3. *Mən yəni belə ölü oldum ki, fisincanla canı bir-birindən ayıra bilmədim?* (Ş.Qurbanov).

Bu misalların birinci qrupunda məna ağırlığı baş cümlələr, ikincisində budaq cümlələr üzərinə düşmüş, üçüncüsündə isə hər ikisi arasında nisbətən bərabər bölünmüşdür. Lakin qrammatik cəhətdən hər yerdə üstünlük, sərbəstlik baş cümlə tərəfdədir.

Baş cümlənin yeri, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərini nəzərə aldıqda, müəyyən olur. O, nisbi əvəzliliklərlə düzələn hallarda budaq cümlədən sonra, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrdə ən

çox budaq cümlədən qabaq, bəzi hallarda ondan sonra, şərt şəkli ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümlədən sonra işlədilir. Üslubi tələblərdən asılı olaraq, adi qrammatik vəziyyətlər dəyişə bilər: baş cümlə budaq cümlə ilə yerlərini dəyişər, yaxud biri digərinin arasında işlədilir.

Budaq cümlə baş cümləyə xidmət edir, ya onun bir üzvünü izah edir, ya da ümumilikdə baş cümlənin məzmununa aid olur. Elə buna görə də tabeli mürəkkəb cümlələri bir özakli və iki özakli deyər iki qismə ayırmaq olur. Bir özakli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlənin bir üzvü kimi özünü göstərir. Baş cümlədə çatışmayan (yaxud aydınlaşmağa ehtiyacı olan) bir cümlə üzvünün əvəzinə işlənmiş olur; məs.:

Aydın oldu ki, qrupun yarısından çoxu əlaçidir.

Bu misaldakı baş cümlə *nə aydın oldu?* sualını tələb edir və budaq cümlə həmin sualı ödəyir. Bu da mübtədanın sualıdır. Deməli, baş cümlədə mübtədə çatışmır, budaq cümlə də həmin üzvə xidmət edir. Budaq cümlə qrammatik cəhətdən baş cümlənin bir üzvü vəziyyətini daşıyır (Onu orta məktəbdə təbtib edilən qayda ilə, mübtədəyə çevirib, baş cümləyə yerləşdirmək mümkündür.) Deməli, budaq cümlə baş cümlə içərisində "əriyə" bilir.

Bu xüsusiyyət onunla əlaqədardır ki, bir özakli tabeli mürəkkəb cümlələr cümlə üzvlərindən birinin sadə cümlədən (baş cümlədən) kənara çıxıb, sadə cümlə şəklinə düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Buna görə də istənilən zaman belə budaq cümlənin cümlə üzvünə çevrilməsi mümkün olur.

İki özakli tabeli mürəkkəb cümlələr isə tabesiz mürəkkəb cümlədən əmələ gələn tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri öz müstəqilliyini itirib, qrammatik cəhətdən tabe vəziyyətə düşmüş, yəni budaq cümləyə çevrilmişdir. Məna cəhətdən isə iki əvvəlki özak mühafizə edilib saxlanmışdır. Elə bu səbəbə görə də bir qrup (məsələn, nəticə, qarşılaşdırma və zaman budaq cümləli) tabeli mürəkkəb cümlələr iki özaklıdır. Bunun üçün də belə budaq cümlələr baş cümlənin bir üzvünə deyil, ümumi məzmununa aid olur.

Baş və budaq cümlələr bərdə bu ümumi cəhətləri qeyd etdikdən sonra, "baş cümlə" termini üzərində ayrıca olaraq dayanmaq lazım gəlir.

Dilimiz inkişaf etdikcə, budaqlanma xüsusiyyətini nəinki müstəqil sadə cümlələrdə, hətta qeyri-müstəqil vəziyyətdə işlənən budaq

cümlələrdə və feli tərkiblərdə də görürük. Əvvəldən iki komponentli tabeli mürəkkəb cümləni nəzərə alıb, onun tərkib hissələrini baş və budaq cümlələrə bölürdüksə, indi feli tərkibin, yaxud şərt budaq cümləsinin özünün budaq cümləsi də meydana çıxırsa, onda şərt budaq cümləsinə və feli tərkibə “baş cümlə” demək olarmı? Bizzə, həmin termini dəyişməyə ehtiyac yoxdur. Lakin “baş cümlə” termini əvvəlki məzmununu dəyişir, qrammatikalarımızdakı bəzi başqa terminlər kimi şərti xarakter alır. Bu məsələni hər hansı bir budaq cümlə ilə əlaqədar müvafiq misallarla nəzərdən keçirərkən, fikrimizi daha yaxşı anlatmış olarıq.

“Baş cümlə” barədə qrammatikalarımızda deyilənlərdən aydın olur ki, o, budaq cümləyə nisbətən müstəqil olur. Budaq cümlə onun ya bir üzvünü, ya da ümumi məzmununu izah edir. Lakin elə hallar da mövcuddur ki, budaq cümlə nisbətən müstəqil olan bir “sadə cümlə”ni (baş cümləni) deyil, cümlə üzvünün bir hissəsinin, feli tərkibləri, şərt budaq cümləsinə, digər budaq cümlələri izah etməyə, genişləndirməyə xidmət edir. Dediymiz bu xüsusiyyəti biz daha çox tamamlıq budaq cümləsinin fonunda nəzərdən keçirməyə çalışacağıq, çünki tamamlıq budaq cümləsi ən çox işlənən, ən inkişaf etmiş, ən “çevik” (yəni müxtəlif vəziyyətlərdə işləyə bilən) budaq cümlə növüdür. Tamamladığı, izah etdiyi vahidləri nəzərə aldıqda, tamamlıq budaq cümlələrini üç qrupa ayırmaq olar:

I. Baş cümləni (xəbərini, yaxud üzvlərinin bir hissəsini) tamamlayan tamamlıq budaq cümlələri.

1. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin feli xəbərini tamamlayır: *Dədəm deyər ki, paltarı tər çürüdür, ürəyi söz* (M.İbrahimov); *Amma burasını unutma ki, bu, oğluma mənim ilk və son məktubumdur* (S.Hüseyn).

Bu misallarda budaq cümlə feli xəbərli baş cümləni tamamlıq cəhətdən aydınlaşdırır.

2. Tamamlıq budaq cümləsi ismi xəbərli baş cümləni də tamamlaya bilir: *Mən əminəm ki, indiki gənclik bizdən çox, həm də daha yaxşı işlər görəcəkdir*.

3. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tərkib hissəsi olan ismə aid olur: *Əhd-peyman bağlamışdılar ki, bir-birindən ayrılmayacaqlar*.

Buradakı budaq cümlə *əhd-peyman* isminə aid olub, *nə barədə?* sualına cavab verir.

4. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədəki təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfinə aid olur: *Bir qadın olmaq hesabı ilə onun da ixtiyarı vardır ki, yeni verilən bu hüquqdan istifadə etsin* (S.Hüseyn).

Bu misalda baş cümlədəki *ixtiyar* sözüne aid *nəyə?* sualına cavab olan tamamlıq budaq cümləsi işlənmişdir.

II. Budaq cümlələri tamamlayan tamamlıq budaq cümlələri.

1. Tamamlıq budaq cümləsi mübtədə budaq cümləsinə tamamlayır: *Kim istəyir ki, imtahandan “əla” qiymət alsın, gərək o, müntəzəm olaraq çalışsın*.

Burada *gərək o, müntəzəm olaraq çalışsın* baş cümlə, yerdə qalan hissə isə mübtədə budaq cümləsidir. Mübtədə budaq cümləsinin tərkibində *imtahandan əla qiymət alsın* hissəsi tamamlıq budaq cümləsidir.

2. Tamamlıq budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsinə tamamlayır.

Kim xəbər gətirsə ki, oğlun gəlir, onu dünya malından qəni elayə-cəyəm (“Azərbaycan nağılları”).

Bu misalda *oğlun gəlir* qismi tamamlıq budaq cümləsi olub, *kim xəbər gətirsə* budaq cümləsinə tamamlayır, onun məzmununu təkmilləşdirib, onunla birlikdə daha dolğun bir tamamlıq budaq cümləsi əmələ gətirir.

3. Tamamlıq budaq cümləsi zaman budaq cümləsinin tərkib hissəsi olur: *Hazırlaşdır ki, özü ata minib fermaya getsin, briqadirlərdən Lal Hüseyn tövşüyə-tövşüyə içəri girdi* (M.İbrahimov).

Burada *briqadirlərdən Lal Hüseyn tövşüyə-tövşüyə içəri girdi* hissəsi baş cümlə; *hazırlaşdır ki, özü ata minib fermaya getsin* hissəsi isə zaman budaq cümləsidir. Lakin budaq cümlə özü də iki hissədən ibarətdir: 1) *hazırlaşdır* baş cümlə, 2) *özü ata minib fermaya getsin* tamamlıq budaq cümləsidir. Bu iki tərkib hissə bir yerə qovuşub, zaman budaq cümləsinə əmələ gətirir.

4. Tamamlıq budaq cümləsi şərt budaq cümləsinin tərkib hissəsi olur:

Əgər desəm ki, özümə həyat yoldaşı seçdiyim adamı əzəldən istəməmişəm, bu, namuslu hərəkət olmaz (İ.Əfəndiyev).

Həmin misalda *bu, namuslu hərəkət olmaz* baş cümlə, qalan hissə isə şərt budaq cümləsidir. Buradakı *özümə həyat yoldaşı seçdiyim adamı əzəldən istəməmişəm* qismi *əgər desəm* şərt budaq cümləsi

üçün tamamlıq budaq cümləsidir və onunla birlikdə yenə də qovuşuq şərt budaq cümləsi əmələ gətirir. Halbuki *agər desəm* qismi özü budaq cümlə sayılsa da, həmişə əsl vəziyyətdə olur.

III. Söz birləşmələrini (feli tərkibləri) tamamlayan tamamlıq budaq cümlələri.

1. Tamamlıq budaq cümləsi feli sifət tərkibinə aid olur; məs.:

Bir ona deyən yoxdur ki, a bala, bir dur güzgünün qabağında, özünü fikir ver, sonra başasına gül (Ş.Həbibzadə).

Yuxarıdakı baş cümlədə feli xəbər yoxdur, amma orada tamamlanmağa ehtiyacı olan feli sifət var ki, o da fel kimi idarə eləmək qabiliyyətinə malikdir. Feli xəbərli cümlələr tamamlıqla genişlənmək qabiliyyətinə malik olduğu kimi, feli tərkiblər də həmin xüsusiyyətə malikdir. Yuxarıdakı misaldə işlənib tamamlıq budaq cümləsi tələb edən feli sifət tərkibi özü əslində baş cümlənin mübtədasi vəzifəsindədir.

2. Tamamlıq budaq cümləsi feli bağlama tərkibinə aid olur; məs.:

Hər bir şeydən çox mənə o təəccüb gəlir ki, anam, qardaşım bilə-bilə ki, mən Səadətətsiz dünyada bir gün də ömür eyləmək istəməzdim, onunla belə o tamənnaya düşüblər ki, Səadətini adı çəkməyim... (N.Vəzirov).

Bu misalın ümumi quruluşu ilə işimiz yoxdur. Buradakı feli bağlama tərkibi (*anam, qardaşım bilə-bilə nəyi?*) sualına cavab verən xüsusi bir tamamlıq budaq cümləsi ilə tamamlanır.

Bu xüsusiyyət aşağıdakı misaldə də özünü göstərir:

Mən deyəndə ki, Rüstəm kişi paxır bağlayıb, bax, bu Yarməmədin içərişi çürüyüb, hamınız üstümə düşürsünüz ki, boşboğazlıq eləmə (M.İbrahimov).

Bu cümlədə *mən deyəndə* birləşməsi *nəyi?* sualına cavab olan tamamlıq budaq cümləsi (*Rüstəm kişi paxır bağlayıb, bax bu Yarməmədin içərişi çürüyüb*) ilə tamamlanır, təkmilləşir, mənəca bir yərə qovuşur və başqa bir tərkib hissə üçün zaman budaq cümləsi vəziyyəti daşıyır.

Tamamlıq budaq cümləsi tək bir feli bağlamaya da aid ola bilər. *Görəndə ki, danışıq yeri yoxdur, kağızı verərdi oğluna* (Ə.Haqqverdiyev).

3. Tamamlıq budaq cümləsi məsdər tərkiblərinə aid ola bilər. *Bunu da etiraf etməntiz lazımdır ki, sizin səadətinizi və rahat ailə həyatınızı pozan yalnız Eldarın vəfasızlığı deyildir* (S.Hüseyn); *Başladılar aspazdan şikayət eləməyə ki, bugünkü xərəyimiz az düşüb* ("Azərbaycan nağılları").

Tamamlıq budaq cümləsi birinci misaldə *etiraf etmək*, ikincisində isə *şikayət eləmək* məsdərinə aiddir. Birincidə *nəyi etiraf etmək?*, ikincidə isə *nədən və ya nə barədə şikayət eləmək?* sualları meydana çıxır ki, bunlara müvafiq tamamlıq budaq cümlələri işlənmişdir.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən misallar göstərir ki, tamamlıq budaq cümləsi, doğrudur, əksər hallarda baş cümləni tamamlayır, onu təkmilləşdirir, lakin elə hallar da nəzərə çarpdırıldı ki, orada budaq cümlə baş cümlədən deyil, adi bir söz birləşməsindən, deyək ki, feli bağlama tərkibindən, müstəqil işləyə bilməyən budaq cümlələrdən asılı idi. Bu faktlar sübut edir ki, "budaq cümlə bütün hallarda baş cümləyə bağlı olur, baş cümlədən asılı olur" hökmünü irəli sürmək olmaz.

Beləliklə, "baş cümlə" termini əvvəlki mənə dairəsini genişləndirmiş olur və şərti xarakter daşıyır.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN KOMPONENTLƏRİNİ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR

Budaq cümlə ilə baş cümlə arasında bir sıra qrammatik vasitələr işlədilir və onların bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Bağlayıcılar. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bir neçə tabeəddici bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələr işlədilir: *ki, çünki, ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki, indi ki, bir halda ki, madam ki, elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, onda ki, ona görə (də), onun üçün (də), belə ki* və s.

2. Bağlayıcı sözlər. Bağlayıcı sözlərə morfologiyada nisbi özəzliliklər deyilir. Bunlar mənşəyinə görə əvvəlki cümlələrdən əmələ gəlmişlər. Tabeli mürəkkəb cümlədə işlənib sual bildirməyən, yalnız onun komponentlərinin bir-birinə bağlanmasına kömək edən sözlər bağlayıcı sözlər adlanır. Buraya *kim, nə, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür, haçan, hara, nə qədər, hansı* sözləri daxildir ki, onların əksər qismindən sonra *ki* ədatının da işlənməsi mümkündür: *Kim ki gündəlik dərslərə çalışır, o, imtahanda yüksək qiymət alır.*

3. Ədatlar. Tabeli mürəkkəb cümlənin elə tipləri var ki, onların qurulmasında ədatlar mühüm rol oynayır. Belələrindən *isə (-sa, -sə), -sa da (-sə də), -sa belə (-sə belə), -mi (-mi, -mu, -mü)* ədatlarını göstərmək olar; məs.:

O vaxta qədər xalq anlırsa, işlər yoluna düşərsə, qayıdıb gələ bilərsən (C.Cabbarlı); *Hava bir qədər tutuldu, o saat kişinin vəziyyəti ağırlaşır; Rizvan yorulmuşdursa da, oturmaq istəmirdi.*

4. Əvəzliliklər. Komponentlərin əlaqələnməsinə kömək edən işarə əvəzlilikləri baş cümlənin içərisində işlənir, əvvəl gələn baş cümlədə buraxılan cümlə üzvünün yerində işlənib “qəlib” vəzifəsi, budaq cümlədən sonra işlənən baş cümlədə isə qarşılıq sözlər (korrelat) vəzifəsi daşıyır:

Onu da anladı ki, Cahandar ağa bu sirrin açılmasını istəmir (İ.Şıxlı); *İndi kim oxumayıbsa, ona bütöv adam demək çətindir* (M.Hüseyn).

Bağlanmada rolun əvəzliliklərdən *o, bu, elə, belə, o cür, bu cür, həmin, orası, burası, bazisi, bəziləri, eləsi, elələri* və s. sözləri göstərmək olar. Bu əvəzliliklərdən bəziləri qoşmalarla da işlənib eyni rolunu oynayırlar.

5. Modal sözlər. Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında və komponentlərin bağlanması *elə bil, gıya (ki), deyəsən, sanki* modal sözlərinin də mühüm rolu vardır: *At elə qaçırdı ki, sanki ayaqları yerə dəymirdi.*

6. İntonasıya. Komponentlərin bir-birinə bağlanması intonasıyanın da mühüm rol oynadığını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri vahid intonasıyaya tabe olur ki, bu da onların formalaşmasına, vahid bir cümlədə birləşməsinə kömək edir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin qurulmasında komponentlərin sırası, onların sintaktik paralelliyi, komponentlərdə iştirak edən fellər də çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN BUDAQ CÜMLƏLƏRƏ GÖRƏ TƏSNİFİ

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növünə görə müəyyən edilir. Budaq cümlələri növlərinə ayırarkən nə ayrıca götürülmüş baş cümləyə, nə də budaq cümləyə əsaslanmaq olmaz. Doğrudur, bir qrup budaq cümləni baş cümləyə əsasən təyin etmək olar, lakin bunu bütün budaq cümlələrə tətbiq etmək olmaz; məs.:

1. *Bu elə torpaqdır ki, az becərmə tələb edir.*
2. *Bu torpaq o qədər yumşaqdır ki, az becərmə tələb edir.*

3. *Bu torpaq elədir ki, az becərmə tələb edir.*

Bu misallardakı budaq cümlələr eyni ilə təkrar olunur. Əgər budaq cümləyə əsaslanarsaq, onda onların hamısı eyni növdən olmalıdır. Halbuki birinci cümlədə təyin budaq cümləsi, ikincisində dərəcə, üçüncüsündə isə xəbər budaq cümləsi vardır.

Elə hallara rast gəlirik ki, baş cümlələr eyni quruluşda olsa da, müxtəlif növlü budaq cümlələri olur; məs.:

Qardaşıma günü qabaqdan yazmışam ki, məzuniyyətini mənim yanımda keçirsin.

Qardaşıma günü qabaqdan yazmışam ki, məzuniyyətini mənim yanımda keçir.

Bu misalların birincisində məqsəd, ikincisində isə tamamlıq budaq cümləsi iştirak edir. Halbuki baş cümlələr quruluşca bir-birinin eynidir.

Bir neçə iki özəklili tabeli mürəkkəb cümlələr də vardır ki, bunların nə ayrıca budaq cümlələrindən, nə də tək-cə baş cümlələrindən müəyyən etmək olmaz ki, burada hansı budaq cümlə iştirak edir. Məsələn, zaman, səbəb, şərt budaq cümlələrinin bəzi tipləri və qarşılıqlıdırma, nəticə və qoşulma budaq cümlələrinin bütün tipləri həmin xüsusiyyətə malikdir. Buna görə də budaq cümlənin növünü müəyyən edərkən, baş cümlə ilə budaq cümləni qarşılıqlı əlaqədə götürmək zəruridir. Yalnız bu yolla hər hansı budaq cümlənin nə kimi mənə növünə daxil olduğunu düzgün müəyyən edəmək mümkündür.

Azərbaycan dilindəki cümlə üzvləri ilə budaq cümlələr arasında möhkəm bir uyğunluq özünü göstərir. Müxtəlif növ cümlə üzvləri olan sadə cümlələri aşağı qat (yarus), həmçinin müxtəlif növ budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələri yuxarı qat hesab etmək olar. Yuxarı qatda əmələ gələn cümlələr budaq cümlələrə tam mənəsi ilə aşağı qata əsaslanır.

Budaq cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

1. Mübtəda budaq cümləsi.
2. Xəbər budaq cümləsi.
3. Tamamlıq budaq cümləsi.
4. Təyin budaq cümləsi.
5. Zərflilik budaq cümlələri:
 - 1) zaman budaq cümləsi;
 - 2) yer budaq cümləsi;
 - 3) torzi-hərəkət budaq cümləsi;

- 4) səbəb budaq cümləsi;
- 5) nəticə budaq cümləsi;
- 6) məqsəd budaq cümləsi;
- 7) kəmiyyət budaq cümləsi;
- 8) dərəcə budaq cümləsi;
- 9) şərt budaq cümləsi;
- 10) qarşılaşdırma budaq cümləsi.

6. Qoşulma budaq cümləsi.

Bu bölgüdə görünür ki, dilimizdə cümlə üzvlərinə müvafiq budaq cümlələr işlənməkdədir. "Qoşulma" adlanan budaq cümlə isə əlavələrə əsaslanır. Buna görə də ona "əlavə budaq cümləsi" də demək olar. Beləliklə, dilimizdə budaq cümlənin on beş növü vardır.

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ

Mübtədə budaq cümləsi baş cümlədə ya olmayan, ya da əvəzliliklə ifadə olunan mübtədanın əvəzinə işlənir və onun məzmununu budaq cümlə şəklində ifadə edir. Baş cümlədən mübtədanın sualları doğur və cavabları budaq cümlə ödəyir.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümləsinin iki tipi var:

I. Bu tipli budaq cümlə baş cümlədən qabaq işlənir. Budaq cümlədə bağlayıcı söz, baş cümlədə isə ona qarşı adlıq halda əvəzlilik (mübtədə vəzifəsində) iştirak edir (yaxud nəzərdə tutulur). Budaq cümlə ümumilik, baş cümlə isə konkretlik bildirir. Bağlamaqda rolunu alan *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s. bağlayıcı sözlərin hansı halda, hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənməsinin fərqi yoxdur. Belə budaq cümlələrdə ya bağlayıcı sözdən sonra *ki* ədatı, ya da budaq cümlənin xəbərində *-sa (-sə)* şəkilçisi işlədilir (Bəzən bu elementlərin heç biri işlədilmir). Bunlardan biri işlənəndə, o biri, adətən, işlənmir; məs.:

Hər kəs mənə mərhəmət eləmək fikrinə düşsə, o mənim gözümdə özünü yamanca alçalda bilər (B.Bayramov); *Kim buna inanmırsa, sıradan çıxsın! Kim yorulmuşsa, kim dincəlmək istəyirsə, evinə getsin!* (Ə.Məmmədخانlı); *İndiyədək kim ki, ora gedib, sağ-salamat gəlməyib* ("Azərbaycan nağılları"); *Kimin ki yaxşı dostu var, o xoşbəxtdir* (M.İbrahimov); *Bunu danışan hər kimdirsə, ağızboşun biridir*

(Ə.Abasov); *Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına* (Atalar sözü); *Nə demişdinizsə, hamısı düz çıxdı* (danışqıdan); *Hər nə ki franda xəkəndazçı var, molla adıyla buraya yollanır* (C.Cabbarlı).

Üslubdan asılı olaraq, başqa bağlayıcı sözlər də işlənilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mübtədə budaq cümləsinin bu tipi bağlayıcılıq nisbətən daha qədimdir.

II. Mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipi bağlayıcı vasitəsilə düzəlidir. Əvvəlcə baş cümlə, onun ardınca budaq cümlə işlədilir. Bu iki komponent *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır (bəzən bağlayıcı buraxıla da bilər). Baş cümlədə mübtədanın yerində əvəzlilik ola da bilər, olmaya da. Bu cəhətdən onları iki qismə ayırmaq olar:

1. Baş cümlədə iştirak etməyən həqiqi mübtədanın yerində işarə əvəzliliyi mübtədə vəzifəsində həmin mübtədanın forması ("qəlibi") kimi işlənir, həqiqi mübtədə işarə edir, sanki bununla budaq cümlə işlənəcəyini xəbər verir, baş cümlədə olmayan mübtədanın məzmunu budaq cümlədə ifadə olunur. Baş cümlədə mübtədanın "qəlibi" kimi işlənən əvəzliliklərə görə onların aşağıdakı növləri vardır:

1) Baş cümlədə *o, bu* işarə əvəzlilikləri mübtədə vəzifəsində işlədilir:

B a x ş 1. *O doğrudur ki, kəndlilər soyulur, o doğrudur ki, atam heyvan kimi işləyir və bir çuxa almaq onun üçün bir həyat ideali olmuşdur, o doğrudur ki, işçilərin günü ağırdır* (C.Cabbarlı); *Bu da yalandır ki, dünyanın bütün günü boş-boşuna gəzmisən?*

2) *Burası, orası* əvəzlilikləri mübtədə rolunda:

Burası da var ki, bizim rotada nisbətən daha az tələbat olmuşdur (Ə.Əbüllhəsən); *Ancaq orası da var ki, Qarax, elm insanının yalnız fikirlərini deyil, hissələrini də rəndələyir* (M.İbrahimov).

Burası, orası və bunlar kimi digər mübtədalardan xəbərləri çox zaman *var və olmaq* sözləri ilə ifadə olunur.

3) *Beləsi, eləsi, belələri, elələri* əvəzlilikləri mübtədə rolunda:

Axı beləsi də olur ki, ay Şirzad, meydana girir nə kimi, amma meydana çıxanda yolunmuş cücəyə oxşayır... Eləsi olur ki, pis bilirsən, yaxşı çıxır, eləsi də olur ki, yaxşı hesab edirsən, yaxınlaşanda görürsən ki, nanacibin biridir... Elələri də var ki, bir saatda beş şüşə boşaldır, bir qəpiklik də söz danışmır. Elələri də var ki, beş saatda bir şüşə boşaldır, amma elə gözəl, elə xoş sözlər danışır ki, adamın ürəyi açılır (M.İbrahimov).

4) *Bəzisi, bəziləri* əvəzlilikləri mübtədə rolunda:

Bəziləri var ki, bir şeyi deyən kimi başa düşür. Bəzisi də var ki, başa düşmür, amma özünü başa düşən kimi göstərir.

5) *Neçəsi, neçələri, çoxu, çoxları* əvəzliləri baş cümlənin mübtədəsi rolunda:

Çoxları var ki, hələ də sərhədlərdə dayanıb dişlərini qıcaıyır, Süveys kanalının qapılarına soxulmaq istəyirlər (Mir Cəlal).

6) *Bir şey* əvəzliyi mübtədə rolunda:

Ancaq bir şey vardı ki, Mirzağa Cəmiləni almaq üçün bir yol tapmırdı (S.Hüseyn); *Bircə şey ona aydın idi ki, Nərgiz gecənin bu aləmində əmr eləsə, Səməndər özünü dəvəyə boy verməyən qanlı səllərə atardı* (B.Bayramov); *Mənə bir şey təsəlli verir ki, bu sətirləri oxuyanda artıq mən sənin yanında olacağam* (Q.Xəlilov).

Üslubdan asılı olaraq, bu mübtədələr *bir iş, bir hal, bir cəhət, o şey, o cəhət* və s. formalarda da işlənilə bilər.

2. Baş cümlədə mübtədə olmur, budaq cümləyə ya olmayan, ya da buraxılan mübtədənin əvəzinə işlənilir. Sadə cümlədə mübtədənin daşdığı funksiyanı mürəkkəb cümlədə mübtədə budaq cümləsi yerinə yetirir; məs.:

Mümkün deyil ki, Şərqə dadanmış qoca şələquyruq işdən bixəbər ola! (Ə.Məmmədخانli); *Düşündükcə mənə bəlli oldu ki, xəstəliyin əlamətləri məndə lap 12–13 yaşlarımdan varmış.*

Belə cümlələrdə baş cümləni deyən kimi mübtədənin sualı tələb olunur (Məsələn, *mümkün deyil – nə mümkündür deyil?*) və budaq cümlə həmin sualın cavabı olur. Baş cümlənin xəbəri çox zaman *məlum, bəlli, aydın, aşkar, müəyyən* sözlərinə ya xəbərlilik şəkilçisi *-dir* (*-dir, -dur, -dür*), ya *idi*, ya *imiy*, ya da müxtəlif təsrif formalarında ol köməkçi feli artırmaqla düzəlir:

Özünü məlumdur ki, gəlmişdi, dayanmadı (Y.V.Çəmənzəminli); *Sənubərə çoxdan bəlli idi ki, xəzrinin, gilavarın qarşısında uzağı 25–30 il ömrü olan bu baraklar müvəqqəti işdir* (B.Bayramov); *Məsmənin anladığından məlum olurdu ki, gözəgrısı onlarda nəslil bir xəstəlik imiy* (S.Hüseyn).

Bu misallarda diqqətli cəlb etmək üçün bəzən *elə, belə* sözlərindən biri işlənir. Bu sözlər mübtədə budaq cümləsini başqa növ budaq cümləyə çevirmir. Məsələn, sonuncu misaldakı baş cümləni bu cür də ifadə etmək olardı: *Məsmənin anladığından belə məlum olurdu ki, gözəgrısı onlarda nəslil bir xəstəlik idi.*

Bu cür mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində xəbər frazeoloji birləşmələrlə də ifadə olunur:

1) *Elə gəlmək* birləşməsi ilə:

Uzaqdan baxana elə gələ bilirdi ki, Rüstəm kişi bu saat ya ağır bir şey götürüb kənarə atacaq, ya da bir adamla gülüşəcəkdi (M.İbrahimov); *Mənə elə gəlirdi ki, o nə barədəsə söz salmaq, nə isə qaribə bir məsələni açmaq istəyir* (B.Bayramov).

2) *Belə (elə) çıxmaq* birləşməsi ilə:

Elə çıxır ki, biz nə desək, sən gərək bir tərs söz düğrildasan ortalığa (M.İbrahimov).

3) *Fikir, xəyal* kimi bir isimlə *keçmək* felinin birləşməsi ilə:

Mənim xəyalımdan keçir ki, kaş təbiətdə möcüzə baş verəydi, sözlə qarın doyurmaq mümkün olardı (İ.Hüseynov).

4) *Ağıl, xəyal, fikir, ürək* kimi bir isimlə *gəlmək* felinin birləşməsi ilə:

Sonra fikrimə gəldi ki, siz buradasınız (S.Hüseyn); *Ağılna gəldi ki, Şirzadə dediyim sözləri Rüstəm kişi başqa ağızlardan da eşidə bilər* (M.İbrahimov); *Sonra onun xəyalına gəldi ki, şəhərimiz səhnəsi rəqsən dəniz olan ehtişamlı bir amfiteatra bənzəyir* (B.Bayramov).

Elə baş cümlələr də var ki, zaman məzmununa malik olur. Onun da mübtədəsi çatışmır, budaq cümlə həmin mübtədənin əvəzinə işlənilir.

Neçə gün idi ki, zahirən inandırıcı bəhanələrlə gah çöldə, gah maşın–traktor stansiyasında gəçələyirdi (M.İbrahimov); *Düz bir həftə idi ki, Qiyas yorğan–döşəyə düşmüşdü* (Ə.Abasov); *Nə qədər zamandır ki, mən günün nə vaxt çıxıb, nə vaxt batdığından xəbər tutmuram* (Ə.Məmmədخانli).

Baş cümlələrdən elələri də var ki, sərbəb məzmununa malik olur:

Bunu Şahların özü də hiss etdiyi üçündür ki, tez-tez qıza baxır və hətta üzünə gülümsəyirdi də (İ.Əfəndiyev); *Kəndin geri qalmasının nəticəsidir ki, Kolanı adamları indi də çomaq davasına çıxırlar* (B.Bayramov).

Yuxarıda dediyimiz həmin mənalardan başqa, elə baş cümlələr də olur ki, budaq cümlədəki fikrə danışanın münasibətini bildirir. Bunlar ara sözü doğru inkişaf edir. Dilimizdə işlənən bəzi ara sözlər bu yolla gəlmişdir: baş cümlə öz keyfiyyətini itirib, yalnız münasibət bildirmək üçün sabitləşir və beləliklə, ara söz keyfiyyəti qazanmış olur (*Görünür bir azdan sonra yağış yağacaq. Qəribədir, məni görəni kimi qaçdı* və s.). Dildə belə bir proses getdiyi şəraitdə

mümkündür ki, biri ara söz, ara cümlə saydığı sözləri başqası hələ baş cümlə hesab eləsin. Bu, çox töbiidir. Münasibət bildirən baş cümlələrə aşağıdakı misalları göstərmək olar:

Çox mümkündür ki, bu müddətdə onun xarakterində müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlib (M.Hüseyn); *Qərībā idi ki, sədrin üzündə heç bir qorxu-ürkü əlaməti yox idi* (İ.Hüseynov); *Özü də çox qərībā düşüb ki, işin əzəlini sizin evin baxarından başlayaçaq...* *Yaxşı olar ki, müəllif özü də yanında gəlsin...* (B.Bayramov).

Yuxarıda mübtədə budaq cümləsinin nəzərdən keçirilən tiplərindən aydın olur ki, baş cümlə ya budaq cümlədən sonra, ya da ondan əvvəl işlədilir. Bundan əlavə, baş cümlə budaq cümlənin arasında da işlənilə bilər.

İndi isə Zeynal, bir aydan artıq idi ki, həmişəlik olaraq öz kəndlərinə qayıtmışdı (S.Qədirzadə). Sənə dediyim məsələ, beş gündür ki, baxılmamış qalıb (Danışq dilindən).

Bu hissədə gətirilən misallardan o da aydın olur ki, baş cümlədə həm ismi, həm də feli xəbərlər işlədilir.

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

Xəbər budaq cümləsi baş cümlədə əvəzliliklə ifadə olunan xəbərləri izah etməyə xidmət edir. Baş cümlənin xəbəri, adətən, işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Bəzi hallarda işarə əvəzliliklərinə qoşmalar qoşulsa da, yenə əsas məna əvəzlilikdə olduğu üçün budaq cümlə işlənməsi lazım gəlir. Xəbər budaq cümləsinin baş cümləsi xəbərin suallarını tələb edir; məs.:

Amma xahişim budur ki, "Qubanın ağ alması" nı çox sevdiyinizi hardan və kimdən öyrəndiyimi xəbər almayasınız (M.Hüseyn); *Özü də onu narahat edən odur ki, başqasını fəlakətə sala bilər* (İ.Şıxlı).

Xəbər budaq cümləsinin dilimizdə iki tipi vardır:

I. Xəbər budaq cümləsinin bir tipi baş cümlədən qabaq işlənir, içərisində bağlayıcı söz iştirak edir. Baş cümlədə isə işarə əvəzliliyi xəbər vəzifəsində işlədilir. Bu əvəzlilik budaq cümlədəki bağlayıcı sözə qarşı qoyulur. Budaq cümlədə ya bağlayıcı sözün yanında *ki* ədatı, ya da xəbərin sonunda şəkilçilənmiş *-sa* (-sə) ədatı olur. Budaq cümlə ümumilik bildirir, baş cümlə isə onu konkretləşdirir. Xəbər budaq cümləsinin bu tipi daha qədim hesab edilir.

Budaq cümlədə iştirak edən bağlayıcı sözlər bunlardır: *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə, necə, nə cür*. Üslubdan asılı olaraq başqa bağlayıcı sözlər də işlənilə bilər. Lakin bağlayıcı sözlərin hansı halda işlənməsinin budaq cümlənin növünə təsiri yoxdur; məs.:

Kimin qolu zorludursa, söz də onunundur, su da, torpaq da (Ə.Abasov); *İndi hər kəs başını salamat saxlasa, ən ağıllı adam odur* (Ə.Vəliyev); *Usta nə deyirsə, elə düzü də budur (odur); Həli dünən necə idisə, bu gün də elədir*.

II. Xəbər budaq cümləsinin bağlayıcı tipi dilimizdə daha çox işlənir. Belə mürəkkəb cümlələrdə əvvəl baş cümlə gəlir; onun xəbəri əvəzliliklə ifadə olunduğu üçün ümumilik bildirir və izahata ehtiyacı olur. Belə xəbərlərin əsil məzmunu budaq cümlədə olur, bunlar yalnız xəbərin "qəlibi" kimi işlədilir. Baş cümlə ilə budaq cümlə *ki* bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanır.

Baş cümlədəki xəbərlərə görə bu növ budaq cümlələrin aşağıdakı tipləri var:

I. *O, bu* işarə əvəzlilikləri baş cümlədə xəbərə işarə edir, budaq cümlə onun məzmununu açıb göstərir. Bunlar aşağıdakı variantlara malikdir:

a) xəbərlər *odur, budur, o idi, bu idi* şəklində:

Amma mənim işimi çaşdıran budur ki, Sənubər nəyisə məndən gizlədir, hansı səbəbdənsə mənə inanmır (B.Bayramov); *Adam odur ki, "dur gedi" "buyur əyləş" dan tez başa düşsün* (Atalar sözü); *Bu arxayınçılığa səbəb o idi ki, bir dəfə də Salmanı Maya ilə danışan görmüşdü* (M. İbrahimov); *Lakin məni heyəətə salan bu idi ki, nə üçün mənim operasiyama axşam saat 6-ya təyin ediblər* (Q.Xəlilov).

b) xəbərlər *ondadır, bundadır, onda idi, bunda idi* şəklində:

Məsələ bundadır ki, mən bu evdən getməyəcəyəm (Ə.Qasimov); *Orijinallıq, əvvəla, onda idi ki, Sosialın az qala bilək nazikliyində boğazında iri yumruq boyda hülqumu vardı* (İ.Hüseynov).

c) baş cümlənin xəbəri *orasıdır, burasıdır, orası idi, burası idi* şəklində:

Rüstəm bəy mənə heç zad eləyə bilməz; ancaq təəccüb burasıdır ki, mən hazırlamışdım gedim Rüstəm bəyin qulluğı-şərifinə bu düşmənciliyi aralıqdan götürməkdən ötrü (N.Vozixov); *Təəccüblü burasıdır ki, bizə heç kəs quldurlar dəstəsinin harada olduğunu düzgün söyləyə bilmədi* (H.Nəzərli).

ç) baş cümlənin xəbəri *orasındadır, burasındadır, orasında idi, burasında idi* şəklində:

Eh, Əli, elə dərd də burasındadır ki, bir-birimizə kömək ələmirik (İ.Şıxlı); *İş burasında idi ki, qabiliyyətinə xatircəm deyildi* (S.Hüseyn).

2. *Bu, o* işarə əvəzlilikləri *olmaq* köməkçi feli ilə birlikdə baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir.

Bunların aşağıdakı variantları müəhəd edilmişdir:

Xəbərler bu oldu, o oldu, bu olub, o olub (yaxud bu olmuş), bu olur, o olur, bu olacaq, o olacaq, bu olar, o olar, bu olsun, o olsun və bunların digər təsərif formalarında işlənir; məs.:

Çırağın mənə cavabı bu oldu ki, biz köçəri babayıq... (İ.Əfəndiyev); *Şərtimiz də bu olsun ki, zirvəyə birinci çatan bayraq qaldırsın; yürüş üzrə məktəbin çempionu adlandırılınsın* (B.Bayramov); *Məktublarını cavabsız qoymağımın ümdə səbəbi bu olub ki, mən bir daha olub-keçənlərin üstünə qayıtmaq istəməmişəm...* (Ə.Qasımov).

3. Baş cümlənin xəbəri inkar aspektində *o (bu) və deyil* sözlərindən təşkil olunur; məs.:

İş o deyil ki, əlinə qutan alsın, onun köməkliyi bu olubdur ki, yerinizi, necə ki lazımdır, xotlayıb (N.Nərimanov); *Sən o deyildinmi, edəndə qıyam: Səcdə edərdi sənə yeksər əvam?* (M.Ə.Sabir).

4. *Bu* və *ya o* işarə əvəzliyi üçün, *ötrü, görə* qoşmalarından biri ilə birləşib, *bunun üçündür, onun üçündür, ondan ötrüdür, ona görədir, ona görə idi* və s. formalarda baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir.

Ancaq bu baxış ona görə idi ki, iclasda iştirak edən hər kəs bu məsələ ətrafında düşünməyə macal tapsın (Ə.Əbülhəsən).

5. Baş cümlənin xəbəri (*ondan*) *ibarətdir, (bundan) ibarətdir, (o) deməkdir* predikativləri ilə ifadə olunur və özündən sonra xəbər budaq cümləsi tələb edir (Bu xəbərlərin inkarında *deyil* sözündən istifadə edilir).

Mənim günahım ondan ibarətdir ki, siz evdə olmadığınız halda, qapınızı açmağa cəsarət ələmədim... (B.Bayramov); *Bayaq dediyim işin cəmi də bundan ibarətdir ki, rayonumuza "importını" və başqa "xodovoy" mallar gələndə kitabları da pərsəng kimi onların üstündə xırd eləyirik* ("Kirpi" jurnalı); *Bu o deməkdir ki, Baqrat ağalar olmasın, torpaqları da, var-yoxları da əllərindən çıxınsın* (Ə.Abasov).

6. Baş cümlənin xəbəri *elə, belə* işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Bunların aşağıdakı variantları işlənir:

a) baş cümlənin xəbəri *elədir, belədir* şəklində:

Mənim təklifim belədir ki, Səmirənin samimi ərizəsi nəzərə alın-sın (M.Hüseyn).

b) baş cümlənin xəbəri *belə idi, elə idi* şəklində:

Adət belə idi ki, oğlan gərək nişanlısını diqqət mərkəzində saxla-yaydı (B.Bayramov).

c) baş cümlənin xəbəri *belə oldu, elə oldu* (və *olmaq* köməkçi felinin digər təsərif) formalarında:

Yazıq Xəlil dayı elə oldu ki, elə bil güllə onun öz ürəyinə dəydi (Ə.Məmmədخانlı).

Baş cümlələrin lüğəvi mənalı müxtəlif olur, buradan da xəbər budaq cümlələrinin müxtəlif mənə çaları meydana gəlir. Xüsusilə baş cümlənin içində *məqsəd, səbəb, şərt* sözlərinin olması bəzilərini çəşdirir; onların lüğəvi mənada əmələ gətirdiyi çalarlıqlara uyaraq xəbər budaq cümləsinə məqsəd, səbəb və şərt budaq cümlələri ilə qarışdırılır. Bu çalarlara aid aşağıdakı misalları göstərmək olar:

1) Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə məqsəd çaları:

Bunu deməkdə məqsədim odur ki, hərə bir şeyin azarkeşi olduğu kimi, mən də kitab azarkeşiyəm ("Kirpi" jur.); *Ana, bu hadisəni sənə yazmaqda məqsədim odur ki, ayaz gecədə, daşın üstündə, yağışın altında o vaxt necə də şirin yatdım, amma indi yata bilmirəm* (Q.Xəlilov).

2) Səbəb çaları:

Səbəb bu idi ki, onlar bizdən qorxurdular (H.Nəzərli); *Birinci səbəb odur ki, mən insanam, şərabı da Allah insana haram eləyib...* (Ə.Qasımov).

3) Şərt çaları:

Bir şərti də bu idi ki, yarış sübh tezdən ac qarına keçirilsin (B.Bayramov); *Mənim şərtim budur ki, gərək pahləvan Qəcər Alın, bir də mehtər Murtuzu mənə verəsin* ("Koroğlu" dastanı).

Bu cümlələrin xəbər budaq cümlələri sayılmasında sintaktik quruluşla mənanın vəhdətdə götürülməsi əsas olmalıdır.

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin, əsasən, feli xəbərlərini tamamlamağa xidmət edir və tamamlığın suallarına cavab olur. Tamamlıq budaq cümləsi feli sifətə, feli bağlamaya və məsdərə, şərt şəklinə, sifətə və ismə də aid olur; məs.:

a) təsrif olunan fellərə aid tamamlıq budaq cümləsi:

Qorxuram ki, güzgüyə baxanda da Xoxanı görəm (I.Hüseynov).

b) feli sifətə aid olan tamamlıq budaq cümləsi:

Bədircahan xalaya deyən olmadı ki, sənin özünün ləqəbin nədir (N.Vəzirov); *Bir deyən yoxdur ki, ay axmaq, niyə cavan ömrünü bunun yolunda çürüdürsən* (C.Bağır).

c) feli bağlamaya aid olan tamamlıq budaq cümləsi:

Sizə dedikdə ki, onu sevmirəm və sevə bilməyəcəyəm, cavabında yenə əvvəlki köhnə sözü söyləməklə məni qandırmağa çalışırdınız (S.Hüseyn); *Görəndə ki, yoldaşları "əla" qiymətlər alır, o da həvəslənirdi.*

ç) məsdərə aid olan tamamlıq budaq cümləsi:

Kəndliləri başa salmaq lazımdır ki, niyə Hacı Atakişinin var-dövləti həddən aşır, amma Qiyasın təknəsində darı cadı da yoxdur (Ə.Abasov).

d) şərt şəklinə aid olan tamamlıq budaq cümləsi:

Desəm ki, o gecəni rahat yata bilmədim, inanmayacaqsan (T.Şah-bazi); *Əziz canın üçün, birisi... dönüb desə ki, Nəriman, evini yığ ver mənə, deyər apar* (İ.Əfəndiyev).

e) sifətə aid olan tamamlıq budaq cümləsi :

Çox şadam ki, mənə görməyə gəlmisən (Ə.Abasov); *Lakin mən ümidvaram ki, bunların hamısı keçib-gedəcək* (Q.Xəlilov).

ə) ismə aid olan tamamlıq budaq cümləsi:

Məhəllə içərisində kimsənin ixtiyarı yox idi ki, Mürsəlqulu üçün heyiflənsin və onun gəncliyinə acısın (S.Hüseyn); *O çox həsrət çəkərdi ki, rusca sərbəst danışmağı biləydi* (S.Hüseyn); *Heç şübhə yoxdur ki, aldığı ağır zərbədən göz dibinə qan sızıb, gözünə "qarasu" gəlib* (B.Bayramov).

Yerinə və qurulma qaydasına görə tamamlıq budaq cümləsinin iki tipi vardır:

I. Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir, tərkibində bağlayıcı sözlər iştirak edir, baş cümlədə isə tamamlığın "qolibi" olan əvəzliliklər bağlayıcı sözlərlə qarşı-qarşıya işlədilir. Budaq cümlə ümumilik, baş cümlə isə konkretlik bildirir. Budaq cümlədə *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* bağlayıcı sözləri müxtəlif hallarda və vəzi-fələrdə işlənmiş olur. Baş cümlədə işlənən (və ya nəzərdə tutulan) əvəzliliklər isə tamamlıq vəzifəsində olmalıdır. Ya bağlayıcı sözlərdən sonra *ki* ədatı, ya da budaq cümlənin sonunda *-sa (-sə)* şəkilçisi gəlir; məs.:

X a n. *Kim Simanın başını kəsib gətirsə, ona bir qatır yükü qızı verəcəyəm* ("Azərbaycan nağılları"); *Kim ki əvvəlcə onun yanına gəldi, məsələnin dərininə varmadan Kələntər onu müdafiə edəcək* (M. İbrahimov); *Tarix boyu hansı ölkədən insanı azadlığa çıxaran bir səs yüksəlibsə, siz dərhal onu boğmağa yüyürmüsinüz!* (Ə.Məmmədخانlı); *Ev-əşiyə nəzər salıb, lazım olan nə iş varsa, hamısını görmüşdü...* (B.Bayramov); *Padşah nə ki istəmişdi, vəzir hamısını öyrənib gəldi padşahın yanına* ("Azərbaycan nağılları"); *Hər nə desəm, qulaq asır* (S.Hüseyn).

Bu tipli budaq cümlələr mübtədə budaq cümləsinin müvafiq tipinə oxşayır. Burada fərq yalnız baş cümlələrdə "qəlib" vəzifəsində işlənən əvəzliliklərdədir. Bunlar hansı cümlə üzvünün "qəlibi"dirsə, həmin üzvün adı ilə budaq cümlə olurlar.

Dərsi kim öyrənibsə, o danışsın.

Dərsi kim öyrənibsə, onu danışdıracaqlar.

Bu cümlədə *o danışsın* dedikdə, *kim danışsın?* sualı ortaya çıxır. O sözü mübtədə vəzifəsində işləndiyinə görə, onun məzmununa aid olan budaq cümlə də mübtədə budaq cümləsidir. İkinci misalda isə, *onu danışdıracaqlar* baş cümləsində *onu* sözü tamamlıq vəzifəsindədir. Buna görə də oradakı cümlə – tamamlıq budaq cümləsidir.

II. Bağlayıcılarla qurulan tamamlıq budaq cümlələri dilimizdə daha çox işlənir. Belə mürekkəb cümlələrdə baş cümlə əvvəl gəlir, baş cümlədən sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra isə budaq cümlə işlədilir. Baş cümlədən tamamlığın sualları çıxır, budaq cümlə həmin sualların cavabı olur. Baş cümlədə tamamlığın "qəlibi" ya bilavasitə iştirak edir, ya da nəzərdə tutulur.

I. Baş cümlədə iştirak edən "qəliblər" müxtəlif sözlərlə (əvəzliliklərlə) ifadə olunur. Buradan da onları aşağıdakı variantları meydana çıxır:

a) tamamlığın "qəlibi" kimi *o, bu* işarə əvəzlilikləri işlədilir, budaq cümlə onların məzmununu açmaqla, baş cümlənin tamamlığa olan ehtiyacını ödəyir; məs.:

Birca onu xahiş etdi ki, Rüstəm kişini göndər yanıma (M.İbrahimov); *Bu da ondan irəli gəlir ki, heç kəsə inanmırsan, heç kəsə etibar etmirsən* (B.Bayramov); *Bunu xatırladardım ki, siz mənim bərəmdə tamamilə yanlış bir fikrə düşmüşsünüz* (S.Hüseyn); *İndi əlac ancaq buna qalırdı ki, göz-qulaq olmaq, gəlinə və Qaraşa birgə yaşamağın, namuslu ailə yaratmağın təhrini öyrətmək* (M.İbrahimov).

b) tamamlığın "qəlibi" burası, orası əvəzlilikləri ilə ifadə olunur: *Bəlkə, yanılıram, ancaq burasını çox yaxşı bilirəm ki, bu yolu piyada olaraq gəlmənin yalnız mənim xatirim üçündür* (S.Hüseyn); *Burasın deyim ki, bu qardaşların üçü də yaman bir-birinə oxşayırdılar* ("Azərbaycan nağılları"); *Bir orasını da fikirləş ki, necə olsa, yetim qızdır, sənə etibar ələyib, qoşulub gəlib, incidərsən, camaat na deyər?* (M.İbrahimov).

c) tamamlığın "qəlibi" eləsi, beləsi, elələri, belələri əvəzlilikləri ilə ifadə olunur:

Eləsinə verin ki, evinizin içində olsun (Ə.Abasov); *Eləsinə tayıram ki, dindirməsən, dinnməz.*

"Qəlib" vəzifəsində başqa əvəzliliklər də işləyə bilər; üslubdan asılı olaraq, digər sözlər də tamamlığın yerində dura bilər (Məsələn, birinci tərəfi o, bu, bir, belə bir sözlərdən, ikinci tərəfi iş, şey, məsələ, hal, cəhət kimi sözlərdən təşkil olunan təyini söz birləşmələri tamamlığın "qəlibi" rolunu oynaya bilər).

2. Baş cümlədə tamamlıq buraxılmış olur (yəni budaq cümlə yerinə keçmiş olur), lakin onun "qəlibi" baş cümlədə iştirak etmir, yalnız kənara çıxan tamamlıq yadda saxlanır. Baş cümlə buraxılan tamamlığın sualını tələb edir, budaq cümlə isə çatışmayan tamamlığı əvəz edir.

Bəs eşitməmişən ki, xan ilə bostan əkənin tağı çiyində bitər? (Y.V.Çəmənçəminli); *Ümid edirəm ki, indi kömək istədiyiniz doktor Ağalarov bir az sonra sizin köməyinizə möhtac olacaq* (B.Bayramov).

Yuxarıdakı baş cümlələrdən *bəs eşitməmişən* cümləsi nə, nəyi sualını, *ümid edirəm* isə nəyə sualını tələb edir. Buradan həm də o aydın olur ki, baş cümlədəki xəbərlərin idarəetmə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif suallar meydana çıxır. Bunların içərisində həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıqların sualları olur. Məsələn üçün, *qorxmaq, ehtiyat etmək* felləri *nədən* sualı tələb etdiyinə görə, onların iştirak etdiyi baş cümlələrdə də o suala cavab olan tamamlığa ehtiyac duyulur.

Qorxurdum ki, münasib düşməsin (İ.Hüseynov); *Ehtiyat edərdi ki, yersiz bir hərəkəti və sözü ilə qardaşının nüfuzuna xələl yetirmiş olsun* (S.Hüseyn).

Dilimizdə xəbəri düşünmək, zənn etmək, bilmək (düşünmək mənasında), *anlamaq* və b.k. təfəkkür felləri ilə ifadə olunan baş cümlələrdə həmin fellərdən qabaq *elə (belə)* sözü ya işlənməz, ya da işlənməz. Bu iki hal arasında məna fərqi də nəzərə çarpır. *Elə, belə* işti-

rak edən baş cümlələr budaq cümlədəki fikrin real olmadığını, şübhəli olduğunu bildirirsə, onlar iştirak etməyən cümlələr realıq və qətiyyət ifadə edir. Aşağıda verilən iki qrup misalı bu cəhətdən müqayisə etmək olar:

1) *Mən elə bildirdim ki, həmişəlik kənddə qalacaqsan* (Ə.Abasov); *O elə zənn edirdi ki, Əşrəf Qoridən qayıdandan sonra yenə evdə qalmağa olacağı* (İ.Şıxlı); *İndi Zeynal belə düşündü ki, onun hörmət və nüfuzunun azalması... Mehribanın açıq-saçıq gəzməsindən irəli gəlmişdi* (S.Hüseyn).

2) *Mən orada başa düşdüm ki, doğrudan da, bizim gözəl, bərəkətli torpaq, bizim ala yaylaqlar, bizim diştökən bulaqlarımız, yumurta bişirən isti sularımız qədərbilən yanında Loğmandan da artıqdır* (B.Bayramov); *Elə bu zaman hiss etdi ki, kim isə yanında astadan tövsüyyür* (İ.Şıxlı); *Mən sonradan anladım ki, nəhaq yerə onu incitmişəm, hiss edirdim ki, bədənimin bir tərəfi getdikcə keyiyir* (Q.Xəlilov).

Birinci qrup misallarda hər cümlədən sonra "*dəmə belə deyilmiş*", "*əslində belə deyilmiş*" cümləsini işlətmək olar ki, bu da yuxarıda onların mənası barədə dediyimiz fikrin doğruluğunu sübut edir.

Onu da xatırlatmalıyıq ki, təzvi-hərəkət budaq cümləsində də felin qarşısında *elə, belə* sözləri işlənir və işin icra tərzini bildirir. Onları tamamlıq budaq cümləsində olan yuxarıdakı vəziyyətlə qarışdırılmamalı.

Baş cümləsinin xəbərləri nitq felləri ilə ifadə olunan tamamlıq budaq cümlələri vasitəli və vasitəsiz nitqlə əlaqədardır. Bunların baş cümləsinin xəbərləri ən çox *dəmək, söyləmək, danışmaq, soruşmaq, tapşırmaq, xahiş etmək, əmr etmək, nəql etmək, əhd etmək, təsdiq etmək* və b.k. fellərlə ifadə olunur. Baş cümlə danışmanın sözlərini ifadə etməklə, budaq cümlədəki sözlərin sahibini də bildirir:

Sən də onlara de ki, əmin gələn dəfə sizə gətirər (Ə.Abasov).

Azərbaycan dilinin vasitəsi və vasitəsiz nitqi budaq cümlə vəziyyəti daşıyır. Vasitəsiz nitqdə özge nitq olduğu kimi saxlanır; vasitəli nitqdə isə özge nitq dəyişdirilə bilər, eyni ilə saxlanıla da bilər:

Kürd Əhməd bu təklifə etiraz edərək dedi: – Sərhəngi oğurlamaqla Firidunun ölümünü yaxınlaşdırmaq olar (M.İbrahimov); *Səhəri günü anası Ağca xanımı yuxudan qaldırdıqda o dedi: – Ana, mən kəndə getmək istəmirəm* (S.S.Axundov).

Bu misallarda olan özgə nitqlərdə dəyişiklik edilməmişdir.

Özgə nitqin şəxslərində dəyişiklik edilmiş olur; məs.:

Naçalnikin sənə məgər əmr etmişdi ki, məni cərimə edəsən (S.Hüseyn); *Sən o zaman söz vermədin ki, bir də belə iş tutmayasan?! (Ə.Abasov); Səhər şəhərə qayıdıqda Ceyran yenə təkidlə tələb edir ki, onu da aparsın* (S.Hüseyn).

Azərbaycan dilində həmin budaq cümlələri (özgə nitqi) olduğu kimi də saxlamaq olardı; yəni yuxarıdakı budaq cümlələri *onu cərimə elə, bir də belə iş tutmayacağam, məni də apar* şəklində də ifadə etmək olur; məs.:

Rüstəm kişi özü demədimi ki, biz həmişə irəli getməyə öyrənmişik (M.İbrahimov); *Qonağa deməzlər ki, burada nə işin var* (Ə.Məmməd-xanlı); *Deyərlər kaş bizim də əmimiz Bakıda işləyəydi, gələndə belə kitablar gətirəydi* (Ə.Abasov).

Özgə nitqi eyni ilə saxlayanda əksər halda bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlə qurulur ki, orada özgə nitq tamamlıq budaq cümləsi vəzifəsində işlənmiş olur. Belə tamamlıq budaq cümləsi müxtəlif yerlərdə gəlir:

a) baş cümlədən sonra işlənən tamamlıq budaq cümləsi:

O, Gülnazı tərifləyib deyirdi: – Ağalar, belə xanımın sağlığına zəhər də içmək şirindir (M.İbrahimov).

b) baş cümlədən əvvəl işlənən tamamlıq budaq cümləsi:

Əfəndim, başın üçün, uşaqlarımızın hamısı qırılır, – dedi (S.Rəhimov); *Hirsələnmə, ay Əvəz, – dedilər* (“Kırpi jurnalı”).

c) baş cümlənin ortasında işlənən tamamlıq budaq cümləsi:

Hər gün o, evində söhbət salıb: – Uşaqları vaxt ikən yaylağa köçürmək lazımdır, – deyər, arvadının qulağını doldurar, getdikdə də bu məsələni ciddiləşdirərdi (S.Rəhimov); *Gülnaz başını qaldırmayaraq ahəstəcə mənə: – Mən sizə süd gətirmişəm, – dedi* (T.Şahbazi).

ç) baş cümlənin hər iki tərəfində işlənən tamamlıq budaq cümləsi (daha doğrusu, budaq cümlənin ortasında işlənən baş cümlə);

İki gündən sonra, xahiş edirəm, məni görün (M. İbrahimov); *Elə isə, – dedi, – özüm gedim* (Mir Cəlal).

d) baş və budaq cümlənin hissələri növbə ilə işlənir:

*Hümmət: – Radionu niyə açmırsan, – dedi, – aç, qulaq asa*q (İ.Əfəndiyev).

Baş və budaq cümlənin başqa quruluşda işlənməsi də mümkündür.

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ

Təyin budaq cümləsi baş cümlədəki bir ismə aid olur, onun yanında işlənməyən (kənara çıxan) təyinin övəzinə işlənir. Baş cümlədə ya təyinin “qəlibi” iştirak edir, ya da buraxılmış olur. Təyin budaq cümləsi təyinin baş cümlədən doğan sualına cavab olur. Baş cümlədə təyinlənən isim ya cümlə üzvü (mübtəda, xəbər, tamamlıq), ya da onların bir hissəsi olur. Bundan əlavə, təyin budaq cümləsi baş cümlənin substantivləşən üzvlərinə də aid ola bilər. *Koroğlu aşıq Cünuna elə bir xoşgəldin elədi ki, ruzigarın gözü hələ belə xoşgəldin görməmişdi* (“Koroğlu” dastanı).

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin üç tipi var:

1. Birinci tip nisbi əvəzliliklərlə, yəni bağlayıcı sözlərlə qurulan tiptir. Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir və tərkibində bağlayıcı sözlərdən biri iştirak edir, baş cümlədə isə təyinlənən isim, onun da qarşısında (əvvəlində) təyinin “qəlibi” ya iştirak edir, ya da nəzərdə tutulur; məs.:

Hansı evdə ölüsünü və ya dirisini tapsan, o evi talan etməyə əvvəl-cədən sənə icazə verirəm (Ə.Məmməd-xanlı); *Şahzadə Mütalib, qaçma! Bizim qanunumuz belədi ki, hansı qız naməhrəm kişi görsə, o qız olar onunku* (“Azərbaycan nağılları”); *Qızım, gündə filan qədər elçi gəlir, nə deyirsən? Kimi bəyənirsən, o adama da nikah kəsdirək* (“Azərbaycan nağılları”).

Belə tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlə qismi ümumilik, baş cümlə qismi ilə konkretlik bildirir. Budaq cümlənin sonunda *-sa (-sə)* şəkilçiləri işləndə onun mənasında bir şərt çalarlığı da özünü göstərir.

II. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir və əksər halda *ki* bağlayıcısı ilə ona bağlanır. Baş cümlədə təyinlənən isimdən qabaq çox vaxt təyinin “qəlibi” işlənir. Təyinlənən isim budaq cümlədə çox vaxt xatırladılır. Baş cümlədə “qəlib” kimi işlədilən sözlərə görə bu tipli budaq cümlənin aşağıdakı variantlarını göstərmək olar:

1. Baş cümlədə təyin kimi o işarə əvəzliyi işlənir, sonradan budaq cümlənin işlənəcəyinə işarə edir. Budaq cümlə həmin əvəzliyin məzmununu açmaqla ondan sonrakı ismi də təyin eləmiş olur; məs.:

Bunları o adamlara deyin ki, əlində böyük ixtiyar var (M.İbrahimov); *Dost o adamdır ki, pis və dar gündə dostun əlindən tuta* (Ə.Haqverdiyev); *Vay o adamların halına ki, böyük-kiçik bilmir, hörmətli-izzətli adamların yerini tanımır* (Ə.Abasov).

2. Baş cümlədə *bu* işarə əvəzliyi təyin vəzifəsində (daha doğrusu, təyinin “qəlibi” kimi) işlənir, budaq cümlə onu izah edir; məs.:

Bütün həftəni Mirzağa Cəmilənin bu hərəkəti ilə söylədiyi sözlərini təhlil etmiş, özlüyündə bu qərara gəlmişdi ki, onunla evlənsin (S.Hüseyn). Səməd bu qənaətdə idi ki, böyük adam həmişə tədbirlə, təkmlə iş görməli, əsla hirsələnməlidir (İ.Hüseynov).

3. Baş cümlədə təyinin “qəlibi” vəzifəsində *həmin* təyin əvəzliyi işlənir:

Mən həmin pilləkəni deyirəm ki, bildir öz gözünün qabağında iki qadın ondan yıxılmışdı (“Kirpi” jurnalı); Bu həmin ənbər qoxusu idi ki, Səlim bir zaman bunu Qız qalasının damında duymuşdu (A.Zöhrəb-bəyov).

4. Baş cümlədə təyinin “qəlibi” kimi *elə* işarə əvəzliyi işlənir: *Bəzən elə kinofilmlər göstərilir ki, adam özəri ilə, kiçik bacı-qardaşı ilə həmin filmlərə baxmağa utanır (Ə.Qasımov); Şahlar, elə adamlar var ki, onları lap ilk görüşdə də tanımaq olur (İ.Əfəndiyev).*

5. Baş cümlədə təyinin “qəlibi” kimi *belə* əvəzliyi də işlənir. Lakin *elə* sözünə nisbətən ona az təsadüf edilir; məs.:

Axı niyə o belə qərara gəlmişdi ki, bu oğlandan istifadə edə bilər (“Azərbaycan” jurnalı); Zülfüqar. Allah kəssin belə çərəyi ki, mən yevirəm (B.Bayramov).

6. Baş cümlədə *elə* bir sözləri “qəlib” kimi iştirak edir: *Sabah elə bir siyasət eləvim ki, tarixlərdə deyilsin (Y.V.Çəmən-zəminli); Vallah, bu elə bir qılıncdır ki, gün kimi yanır, ay kimi işıq salır (“Koroğlu” dastanı); Xəsislik elə bir nöqsandır ki, insanın ağılı xırdalaşdırır, ürəyini isə boşaldır (Q.Xəlilov).*

7. Baş cümlədə təyinin “qəlibi” kimi *belə* bir sözləri gəlir. Bu, *elə* bir-ə nisbətən az işlənir:

Sevil belə bir fikir irəli sürdü ki, traktorun arxasına da cizelə bağlayaq (Ə.Qasımov).

8. Baş cümlədə təyinin “qəlibi” yerində bir sözü işlədilir: *Burada bir adam yox idi ki, mənim çərəyimi yeməmiş olsun (Ə.Həqverdiyev); Bu, bir məsələ idi ki, Mirza Qədirin zəhnini öz kiçik qardaşının evinə gəldiyi gündən bəri məşğul etməkdə idi (S.Hüseyn).*

9. Baş cümlədə təyinin “qəlibi” yerində üslubi hal kimi *necə, nə cür* sözlərindən biri işlənir:

Bu nə cür həyatdır ki, hər yanı qorxu, hər yanı fəlakət, hər yanı cadu... (Ə.Məmmədxaanlı).

10. Baş cümlədə təyinin “qəlibi” iştirak etmir, budaq cümlə baş cümlədəki ismi izah etməyə xidmət edir:

Bu, Kəngərli süvariləri idi ki, o zaman öz igidlikləri ilə məşhur idilər (Y.V.Çəmən-zəminli); Bakı dəmir yolunda tədbir yox idi ki, Tapdığın iştirakı olmasın (Mir Cəlal). İndi tələbə var ki, həтта müəllimin tapşırmaq kitabları da oxumağa vaxt tapır. (danışqı dilindən)

Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədəki təyinləneni budaq cümlədə də müxtəlif qrammatik vasitələr bir daha yada salır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Təyinlənen isim özü budaq cümlədə təkrar olunur:

Dədə-babadan qalma bir vərdiş sizi olduqca qorxulu bir yola sala bilər ki, siz o yoldan heç bir xeyir görməzsiniz (Ə.Vəliyev).

2. Birinci komponentdəki təyinlənen ismi ikinci komponentdə əvəzlik yada salır:

Yoldaşlar, dünyada bir söz var ki, mən onu bütün sözlərdən əziz tuturam: dostluq! (M.İbrahimov).

3. Birinci komponentdəki təyinləneni budaq cümlədə əvəzlik-zərf xarakterli sözlər xatırladır:

Təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada coğrafi adlardan istifadə edilməsin (Q.Gül); Əlini o sətirlərin üzərində saxladı ki, orada öz adı yazılmışdı.

4. Baş cümlədəki təyinlənen ismi, budaq cümlədə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi xatırladır:

Məndən yan qaçır o adamlar ki, bəd niyyətləri var (M.İbrahimov).

5. Baş cümlədə təyinlənen ismi budaq cümlənin xəbəri xatırladır:

Elə bir adam tapın ki, bu müşkül sualın cavabını izah eləsin (Ə.Qasımov).

Baş cümlədəki təyinlənen isimlə budaq cümlədə onu xatırladan qrammatik vasitələr arasında kəmiyyətə görə uzlaşma olmalıdır. Yuxarıda nəzərdən keçirilən misallarda bu uzlaşmaya əməl olunmuşdur.

III. Bu tipdə təyinlənen isim daha qabarıq nəzərə çarpdırılmaq üçün ön plana çəkilir, ondan sonra ki bağlayıcısı və budaq cümlə, daha sonra isə baş cümlə işlədilir. Təyinlənen isim mənəca hər iki komponentlə bağlı olur. Həmin ismi ikinci komponentdə (baş cümlədə) xatırladan əvəzlik təyinlənenlə eyni isim halında da, müxtəlif hallarda da işləyə bilər; məs.:

O şeyləri ki, komissiya axtarır, hamısını tapacaq, beş-üç günə hamısı aydın olacaq (B.Bayramov); *O iş ki, bizdən asılıdır, gərək onu eləyək* (Ə.Qasımov); *O məclisdə ki, söz-söhbət olmadı, aşığın sinəsi dolub-boşalmadı, o məclisə getməsən yaxşıdır* (B.Bayramov).

Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə təyinlənən ismin əvvəlində işlənən təyin "qəlibləri" müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Beləliklə, bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif variantları meydana çıxır:

1. Təyinlənəndən qabaqki təyin "qəlibi" *o* və ya *bu* işarə əvəzliyi ilə ifadə olunur:

...*O şey ki, ərinin ictimai vəziyyətinə, xalq qarşısındakı nüfuzuna və ailənin taleyinə toxunurdu, o şeydə Səkinə güzəşt nə olduğunu bilmir, qaya kimi möhkəm dururdu* (M.İbrahimov); *Amma bu qulluq ki, sən mənə buyurursan, çox müşkül idi* ("Azərbaycan nağılları").

2. Təyinin "qəlibi" *həmin* (və ya *haman*) sözü ilə ifadə olunur: *Həmin Əmiraslan ki, siz axtarırsınız, o mənam* ("Azərbaycan nağılları").

3. Təyinin "qəlibi" kimi bir sözü işlənir: *Bir adam ki, özünə bir çarpayı da düzəldə bilməyə, ondan nə gözləyirsən?* (M.İbrahimov).

4. Təyinlənənin qabağında heç bir təyin "qəlibi" işlədilmir (onun yerini intonasiya doldurur):

İnsan ki, oxumağa və elmə düşmənlə, onun gələcəyi nə olmalı idi? (N.Nərimanov); *Uşaq ki, balacalıqdan erköyün böyüdü, onun aqibəti yaxşı olmaz.*

ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLƏRİ

Zaman budaq cümləsi

Zərflik budaq cümlələrinin bir növü olan zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün zamanını bildirir və zaman zərfliliyinin suallarına (*nə vaxt, nə zaman, haçan, haçaq, nə vaxtdan, nə zamandan, haçandan-haçaqdan, nə vaxtacaq-nə vaxtadək, nə vaxtı qədər, nə zamanacaq-nə zamanadək-nə zamana qədər, haçanacaq-haçaqacaq* və b.k.) cavab olur. Məlumdur ki, bu suallar baş cümlədən çıxır, cavabları isə budaq cümlələrdir.

Zaman budaq cümləsinin iki tipi vardır:

I. Bağlayıcı sözlər vasitəsilə əmələ gələn zaman budaq cümlələri bir qayda olaraq baş cümlədən qabaq işlənir. Bağlayıcı söz (nisbi əvəzlik), adətən, budaq cümlənin tərkibində olur. Bunların yanında ya *ki* ədatının, ya da budaq cümlənin sonunda *-sa* (*-sə*) əlamətlərinin, baş cümlədə isə "qəlib" vəzifəsində *onda, o zaman* sözlərinin işlənməsi imkanı olur.

Birinci tipə daxil olan bir cür zaman budaq cümləsi də var ki, baş cümləyə *-mi* (*-mi, -mu, -mü*) ədatı ilə bağlanır. Hər iki variant, gərünür ki, mənşəyinə görə sual vasitələri ilə əmələ gəlmişdir.

Bu tipli zaman budaq cümlələrinin aşağıdakı variantları var:

a) budaq cümlədə *haçan, nə vaxt, nə zaman* bağlayıcı sözləri iştirak edir:

Nə vaxt sizin qapınıza gəlib çörək istəsəm, nöqərlərə buyurun, mənə qovsunlar (Ə.Haqqverdiyev); *Havaxt bir yerə yığılır, bu cansızan söhbətlərdən əl çəkmirik* (Y.V.Çəmənözəminli).

b) budaq cümlədə *nə qədər* bağlayıcı sözü iştirak edir:

Nəsir nə qədər ki uşaq idi, ağıl bir şey kəsmirdi, özünü qardaşının vücudu ilə bəxtiyar sanar, onun şöhrət və sərvəti ilə öyünərdi (S.Hüseyn); *Nə qədər ki, mübaşir gəlməyib, dəci pozmaq olmaz* (M.İbrahimov); *Nə qədər qolumda qüvvət var, qılınc vurmağa hazırım* (Ə.Haqqverdiyev).

c) budaq cümlə baş cümləyə *-mi* (*-mi, -mu, -mü*) ədatı ilə bağlanır:

Bu hissələr baş qaldırdımı, onlardan qaçmağa çalışırdı... (G.Hüseynoğlu); *Kəndə təzə bir müəllimə gəldimi, mən təsadüfən bir qadınla danışdım, həftələrlə evimizdən dava-sava qurtarmır* (İ.Əfəndiyev); *Mənim şəkərimdir, bina başa çatdımı, onu hamıdan əvvəl memara – müəllifə göstərirəm* (B.Bayramov).

II. Zaman budaq cümləsinin ikinci tipi bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin (*ki, elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, onda ki* və b.k.) köməyi ilə qurulur. Bağlayıcı vasitələrlə, komponentlərin sırasına və ümumiyyətə, belə tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluş xüsusiyyətlərinə görə, onları ümumilikdə iki qrupa ayırmaq olar:

a) baş cümlədən qabaq işlənən budaq cümlələr;

b) baş cümlədən sonra işlənən budaq cümlələr.

Birinci qrupun özü bağlayıcılara və bağlayıcı birləşmələrə görə aşağıdakı quruluş tiplərinə malikdir:

1. Bu quruluş tipində ən çox işlənən bağlayıcı *ki* bağlayıcıdır. *Ki* bağlayıcı zaman budaq cümlələri üç cür qurulur:

1) Əvvəl budaq cümlə, sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra baş cümlə işlədilir. Baş cümlədə ümumi məzmunu müvafiq olaraq, *birdən*, *qəflətən*, *o saat* sözləri də iştirak edə bilər; məs.:

Barıdıqdan sonra İbrahim xan dönüb Qarabağa getmək istəyirdi ki, İrakli xan yeni topladığı qoşunla gəlib Gəncəyə çıxdı (Y.V.Çəmən-zəminli); Ağacın kölgəsindən beş addım ayrılmamışdım ki, Ulduzun səsinə eşidib döndüm (M.İbrahimov); O, dota bir nəfər göndərmiş, vəziyyəti öyrənmək istəyirdi ki, birdən rabitə yoluna Hacıyevlə bərabər iki nəfər tullandı (Ə.Əbülhəsən).

Budaq cümlədə mənadan asılı olaraq *yenicə* və *təzəcə* sözləri də işlədilər bilər. Bunlar budaq cümlədəki işlə baş cümlədəki işi zamanca bir-birinə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə işlədilir; məs.:

Farraşlar yenicə getmişdilər ki, Bağırxan gəldi (A.Makulu); Yenicə şirin yuxuya getmişdi ki, haradansa eşidilən qarışıq səslər onu oyatdı (İ.Hüseynov); Axşam biz süfrə başında təzəcə əyləşmişdik ki, doqquzdan səs eşidildi (C.Əlibəyov); Elə təzəcə dükanın səkinə ayaq qoymuşdum ki, sizin xidmətçi qadın qarımı bağladı (G.Hüseynoğlu).

2) Budaq cümlənin daxilində, çox zaman birinci sözdən sonra *ki* ədatı işlədilir (Bu ədatda bağlayıcıluq keyfiyyəti də var); *Axşam ki olur, musiqi çalınır, əl vurulur, bir kef, gəl görəsən...* (T.Şahbazi); *Çöl ki gördü, Kürün, Araxın iyi burnuna dəydi, gözünə işıq gəlir (M.İbrahimov); Quyruq ki doğdu, cümlə dünyanın buludları gəlib Güngül dağının başına yığışır (S.Rəhman).*

3) *Ki* bağlayıcısı feli bağlama tərkibindən sonra işlənir, özündən sonra işlənən budaq cümlənin feli bağlama tərkibinə qovuşmasına kömək edir. Belə bir xüsusi tipli zaman budaq cümləsi özündən sonra gələn baş cümlənin zamanını bildirir; məs.:

Mən deyəndə ki, mollalara, seyidlərə, tuğ gəzdirlərə inanmayı, məni dinsiz adlandırırlar. Mən deyəndə ki, uşağınızı məktəbə qoyun, oxuyub adam olsun, dar gündə əlinizdən yapışsın, məni rus-pərəst adlandırırlar (Ə.Abasov).

2. Budaq cümlənin əvvəlində *elə ki* bağlayıcısı işlənir, budaq cümlədən sonra baş cümlə gəlir ki, onun da daxilində *onda*, *o saat* sözlərinin işlənməsi mümkündür; məs.:

Elə ki Rüstəm kişi yoruldu, onda Yarməmməd də, Lal Hüseyn də gəzəlti Salməna baxdılar (M.İbrahimov); Elə ki səhər oldu, Sona

fars dili oxumağa başladı (N.Nərimanov); Elə ki səndən söhbət salıram, başlarını aşağı salıb dinmirlər (Ə.Məmmədhanlı); Elə ki mənim dava başladım, özünü vurarsan qoşuna ("Koroğlu" dastanı).

3. Budaq cümlədə *o zaman ki*, *o vaxt ki*, *o gün ki*, *o gündən ki*, *onda ki* bağlayıcı birləşmələri iştirak edir, baş cümlə budaq cümlədən sonra işlənir; məs.:

a) *o zaman ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

*O zaman ki çiçəklərin arasında bəxtiyar
Dolaşırdım öz-özümə, coşub əsdikcə ruzgar;
O zaman ki məni günəş salamladı yar kimi,
Çırpınardım ürəyimdə bir xəstəlik var kimi...
O zaman ki qarlı dağlar örtünərdi dumana,
Dənizlərin dalğasında səs düşərdi ormana (S.Vurğun).*

b) *o vaxt ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

O vaxt ki yerim yox idi, mal-qara saxlamayırdım (T.Şahbazi).

c) *o gün ki*, *o gündən ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

*O gün ki parladi şahların tacı,
Sən oldun bir çörək, bir haqq möhtacı (S.Vurğun).
O gündən ki gəldin bizə,
Mayıl olduq ala gözə... (Aşıq Ələsgər).*

ç) *onda ki* bağlayıcı birləşməsi ilə:

*Onda ki səndən üz döndərdilər, onda ki səndən yorulub soyudular,
bil ki, səni gözünün üstündə saxlayacaq bir adam var (M.İbrahimov).
O gün ki, o vaxt ki və s. bu tipli sözlərin işləndiyi tabeli mürək-kəb cümlələrin daxilindəki budaq cümlə zaman budaq cümləsi olmaya da bilər. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edərk:*

1. *Vay o gündən ki, məni ad əladiz (M.Ə.Sabir).*
2. *Vay o gündən ki, mənim işim dara düşə ("Azərbaycan" jurnalı).*
3. *O gündən ki gəlin oldun; Qaynanana zalım oldun... (Aşıq Ələsgər).*

Buradakı misalların birinci və ikincisində *o gündən ki* sözləri zaman budaq cümləsinin deyil, təyin budaq cümləsinin formalaşmasına xidmət edir. Bunlara baş cümlə xarakteri verən *vay* predi-

katividir. Belə tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlə şəklinə salsaq, budaq cümlə sadə cümlənin mürəkkəb təyininə çevrilir. Üçüncü cümlədəki *o gündən ki* sözləri zaman budaq cümləsini əmələ gətirməyə kömək edir.

Birinci və ikinci misallarda budaq cümlələr *hanı* (gündən) sualını tələb edir, yəni budaq cümlələr (*məni ad eladiz və mənim işim dara düşə*) narazılıq edilən günləri göstərir. Üçüncü misalda isə budaq cümlə (*o gündən ki gəlin oldun nə zamandan, haçandan, havaxtdan* suallarını tələb edir və *qayınanana lazım oldun* baş cümləsinin zamanını bildirir. Deməli, birinci və ikinci misallardakı *o gündən ki* sözləri baş cümlənin, üçüncü misaldakı *o gündən ki* bağlayıcısı budaq cümlənin tərkibindədir.

Aşağıdakı misallar da bu cəhətdən səciyyəvidir:

1. *Hanı o günlər ki, səninlə bu ağacın dibində və saf hovuzun kənarında şirin-şirin söhbətlərə, dərin-dərin işrətlərə məşğul olub, yüksək bir həyat ilə yaşayırdıq* (C.Cabbarlı).

2. *O günlər ki hava şəraiti bitki üçün əlverişli keçir, onda toxumlar daha yaxşı cücərir və inkişaf edir.*

Əvvəlki müqayisədə olduğu kimi, burada da birinci misalda olan *o günlər ki* sözlərini ikinci misaldakı *o günlər ki* bağlayıcı birləşməsi ilə eyniləşdirmək olmaz. Birincidə *o günlər ki* sözləri birlikdə deyil, ayrı-ayrılıqda işlənir və müxtəlif qrammatik mənalara malik olur. Məsələn, *o* işarə əvəzliyi olub, baş cümlənin təyini kimi işlənərək, təyin budaq cümləsinin gəlməsi üçün şərait yaradır. *Günlər* ismi baş cümlənin mübtədası vəziyyətindədir. *Hanı* sözü isə bu birləşməyə predikativlik verib, onu baş cümlə kimi formalaşdırır. *Ki* sözü isə bağlayıcı olub, budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edir. İkinci misalda olan eyni sözlər (*o günlər ki*) isə bir vəzifə və mənə üçün işlədilir. Onlar birlikdə bağlayıcı kimi zaman budaq cümləsinin (*o günlər ki hava şəraiti bitki üçün əlverişli keçir*) formalaşmasına xidmət edir.

Buradan aydın olur ki, həmin misallarda tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərinin sırası cəhətdən də eyni quruluşlu deyildir. Birinci misalın birinci hissəsi baş, ikinci hissəsi budaq cümlədir (təyin budaq cümləsidir). İkinci misalda, əksinə, yəni birinci hissə budaq cümlə (zaman budaq cümləsi), ikinci hissə isə baş cümlədir.

4. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlib, ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə "qəlib" vəziyyətində *o zaman, o vaxt, onda*

sözləri işlənib, zaman zərfliyi vəzifəsi daşıyır, onların məzmunu isə sonra işlənən budaq cümlə vasitəsilə açılır, buna görə də budaq cümlə həmin sözlərlə bağlı olur; məs.:

a) *o zaman* sözləri ilə:

Axırımız o zaman xeyir olacaq ki, mahalı fəhlə-kəndli hökuməti dolandıracaq... (Ə.Abasov); *Usta, dərd o zaman adamın ürəyindən çıxar ki, bəbat dolanacağıın ola...* (Ə.Abasov); *Dəstə gəlib o zaman çatdı ki, dəlilər şirin kefdə idilər* ("Koroğlu" dastanı).

b) *o vaxt* sözləri ilə:

Dediyim isə o vaxt ola bilər ki, bu barədə danışmaq mümkün ola bilsin (T.Şahbazi); *Bir də o vaxt ayıldım ki, onun böyründə dayanıb... var qüvvəmlə əl çalırım* (İ.Hüseynov).

c) *onda* sözü ilə:

Mən sizin kağızınıza onda qol çəkərim ki, bütün materialları təhvil verib yanına gələsiniz; Cümşüd öz səhvini onda başa düşdü ki, artıq iş-ışdən keçmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, *o zaman, o vaxt, onda* sözləri bütün hallarda, hər yerdə budaq cümlə tələb etməz. *O* yerdə ki iş (hərəkət, hal) icra olunan zaman əvvəlcə deyilməmişdir, onda həmin sözlər (*o zaman, o vaxt, onda*) əvvəlcə deyilmiş zamana işarə edir. Belə halda budaq cümlə tələb olunmaz. *O* yerdə ki iş icra olunan zaman haqqında hələ heç bir şey deyilməmiş və indi həmin zamana işarə edilir, onda işarəni izah etmək üçün budaq cümlə işlədilməlidir. Aşağıdakı misallara diqqət edək:

1. *Birlik o zaman olar ki, hər tayfa öz çörəyini yesin, onda tayfaların da sözü bir, işi bir olar* (M.İbrahimov).

2. *Onda ayıldı ki, ədəbiyyat fəkültəsinin dekani onun yanında dayanmışdı* (M.İbrahimov).

3. *Əməkçi xalqın səbir kasası daşacaq, hakimiyyəti öz əlinə alacaq, nəhayət, o zaman əsrlər boyu məmləkətin tarixini ləkələyən, xalqın mənaşipatını çürüdən, ölüm və fəlakətlərə sürüklənən qüvvələr məhv ediləcəkdir* (M.İbrahimov).

Birinci misalda *o zaman* sözünün mənasını şərh edən budaq cümlə lazımdır və burada *hər tayfa öz çörəyini yesin* budaq cümləsi işlədilmişdir. Sonrakı *onda* sözünə isə izahat lazım deyil, çünki onun işarə etdiyi zaman özündən qabaq artıq deyilmişdir. İkinci misalda olan *onda* sözünə izahat lazımdır, buna görə də həmin cümlədən sonra zaman budaq cümləsi işlədilmişdir. Üçüncü misalda isə *o*

zaman sözünün ifadə etdiyi zaman artıq özündən qabaqki ifadələrdən məlumdur. Ona görə də orada da budaq cümləyə ehtiyac yoxdur. Elə tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlmək olur ki, ilk baxışda adama elə gəlir ki, bunlar zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Məsələnə diqqətlə yanaşdıqda, aydın olur ki, bunlar başqa növ budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir; məs.: *Yarım saatdan artıq idi ki, Səkinə hərbi komissarın qapısında növbə gözləyirdi* (Mir Cəlal); *Üç gün olardı ki, heç bir şey yeməmişdi* (C.Cabbarlı).

Bu misalların birinci hissələri baş cümlə, ikinci hissələri isə budaq cümlələrdir. Baş cümlədə mübtəda buraxılmış, budaq cümlə buraxılmış mübtədanın əvəzinə işlədilmişdir. Birinci misalı sadə cümlə şəklinə salsaq, cümlə belə olar: *Səkinənin hərbi komissarın qapısında növbə gözlədiyi yarım saatdan artıq idi*. İkinci misalı da bu qayda ilə sadə cümləyə çevirmək olar (*Heç bir şey yemədiyi üç gün olardı*). Deməli, sadə cümləyə çevirəndə budaq cümlə sadə cümlənin mürəkkəb mübtədasına çevrilir.

Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, həmin misallardakı budaq cümlələr zaman deyil, mübtəda budaq cümlələridir.

Yer budaq cümləsi

Zərflik budaq cümlələrindən biri də yer budaq cümləsidir. Yer budaq cümləsi baş cümlədən qabaq işlənilib, ondakı hal-hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birinə cavab olur; məs.:

Kim hara istəyir, ora getsin... (M.İbrahimov); *Hara zəng etdisə, oradan ya idarənin rəisi, ya da məsul növbətçi cavab verdi...* (Ə.Əbülbəşən).

Birinci cümlədə *ora getsin* baş cümlədir. Baş cümlədə olan *ora* (*oraya*) işarə əvəzliyinin (yaxud əvəzlik-zorflı xarakterli sözün) məzmununu açan və bununla da baş cümlədəki hərəkətin yerini bildirən *kim hara istəyir* hissəsi budaq cümlədir. Gediləsi yer əvvəlki söhbətdən məlum olmasa, danışan dinləyəne *ora getsin* desə, o istəməz *haraya* sualını verməli olacaq ki, bu da yer zərfliyinin sualıdır. Buna da budaq cümlə cavab olur. *Ora getsin* cümləsi yer cəhətdən izah olunduğu üçün yer budaq cümləsi meydana çıxır.

İkinci misalda da vəziyyət belədir.

Yuxarıdakı misallar və bir çox başqa misalların müşahidəsi göstərir ki, budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edən və yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri formalaşdıran bağlayıcı

sözlərlə işarə əvəzlilikləri ya eyni isim halında (*haraya-oraya, harada-orada, haradan-oradan*), ya da müxtəlif hallarda (*haraya-orada, haraya-oradan, haradan-oraya, harada-oradan, haradan-orada*) ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindəki işarə əvəzliyi ismin üç halından birində, yəni ya yönük, ya yerlik, ya da çıxışlıq halında olmalıdır. O biri hallarda olarsa, onda yer budaq cümləsi deyil, başqa növ budaq cümlə əmələ gələcəkdir. Aşağıdakı misalları müqayisə edək:

1. *Haraya göndərsəniz, ora mənə xoş gələr.*
2. *Haraya göndərsəniz, oranın şəraitini yaxşılaşdıraram.*
3. *Haraya göndərsəniz, oraya gedərəm.*
4. *Haraya göndərsəniz, oranı abadlaşdıraram.*
5. *Haraya göndərsəniz, orada işlərəm.*
6. *Haraya göndərsəniz, oradan qələbə ilə qayıdaram.*

Bu altı cümlənin yalnız üçündə yer budaq cümləsi vardır (3, 5, 6-cı misallarda). Qalanlarında işarə əvəzlilikləri hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirsə, budaq cümlə də o növdən hesab edilməlidir. Deməli, birinci misalda mübtəda, ikincidə təyin, dördüncüdə isə tamamlıq budaq cümləsi var.

Lakin budaq cümlədəki bağlayıcı sözlərin hansı halda olması budaq cümlənin növünə təsir göstərmir; məs.:

Haranı məsləhət görsəniz, orada işlərəm; hara çətindir, orada işlərəm; haranın işi geridə qalır, orada işlərəm.

Deməli, bağlayıcı sözlərin bu cür dəyişməsi budaq cümlənin növünü dəyişdirə bilmir, çünki əsas rolu baş cümlədəki *orada* işarə əvəzliyi oynayır ki, o da yer zərfliyi vəzifəsindədir. Belə bir üzvü izah edən budaq cümlə, əlbəttə, yer budaq cümləsi olmalıdır.

Yer budaq cümləsi, adətən, baş cümlədən əvvəl gəlir. Cümlələrin adi düzülüş qaydası pozularsa, baş cümlə ilə budaq cümlə yerlərini dəyişə bilər. Xüsusən şeirdə buna rast gəlmək olur; məs.:

*Xəzadələr şişə taxır rəyəti,
Özlərinin deyil malı, dövləti,
Orda təpər, harda düşsə firsəti
Mujiki seyr elə, ağayə bir bax
(Q.Zakir)*

Adi düzülüş qaydasında isə belə olmalı idi: *harda firsəti düşsə, orda təpər.*

Bağlayıcı sözlərin və bağlamağa xidmət edən digər vasitələrin iştirakına görə, yer budaq cümləsinin bir tipi olduğunu görürük.

Baş cümlədə *oraya, orada, oradan* işarə əvəzliliklərindən biri (danışıqda onlar *ora, orda, ordan* şəklində işlədilir), budaq cümlədə isə *haraya, harada, haradan* bağlayıcı sözləri (danışıqda *hara, harda, hardan*) işlədilir. Bağlayıcı sözlərdən sonra *ki* odatı işlənsə, budaq cümlənin sonunda *-sa (-sə)* şəkilçisi işlənmir, yaxud, əksinə. Bəzən də bu elementlərin heç biri iştirak etmir. Bunlardan əlavə, budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə bağlanır ki, bu da yer budaq cümləsinin bütün variantlarına aiddir; məs.:

Sən məni hara çağırmışdınsa, ora gedirəm (Ə.Məmmədخانlı); *Rayonda hara ayaq basırdısa, Qurban kişini hər yerdə, o cümlədən raykomda, icraiyyə komitəsində və başqa rəsmi yerlərdə də ehtiramla qarşılayırdılar* (İ.Hüseynov); *Harada ki eserlərin təsiri çox idi, orada xalqın qəzəbi daha da artırdı* (M.Hüseyn); *Abir harda, çörək orda* (Atalar sözü).

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz quruluş əsasında yer budaq cümləsinin başqa variantları da mövcuddur. Bu variantlar budaq cümlədəki bağlayıcı sözün digər sözlərlə əvəz olunması nəticəsində əmələ gəlir; görünür, bunlar üslubla əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bu cəhətdən yer budaq cümləsinin aşağıdakı variantlarını qeyd etmək olar:

1) Budaq cümlədə yer bildirən bir isimdən qabaq *hansı* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə *oraya, orada, oradan* sözlərindən biri iştirak edir; məs.:

Hansı pancərədən işıq gəlsə, ora yüzlərcə güllə atıldı (M.S.Ordubadı); *Gülxar Zal qızı hansı manqada işləsə, orada toy-bayramdır* (Ə.Vəliyev).

Baş cümlədə *ora, orada, oradan* sözlərindən biri iştirak etməsə də, nəzərdə tutula bilər, yaxud onlardan birini baş cümləyə əlavə etmək olar:

Hara getsə, hansı qapını döysə, "rədd ol, iş yoxdur" deyib qovacaqlar (M.İbrahimov).

Buradakı baş cümləni belə də ifadə etmək olar: *"Rədd ol, iş yoxdur" deyib oradan qovacaqlar*.

2) Budaq cümlədə *hara, harada, haradan* bağlayıcı sözünü *o yerə, o yerdən* sözləri əvəz edir, sonra tərkibində *ora, orada, oradan* sözlərindən biri olan baş cümlə gəlir; məs.:

O yerdə ki açıq mübarizə qurtarır, orada bizim gizli və böyük mübarizəmiz başlanır (Ə.Məmmədخانlı); *O yerdə ki məhəbbətəmə məhəbbətlə cavab vermirlər, mən bundan sonra oraya getməmə* (Ə.Abasov).

Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə bəzən baş cümlədəki *orada* sözü özünə, *həmin yerdə* sözlərinə də rast gəlmək olur; məs.:

*O yerdə ki gecə-gündüz bülbül nəğmə oxuyur,
O yerdə ki yasəmənlər atir-ənbər qoxuyur,
O yerdə ki xan çinarlar düzülübdir bir cərgə,
Həmin yerdə qurulubdur bizim hərbi düşərgə.*

(Allahverdi İmanov)

Bu misalda bir baş cümlənin (*həmin yerdə qurulubdur bizim hərbi düşərgə*) üç budaq cümləsi vardır.

3) Budaq cümlədə *bir yerə (ki), bir yerdə (ki), bir yerdən (ki)* bağlayıcı sözlərdən, baş cümlədə isə *oraya, orada, oradan* işarə əvəzliliklərindən biri iştirak edir. Bu cür cümlə quruluşları sual cümlələri kimi işlənilir və görünür, cümlənin təsir gücünü artırmaq məqsədi daşıyır; məs.:

Bir yerdə ki böyük sən olasan, orada sakitlik olar? Bir yerdə ki klub olmaya, qəzet, jurnal üçün bir guşə ayrılmağa, orada hansı mədəni istirahətdən danışmaq olar? ("Bakı" qəzeti); *Bir yerə ki səni dəvət etməyiblər, sənin orada nə işin var? Bir yerdən ki mən özüm çətinliklə xilas olmuşam, səni oraya göndərəmmi?*

4) Baş cümlədə işarə əvəzliyi buraxılmış olur (onu əlavə etmək mümkündür), budaq cümlədə isə *haraya, harada, haradan* bağlayıcı sözlərdən biri iştirak edir; məs.:

Sabah gələrsiniz, onlara deyərsiniz, sonra haraya istərsəniz, gedərəm (C.Cabbarlı); *Haraya getmişəm, iş üçün, bir tikə çörək üçün dərbəddər olmuş Azərbaycan kəndlisinə, Azərbaycan yoxsuluna rast gəlmişəm* (M.İbrahimov); *Deyəsən, maarif müdiri bunu yaxşı tanıyıb; hara baxır, özünü görür, hara dönür, öz səsini eşidir* (M.İbrahimov).

5) Budaq cümlədə *hər yerdə (ki)* bağlayıcı sözü iştirak edir, baş cümlədən yenə də işarə əvəzliyi atılmış olur, lakin onu asanlıqla bərpa etmək olar; məs.:

Hər yerdə ki qulluğa girmişəm, yalnız ərimin adını bilənə qədər qulluq etmişəm (M.S.Ordubadı); *Aşıq Cünun hər yerdə ki dövrən açdı, hökmən gərək Koroğludan deyər idi...* ("Koroğlu" dastanı).

Yer budaq cümlələri feli xəbərlə olduğu kimi, ismi xəbərlə də olur, məs.:

Harada bizim təsirimiz yoxdursa, ora mənşeviklər və daşnaklar burun soxur... Axı indi kim bilmir ki, harada xozeyin varsa, orada fəlah soyulur (M.Hüseyn).

Elə tabeli mürəkkəb cümlələr vardır ki, onun ikinci hissəsi quruluşuna görə yer budaq cümləsinin baş cümləsinə bənzəyir, lakin yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə deyildir. Aşağıdakı misal nümunədən keçirək.

Elə döyüş olmamışdır ki, orada Hüseynbala qalib gəlməmiş olsun.

Bu misalın baş cümləsi (*elə döyüş olmamışdır*) birinci, budaq cümləsi isə ikinci yerdədir. Birinci hissə müstəqil, ikinci hissə isə ona tabedir. Baş cümlədən *necə döyüş olmamışdır* sualı çıxır ki, bu da təyinin sualıdır. Sadə cümləyə çevrildikdə, *Hüseynbala qalib gəlmədiyi döyüş olmamışdır* şəklini alır. Bu da onu göstərir ki, budaq cümlə cümlə üzvünə çevrilib, baş cümlənin *elə* sözünün yerində durur. Deməli, yuxarıdakı misalın ikinci hissəsi yer budaq cümləli mürəkkəb cümlənin baş cümləsinə bənzərsə də, təyin budaq cümləsidir.

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirəndə, baş cümlənin xəbəri öz formasında qalır; budaq cümlənin xəbəri isə öz şəklini dəyişib, feli sifət formasını alır. Müqayisə edin:

Harada ki bir ev tikmişən, orada şəhər də salmaq olar (M.Hüseyn);
Bir ev tikdiyən yerdə şəhər də salmaq olar.

Baş cümlədən *orada* sözü atılmış, əvəzinə *bir ev tikdiyən yerdə* birləşməsi qoyulmuşdur. Budaq cümlədən *harada (ki)* bağlayıcı sözü atılmış, feli sifətdən sonra *yerdə* sözü əlavə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, çevirmə zamanı əlavə olunan *yerə, yerdə, yerdən* sözləri müstəqil surətdə cümlə üzvü olmadığı üçün feli sifətdən ayrılır və feli sifət tərkibi ilə birlikdə mürəkkəb yer-zərfliyə vəzifəsi daşıyır. Çevirmə zamanı təyin budaq cümləsi də feli sifət tərkibinə çevrilir. Lakin həmin feli sifət tərkibi cümlədə təyin vəzifəsi daşıyır. Yer budaq cümləsi ilə təyin budaq cümləsinə bir-birindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də elə budur.

Elə mürəkkəb cümlələr də vardır ki, onun budaq cümləsi yer budaq cümləsinə oxşayır, lakin baş cümlə ilə onun münasibətini yoxladıqda, baş cümləyə hansı cəhətdən xidmət etdiyinə diqqət elədikdə məsələ aydınlaşır. Bu cəhətdən aşağıdakı misal xarakterik sayıla bilər:

Harada itsək, axır gəlib dost bağında düşəcəyik (M.İbrahimov).

Bu misalda baş cümlə (*axır gəlib dost bağında düşəcəyik*) budaq cümlə ilə məzmunca qarşılaşdırılır. Doğrudur, şərt əlamətindən sonra *də* ədatı işlənməmişdir, amma qarşılaşdırma budaq cümlələri içəri-sində belələri də olur: *Hara getsə, axşam evdə olacaq.*

Bu cümlələrdə yer budaq cümləsinə bənzəyiş olsa da, onlar qarşılaşdırma budaq cümlələridir.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növü olub, baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini və ya hal-vəziyyətin meydana çıxma tərzini bildirir; məs.:

Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş (M.F.Axundzadə); *Amma elə çalır, elə oxuyur ki, göydə gedən quşlar az qalır qanad saxlayıb tamaşaya dursun* ("Koroğlu" dastanı).

Bu cümlələrdə budaq cümlələr baş cümlədəki hərəkətin və ya hal-vəziyyətin tərzini vasitəsilə olaraq göstərir və baş cümlədən çıxan *necə, nə cür* suallarına cavab olur.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi yalnız hərəkətə aid olur. O, hərəkətə aid olan bir əlamətə də izah edə bilər. Belə hallarda tərz-i-hərəkət budaq cümləsi dolayı yolla hərəkətə aid olur, yəni hərəkətin əlamətini izah etməklə, hərəkəti də izah etmiş olur; məs.:

Bayatının sözlərini elə bir təsir, elə bir ürəklə dedi ki, Firidunun da, Qəhrəmanın da gözləri yaşardı (M.İbrahimov); *Deməli, Əbiş elə ustalıqla tərpənirmiş ki, mən şəkə düşməyim* (S.Rəhimov).

Bu misallardakı tərz-i-hərəkət budaq cümlələri də əvvəlki misallarda olduğu kimi, baş cümlədəki *elə* sözünün məzmununu açmağa xidmət edir. Lakin əvvəlki misallarda *elə* sözü bilavasitə baş cümlədəki hərəkətə – feli xəbərə aid idi. Buradakı misallarda isə *elə* sözü zərflilərə (*təsirlə, ürəklə, ustalıqla*) aiddir. *Elə* sözünün məzmununu tam mənası ilə açan budaq cümlələrdir. Budaq cümlə ilə şərh olunan *elə* sözü aid olduğu zərfliyə izah edir və bunların hər ikisini birlikdə (yəni *elə* sözü və zərflik) baş cümlənin feli xəbərini izah edir. Deməli, *elə* sözü baş cümlənin feli xəbərinə müstəqim surətdə deyil, həmin zərflilər vasitəsi ilə aid olur.

Azərbaycan dilindəki tərz-i-hərəkət budaq cümləsinə mənaca aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- I. Nəticə bildirənlər;
- II. Məqsəd bildirənlər;
- III. Müqayisə bildirənlər.

I. Nəticə bildirənlər. Ümumiyyətlə, tərz-i-hərəkət budaq cümlələrinin böyük əksəriyyəti baş cümlədəki hərəkətin, hal-vəziyyətin tərzini bildirməklə, onlardan hasil olan nəticəni də göstərir. Belə budaq cümlələr nəticə bildirsə də, hər halda yenə də baş cümlədəki hərəkətin və hal-vəziyyətin tərzini ifadə edən *elə* sözü ilə əlaqədar olur; məs.:

Ağca qarı birdən elə dıksindi ki, Əlinin kəskin hərəkətindən ip qırıldı (Ə.Əbülhəsən); Soyuğun qorxusundan elə geyinmişsiniz ki, ancaq iki gözünüzü görmək olur (S.Qədirzadə); Sanki düşmənlərinin kim olduğunu bilmək istəyirmiş kimi balıq onlara baxdı və birdən quyruğunu suya elə çırpdı ki, onların hər ikisi səksənib geri sıçradı (İ.Şıxlı); Araz tüfəngin qundağı ilə onu elə vurdu ki, o geriyə sandalayaraq, yerə sarıldı (A.Şaiq).

Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi baş cümləyə müxtəlif vasitələrlə – ən çox bağlayıcı, bağlayıcı sözlər, işarə əvəzlilikləri və intonasiya ilə bağlanır.

Budaq cümlənin yeri və baş cümləyə bağlayan vasitələr nöqtəyindən nəzərdən bu mənə variantından olan tərz-i-hərəkət budaq cümləli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı quruluşda olur:

Baş cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliliyinin “qəlibi” iştirak edir, sonra budaq cümlə işlənir və ki bağlayıcısı və intonasiya ilə baş cümləyə bağlanır. Bunların bir tipi və bu tip daxilində bir neçə variantı özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Baş cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliliyinin “qəlibi” kimi *elə* işarə əvəzliyi işlədilir:

Daya, gecələr elə yatırsan ki, sənə həsəd aparıram (Y.V.Çəmən-zəminli); Bir şey olanda elə çıxırıram ki, yerlərində zağ-zağ əsirlər (S.Rəhimov).

2. Baş cümlədə “qəlib” kimi *belə* işarə əvəzliyi işlədilir:

Müsavət adamlarının gözünün odunu belə alıblar ki, Güney kəndinə daha nə yüzbaşı gedə bilir, nə də yasavul (Mir Cəlal); Gülsüma atasının bu qərarı belə təsir etmişdi ki, yazıq qız gündən-günə mum kimi əriməkdə idi (Ə.Haqverdiyev).

3. Baş cümlədə *elə* bir sözləri “qəlib” kimi iştirak edir:
Zaman elə bir sürətlə qaçır ki, mənim fikirlərim belə onu təqib edə bilmir... Səngərlər elə bir sürətlə əldən-ələ keçir ki, mən qaçmaq üçün belə yer tapa bilmirəm (C.Cabbarlı).

4. Bəzi hallarda baş cümlədə *elə* əvəzinə bir sözü işlədilir:
Divarın o tayında Xurşud xanım bir bağırırdı, bir qiyamət qoparırdı ki, adamın canına vahimə düşürdü (S.Qədirzadə).

II. Məqsəd bildirənlər. Tərz-i-hərəkət budaq cümlələri içəri-sində elələri də vardır ki, onlarda nəticə məzmununa nisbətən məqsəd məzmunu daha üstündür. Əvvəlkilərlə müqayisə edilərsə, belə budaq cümlələrin quruluşunda mühüm bir cəhət nəzərə çarpır ki, bu da onların fəli xəbərlərinin əmr formasında olmasıdır; məs.:

Gələcəkdə də elə etmək lazımdır ki, universitet ilk növbədə elmi işçilərin hazırlanması ilə məşğul olsun (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz.); Bizim borcumuz xalqı elə hazırlamaqdır ki, o gün hansı cəbhədə duracağıını bilsin (M.İbrahimov); Deyirəm, bəri yeni ildə elektrik dəmir yolu işçiləri elə işləsinlər ki, sənişinlərin qarşısında xacə-lətli qalmasınlar (“Kirpi” jurnalı).

Bu cür cümlələrdə *belə* sözü də “qəlib” kimi işlənir:

Belə danış ki, bu gün şahidi olduğun ağır hadisə sədaqətli dostların arasına yeni-yeni adamlar gətirə bilsin (M.İbrahimov).

Elə tərz-i-hərəkət budaq cümləsi də var ki, onun baş cümləsində elə sözü əvəzinə necə, nə cür sözləri iştirak edir, budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və tabeedicilə intonasiya ilə bağlanır; məs.:

Necə başlamalı idi ki, gördüklərini, düşündüklərini ona çatdırma bilsin (M.İbrahimov); Bas necə etmək ki, Tahiri inandırmaq mümkün olsun? Necə etmək ki, o da başqaları kimi buradan incik çıxmasın (S.Rəhimov); Ancaq bilmirəm nə cür ələyə ki, bu Güney camaatı da əlinə kitab, qəzet alsın (İ.Əfəndiyev).

Buradakı budaq cümlələr baş cümlədəki hərəkətin icrasının tərzini bildirməklə, həmin hərəkətlərin müəyyən məqsəd izlədiyini də aydınlaşdırır.

III. Müqayisə bildirənlər. Tərz-i-hərəkət budaq cümləsinin bu növü baş cümlədəki hərəkət və ya hal-vəziyyətin tərzini müqayisə yolu ilə bildirir; məs.:

Gülnaz elə titrəyirdi ki, elə bil ağacda yarpaq əsirdi (M.İbrahimov).

Burada Gülnazın titrəməsi ağacda yarpağın titrəməsi ilə müqayisə edilir.

Müqayisə yolu ilə tərz bildirən budaq cümlələrin dilimizdə iki tipi vardır:

1. Budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir, budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə onun qarşılığı kimi *elə* işarə əvəzliyi işlədilir; budaq cümlə baş cümləyə tabeəddi intonasiya ilə də bağlanır. Ya bağlayıcı sözün yanında *ki* ədatı, ya budaq cümlənin sonunda *-sa (-sə)* şəkilçisi iştirak edir, yaxud da bunların heç biri olmur. Bu tipdən olan budaq cümlələrin bir neçə variantı işlənməkdədir:

1) Yuxarıdakı qaydada olduğu kimi:

Çoban üzüyü verib, necə ki Simurq demişdi, elə də tacirə dedi ("Azərbaycan nağılları"); *Necə ki indiyə qədər demişəm, indi də elə deyirəm və xahiş edirəm* (S.Rəhimov); *Necə mən sənə bura gətirmişəm, elə də gərək özüm aparam* (Ə.Əbülhəsən).

2) Budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü iştirak edir, lakin onun qarşılığı olan *elə* sözü buraxılmış olur (onu bərpa etmək mümkündür): *Koroğlu keçəl Həmzənin işini, necə ki olmuşdu, onlara danışdı* ("Koroğlu" dastanı); *Zənən haman bu qəzavü-qədəri, necə ki mən danışdım, Əhmədə danışdı* ("Azərbaycan nağılları").

3) Budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü əvəzinə *nə cür, nə, nə təhər, nə yolla* sözləri də işlənir:

Sonra nə cür desən, razılaşarıq (B.Bayramov); *Hələlik vicdanın və işin xeyri nə deyir, elə də hərəkət elətdir* (M.İbrahimov); *Allaha pənah, el-gün nə təhər, biz də elə, deyə özünə təskinlik vermişdi* (S.Rəhimov); *Vicdanınız sizə nə yolla əmr edirsə, elə də hərəkət ediniz...* (S.Hüseyn).

4) Budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə *elə* əvəzinə *o cür, o qayda, o qayda ilə* sözləri işlədilir; məs.:

Dünən necə işləmişdinizsə, bu gün də o cür çalışmalısınız (Danışiq dilindən). *Mən necə tədbir töksəm, o qayda rəftar edərsiniz* (N.Vəzirov); *Söz sənindir, qardaş, necə desən, o qayda ilə işləmək borcumuzdur* (B.Bayramov).

Tərkibində *necə* olan *elə* tabeli mürəkkəb cümlələr də var ki, bu növ mürəkkəb cümlə ilə zahirən qarşıdırıla bilər. Fikrimizi aşağıdakı misallar üzrə izah edək:

– *Bura bax, Əmirqulu, faytonu necə sürə bilərsən ki, hara getdiyimizi bilən olmasın?*

– *Ay ağa, bu boyda faytonu necə gzlədim ki, görün olmasın* (M.Hüseyn).

Bu misallarda da *necə* sözü vardır. Lakin əvvəlkindən fərqli olaraq, *necə* sözü baş cümlədədir və cümləni sual tərzində ifadə etmək məqsədi ilə *elə* sözünün yerinə işlədilmişdir. Müqayisə bildirən budaq cümlədə isə *necə* sözü sual məqsədi ilə işlədilməmişdir. O yalnız bağlayıcı söz kimi budaq cümlənin tərkibində işlənib, onu baş cümləyə bağlamağa xidmət edir.

Bu misallar məzmunca da müqayisəli tərz bildirən budaq cümlələrdən ciddi surətdə fərqlənir, çünki buradakı budaq cümlələr (...*Hara getdiyimizi bilən olmasın, ...görən olmasın*) tərz-i-hərəkətdən əlavə, məqsəd məzmununa da malikdir. Bu misalların baş cümləsində olan *necə* sözünü *elə* sözü ilə əvəz etmək olar. Belə olduqda, cümlənin düzgünlüyünə xələl gəlməz. Bu da bir daha göstərir ki, bu misallardakı *necə* sözü budaq cümlədə deyil, baş cümlənin daxilindədir. Deməli, zahiri bənzəyiş ayrı-ayrı mənə variantından olan bu tərz-i-hərəkət budaq cümlələrinin bir-biri ilə qarşılaşdırılmasına səbəb olmamalıdır.

2. Əvvəl baş cümlə, sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra tərz-i-hərəkət budaq cümləsi işlənir. Budaq cümlənin əvvəlində *elə bil, sanki, guya, deyəsən* sözlərindən biri, onun baş cümləsində isə *elə* (ya da *belə*) işarə əvəzliyi iştirak edir. Baş cümlənin məzmunu budaq cümlənin məzmunu ilə müqayisə edilir. Belələrinin aşağıdakı variantları işlənir:

1) Budaq cümlənin əvvəlində *elə bil* modal sözü işlənir:

O, başını dik tutaraq elə gərgin vəziyyətdə dayanmışdı ki, elə bil kimi isə çox sərt cavab vermək məqamı gözləyirdi (İ.Əfəndiyev); *Meydan bir bəzənmişdi ki, bir bəzənmişdi ki, elə bil toy-bayramdı* ("Koroğlu" dastanı).

2) Budaq cümlənin əvvəlində *sanki* modal sözü işlənir.

Qərənfil bacı hey güllümsəyirdi və elə oturmuşdu ki, sanki bütün bədəni ilə rəqs edirdi (İ.Əfəndiyev); *Arabanın təkərləri daşlara toxunaraq elə şaqıldayırdı ki, sanki göy guruldasa, eşidilməzdi* (Mir Cəlal).

3) Budaq cümlənin əvvəlində *guya* modal sözü işlənir:

"İstəyirdim" sözünü elə pıçıldadı ki, guya onun gənc və sağlam sinəsindən bir od qopdu (İ.Əfəndiyev); *Koroğlu elə gedirdi ki, guya heç bir şeydən xəbəri yoxdu* ("Koroğlu" dastanı); *İndi elə danışır və hərəkət edirdi ki, guya bayaqkı adam deyildi* (Ə.Vəliyev).

4) Budaq cümlənin əvvəlində *deyərsən, deyirdən, deyərdin* sözləri iştirak edir:

Adamlar elə bir iştaha və intizar ilə gözləyirdilər ki, deyərsən bütün ömür və talelərindən söhbət gedəcək (Mir Cəlal); Yer elə silkələnir, elə silkələnir ki, deyirsən yerin altındakı, ata-babanın dediyi qızıl öküz sonucqlayır, qiyamət qopur (Ə.Əbülhəsən); Hakim bu işləri elə sakit, arxayın, soyuqanlı görürdü ki, deyərdin canlı adamlara iş kəsmir (Mir Cəlal).

5) Bəzən baş cümlədə *elə* sözü iştirak edir, müqayisə budaq cümləsinin əvvəlində isə *sanki, elə bil, gıya, deyəsən* sözlərinin heç biri olmur, amma cümlənin ümumi məzmunundan onun müqayisə bildirdiyi anlaşılır; məs.:

Əbuzərbəy elə yazıq görkəm aldı ki, qıraqdan baxan olsaydı, onu iti bıçaq görmüş quzuya bənzədərdi (M.Hüseyn).

Aydındır ki, Əbuzərbəyin yazıq görkəmi iti bıçaq görmüş quzunun görkəmi ilə müqayisə edilmişdir.

Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin başqa variantları da işləyə bilər.

Lakin *elə* baş cümlələr də var ki, onlarda *elə* və ya *bələ* sözləri iştirak etsə də, tərz-i-hərəkət budaq cümləsi deyil, tamamlıq budaq cümləsi tələb olunur:

O elə zənn edirdi ki, Hüseynzadə onunla əylənmək istəyir (S.Hüseyn); Elə başa düşürəm ki, əngəl Zülfüqarın kağızlarıdadır (B.Bayramov); Sonrakı danışıklardan bələ anladım ki, bu yeniyetmələr təzəcə evləniliblər ("Kirpi").

Misallardan aydındır ki, budaq cümlələrin heç biri baş cümlələrdə görülməsinə işin icra tərzini bildirmir. Bu tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlə şəklində ifadə etdikdə, budaq cümlələr sadə cümlənin mürəkkəb tamamlığına çevrilir. Bu da onun mənacə tərz-i-hərəkət budaq cümləsi olmadığını sübut edir. Həmin misallardakı baş cümlələrdə olan *elə* və *bələ* sözləri budaq cümlədən icra tərzinin izahını tələb etmir. Baş və budaq cümlələrə əsasən *nə, nəyi* sualları və *bunun* izahı tələb olunur. Bu əlamətlər də tamamlıq budaq cümləsinə xas olan xüsusiyyətlərdir.

Bəzi mübtədə budaq cümlələrinin baş cümlələri də tərz-i-hərəkət budaq cümlələrinin baş cümlələrinə bənzəyir, məs.:

Axırda bələ təsdiq olunmuşdu ki, sürücü də, məşindakılar da sərxoş olublar (B.Bayramov); Sənin sözündən bələ çıxır ki, mən tərəzidə qalmış boyun atıyam (Ə.Vəliyev).

Bu misallarda olan budaq cümlələr mübtədə budaq cümlələrinin ibarətdir. Baş cümlələrdə olan *bələ* sözü zərflilik vəzifəsində

deyildir. Bunun üçün də baş cümləni izah edən budaq cümlə zərflilik budaq cümləsi ola bilməz. Baş və budaq cümlələrin mənalrı və verilməsi mümkün olan suallar da göstərir ki, buradakı budaq cümlələr mübtədə budaq cümlələridir.

Təyin budaq cümləsinin baş cümləsində də *elə, bələ* sözləri işlədilir. Bunları da tərkibində tərz-i-hərəkət budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlələrlə qarışdırmaq olmaz; məs.:

Ağrım elə kişinin ürəyinə ki, qarnım dolusu çörəyi də yoxdur (Mir Cəlal); İndi elə bir aşq tapmaq çətindir ki, getdiyi hər məclisdə Vurğunun onlarca şeirini əzbər deməsin (Aşiq Şəmşir); Bütün bunlardan bələ nəticə çıxarmaq olar ki, biz hər adamımızın əvəzinə on faşist məhv etmişik (H.Seyidbəyli, İ.Qasimov).

Bu misallarda *elə* və *bələ* sözləri ismə aiddir. Budaq cümlələr bu sözləri izah etməklə ismi izah etmiş olur. Baş cümlənin isimlə ifadə olunan bir üzvünü izah edən budaq cümlə isə təyin budaq cümləsidir. Tərz-i-hərəkət budaq cümləsi isə hərəkətə və ya hal-vəziyyətə aid olur. Beləliklə, bəzi zahiri oxşayış bu budaq cümlələri bir-birinə qarışdırmağa səbəb olmamalıdır.

Baş cümlənin və tərz-i-hərəkət budaq cümləsinin fəli xəbərlərindən biri təsdiq, o biri inkar şəklində olarsa, inkarı təsdiq, təsdiqi də inkar şəklinə çevirmək olar; mənacə və tərz-i-hərəkət budaq cümləsinə xələl gəlməz; məs.:

Gərək elə eləyəm ki, o, göz açmağa macal tapmasın ("Koroğlu" dastanı); Elə eləməyəm ki, başqa tədbirlərə əl atmaq (Ə.Abasov); Politruk danışanda elə danışır ki, yaddan çıxсын (Ə.Əbülhəsən).

Həmin misalların digər ifadə formaları vəziyyəti dəyişmir:

Gərək elə eləməyəm ki, o, göz açmağa macal tapsın; Elə eləyin ki, başqa tədbirlərə əl atmayaq; Politruk danışanda elə danışır ki, yaddan çıxmasın.

Səbəb budaq cümləsi

Səbəb budaq cümləsi zərflilik budaq cümlələrindən olub, baş cümlədəki nəticənin səbəbini bildirir və *nə üçün, niyə, nə səbəbə, nəyə görə, nədən ötrü* suallarına cavab olur; məs.:

Xalq bu ilxım şən bir bağırçı ilə qarşıladı, çünki iranlılardan qənimət alınmışdı (Y.V.Çəmənzəminli); Siz xoşbəxtsiniz ki, bu cür həkiminiz, qaygınızda qalanınız var (Danışiq dilindən).

Səbəb budaq cümlələri həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbini bildirir. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlələr həm feli xəbərlə, həm də ismi xəbərlə olur.

Hürü nənə, gətir ayaqlarından öpüm ki, gedib anamın xanimanına dəyəcəkdir, gətir ağzından öpüm ki, gedib Fəxrəddini öpəcəksən (N.Vəzirov); *Bu hadisədən sonra bəyin oğlunu bir də dəyirmanın yanına gələn görmədim, çünki mənim bu hərəkətim ona yaxşı bir dərs olmuşdu* (H.Nəzərli); *Bu səfər ona görə əlamətdar bir səfər idi ki, Əli bəyin Bakıdan gətirdiyi çoxlarını maraqlandırır və bu marağın özü də müxtəlif idi* (Mir Cəlal); *Sədəf xoşbəxtdir ki, sənə kimi qardaşı var* (M.İbrahimov); *Vallah, biz özümüz də çox-çox peşmanlığ ki, bu yol ilə gəldik, sənə düçar olduq* (M.F.Axundzadə).

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, bir qayda olaraq, budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə etməlidir. Buna görə də "səbəb budaq cümləsi" bölməsində verilən misalların hamısında əvvəlcə budaq cümləni, sonra *bu səbəbdən* və ya *buna görə* sözlərini, onun dahnca isə baş cümləni işlətsək, mənə pozulmaz; məs.:

Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi... (M.İbrahimov); *Siz çox xoşbəxtsiniz ki, əmi kimi böyüyünüz var* (N.Nərimanov).

Bunları dediyimiz kimi işlətsək, belə olar:

Bunların hamısını özü tikdirmişdi, bu səbəbdən (buna görə) Rüstəm kişi sevinirdi. Əmi kimi böyüyünüz var, buna görə siz çox xoşbəxtsiniz.

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin iki tipi vardır:

I. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir, budaq cümlədə bağlayıcı söz, onun sonunda isə (-sa, -sə) odatı iştirak edir. Ən çox təsadüf edilən bağlayıcı söz *necə* və *nə* sözləridir. Buna əsasən də onun aşağıdakı variantları olur:

a) budaq cümlədə *necə* bağlayıcı sözü işlənir:

Eşq atəşi Bünyadı necə yandırırdisa, bu sözlər onun qulağına girmədi (M.Hüseyn); *Sənənin başın üçün, bu şəxs bizim Sultanzadənin gözünün odunu necə alıbsa, daha qanuni qərarı da yerinə yetirməkdə çənəsi boşalıbdır...* (S.Rəhimov).

b) budaq cümlədə *nə* bağlayıcı sözü işlənir:

Hümmət astadan nə dedisə, Murad bərkədən güldü (İ.Əfəndiyev); *Oğlan şirin-şirin nə deyirdisə, qız gülməkdən özünü saxlaya bilmirdi*

(G.Hüseynoğlu); *Birdən nə fikir elədisə, bu rəqəmləri yazıb götürmək istədi* (T.Şahbazi).

II. Səbəb budaq cümləsinin ikinci tipi daha çox işlənir. Əvvəlcə baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra isə budaq cümlə gəlir və baş cümlənin səbəbini bildirir. Elə baş cümlələr var ki, orada "qolib" kimi *ona görə, onun üçün, ondan ötrü* sözləri iştirak edir. Bir qismində isə belə "qoliblər" işlədilmir.

Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitəyə görə tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipinin aşağıdakı variantları işlənir:

a) baş cümlədən sonra gəlib, *ona görə ki* bağlayıcısı ilə *ona* bağlanan səbəb budaq cümlələri:

Sizə zəhmət verib, bu küləkli gündə bura toplanmışıq, ona görə ki sizinlə çox vacib işimiz var (Ə.Abasov); *"Qaşqabaqlı oğlan" sözünü dirnaqda veririk, ona görə ki müəllifi Mustafadır...* (G.Hüseynoğlu); *Bəndəli dağlara, meşələrə, dərələrə səmt getmədi, ona görə ki susuzluqdan, korluqdan qorxurdu* (Mir Cəlal).

b) baş cümlədən sonra işlənərək, *ona* (baş cümləyə) *ondan ötrü ki* bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb budaq cümlələri:

Məhəmmədəli evləndiyini bərk gizlədirdi, ondan ötrü ki vətəndən gələndə Tükəzbanın qardaşları onu qorxutmuşdular... (C.Məmmədquluzadə); *Şirin. Həkimbaşı, mən özümü dəli kökünə salmışam, ondan ötrü ki vilayətimizdə həqiqətdə dəli çoxdu...* (N.Vəzirov).

c) budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlib, *ona* *çünki* bağlayıcısı ilə bağlanır:

Böyük şair ruhdan düşməməlidir, çünki hökmdarların keçirdiyi daqiqələrin hamısı bir rəng və bir mündərəcədə ola bilməz (M.S.Ordubadı); *Rüstəm kişi sevinirdi, çünki hamısını özü tikdirmişdi, hamısı öz zəhmətinin məhsulu idi* (M.İbrahimov); *Xeyr, məni saymayın, çünki mən belə işlərə qarışmam* (C.Cabbarlı).

Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə bəzən *çünki* bağlayıcısı iştirak etmir; budaq cümlə baş cümləyə yalnız tabeəddi intonasiya ilə bağlanmış olur; məs.:

İndicə qızısaçaqsan, yorğan qalındır (M.İbrahimov).

Burada baş cümlədən (*indicə qızısaçaqsan*) sonra, budaq cümlənin əvvəlində *çünki* (*ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki*) bağlayıcısını işlətmək olar.

ç) baş cümlədən sonra işlənib, *ona* *onun üçün ki* bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb budaq cümləsi:

Dünən mən sizinlə kinoya gedə bilməzdim, onun üçün ki dərslərimi öyrənməmişdim.

d) baş cümlədən sonra gəlib, ona ki bağlayıcısı ilə bağlanan səbəb budaq cümləsi:

Şəkər yoldaşdan da razıyam ki, bizə bərk şəxsi tənqid atəşi açır (Ə.Əbülhəsən); Sədəf xoşbəxtdir ki, sənin kimi qardaşı var (M.İbrahimov); Gözüm balkonda idi ki, indi Məlik Əjdər kimi bir pəhləvan oyandan çıxacaq (B.Bayramov).

e) budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir və onun daxilində hər hansı bir üzvündən sonra ki ədatı işlədilir.

O ki uşaqları oxutmaq, adam etmək istəyir, onu görüm yüz yaşasın (Mir Cəlal); Rüstəm dayı, sən ki mənə belə ucaldın, sağ ol... (M.İbrahimov); Bu vurhavurun içində ki bu frontdan keçmişən, elə qoçaq adamsan... (C.Cabbarlı); O cür ki ağır şəraitdə o oxuyub, indi nə qədər gözə, halaldır balama (Ə.Məmmədخانlı); Mən ki dəliləri, xanımları özümdən elə incitdim, onlar day bir də mənim üzümə baxmazlar ("Koroğlu" dastanı).

ə) baş cümlədə "qəlib" vəzifəsində ona görə (səbəb zərfliyi) işlənir, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında ki bağlayıcısı gəlir:

Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşır ki, onu Ruxsara xanım xüsusi say və səliqə ilə çəkmişdi?! Bəlkə, ona görə yaxşı yaraşır ki, Həsən Ruxsara xanımın xoşuna gəlirdi?! (T.Şahbazi); Şirzad ona görə gülümsədi ki, Salman hər hərəkəti və sözü ilə camaat arasında yayılmış fikrin doğruluğunu sübut edirdi (M.İbrahimov).

f) baş cümlədə "qəlib" kimi ondan ötrü (səbəb zərfliyi vəzifəsində) iştirak edir, komponentlər arasında ki bağlayıcısı işlənir.

Məhəmmədəli ondan ötrü pul göndərə bilmirdi ki, xərci çox idi və xərci də ondan ötrü çox idi ki, ...burada bir dul arvad siğə eləmişdi (C.Məmmədquluzadə).

g) az da olsa, elə mürəkkəb cümlələr də işlədilir ki, onun baş cümləsində "qəlib" kimi onun üçün sözləri iştirak edir:

Bir də bu pulu onun üçün verirəm ki, biləsən, qardaşın Bakıda veyillənəyib, işləyib, zəhmət çəkib (Ə.Abasov); Onun üçün soruşuram ki, Azərnefi Qara daşlarda kəşfiyyat buruğu saldırmaq istəyir (M.Hüseyn).

ğ) bəzi baş cümlələrdə "qəlib" kimi o səbəb sözləri iştirak edir:

Rus hakimi bunlara o səbəb deyirdi ki, bunlar Rusiyada və bəlkə, Avropada təhsil tapmışlar idi (C.Məmmədquluzadə).

Qeyd etmək lazımdır ki, danışq dilində bunlardan əlavə, digər bağlayan vasitələrlə düzələn səbəb budaq cümlələri işlədilir. Bunlardan nöşün ki (nə üçün ki), nədən ki, nə var ki, deyə (yaxud deyən), səbəb sözləri bağlayıcı funksiyasında işlənmiş olur; məs.:

Mən bu vəzifəyə gedə bilmərəm, nöşün ki bacarmaram; Qız uşağıdır, üstünə ləkə atılmasın, nədən ki rəhmətlik Xəlil özü də təmiz adı dünyaya mələndən uca tutardı (S.Rəhimov); Yenəmi ayları, illəri sayım; Nə var ki, qısqancdır, qorxaqdır ərim... (S.Vurğun); Mirqasımın bacasından tüstü çıxır deyə, qamına vicvə düşür? (S.Rəhman); Koroğlu uzun yol gəlmişdi deyən, çox acmışdı, bərk də yorulmuşdu ("Koroğlu" dastanı); Nanəcib tanınmaz əmi, dayını, səbəb, şeytanlıqdan alıb payını (Aşıq Şəmşir).

Nəticə budaq cümləsi

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir. Baş cümlədə ifadə olunan hal, hərəkət və ya hökm səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır, nəticə budaq cümləsi bir qayda olaraq baş cümlədən sonra işlədilir. Nəticə budaq cümləsinin əvvəlində *bunun nəticəsində* sözlərini işlətmək olar və bundan mənayə xələl gəlməz; məs.:

Onun qonağına niyə sataşsın ki, o da səni hədələsin (Ə.Abasov); İndi nə olub ki, məni bura buraxmaq istəmirsiniz (C.Cabbarlı); Yox, məhəbbət nadir bir inci deyil ki, tapandan sonra mücrudə saxlayasın (Ə.Məmmədخانlı); O heç bir şey gətirə bilməmişdi, ona görə də üzüqara olduğundan, yanına gələ bilmədi ("Azərbaycan nağılları").

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir tiplidir. Hamısında əvvəl baş cümlə, sonra bağlayıcı (ki, belə ki, odur ki, buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün), daha sonra nəticə budaq cümləsi işlənir.

Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən vasitələrə görə aşağıdakı növlərə bölmək olar:

I. Bir qrup nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr vardır ki, onların birinci komponentləri (baş cümlələri) sual cümlələrindən inkişaf edib gəldiyindən, onlarda sual xarakteri müəyyən dərəcədə qalmaqda davam edir və sual cümləsinə əmələ gətirən vasitələri (sual əvəzlilikləri, sual ədatları və sual intonasiyasını) da mühafizə edib saxlayır. Bunların aşağıdakı variantları var:

1. Baş cümlədə sual əvəzliyi müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsində iştirak edir; budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlıdır. Bağlanmada nə tabeədi intonasiyanın, nə də komponentlərin lüğəvi mənalarnın rolunu unutmaq olmaz. Bu xüsusiyyət bütün tabeli mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də vardır.

Baş cümlədəki sual əvəzliyinə görə nəticə budaq cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) kim sual əvəzliyi ilə:

Bu qədər dəmiri buradan kim çıxartdı ki, görün olmadı (Danışiq dilindən); *Sən kimsən ki, Qulinc Qurbanın qabağında söz qaytarırsan?..* (İ.Hüseynov); *Kimi gördün ki, rəngin saraldı* (Ə.Abasov).

2) nə sual əvəzliyi ilə:

Axı nə var ki, indi zavodu götürmüşsən başına? (C.Cabbarlı); *Sən özün nəsən ki, Karo kimi gözəl-göyçək oğlanı bəyanmırsən?* (Ə.Abasov); *Daha onun nəyi məndən yaxşıdır ki, bir belə ağlayırsan* (C.Cabbarlı).

3) hara sual əvəzliyi ilə:

Arxam, gücüm hardadır ki, Hacı Atakişinin, Əmirin qabağında at oynadım... (Ə.Abasov); *Hara qaçacaqsan ki, altunun qara heykəli öz iti dişləri, qanlı pəncələri ilə qarşına çıxmasın, hara qaçasan ki, güclülərin ağır yumruğu qara məzar daşı kimi üzərinə enməsin?* (C.Cabbarlı).

4) niyə, nə üçün sual əvəzliləri ilə:

Axı sən məktubu kitabın arasına neçin qoyursan ki, Aslan bəy tapsın? (C.Cabbarlı); *Onun qonağına niyə satışırsan ki, o da səni hədələsin?* (Ə.Abasov).

5) hamı sual predikativli ilə:

Hanı bizdə o bəxt ki, oğul toyu görək (Ə.Abasov).

6) necə, nə cür sual əvəzliləri ilə:

Gör biz müsəlmanlar necə bədbəxt, vəhşi, nadan tayfayıq ki, bir nahaq, bimanə işdən ötrü bu mərtəbədə müsibətlər, düşmənçilik, bəhəm eyləmişik (N.Vəzirov); *Bu necə olan işdi ki, bu gün xətir axşamı burada bir neçə adam tapılmasın?* (C.Məmmədquluzadə).

7) nə vaxt, havaxt, haçan sual əvəzliləri ilə:

A kişi, mən nə vaxt küy elədim ki, danışırısan? (Ə.Haqverdiyev); *Ay ağa, havaxt başburt aldın ki, Təbrizə gedirsən?* (M.F.Axundzadə); *Haçan bizim günəşimiz tilu eləmişdi ki, indi qürubumuz ola?* (Ə.Məmmədşanlı).

8) necə, nə qədər sual əvəzliləri ilə:

Bağışlayın, soruşmaq ayıb olmasın, mənə neçə yaş verirsiniz ki, əmi deyirsiniz? (S.Qədirzadə); *İndi Nəbiyə deyən görək, onun qardaşının neçə başı var ki, meydana girib mənimlə kəllə-kəlləyə gəlmək istəyir?* (Ə.Abasov); *Gör hələ onların ayağı nə qədər yer altı ki, yoldaşlarının cansız cəsədini belə dar ağacından qoparıb aparıblar* (Ə.Məmmədşanlı).

2. Baş cümlədə sual ədatları iştirak edir:

...Məgər biz ovsunucu yuq ki, ilan tutaq? (A.Makulu); *Dedim, məgər mən ölmüşəm ki, yerdən çıxan dəmir-dümürün üstündə direktorumu bu kökə salalar* (danışiq dilindən).

3. Baş cümlədə həm sual əvəzliyi, həm də sual ədatı iştirak edir:

Bəs indi nə olub ki, Əlisa belə qudurub... (S.Rəhimov); *Axır bizim təqsirimiz nədir ki, sənin bizə belə qəzəbin tutur* (M.F.Axundzadə); *Deyirəm, ay evi tikilməmiş qızı, bəs o necə kişi olardı ki, gecə vaxtı zənən xeylənini düzün ortasında qoyub gedaydı* (İ.Əfəndiyev).

4. Sual intonasiyalı baş cümlələr:

Hacı, padşahın xəzinəsində pul, qızıl azdır ki, qonaq pul istəyir? (Ə.Abasov); *Dama basmağa adam qurtarıb ki, aparıb səni havayı yedirdilər* (M.İbrahimov); *Mən ölmüşəm ki, siz təşvişə düşürsünüz?* (N.Vəzirov); *Mənə rəhmin gəlmədi ki, illər uzunu mənim həyatımı zəhərləyib məni hicran oduna yandırmağa, dərdü bəlaya giriftar eləməyə razı olursan?* (C.Cabbarlı).

II. Nəticə budaq cümləsinin baş cümləsi təyin budaq cümləsinin baş cümləsinə bənzəyir; çünki baş cümlədə bir isimdən qabaq *elə, bir, elə bir, o qədər* sözləri işlədilir. Lakin budaq cümlə baş cümlədəki bir ismi aydınlaşdırmır (bu, təyin budaq cümləsinin vəzifəsidir). Əksinə, budaq cümlə baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, baş cümlədən çıxan bir nəticə kimi özünü göstərir. Bunların fərqlini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

1) *Bizi elə vəziyyətə salmışan ki, yuxuya da həsrət qalmışığıq* (M.Hüseyn).

2) *Elə briqada yoxdur ki, plandan əlavə 50-60 hektar əkməsin* ("Azərbaycan" jurnalı).

Burada hər iki budaq cümlənin yeri eynidir, yəni hər ikisi baş cümlədən sonra gəlir. Hər iki budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və intonasiya ilə bağlanır. Hər iki baş cümlədə *elə* sözü var və həmin söz ismə aiddir. Bütün bu ümumi cəhətlərə baxmayaraq, həmin misallardakı budaq cümlələr eyni növdən deyildir.

İkinci misalın baş cümləsində *elə* sözü *briqada* isminə aiddir. Budaq cümlədə də həmin isim nəzərdə tutulur. Budaq cümlə *elə* sözünün məzmununu açmaqla, *briqada* ismini izah etmiş olur. Bundan əlavə, həmin misalı sadə cümlə şəklində ifadə etsək, budaq cümlə asanlıqla sadə cümlənin mürəkkəb təyininə çevriləcəkdir. Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, ikinci misaldakı budaq cümlə təyin budaq cümləsidir.

Birinci misalda *elə* sözü *vəziyyət* isminə aiddir. Budaq cümlədə isə *vəziyyət* ismi nəzərdə tutulmur. Deməli, budaq cümlə baş cümlədə *elə* sözünün aid olduğu *vəziyyət* ismini izah etmir. Əksinə, bütövlükdə baş cümlənin nəticəsi kimi özünü göstərir.

1) *Quyuda elə gurultu qopmuşdu ki, hər tərəf titrəyirdi* (M.Süleymanov).

2) *Quyuda elə gurultu qopmuşdu ki, hər tərəfi titrədirdi*.

Bu misalların birincisində nəticə budaq cümləsi, ikincisində isə təyin budaq cümləsi vardır. Hər ikisinin baş cümləsində *elə* sözü *gurultu* isminə aiddir. Həmin isim (*gurultu*) ikinci budaq cümlədə nəzərdə tutulduğu halda, birincidə nəzərdə tutulmur. Birinci misaldan anlaşılır ki, quyuda gurultu qopmuş, bunun nəticəsində də hər tərəf titrəyir. İkinci misaldan isə quyuda gurultu qopduğu və bu gurultunun da hər tərəfi titrətdiyi anlaşılır. Həmçinin birinci misaldakı budaq cümlənin əvvəlinə *bunun nəticəsində* sözlərini, ikinci budaq cümlənin əvvəlinə isə *gurultu* sözünü artırmaq olar və bundan mənayə xələl gəlməz.

Bütün bunlar sübut edir ki, birinci misaldakı budaq cümlə (*hər tərəfi titrəyirdi*) nəticə budaq cümləsi, ikincisindəki budaq cümlə (*hər tərəfi titrədirdi*) isə təyin budaq cümləsidir.

Baş cümlənin quruluşunu nəzərə aldıqda, bu tipdə olan tabeli mürəkkəb cümlələri belə qruplaşdırmaq olar:

a) baş cümləsində *elə* (bəzən də *belə*) sözü iştirak edir:

Yox, mən elə vicdan sahibi deyiləm ki, belə keçmiş günlərdən sonra səni atıb, qeyrisini tutum (C.Cabbarlı); *Nə bilim, vallah, belə şeylər danışır ki, adamın ağzı açıla qalır* (N.Nərimanov); *Vəli elə həlaldır ki, üzünə baxanda adam qorxur* (Ə.Məmmədخانlı).

b) baş cümləsində *elə* bir ifadəsi iştirak edir:

Mənim gözəl və səmimi Rənam, indi əsrimiz elə bir əsirdir ki, ancaq hökmdarların qarşısında qul kimi əyilənlər qul və cariylər sahibi olurlar (M.S.Ordubadi); *Bəlg pəhlivan bir-iki meydan gəzib elə bir nəərə çəkdi ki, dağ-daş titrədi* ("Azərbaycan nağılları").

c) baş cümləsində *bir* sözü iştirak edir:

Sifətimə bir sillə vurdu ki, qulağım cingildədi (C.Cabbarlı); *Yoxsa mən də bir işdə müqəssir deyiləm ki, sizdən qorxam...* (S.Rəhimov); *Siman çəkib qılıncın bir nəərə çəkdi ki, quş göydə qorxusundan qanad saldı* ("Azərbaycan nağılları").

ç) baş cümlədə *o qədər* ifadəsi iştirak edir:

Sizə söylənəcək o qədər sözü vardır ki, haradan başlayıb, harada qurtaracağını təyin edə bilmir (A.Şaiq).

III. Nəticə budaq cümləsi baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Doğrusu, ticarət işlərindən bir macal tapa bilmirəm ki, sizinlə oturub, kamali-əsudəliklə, şəhərimizdəki bu siyasi övzai bir yaxşı müzakirə edəm! (Ə.Məmmədخانlı); *Rayon işçisi mənim yol yoldaşım Əlinin şəkərinə bilməmiş olmalıdır ki, başını bulayaraq açıqlandı* (T.Şahbazi).

IV. Budaq cümlə baş cümləyə *belə* *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Lakin buradakı bağlılıq əvvəlkilərə nisbətən zəif olur; məs.:

Bədəlov Hacıyevin cəmi beş-altı addımlığında durmuşdu, belə ki baş leytenant onun titrək səslə dediyi sözlərlə barabər, xırıltılı nəfəsini belə eşidirdi (Ə.Əbülhəsən); *Gecələr bu qardan yer üzü və hava işiq olurdu, belə ki bu işığa öyrəşən göz ətrafını əməlli-başlı seçirdi* (Ə.Əbülhəsən).

Burada birinci yerdə duran komponentlər baş cümlə, ikinci yerdə duran hissələr isə nəticə budaq cümlələridir. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində budaq cümlənin işlənməsinə heç bir işarə yoxdur. Yaxud baş cümlədə bir üzvün çatışmadığı da hiss edilə bilər ki, budaq cümlənin gəlməsi gözlənilsən. Həmin tabeli mürəkkəb cümlələrdə belə xüsusiyyətlərin heç birinə rast gəlmirik. Bütün bunların nəticəsi olaraq, budaq cümlə baş cümləyə (digər tiplərinə nisbətən) zəif surətdə bağlanmış olur. Danışmada hiss edilən bu cür bağlılıq, təbiidir ki, yazıda da öz əksini tapacaqdır. Buna görə də nəticə budaq cümləsinin bu tip baş cümlədən öksər halda vergüllə, bəzən də nöqtəli vergüllə ayrılır, çünki belə budaq cümlə ilə baş cümlə arasındakı fasilə, qüvvətli bağlılıqda olan fasilədən artıqdır (bəzən *belə ki* bağlayıcısı ayrı-ayrı müstəqil cümlələri də əlaqələndirir).

V. Baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə özündən əvvəlki komponentə *odur ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

O, əlimizə su tökərkən yenə gözlərini mənim üzümədən çəkmirdi, odur ki, suyu əlim əvəzinə bir dəfə yerə boşaltdı və utandı (H.Nəzərli).

VI. Budaq cümlə baş cümləyə *buna görə (də), ona görə (də), bunun üçün (də), onun üçün (də)* bağlayıcıları ilə bağlanır; məs.:

Sizi gətirmək mənim vicdanım üçün çox ağırdır, buna görə də nicatınız üçün çalışacağam (M.S.Ordubadi); *Əvvəl gətirilən yaralılar az idi, buna görə də həkmlərin və səhiyyə nəfərlərinin yaralılarla danışımağa vaxtları vardı* (Ə.Əbülhəsən); *Dilşad xanım Hacı Qavamın bu axşamkı tələşindən, Məşədi Qədir və Heydərqulunun buraya gəlməsindən şübhələnirdi, ona görə də danışılan söhbəti bilmək istədi və bu istək onu dinc buraxmadı* (T.Şahbazi); *Camaat! Mənim danışaqlarım, bəlkə də, bəzilərinə doğru görünməyəcək, ona görə də onlara acıq gələcək* (H.Nəzərli); *Məncə, siz ilk sevdiyiniz bir adamı itirmişsiniz, bunun üçün də ağlayırız* (M.S.Ordubadi).

Bu mürekkəb cümlə tipləri tabesizlikdən tabeliyə inkişaf prosesi keçirdiyindən və hələ bu proses tam mənası ilə başa çatmadığından burada da budaq cümlə baş cümləyə zəif surətdə bağlanır. Başqa sözlə desək, budaq cümlə baş cümlədən az asılıdır. Həmin tabeli mürekkəb cümlə tipi özünə bağlayıcı da vardır, lakin *buna görə, bunun üçün, onun üçün* sözləri bağlayıcılıq prosesini keçirəndə, hələ tam mənası ilə köməkçi söz vəzifəsinə keçməmişdir. Bu sözlər hələ də sanki cümlə üzvü vəzifəsini özündə saxlayır və *nə üçün* sualına cavab olur (həmin bağlayıcılar bəzən ayrı-ayrı müstəqil cümlələri bir-biri ilə fikrən əlaqələndirməyə də xidmət edir).

Tərzi-hərəkət, dərəcə və zaman budaq cümlələrində də nəticə çaları özünü göstərir. Nəticə cümləsində nəticə mənası əsas yer tutur. Onu da başqa məna çaları müşayiət edə bilər.

Məsələn, nəticə mənası da bildiren tərzi-hərəkət və dərəcə budaq cümlələrini götürək:

Rasim özünü elə aparırdı ki, Yavərdə bir zərrə də şübhə oytarmırdı (M.İbrahimov); *Zeynal bu sözləri o qədər ciddi deyirdi ki, Dursunun gözlərində ümid şöləsi parlardı* (A.Şaiq).

Bu misallardan birincisində baş cümlə (*Rasim özünü elə aparırdı*) özünə tərzi-hərəkət budaq cümləsi tələb edir. Bu cəhətdən onu *Yavərdə bir zərrə də şübhə oytarmırdı* budaq cümləsi izah edir. Bu budaq cümlə baş cümlədəki hərəkətin tərzini bildirir. Əsas məna-dən əlavə, həmin budaq cümlədə bir nəticə mənası da vardır.

İkinci misalda olan budaq cümlə (*Dursunun gözlərində ümid şöləsi parlardı*) baş cümlənin o qədər sözlərinin məzmununu açmağa

xidmət edir. Budaq cümlə baş cümlədəki *ciddi* zərfliliyinin dərəcəsini bildirir. Beləliklə, budaq cümlə baş cümlədəki sözlərin nə dərəcədə ciddi deyildiyini göstərmiş olur. Bu məna (dərəcə mənası) həmin budaq cümlənin əsas mənasıdır. Bununla yanaşı, budaq cümlə baş cümlədən çıxan bir əlavə məna da, yəni nəticə mənası da ifadə edir.

Bu xüsusiyyətə bir qədər başqa şəkildə bəzi zaman budaq cümləli tabeli mürekkəb cümlələrdə də rast gəlmək olur. Elə zaman budaq cümlələri var ki, onların baş cümlə ilə əlaqəsində səbəb-nəticə mənası da nəzərə çarpır, yəni budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə ondan çıxan nəticəni ifadə edir; məs.:

Elə ki kino qurtardı, dərdim təzələndi (M.Süleymanov); *Bax, oğul, fikirləşəndə ki sən də camaatın bu xoşbəxtliyi yolunda can qoymusan, ürəyim böyüyüb dağ boyda olur* (M.Hüseyn).

Birinci misalda zaman budaq cümləsi (*Elə ki kino qurtardı*) ilə baş cümlə arasında əsas məna əlaqəsindən başqa, əlavə bir məna da özünü göstərir. Həmçinin ikinci misalda budaq cümlə (*bax, oğul, fikirləşəndə ki, sən də camaatın bu xoşbəxtliyi yolunda can qoymusan*) baş cümlənin zamanını bildirməkdən savayı, bunlar arasında (yəni budaq cümlə ilə baş cümlə arasında) səbəb-nəticə mənası da vardır. Bu, əlbəttə, ikinci dərəcəli mənadır; başqa cür desək, əlavə mənadır.

Yuxarıda tərzi-hərəkət, dərəcə və zaman budaq cümlələrini nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənaətə gələ bilərik ki, nəticə mənası onlarda yalnız əsas mənanın yanında əlavə bir mənadır. Nəticə budaq cümlələrində isə əsas məna nəticədir.

Lakin bu o demək deyil ki, nəticə budaq cümləsinin əsas mənasından başqa, əlavə məna çaları ola bilməz. Elə nəticə budaq cümləsi var ki, ondan məntiqi surətdə şərt mənası da çıxartmaq olur; məs.:

Teatrın böyük bir şey olduğunu anlamasıdır ki, axundu onun yanına təvəqqeə göndərmişdir (S.Rohman).

Buradakı nəticə budaq cümləli tabeli mürekkəb cümləni şərt budaq cümləli tabeli mürekkəb cümləyə çevirmək olar: *Teatrın böyük bir şey olduğunu anlamasa idi, axundu onun yanına göndərməzdi*.

Burada isə əvvəlkindən fərqli olaraq, baş cümlə budaq cümlədən sonra gəlmişdir. Bu çevirmə də göstərir ki, əvvəlki misalda budaq cümlənin əsas mənası nəticə bildirməkdir. Əlavə şərt mənası isə həmin cümlələrin təsdiqindən inkara və ya əksinə çevrilməsindən və eyni zamanda tabeli mürekkəb cümlənin tipini dəyişdirir.

məkdən (yəni onu şort budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirməkdən) hasil olur.

Aşağıdakı misalda da əlavə məna tapmaq mümkündür.

Elə şeylər danışacaq ki, gülməkdən qırılıb gedəcəksən... (M.İbrahimoğlu). Bu misalda budaq cümlə (*gülməkdən qırılıb gedəcəksən*) baş cümlədən hasil olan nəticədir. Buna görə də budaq cümlənin əsas mənası nəticədir. Bununla belə, baş cümlədəki *şeylər* sözünün əvvəlindəki *elə* sözü göstərir ki, budaq cümlə həm də onun necəliyini bildirməlidir. Lakin budaq cümlə bu mənanı müstəqim surətdə bildirmir. Budaq cümlədə *şeylər* sözü heç nəzərdə tutulmur da. Amma budaq cümlənin məzmunundan onun necə olması da dolayısı ilə anlaşılır; ona görə həmin budaq cümlədə təyinlik mənası da özünü göstərir.

Məqsəd budaq cümləsi

Məqsəd budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrindən olub baş cümlədəki hal-hərəkətin məqsədini bildirir, baş cümlədən çıxan nə *məqsədlə* və bu mənadə olan *nə üçün, nədən ötrü, niyə* suallarına cavab olur; onun xəbəri arzu-iltizam şəklilə, yaxud bu mənanı verən əmr şəklilə ifadə olunur; məs.:

Nisə qonaqları iki saat ac saxladı ki, bəlkə sən də gəlib çıxasan (Ə.Məmmədcanlı); *Həmişə Şahzadə Mütalib paltarını özündə saxlayır ki, mən geyib dağıtmayam* ("Azərbaycan nağılları"); *Bir-bir otaqları gəzirdi ki, bəlkə qardaşından bir əsər tapa bil* ("Azərbaycan nağılları"); *Telli xala özünü qızlar cərgəsinə qatır ki, qadın balasını briqadirin üstünə tökə...* (M.İbrahimov).

Son zamanlar xəbərlərdə arzu-iltizam şəklilə azalmışdır; daha çox əmr şəklilə ifadə olunan xəbərlər işlənir. Yalnız ikinci şəxs bütün hallarda arzu-iltizam şəklilə mühafizə edib saxlayır. XIX əsrin sonlarına, XX əsrin əvvəllərinə qədər bütün şəxslər üzrə arzu-iltizam şəklilə işlənirdi.

Xəbəri əmr şəklində olan budaq cümlələrə aid misallar:

Gəl, ey nazlı bahar, gecikmə, tez gəl!
Gəl ki, qışın ömrü çox uzanmasın.
Mən sənə dostunam hamdan əvvəl,
Gəl ki, həsrətinlə ürək yanmasın! (S.Vurğun).

Özünə də yalvarırdım ki, fəxri sədrlikdən imtina etməsin (İ.Hüseynov); *O da qardaş nəvəsi olan Məmmədhasan xanı tutub, qolubağlı Şişyəyə göndərmişdi ki, İbrahim xan onu tələf etməsin* (Y.V.Çəmənzəminli).

Atamı öldürmüşəm ki, goruna and içəm şəklində bizə məlum olan atalar sözünü yazıçı İsa Hüseynov belə işlətməmişdir: *Məsəl var, atamı öldürmüşəm ki, goruna and içim*. Deməli, indi əmr şəklində meyil güclənmişdir. Halbuki M.F.Axundzadə, N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov öz əsərlərində arzu-iltizam şəklilə işlətmişlər.

Baş cümlənin xəbərləri həm fəli, həm də ismi ola bilər. Yuxarıdakı misallarda fəli xəbərlə baş cümlələr işlənmişdir. İsmi xəbər vəzifəsində *var, yox, lazım, gərək* kimi predikativlərdən istifadə olunur:

Naçalnik cənablarının o qədər vaxtı yoxdur ki, sizin nağıl və hekayələrinizə qulaq versin (C.Məmmədquluzadə); *Nə yorğan var, nə döşək var, nə də balıq və nə də pul vardır ki, bunların hamısını alım* (N.Nərimanov); *Ən təcili yardım lazımdır ki, onu xilas edəsən* (M.İbrahimov).

Bu misallarda budaq cümlələr baş cümlədə ifadə olunan hökümün məqsədini bildirir.

Məqsəd budaq cümləsinin bağlayıcı sözlə qurulan tipinin işlənməsi mümkündür. Azərbaycan dilində *Nə üçün çağırmışınız, onun üçün də gəlmişəm*, yaxud *Nə məqsədlə dəvət etmişinizə, o məqsədlə də gəlmişəm* tipli cümlələrin işlənməsi imkanı göz qabağındadır. Məqsəd budaq cümləsinin bağlayıcılıq tipi çox işlənən budaq cümlə növlərindəndir.

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin quruluşlarına bu budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrə görə aşağıdakı variantları vardır:

1) Baş cümlədə "qəlib" kimi *ona görə* sözü iştirak edir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır:

Ağalar, cəmiyyət sizə ona görə zəhmət verib ki, vacib bir məsələni məsləhət, məşvərətə qoysun... Hacı qarıya çıxıb nökrəni ona görə göndərdi ki, o gedəni bəri çağırırsın (Mir Cəlil); *Biz zəhməti ona görə çəkirik ki, əsil insan kimi yaşayaq* (İ.Əfəndiyev).

2) Baş cümlədə "qəlib" vəzifəsində *ondan ötrü* sözü, baş və budaq cümlə arasında *ki* bağlayıcısı iştirak edir:

Ondan ötrü sənə çağırmışıq ki, gedəsən qəssab Nəbinin övrətinin yanına, elçilik eləyəsən (Ə.Haqqverdiyev); *Sən məni o qədər yüksəyə*

məhzə ondan ötrü qaldırırsan ki, yerə cırpıb bir də hərəkət iqtidarımı əlimdən alasan (C.Cabbarlı).

3) Baş cümlədə "qəlib" vəzifəsində onun üçün işlədilir, komponentlər arasında ki bağlayıcısı gəlir:

...Onun üçün acığa düşüb səni çağırdım ki, sən də mənə yol-daşlıq edəsən (M.F.Axundzadə).

4) Baş cümlədə "qəlib" vəzifəsində o məqsədlə sözü, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında ki bağlayıcısı iştirak edir:

Biz bu gün məhz o məqsədlə bura yığılmışığı ki, hamımızı narahat edən o məsələləri müzakirə edək, nəticə çıxardağ (Danışığı dilindən).

Bəzən baş cümlədə "qəlib" kimi o məqsədlə övəzinə, o qəsdlə sözləri işlədilir:

Mən özüm də o qəsdlə gedərəm ki, qoymayam bir adama zərər yetişə (N.Vəzirov).

5) Baş cümlədə o səbəbə sözləri iştirak edir; budaq cümlə baş cümləyə əvvəlki qayda ilə bağlanır; məs.:

O səbəbə mən də sənin keyfiyyətini kitabımda yazmışam ki, xalq axuyub ibrət edib, halal alış-verişi qoyub, haramın dalınca getməsin (Ə.Haqverdiyev); O səbəbə saxladım ki, özünüzlə aparasınız (Ə.Haqverdiyev). Əslində bu misallarda "o səbəbə" övəzinə "o məqsədlə" işlənməli idi.

6) Budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu tipli məqsəd budaq cümləsi əvvəlkilərdən daha çox işlədilir; məs.:

Xədicə tələsik qaçıb kiçik otağın pərdələrini saldı ki, otağın işığı görünməsin (Mir Cəlal); Mən bunu sənə nağıl elədim ki, qızlarımızın başına gələn dərdi-müsiyəti biləsən (Ə.Abasov); Tez iki nəfər adam göndərdi ki, gedib Aşıq Cünunu onun hüsuruna gətirsinlər ("Koroğlu" dastanı).

Bəzən budaq cümlənin baş cümləyə ki bağlayıcısı övəzinə ta, taki bağlayıcısı birləşdirir. Buna klassik ədəbiyyatımızda rast gəlirik; məs.:

Ağıçılığa çatınca gərək bir neçə qeyri işlərə məşğul olasan, taki aləm səni tanıya (N.Vəzirov); Gərək bir neçə gün burada qalasan, ta səninlə bir doyunca söhbət elayim (Ə.Haqverdiyev).

7) Budaq cümlə özündən qabaq işlənən baş cümləyə ona görə ki, ondan ötrü ki bağlayıcısı birləşmələrindən biri ilə bağlanır:

Alışın oğlu daha da təşvişə düşdü, qapını bərk çəkdi və qapı ağzında dayandı, ondan ötrü ki Sona içəri girməsin (Mir Cəlal).

8) Baş cümlədən qabaq işlənən budaq cümlə ona deyə bağlayıcısı ilə bağlanır:

Şəhərin qulağı bir az dincəlsin deyə, Şimal tərəfdə də yaqın bəzi işlər görülcəkdir (Ə.Əbülhəsən); Rüksarə adına bir şey deyilməsin, haqqında bir söz danışılmasın deyə, indi də əli ürəyinin üstündə gəzirdi (S.Rəhimov).

Bəzən səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsini qarışığı salırlar. Aşağıdakı cümlənin birinci hissəsinin səbəb, ikinci hissəsinin isə məqsəd növlü budaq cümlə olduğu ilk baxışda bizim nəzərimizə çatır:

Biz sürüləri ona görə artırmırıq ki, məlumatlarda böyük rəqəmlər görmək xoşumuza gəlir, ona görə artırıq ki, xalqın həyatı yaxşılaşsın, adamlarımız gözəl yaşasın (M.İbrahimov).

Səbəb budaq cümləsi ilə məqsəd budaq cümləsi arasında aşağıdakı fərqləndirici əlamətləri göstərmək olar:

1. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki işin səbəbini, məqsəd budaq cümləsi isə məqsədini bildirir; buna görə də səbəb budaq cümləsində ifadə olunan iş, baş cümlədəkinə nisbətən qabağa düşür. Məqsəd budaq cümləsindəki iş isə baş cümlədəkindən sonraya düşür; məs.:

a) Ona görə belə etdi ki, tutduğu işin özündən razı deyildi (Mir Cəlal).

b) Ona görə belə etdi ki, tutduğu işdən hamı razı qalsın.

Birinci misalda subyekt tutduğu işdən razı qalmamış və buna görə də belə etmişdir. Deməli, o, baş cümlədə görülən iş üçün səbəbdir. Başqa cür desək, birinci misalda budaq cümlə səbəb, baş cümlə isə ondan hasil olan nəticə kimi özünü göstərir. İkinci misalda isə vəziyyət başqa şəkildədir. Belə ki, baş cümlədə görülən iş müəyyən məqsədi nəzərdə tutub icra edilmişdir. Həmin işin icrasından budaq cümlədəki iş gözlənilir. Baş cümlədə görülən iş hər hansı bir məqsədi izləyir ki, o da məqsəd budaq cümləsində ifadə olunmuşdur. Deməli, məqsəd budaq cümləsindəki iş baş cümlədəki işdən sonra icra olunur, yaxud onun icrası nəzərdə tutulur.

2. Məqsəd budaq cümləsinin xəbəri, yaxud xəbərini fel hissəsi əksər halda felin əmr forması ilə ifadə olunur. Səbəb budaq cümləsində isə feli xəbərlər ən çox xəbər formasının keçmiş və indiki zamanı ilə ifadə olunur:

a) Mən evdən ona görə köçdüm ki, sənin üçün meydan geniş olsun (H.Seyidbəyli).

b) *Qələndərov ona görə Ulduzu axtarmalı idi ki, bu işin dahısından qorxurdu* (Mir Cəlal).

3. Məqsəd budaq cümləsi üçün *nə məqsədlə*, səbəb budaq cümləsi üçün isə *nə səbəbə* sualı daha müvafiq gəlir (yuxarıdakı misallara baxın).

4. Tabeli mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirəndə, məqsəd budaq cümləsi məqsəd zərfliyinə, səbəb budaq cümləsi isə səbəb zərfliyinə çevrilir:

a) *Sənin üçün meydan geniş olmaqdan ötrü evdən köçdüm.*

b) *Qələndərov bu işin dahısından qorxdığı üçün* (yaxud qorxdığına görə, qorxdığından) *Ulduzu axtarmalı idi.*

5. Sadə cümləyə çevirərkən, məqsəd budaq cümləsi məsdər tərkibi (və qoşma) ilə, səbəb budaq cümləsi isə feli sifət tərkibi (və qoşma) ilə ifadə olunur.

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr ilk nəzərdə qarışıq düşə bilər; çünki bunların hər ikisi *ki* bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanır; hər ikisinin baş cümləsi bir-birinə bənzəyir.

Aşağıdakı misalları müqayisə edək:

a) *Zivər qapını cəld açdı ki, qızına acıqlansın* (Mir Cəlal).

b) *Elan da vurublar ki, tor atmaq qədəğəndir* (Ə.Vahid).

Hər iki cümlə formaca bir-birinə çox yaxındır. Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda məlum olur ki, birinci misalda məqsəd budaq cümləsi, ikincisində isə tamamlıq budaq cümləsi vardır. Bu cümlələrə sual vermək lazım gəlsə, həm baş, həm də budaq cümlənin mənalارına fikir verib, sonra sual qoymalıyıq. Buna görə də birinci misala *nə məqsədlə*, ikinci misala isə *nə barədə suallarını verməliyik*. Mürəkkəb cümlələri sadə cümləyə çevirəndə birinci misal məqsəd zərfliyi kimi, ikinci misal isə sadə cümlənin tamamlığı kimi çevrilir; məs.:

Zivər qızına acıqlanmaq üçün qapını cəld açdı. Tor atmağın qadağan olması barədə elan da vurublar.

İkinci misalın baş cümləsi elədir ki, ondan sonra məqsəd budaq cümləsi də işlənilə bilər; məs.:

Elan da vurublar ki, heç kəs tor atmaq fikrinə düşməsin.

Əgər əvvəlki quruluşda baş cümlədən (*Elan da vurublar*) *nə barədə* sualı hasil olurdusa, sonrakı quruluşda baş cümlədən *nə məqsədlə* sualı ortaya çıxır.

Bəzən cümlələr üslub cəhətdən məqsəd budaq cümləsinə çox yaxın olur; məs.:

Keçən il və bu il hökumət bizə toxum verdi ki, özünüz əkin, bu il pul da buraxdılar ki, mal alın... (T.Şahbazi).

Bu misalda *ki* bağlayıcısından qabaq birinci halda *və dedi*, ikinci halda isə *və dedilər* sözləri buraxılmışdır. Buna baxmayaraq, hər iki halda budaq cümlələr tamamlıq budaq cümlələri kimi müəyyənləşdirilməlidir.

Kəmiyyət budaq cümləsi

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin miqdarını bildirməyə xidmət edir və baş cümlədən hasil olan *nə qədər* sualına cavab olur.

Kəmiyyət budaq cümləsi daha çox baş cümlənin feli xəbərinə, keyfiyyət, miqdar bildirən başqa üzvlərinə aid ola bilər. Bu cəhətdən onları belə qruplaşdırmaq olar:

1) Baş cümlənin feli xəbərinə aid olur:

Bir ana öz uşağının ayaq açmasına nə qədər sevinirsə, mən də bu çarxların hər dönüsünə o qədər sevinirdim (C.Cabbarlı); *Düşmənin qanını nə qədər içsəm, mənim qanım bir o qədər də artacaqdır* (S.Rəhimov).

2) Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki feli xəbərə aid olduğu kimi, müəyyən əlamətə (sifətə və ya zərflə) də aid olur. Belə olduqda budaq cümlə əlamətin miqdarını bildirir; məs.:

Sizinlə tamş olduqdan sonra bərabər gəzmək, əylənmək mənim üçün nə qədər xoş idisə, indi sizdən ayrılmaq bir o qədər ağırdır (S.Hüseyn); *Həsən nə qədər nərmə-nazikdirsə, Lətif bir o qədər kobud və möhkəm görünürdü* (H.Seyidbəyli); *Abbas nə qədər yumşaq ürəkli və mehribandırsa, lazım gəldikdə, bir o qədər sərt və inadkardı* (İ.Şıxlı).

3) Baş cümlənin *az*, *çox* saylarına (və ya zərflərinə), *tez*, *gec* zərflərinə aid olan kəmiyyət budaq cümlələri də var; məs.:

Nə qədər tez desəniz, o qədər tez məni nigarançılıqdan qurtarmış olarsınız (M.İbrahimov); *Biz nə qədər çox darıxırıqsa, sən də bir o qədər az görünürsən* (Danışiq dilindən); *Torpağı nə qədər əzizləsən, bir o qədər çox pambıq götürərsən* (Ə.Vəliyev).

Azərbaycan dilində kömiyyət budaq cümləsinin bir tipi işlənir. Budaq cümlə baş cümlədə əvvəl gəlir, onun içərisində *nə qədər* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə ona qarşı *o qədər*, *bir o qədər* sözləri iştirak edir. Bağlayıcı sözdən sonra çox az hallarda *ki* ədatı, ya da budaq cümlənin xəbərində *isə* (-sa, -sə) əlaməti (bu, çox hallarda olur) işlənir. Kömiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin təşkilində iştirak edən, baş və budaq cümlələrdə bir-birinin qarşılığı kimi işlənən, həm də budaq cümləni baş cümləyə bağlayan sözləri nəzərə alaraq, kömiyyət budaq cümlələrinin aşağıdakı variantlarını göstərmək olar:

1) Budaq cümlədə *nə qədər* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə “qəlib” kimi *o qədər* sözü iştirak edir:

Bu zəhmət və çalışmaq Hamidi nə qədər sevindirirdisə, qardaşını görməmək o qədər acındırırdı (C.Cabbarlı); *Bu maddələri utopiya adlandırmaq nə qədər yanlışdırsa, real hesab etmək də o qədər qorxuludur* (M.Hüseyn).

2) Budaq cümlə yəni də həmin quruluşda olur, lakin baş cümlədə “qəlib” kimi *bir o qədər* sözləri iştirak edir:

Adam nə qədər kiçiklik eləsə, bir o qədər böyüyər (M.İbrahimov); *Bilirsən də, uşaqlar ata-analarının işi ilə nə qədər çox maraqlansa, bir o qədər yaxşıdır* (M.Hüseyn).

Budaq cümlə yəni də həmin quruluşda olur, baş cümlədə “qəlib” vəzifəsində *bir elə* sözləri (*bir o qədər* mənasında) iştirak edir:

Biz burjun kimi bir şeyik, nə qədər bursalar, bir elə çox işlərik (C.Cabbarlı); *Nə qədər açıq danışsanız, bir elə mən sizdən razı qalaram*.

3) Baş cümlədə “qəlib” kimi *beş o qədər*, *on o qədər*, *üzü o qədər* və b.k. sözlər iştirak edir:

Bir gündə nə qədər ceyran vurmışdularsa, beş o qədər Xəlil paşanın qoşunundan qırdılar (“Koroğlu” dastanı).

4) Budaq cümlə yəni də əvvəlki kimi olur, lakin ondakı *nə qədər* sözünün qarşılığı baş cümlədə işlədilmir, lakin baş cümləyə *o qədər*, *bir o qədər* sözlərini əlavə etmək olar; məs.:

Nə qədər fəhlə lazım olsa, bağbana deyərsən gətirsin (N.Vəzirov); *Nə qədər desən, alaram* (S.S.Axundov).

Yuxarıdakı bütün tiplərdə əvvəl budaq cümlə, ondan sonra isə baş cümlə işlənir. Komponentlər yerlərini dəyişə bilər və bundan mənayə xələl gəlmir. Baş cümlədə *o qədər*, budaq cümlədə isə *nə qədər* ki sözləri iştirak edir; məs.:

Mən sizdən o qədər divarı yazdığınız üçün incimirəm, nə qədər ki sizin danmağınıza inciyirəm (C.Məmmədquluzadə).

Kömiyyət budaq cümləsi quruluşca zaman budaq cümləsinin *nə qədər* bağlayıcı sözü vasitəsi ilə düzəlmə tipinə bənzəyir; məs.:

Nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi, mənim genə az-çox ümidim vardı (N.Vəzirov); *Nə qədər ki kinoya baxırdım, hər şey yadımdan çıxmışdı* (M.Süleymanov).

Buradaki baş cümlələrin məzmunundan aydın olur ki, baş cümlə özünə zaman budaq cümləsi tələb edir. Hər iki baş cümlə *nə zaman* sualına cavab verən budaq cümlə tələb edir. O biri tərəfdən də, baş cümlələrin məzmunu oraya *o qədər*, yaxud *bir o qədər* sözlərini artırmağa da imkan vermir. Həmin mürəkkəb cümlələr sadə cümləyə aşağıdakı kimi çevrilir:

Fəxrəddin bəy gəlməmişdən mənim genə az-çox ümidim vardı. Kinoya baxdığım zaman hər şey yadımdan çıxmışdı.

Aydın olur ki, *nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi* budaq cümləsi *Fəxrəddin bəy gəlməmişdən* zərfliyi (zaman zərfliyi) ilə ona görə asanlıqla əvəz olunur ki, o, zaman budaq cümləsidir. Eyni fikri ikinci mürəkkəb cümlə haqqında da söyləmək olar.

Kömiyyət budaq cümləsi isə sadə cümlənin tərkibində kömiyyət zərfliyinə çevrilir.

Kömiyyət budaq cümlələrini, baş cümlə ilə olan mənə münasibətlərinə görə, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- 1) müqayisəli kömiyyət budaq cümləsi;
- 2) qarşılaşdırılmalı kömiyyət budaq cümləsi;
- 3) şərtli kömiyyət budaq cümləsi.

1. Budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya əlamətin kömiyyətini müqayisə yolu ilə bildirir; yəni baş cümlədəki kömiyyətlə budaq cümlədəki kömiyyət bir-biri ilə müqayisəli verilir; məs.:

Bir atanın oğlunun gələcəyi nə qədər məşğul edirsə, biz müəllimləri də hər şagirdin müqəddəratı və gələcək bəxtiyarlığı bir o qədər düşündürür (A.Şaiq); *Dənizdəki baltıq ac adamı nə qədər doydurarsa, məhbuslara da bu ümid o qədər təsəlli verirdi* (Mir Cəlil);

2. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları bir-biri ilə qarşılaşdırılır; məs.:

Atasının evini tərk edib ondan ayrı yaşamaq Mirzəyə üçün nə qədər asan idisə, özünə yeni işçi mənzillərində mənzil tədarük etmək bir o qədər çətin idi (S.Hüseyn); *Yaxşı ad çıxarmaq nə qədər*

çatındırsa, bu adı itirmək o qədər asandır (M.Hüseyn); *Teymurla Seymur özlərini nə qədər möhkəm saxlamışdırlarsa, Cavahir bir o qədər davamsız olmuşdu* (H.Seyidbəyli).

3. Kömiyyət budaq cümləsinin əsas vəzifəsi baş cümləyə kömiyyət cəhətdən xidmət etməkdir. Bundan əlavə budaq cümlə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün sörtini də bildirir; məs.:

Bu xəbəsləri nə qədər tez məhv etsək, dünya bir o qədər qazanacaqdır (S.S.Axundov); *Bizim cəmiyyətdəki ürəksiz adamlar nə qədər tez ortadan çıxsın, o qədər də xalq üçün rahatlıq olar* (M.İbrahimov).

Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında kömiyyət münasibətləri müxtəlif olur:

1. Baş və budaq cümlələr hərəkət, hal, miqdar və keyfiyyətin eyni səviyyədə olduğunu göstərə bilər: yaxud onların eyni istiqamətdə artıb-azaldığını da ifadə edə bilər:

a) komponentlərdəki kömiyyətlər eyni səviyyəli olur:

Nə qədər sifariş vermişdiniz, o qədər də gətirmişəm ("Bakı" qəzeti); *Afrika cəngəlliklərinin lap qaranlıq içləri nə qədər səssiz və yuxulu isə, burası da o qədər sakit və xəbərsizdir* (H.Nəzərli);

b) komponentlərdəki kömiyyətlər eyni dərəcədə artır:

Nə qədər çox düşünürəm, bir o qədər çalışqanlıqım artır (S.S.Axundov); *Bu xəbəsləri nə qədər tez məhv etsək, dünya bir o qədər qazanacaqdır* (S.S.Axundov); *Bizdə ali və orta ixtisas təhsili olan adamlar nə qədər çox olarsa, istehsalat bir o qədər yaxşı təşkil olunar*.

c) komponentlərdəki kömiyyətlər eyni miqdarda azalır, yaxud mənfi tərəfə inkişaf edir:

...İnsan nə qədər zəifül-qövl olsa, zəlalət və bədbəxtlik onu daha da artıq tutar (C.Cabbarlı).

2. Baş və budaq cümlələrdə kömiyyətlərdən biri artıqca digəri azalır (yaxud biri müsbət tərəfə inkişaf etdikcə digəri mənfi tərəfə artır).

a) biri artıqca digəri azalır (yaxud biri müsbətə doğru, digəri mənfiyə doğru artır):

Dəmirov bildirdi ki, belə bir arzu və istəklə yaşamaq nə qədər fəxrəhli, nə qədər xoşdursa, bu arzu, istəkləri həyata keçirmək bir o qədər də çətin, mürəkkəb, vaxt, vədə, imkan tələb edəndir (S.Rəhimov); *Bu ittifaqdan Surxay xan nə qədər şad oldusa, bir o qədər də Misir xan qəmgin və məyus oldu* (S.S.Axundzadə).

b) biri azaldıqca digəri artır (yaxud biri mənfiyə doğru, digəri müsbətə doğru artır):

Nə qədər ki sənin qardaşın məni səndən uzaq eləməyə çalışırdı, o qədər mənim məhəbbətim artırdı (M.F.Axundzadə); *Belə yazıçıların zənninə görə, əsər nə qədər çətin anlaşılırsa, demək, bir o qədər dərinir...* (C.Cabbarlı).

Dərəcə budaq cümləsi

Dərəcə budaq cümləsi quruluşca törzi-hərəkət budaq cümləsinə çox yaxındır. Belə budaq cümlələr baş cümlədəki hal-vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədəki hal-vəziyyət və ya əlamət ya müsbət, ya da mənfi cəhətdən artıb, hər hansı bir səviyyəyə çatır; bundan da əksər halda müəyyən nəticə əldə edilir ki, buna görə də budaq cümlə nəticə çalarlığına malik olur; Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və baş cümlədən çıxan *nə dərəcədə, nə dərəcəyə* suallarına cavab olur. Belə tabeli mürəkkəb cümlənin dilimizdə yalnız bir tipi işlənir ki, onun da baş cümləsi müxtəlif quruluşlarda olur. Baş cümlənin xəbərlərini və orada işlənən "qolib" sözləri nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Baş cümlənin xəbərləri çox zaman hal-vəziyyət bildirən fellərlə, sifətlərlə; (müəyyən dərəcəyə) *çatmaq* feli ilə ifadə olunur və ya feldən qabaq işlənən əlamət bildirən sözlərə (zərflərə) aid olur; məs.:

a) Baş cümlənin xəbəri hal-vəziyyət bildirən fellərlə ifadə olunur:

Əvvalcə tör-töküntülü ev bir ay içərisində o qədər gözəlləşdi ki, бүтүн qonşu qız-gəlinləri həsəd aparırdılar (H.Nəzərli); *Ərinin gözəllikləşməsi gəlişindən özüni o qədər itirdi ki, ayağa durub qarşılaşmağı belə unudu* (M.İbrahimov).

b) Baş cümlənin xəbəri sifətlərlə ifadə olunur:

Buranın adamları o qədər yaxşıdır ki, o qədər sadə və təmizdir ki, onların haqqında pis düşüncəm, elə bilirdim günah işləmiş olaram (M.İbrahimov); *Ana, adın ürəyimdə o qədər əziz və müqəddəsdir ki, sənə hər düşündə gözələrim yaşla dolur* (Q.Xəlilov).

c) Baş cümlənin xəbəri *dərəcəyə, yerə, məqama, mərtəbəyə* sözlərindən biri və *çatmaq* feli ilə ifadə olunur:

A kişi, gör iş nə məqamə çatıb ki, Qanqal Sadıqla Kaftar Tağı da uşaqlarını uşqolaya göndərirlər (Ə.Haqverdiyev); *Qıratın şıltağı*

axırda o yerə çatdı ki, çəkcə nalbəndin barmağına dəyib yaraladı ("Koroğlu" dastanı).

ç) Baş cümlədə felin tərzini bildiren bir zərflik işlənir ki, ondan da qabaq "qəlib" vəzifəsi daşıyan söz işlənərək onun dərəcəsinə işarə edir:

Lakin o, bu sözləri o qədər səmimi deyirdi ki, ürəyim kövrəlir, sevincimdən ağlamaq istəyirdim (İ.Əfəndiyev); *Hüseynqulu ağa cəld yerindən qalxıb acıqla yumruğunu masaya elə bərk vurdu ki, boşqablar bir-birinə dəydi* (S.S.Axundov); *Lidiya elə maraqlı danışdı ki, yaradılar ona çox huş-guşla qulaq asırdılar* (Ə.Əbülhəsən).

Baş cümlədə işlənən "qəlib" sözləri nəzərə alındıqda, belə tabeli müərkəb cümlələrin müxtəlif variantları olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Baş cümlədə *o dərəcəyə, o dərəcədə* sözləri iştirak edir (budaq cümlə baş cümləyə ki bağlayıcısı və təcəddici intonasıya ilə də bağlanır):

İş o dərəcəyə çatdı ki, Lətifə ona təsəlli verməyə başladı (M.Hüseyn); *İşi o dərəcəyə gətirib çıxarmışdı ki, onun qorxusundan kürd qadınları qız doğmaq istəmirdilər* (Ə.Vəliyev).

Bəzən baş cümlədə "iş o dərəcəyə çatıb" övəzinə "iş hara çatıb" ifadəsi də işlənir:

Gör bir iş hara çatıb ki, öz arvadını buyura bilmir (T.Şahbazi); *İş gör hara gəlib çatıb ki, müəllim öz qardaşı qızını da məktəbə qoyub, rus dərsi oxudur* (Ə.Abasov).

2) Baş cümlədə "qəlib" kimi *elə bir dərəcəyə* sözləri işlənir: *Bu dostluq sizi elə bir dərəcəyə qaldırır ki, hər bir guşədən baxan göz sizi görər* (M.İbrahimov).

3) Baş cümlədə "qəlib" kimi *o yerə* sözləri iştirak edir: *İndi isə iş o yerə gəlib çatırdı ki, artıq Güllüyə rayonun görkəmli məsul işçiləri sırasına keçirdi* (S.Rəhimov); *İş o yerə çatdı ki, mən ona xəncər çəkdim, o mənə oraq qaldırdı* (Ə.Abasov).

4) Baş cümlədə *o qədər* sözləri iştirak edir: *Tiflis faciəsi onu o qədər sarsıtdı ki, neçə gün yatağından dura bilmədi* (Y.V.Çəmənözəminli); *Gecəni o qədər yorğun yatmışdım ki, səhər ancaq bizim tərəfdən atılan topların gurultusuna gözlərimi açdım...* (H.Nəzərli).

Bu misallarda *o qədər* sözlərini *o dərəcədə* sözləri ilə əvəz etmək olar və mənaya xələl gəlməz.

5) Baş cümlədə *o dərəcədə* mənasında olan *elə* sözü "qəlib" kimi iştirak edir:

Elə naşı və kobud yazılıb ki, bunu uşaqdan savayı, heç kəs yazsa bilməz (C.Məmmədquluzadə); *Ağca xanım özünü elə itirmişdi ki, anasının sualına cavab verə bilmədi* (S.S.Axundov); *Atlı elə yeyin gəlirdi ki, atın üstündəkini görmək mümkün deyildi* ("Azərbaycan nağılları").

Bu misalların baş cümlələrində *elə* sözü övəzinə *o qədər, o dərəcədə* sözlərini də işlətmək mümkündür.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən misallarda budaq cümlələr mənaca baş cümlədən çıxan bir nəticəni də bildirir. Bəzən *elə* cümlələr də olur ki, dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən hasil olan bir məqsədi də ifadə edir; məs.:

Fəhlə o dərəcəyə yüksəlməlidir ki, onun özü bilavasitə siyasi təbəlgətə başçılıq edə bilsin (M.Hüseyn).

Burada baş cümlədə görülməsi iş müəyyən məqsədi izləyir ki, bu da cümlədə öz ifadəsini tapır. Həm də budaq cümlə baş cümlədəki hal-vəziyyətin dərəcəsini göstərir.

Dərəcə budaq cümləsi müqayisə mənası da daşıya bilər:

O, həqiqətən, indi o qədər gözəl, o qədər lətafətli görünürdü ki, elə bil tamamilə başqa bir adam, başqa bir gözəl idi (İ.Əfəndiyev); *Sona arxasını Misterə və tacirə çevirib elə cəld gedirdi ki, elə bil yağı daşan adam evinə qaçırdı* (Mir Cəlal).

Şört budaq cümləsi

Şört budaq cümləsi baş cümlənin ümumi məzmununa aid olub, ondakı hal-hərəkətin və ya hökmün asılı olduğu şörti bildirir.

Şört budaq cümləsinin quruluşunu və bağlayıcı vasitələrini hesabla əlsaq, ümumiyyətlə, üç cür təşkil olunduğunu görürük. Bunlardan bir qrupu şört əlamətləri (*isə, -sa, -sə*) əsasında qurulur.

Digər qrupu bağlayıcıların (*indi ki, madam ki, bir halda ki, vaxta ki, əgər, hərəgah* və az da olsa *ki*) köməyi ilə əmələ gəlir. Üçüncü qrupu isə baş cümlədə işlənən *o şərtlə* "qəlibi" ilə qurulur.

1. Birinci qrup budaq cümlələrin xəbərləri xüsusi və ümumi şört şəkli ilə ifadə olunur, yaxud şört əlaməti ismi xəbərlərə birləşir. Belə budaq cümlələrdə *əgər* və ya *hərəgah* sözünün işlənməsi könüllü xarakter daşıyır. Bunların işlənməsi ilə şört mənəsi müəyyən dərəcədə qüvvətləndirilir. Bunların aşağıdakı variantları vardır:

1. Budaq cümlənin xəbərində şərt əlaməti (*isə*, *-sa*, *-sə*) olur, əvvəlində isə *əgər* bağlayıcısı iştirak edir.

İsə (*-sa*, *-sə*) əlaməti budaq cümlənin həm feli xəbərinə, həm də ismi xəbərinə birləşir və şərt mənəsinin yaranmasına səbəb olur.

a) Feli xəbərlə şərt budaq cümlələri:

Əgər Qaraş özünü itirməyib diqqətlə baxsaydı, atasının yuxudan çox yorğun və əzgin qalxdığını görədi (M.İbrahimov); *Əgər Çapıq Eynaz olmasaydı, Nadirin atınları bələkdəki uşaqlarımızı da gordandan keçirəcəkdə* (İ.Əfəndiyev); *Əgər məni əvvəlki paltarda görsəydilər, heç oraları süpürməyə də qoymazdılar* ("Azərbaycan nağılları").

b) İsmi xəbərlə şərt budaq cümlələri:

Əgər ona xoşun yoxdursa, niyə evinizdən qovmursan? (Ə.Abasov); *Əgər gözlədiyimiz adamdırsa, səs-küy də az olar* (Z.Babayev); *Əgər mənim kimi dünyada bir başqası varsa, qoy məni o mühakimə etsin* (İ.Əfəndiyev); *Əgər müttəfiqlərdə kişilik vardsa, niyə əvvəldən kömək eləmədilər* (M.Hüseyn).

Belə budaq cümlələrdə ya *əgər* bağlayıcısı ilə yanaşı, ya da onsuz *işdir*, *şayəd* sözləri də işlədilir. Belələrinə danışq dilində daha çox rast gəlmək olur; məs.:

Əgər, işdir, bu yolla düzəlməsə, bighl Əhmədın canı sağ olsun, qızı gətirib düz qapınıza qoymaq onun boymuna! (Ə.Abasov); *Şayəd, dara düşsəm, bütün qəsəbə yuxusuna, dincliyinə haram qatar* (B.Bayramov); *İşdir, görüşə bilməsəm, nigaran olmasın, şəhərdəyəm, Yəh-yagildə* (Mir Cəlal).

2. Budaq cümlə həmin quruluşda olur, baş cümlədə isə *onda* (bəzən *o vaxt*, *o zaman*) sözü də iştirak edir; məs.:

Əgər mən dünyada özümə ən yaxın, ən qiymətli adama qarşı olan duyğularımı başqalarından gizləyəcəyəmmişsə, o zaman nə üçün, kim üçün yaşayıram (B.Bayramov); *Əgər elə oradan geriyyə dönmək istəsələr, onda ayrı olar yoxdur* ("Koroğlu" dastanı); *Əgər iftira olmasa, o vaxt mən özümü ən ağır bir cəzaya layiq görərəm* (Ə.Vəliyev).

3. Budaq cümlənin xəbəri *isə* (*-sa*, *-sə*) əlamətinə malik olur və bu vasitə ilə baş cümləyə bağlanır; məs.:

Yolumuz uzun olsaydı, sizi həvəslə dirlərdim (M.S.Ordubadı); *Ürəyim səni tutmasaydı, dalınca bu qədər sürünməzdim* (Ə.Abasov); *İstəyirsən bol çörək, Al əlinə bel, kürək...* ("Hikmətli sözlər"); *Amma qızı versən, mən olaram sənin kürəkənin* ("Koroğlu" dastanı).

Belə misalların baş cümləsində *onda* sözünün işlənməsi də mümkündür; məs.:

Bunu ürəkdən deyirsənsə, onda səndən bir şey olar. Bir ananı da dolandıra bilməsəm, onda mən nə deyərəm? (M.Hüseyn).

4. Budaq cümlədə *hərgah* bağlayıcısı iştirak edir və budaq cümlənin xəbərində *isə* (*-sa*, *-sə*) əlaməti olur; məs.:

Hərgah siz özünüzə tapşırılan vəzifələri layiqincə bitirmiş olsanız, gələcək yanvardan məşiniz allı tükən olacaqdır (M.S.Ordubadı); *Hərgah sən məni özünlə aparasan, ...mən də başqalarına baxıb öyrənərəm* (C.Cabbarlı); *Sizin canınız üçün, hərgah mənim yerimə özgə olsaydı, indi qaçıb getmişdi* (N.Nörimanov).

5. Budaq cümlənin sonunda *-mı* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) ədatı olur və bu vasitə ilə də o, baş cümləyə bağlanır; məs.:

Yox, o bir söz dedimi, heç zaman unutmaz (M.İbrahimov); *İlanlar həmişə cüt gəzlər, bir tayı öldürüldümü, ikinci tay mütləq onun intiqamını alar...* ("Azərbaycan nağılları").

Həmin budaq cümlələri *o bir söz dedisə, bir tayı öldürüldüsa* şəklində də ifadə etmək olar. Bu da onların şərt məzmunlu olduğunu göstərir.

Bu quruluşda zaman budaq cümləsi də olur, onları mənəsinə görə fərqləndirmək lazımdır.

II. Yuxarıda dediyimiz kimi, şərt budaq cümlələrinin ikinci qrupu bağlayıcılarla qurulur. Bağlayıcılara görə onun aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. Budaq cümlə baş cümləyə *indi ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

İndi ki qənaət məsləhəti irəli sürülüb, deməli, haradan kəssən, nə qədər kəssən, göydə qəbul edəcəklər (B.Bayramov); *İndi ki Qurban kişinin adı mənim üstümdədir, pambıq planını nəinki azaltmaq, hələ artırmaq istəyirəm* (İ.Hüseynov); *İndi ki məsləhət bilirsən, fermanı götürürəm* (M.İbrahimov); *Yaxşı, indi ki sən elə qoçaq oğlansan, gəl mənim atımı min, bir az mən faytonda dincimi alım* (S.S.Axundov).

2. Budaq cümlə baş cümləyə *madam ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Madam ki Lətifə özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib (M.Hüseyn); *O məni sevirdi, madam ki bir biarı görüb, məni unudu, mən nə üçün unuda bilməydim?* (C.Cabbarlı); *Madam ki sözü Nadirin özü açdı, daha Zərəfşan nə üçün sussun?* (İ.Hüseynov); *Madam ki o sizi sevmirmiş, onun üçün aqlamaq lazım deyil* (M.S.Ordubadı).

Bu cümlələrdə *madam ki* bağlayıcısını atıb, onun əvəzinə budaq cümlənin xəbərinə *isə* (-sa, -sə) əlamətini artırmaq olar və bundan mənayə xələl gəlməz (müqayisə edin: *Madam ki Lətifə özü də məsləhət bilir, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib. Lətifə özü də məsləhət bilirsə, deməli, hər şeyi qabaqcadan götür-qoy edib*). Bu da onu göstərir ki, *madam ki* bağlayıcısı şort budaq cümləsinin qurulmasına kömək edir, şərait yaradır.

3. Budaq cümlə baş cümləyə *bir halda ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Bir halda ki iş görülməmişdir, demək, hesabat verməyə də dəyməz (Dənizçi dilindən); *Bir halda ki indi bütün Bakıda Qara daşlardan söhbət gədir, gərək bu hədə-qorxudan bir tükümüzdə də torpən-məsin* (M.Hüseyn); *Bir halda ki hələ də Sübhanverdigadən satışınğı üzə çıxırmır, Dəmirovda müəyyən şübhə duyğuları olsa da, hələ ki, o heç bir şeyi görə bilmir, aydınlaşdırıb seçə bilmirdi...* (S.Rəhimov).

4. Budaq cümlə baş cümləyə *vaxta ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:
Vaxta ki məni bura göndəriblər, gərək bir iş görəm; Vaxta ki siz bu gözəl böyütkənləri xoşlamursunuz, gəlin bu kolluqdan çıxıraq... *Vaxta ki aramızda söhbət açılıb, qoyun bir sual da verim* (İ.Əfəndiyev).

Bu tipli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələri sual şəklində də işlədilir:

Bir halda ki Gülsənəmin də, sənin də qərarın qətidir, daha mən "mübarək olsun"dan savayı nə deyə bilərəm? (M.Hüseyn); *Bir halda ki Güldəstə özü ona bacı-qardaş olmağı təklif etmişdi, nə üçün o belə bir təklifi qəbul etməməli idi?* (H.Seyidbəyli).

5. Budaq cümlədə *əgər bağlayıcısı*, baş cümlədə *isə* *onda* zərfi işlənilir (Budaq cümlənin xəbərində *isə* (-sa, -sə) əlaməti olmur):

Əgər yolum Bakıya düşər, gedərəm birbaşa sənə o nazirinin yanına... (M.İbrahimov); *Əgər o, iki gündən artıq bu teatrda qaldı, heç məndən nəkiş adam yoxdur* (C.Cabbarlı); *Əgər söhbət səni sayıb-saymamaq üstündədir, onda bax bu Yarməmmədin qabağında deyirəm, başın üçün, yaşca məndən kiçik də olsan, böyüyümüzsən* (M.İbrahimov); *Əgər bu qatar durnanın başçısını vura bildin, onda Qırat da uçurumdan tullana biləcək, yox, əgər vura bilmədin, onda gör başına nə çarə tapırsan* ("Koroğlu" dastanı).

Bəzən şort budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birinin əksini təşkil etdikdə (ziddiyyət əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə

ki işləndikdə) birinci tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində *onda* sözü işlənməyə də bilər; lakin ikincisində çox zaman işlədilir və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə qarşı qoymağa xidmət edir; məs.:

Əgər biz kəndlilərdən soruşursunuz, biz razı deyilik, yox, əgər bizim saqqalımıza soğan doğrayırsınız, onda özünüz bilin (C.Cabbarlı); *Əgər əmudu qaldıra bildi, Qara pəhləvan onun meydanına çıxar, yox, əgər qaldıra bilmədi, onda elə bu başdan Qara pəhləvanın əlinin altından keçib, ona həlqəbəguş olar...* *Əgər mənim çalmağım, oxumağım ata əsər elədi, sözüüm yoxdu, girərəm; yox, əgər elamədi, onda mən onun yanına girən deyiləm* ("Koroğlu" dastanı).

6. Budaq cümlənin daxilində *ki* ədatı iştirak edir. Budaq cümlə baş cümləyə digər vasitələrlə yanaşı, *ki* ədatı ilə də bağlanır; məs.:

Tanya ki gədir, mən ondan qabaq gedərəm (C.Cabbarlı); *Sənin ki canın budur, daha nə artıq-əskik danışsın?* (Mir Cəlal); *Bura ki gəldin, hər şeyi bacarmısan* (M.İbrahimov); *Uşaq ki bu qədər həyəcanlı çığırırdı, deməli, təcili məsələ var* (B.Bayramov); *Camaat ki əl-ələ verdi, ordan bərəkət üzülməz* (C.Əlibəyov); *Şahzadə Mütəlib, sən ki gəlib məni tapdın, demək ki, vəfalsın* ("Azərbaycan nağılları").

Bu misallardan birincisini belə də ifadə etmək olar:

İndi ki Tanya gədir, mən ondan qabaq gedərəm; Tanya gedirsə, mən ondan qabaq gedərəm; Madam Tanya gədir; mən ondan qabaq gedərəm; Hərgah Tanya gədir, mən ondan qabaq gedərəm və s. Bu da bir daha sübut edir ki, həmin quruluşda olan cümlələr şort budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

III. Baş cümlə əvvəl gəlir; baş cümlənin daxilində *bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə* qəlibləri, sonra *ki* bağlayıcısı, daha sonra *isə* şort budaq cümləsi gəlir. Misallar:

1) *Mən o şərtlə razılaşaram ki, işin bir qismini siz görəsiniz* (Dənizçi dilindən); *Bacımı sənə bu şərtlə verirəm ki, qardaşım Rəhim xana bir nişan verərsən, özü də xanı məcbur eləyərsən ki, atəyindən daşı töksün* ("Azərbaycan dastanları");

2) *Belələrinə o şərtlə bağışlamağa dəyər ki, Səftəri aradan götürməyə kömək etsinlər* (M.Qocayev); *O biri iki qoyunu da sənə o şərtlə bağışlayıram ki, öldə bizi dəfn edərsən* (S.Vəliyev);

3) *Maşınları bir şərtlə göndəririk ki, saat doqquz tamamda burada olsunlar* (C.Əlibəyov); *Günahından bir şərtlə keçirəm ki, - dedi, -*

bu gündən belə dediyinə əməl edəsən (Q.Xəlilov); Bütün bunlar bir şərtlə düzəldər ki, sonradan qanıqaralıq olmasın (Ş.Qurbanov).

Dilimizdə elə şərt budaq cümlə quruluşuna da təsadüf etmək olur ki, belələri müasir dil üçün o qədər də xarakterik deyil. O yalnız dilimizdə tarixən belə formanın işlənmiş olduğunu sübut edən bir rudiment kimi qiymətləndirilə bilər. Buna misal olaraq *Çünki oldun dayırmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu* cümləsini göstərə bilərik. Müasir dilimizdə artıq bu qayda ilə şərt budaq cümləsi düzəldilmir. Belə cümlələr *indi ki* bağlayıcısının köməyi ilə qurulur: *İndi ki dayırmançı oldun, çağır gəlsin dən, Koroğlu*.

Qarşılaşdırma budaq cümləsi

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bir qayda olaraq budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin bu növündə budaq cümlə ilə baş cümlə müxtəlif məna münasibətlərində olur. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları ya ziddiyyətli şəkildə, ya müqayisəli surətdə qarşılaşdırılır, ya da biri o birinə güzəştə gedir və s. Bu cəhətdən onların aşağıdakı məna növlərini göstərmək olar:

1) güzəştli qarşılaşdırma, 2) ziddiyyətli qarşılaşdırma, 3) fərqləndirici qarşılaşdırma, 4) müqayisəli qarşılaşdırma, 5) şərtlə qarşılaşdırma.

1. Dilimizdə o birilərə nisbətən güzəştli qarşılaşdırma daha çox işlədilir. Bu məna növünə daxil olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərdən biri digərinə güzəştə getmək yolu ilə qarşılaşdırılır; məs.:

O, gəlinin qəfildən necə diksindiyini, hətta heyrətlə içini çəkdiyini hiss etdisə də, buna məna vermədi (İ.Hüseynov); *Hava bulud da olsa, çox soyuq deyildi* (Y.V.Çəmənzəminli); *Zeynal anasını bu fikirdən daşındırmaq istəmişdisə də, onunla açıq danışmağa utanmışdı* (S.Qədirzadə); *O, gözünü kürədən çəkməsə, dinib-danışmasa da, adama xoş görünərdi* (MİR CƏLƏL).

2. Budaq cümlə ilə baş cümlənin məzmunları bir-biri ilə ziddiyyətli surətdə qarşılaşdırılır; məs.:

Dünya dağılsa da, mən o şərti qəbul etməyəcəyəm (Y.V.Çəmənzəminli); *Nə qədər dava-dərman eləyibsə, bir şey çıxmayıb* ("Koroğlu")

dastanı); *Nə qədər fikirləşirdimsə, ürəyimi bu fikrə isinişdirə bilmirdim* (İ.Əfəndiyev).

3. Baş cümlə ilə budaq cümlə bir-birindən fərqlənən məzmunlara da malik olur və bu vasitə ilə qarşılaşdırılır; məs.:

Səməd əmisinin qaçaqlıtlı güllüşündəki qeyri-təbiiyi duymasa da, öz güllüşünün siniliyini hiss etdi (İ.Hüseynov); *Məncə, başqa sahələrdə çalışan adamlar hissə qapısalar da, neftçilərin buna qətiyyətlə haqları yoxdur* (M.Hüseyn); *Qiyasın yaşayışı dəyişməmişsə də, şüuru dəyişmişdi* (Ə.Abasov); *Hərçənd ki Sadıqın... xırda ala göz-ləri Xanpəriyə çoxdan tanış idi, ancaq bugünkü kimi aydın və aşkar görünməmişdi* (Ə.Vəliyev).

4. Baş cümlənin məzmunu ilə budaq cümlənin məzmunu müqayisə edilmək yolu ilə qarşılaşdırılır; məs.:

Göydə uçan qanadlı quşu əyləmək olarsa, Şahbazı da güc ilə əyləmək olar (M.F.Axundzadə); *Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan* (N.Göncəvi); *Zəmidən yığılan hər artıq sünbül düşməne vurulan süngüdürsə, çıxarılan hər litr neft müharibə hərislərinə bir zərbədirsə, hər tikilən yeni mənzil sülh düşmənlərinə atılan bir bombadır* (MİR CƏLƏL).

5. Baş və budaq cümlələrin məzmunlarının qarşılaşdırılmasından başqa, budaq cümlə baş cümlədəki işin hansı şəraitdə icra olunduğunu da bildirir. Belə budaq cümlədə *əgər, hərgah* bağlayıcıları və *isə (-sa, -sə)* ədatı iştirak etsə də, şərt mənası zəif yer tutur. Qarşılaşdırma məzmunu daha üstün olduğuna görə həmin tabeli mürəkkəb cümlələr qarşılaşdırma budaq cümləsi növündən hesab edilir. Deməli, qarşılaşdırma mənası bu cümlələrin əsas mənası kimi alınır; şərt isə əlavə mənası, daha doğrusu, məna çalarlığı və zahiri oxşayışı kimi götürülür; məs.:

Hərgah meydanda tək də qalsam, genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm (N.Vəzirov); *Əgər mən öldürmüşəmsə, sən də basdırmısan* (S.Rəhimov); *Əgər mən sizi sevsəydim belə, ondan ayrılıb, mənimlə evlənməyinizə razı olmazdım* (İ.Əfəndiyev).

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr üç cür quruluş tipində olur:

1. Budaq cümlə şərt şəkli əsasında qurulur (fəli xəbərdə) *-sa (-sə)* şəkilçisi olur. Bundan əlavə, budaq cümlədə işlənə bilən *nə qədər* nisbi əvəzliyinin *da (də)* və *belə* ədatlarının, baş cümlədə yerinə görə işlənə bilən *yənə, daha, indi, həmişə, hələ* zərflərinin də həmin tabeli

mürəkkəb cümlələrin qurulmasında mühüm rolu vardır. Bu quruluş tipinin aşağıdakı variantları işlənmişdir:

1. Budaq cümlədə *nə qədər* (bəzən *hər nə qədər*) bağlayıcı sözü iştirak edir. budaq cümlənin xəbəri şərt şəkildən və *da* (*də*) ədatından ibarət olur, baş cümlədə isə mənasına uyğun olaraq, *yənə*, *daha*, *ində*, *həmişə*, *hələ*... zərflərindən biri işlədilir; məs.:

Bir nəfəri nə qədər sevsən və nə qədər sevilənsən də, yənə hər kəsə xoş gəlmək istəyirsən (M.İbrahimov); *Hər nə qədər ona qarşı ürəyimdə bir kin bəsləyirdimsə də, uzaqdan belə olsun, ona baxmaqdan, onun necə bir qız olduğunu öyrənməkdən özümü ala bilməmişdim*. (S.Hüseyn); *Solmaz, nə qədər dalgalı bir təşviş olsa da, yənə Şiraslanı unutmağı bacarmırdı* (C.Rəhimov); *Mənsur hər nə qədər ona nəvaziş edərək, min dil ilə aldadır, haman havayı-eşqi başından çıxarmaq istəyirdisə də, Sitarə əslə aldanmayıb, həmişə ahu-zar edirdi* (C.Cabbarlı).

Bu misalların elələri də vardır ki, onların baş cümləsində *yənə*, *daha* qəbilindən olan zərflər (yuxarıdakı misallara baxın) iştirak etmir. Yerdə qalan əlamətlər yuxarıda göstərdiyimiz kimidir; məs.:

Üzündən nə qədər dolğun görünməsə də, bədəni sağlam və möhkəm idi (M.Hüseyn); *Görünür, biz nə qədər möhkəm iradəyə malik olsaq da, dərdimizi, heç olmasa, bir nəfərin bilməsini istəyirik*. (İ.Əfəndiyev); *Aslan nə qədər inanmaq istəsə də, Kələntərin hərəkətləri onun şübhələrini artırırdı* (M.İbrahimov).

Bəzən *da* (*də*) ədatı xəbərdən sonra deyil, ondan əvvəl, ya da bir qismindən qabaq işlənir; məs.: *Nə qədər oxumuş da olsa, bir şeyə yaramaz* (M.M.Kazimi).

2. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu variantı özündən əvvəlkinə bənzəyir. Lakin burada bir fərq nəzərə çarpır ki, *da* (*də*) ədatı əvəzinə, *belə* ədatı işlədilir; məs.:

Birtəhər ora gedib çıxsa bilsək belə, yaşamağımız mümkün olma-yacaqdır (M.S.Ordubadi); *Arzu, istək nə qədər gözəl olsa belə, görün-düyü kimi, onların qarşısında qılınç çəkənlər də olur* (S.Rəhimov); *Bu Ağbulaq kəndində nə qədər yeniliklər olsa belə, yənə də köhnəliyin inadçıl qalıqları adamın üstünə düşür* (S.Rəhimov).

3. Budaq cümlədə *nə qədər* (bəzən də *hər nə qədər*) bağlayıcı sözü iştirak edir. Budaq cümlənin xəbəri isə təkəzə şərt şəkildən ibarət olur, yəni ədatsız işlənir; məs.:

Hər nə qədər fikirləşirəmsə, axırını bir yana çıxara bilmirəm (P.Makulu); *Tahir nə qədər əllaşdısa, motoru işə sala bilmədi*

(M.Hüseyn); *O nə qədər az bilsə, Solmaz onun kiçik şəirlərinə sönməz şölə, susmaz və həzin bir səs vermişdi* (S.Rəhimov); *Yanıdakı adamlar nə qədər baxdırlarsa, hər nə qədər diqqət elədilərsə, heç bir şey görə bilmədilər* ("Koroğlu" dastanı).

Bu tipli misalların eləsi də var ki, onun baş cümləsində məna-dan asılı olaraq, *yənə* sözü iştirak edir; məs.:

Örkən nə qədər uzun olsa, yənə də doğanaqdan keçər (Atalar sözü); *At nə qədər uzun çaparsa, yənə dəvə ondan qabaq düşər* (Atalar sözü); *Firidun nə qədər ciddiyyyətini saxlamağa çalışdısa, yənə də bacarmadı* (M.İbrahimov); *İnsanın dərdi nə qədər böyük olsa, yənə yavaş-yavaş unudulur* (M.Hüseyn).

4. Budaq cümlədə *nə qədər* sözü işlədilmir, xəbəri şərt şəkli ilə ifadə olunur, *da* (*də*) ədatı isə ya xəbərdən sonra, ya da əvvəl iştirak edir:

a) *da* (*də*) ədatı budaq cümlənin xəbərdən sonra işlədilir:

Dili söz tutub danışsa da, gözünü açıb baxa bilsə də, qızdırma içində yanır, sızılıydı (Ə.Abasov); *Mənsur onu durguzub aparmaq istədisə də, Sitarə mane olub oturdu* (C.Cabbarlı); *Hava açılmışdısa da, gün çıxmamışdı* (T.Şahbazi).

Belə misallarda qarşılaşdırmanı daha da qüvvətləndirmək üçün baş cümlədə mənanın tələbi əsasında *yənə* sözü, ya da *amma* (*ancaq*, *lakin*) bağlayıcısı iştirak edir; məs.:

Aslan ona təsəlli verərək, göz yaşlarını silib, evə aparırdısa da, Mənsur sakit olmayıb, əmisindən ayrılan kimi yənə otağın qapılarını bağlayıb ağlamağa başlardı (C.Cabbarlı); *Kərbəlayı Xəlil tələdi və paroxoda getmək istədisə də, lakin körpü xidmətçilərindən biri ixtiyar vermədi* (T.Şahbazi); *Üzünü görməmişdisə də, amma gücünə, qüvvətinə balad idi* ("Koroğlu" dastanı).

b) *da* (*də*) ədatı budaq cümlənin xəbərdən (yaxud xəbərin fel hissəsindən) əvvəl işlənir; məs.:

...Kasıb dəridən də çıxsə, bir çörək ələ keçirə bilmir (M.İbrahimov); *Qonaq da gəlsə, hər şey hazırdır* (C.Cabbarlı); *Zalda qaranlıq da olsa, Zeynal Rayihənin bir hərəkətini belə gözdən qaçırmırdı* (S.Qədirzadə); *Şəhərdən bir qədər uzaqda da olsa, otaqların rahat idi* (İ.Əfəndiyev).

Bu tipli misalların elələri də var ki, onların baş cümləsindən əvvəl qarşılaşdırma bağlayıcılarından (*amma*, *ancaq*, *lakin*) biri işlədilir; məs.:

Lap cüvəlləği da olsalar, ancaq divan qabağında onlara xüsusi nəzarətlə baxırdılar (S.Rəhimov); Bu gülüş kinayəli də olsa, amma ümid və ürək verirdi (Ə.Abasov).

5. Budaq cümlədə *nə qədər* sözü olmur, onun xəbəri şört şəkli ilə ifadə olunur, xəbərdən əvvəl və ya sonra *belə* ədatı işlədilir:

1) *belə* ədatı xəbərdən əvvəl işlənir; məs.:

O, callad belə olsaydı, için-çin yanib tüstülənən, kimsəyə bir ziyan, bir qanqaralığı verməyən ürək ona təsir etməli idi (İ.Əfəndiyev);

2) *belə* ədatı xəbərdən sonra işlənir; məs.:

Maşınla gəlmiş müsəfirələr pis adam olsalar belə, kəndlilər onlara hay çıxma bilərlər (M.İbrahimov); *Dənizdə milyon addım getsəm belə, yorulmam mən bu dostlar diyarında* (S.Rüstəm); *İstər Mollayevin, istərsə də Xəlilovun müqaviməti olmasaydı belə, Qara daşlar problemi çox böyük qurbanlar və məhrumiyyətlər bahasına başa gələcəkdi* (M.Hüseyn).

Bu bölgüyə daxil olan mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində mənanın tələbinə görə *yenə* sözü də işlədilir; məs.:

İnsan həyatın şirinliyindən, ləzzətindən bilmərrə məhrum olsa belə, onun nəsibi yalnız azablar, işgəncələr olsa belə, yenə yaşamağa meyil etməlidir (M.İbrahimov); *O, Mehmanı görməsə belə, yenə buradan üzülmür, əl çəkmirdi* (S.Rəhimov); *Bir azdan sonra gəncliyimiz bu qara kitabı oxuya bilsə belə, hər halda, anlaya bilməyəcəkdir* (C.Cabbarlı).

6. Budaq cümlənin xəbəri şört şəkli ilə ifadə olunur; məs.:

Əvvəlcə məhkəmə iclasının açıq olacağı zənn olmurdusa, sonradan vəkillərin təvəqqelərinə görə, məhkəmə bağlı keçdi (T.Şahbazi); *İndi yer üzündə olan bütün xəstələr sağalmağı, şəfa tapmağı arzu edirdisə, tək bir Qaşəm Sübhanverdizadə, əksinə olaraq, xəstələnməyi, hərərətənin bir-iki dərəcə qalxmağını arzu edirdi* (S.Rəhimov); *Sizin xahişinizi qəbul etmədisə, mənim sözümə qulaq asarmı?* (A.Şaiq).

II. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu növü komponentlərdə qarşılıqlı işlənən bağlayıcılarla *hərçənd – bununla belə, hərçənd – bununla belə, hərçənd – amma (ancaq, lakin); düzdür – amma (ancaq, lakin); doğrudur – amma (lakin, ancaq)* bağlayıcıları ilə bağlanır; məs.:

a) *Hərçənd siz bu işi görübsünüz, amma mən razı deyiləm* (Ə.Haqverdiyev); *Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idi, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa*

səy edirdi (N.Nərimanov); *Mənsur hərçənd Sitarənin axırncı sözlərini eşidirdi, lakin danışmağa güdrəti yox idi* (C.Cabbarlı).

b) *Düzdür, Səltənət onu evdən qovmuşdu, amma təkcə bununla böhtan və təhqirin yükündən qurtarmaq olardı mı?* (B.Bayramov).

III. Budaq cümlədə *hara, kim, nə* (müxtəlif hallarda), *nə vaxt* və *necə* sözləri iştirak edir və budaq cümlənin xəbəri ayrı-ayrı formada olan eyni felin təkrarı ilə ifadə olunur. Həmin felin birinci hissəsi xəbər şəklinin indiki zamanında, ikinci hissəsi isə ömr şəklində (məsələn, *gedir-gətsin* şəklində) işlədilir; məs.:

...*Qoy gözəl Gülbətin necə sərrast oxlar atır-atsın, mənim qəhrəmanımın sinəsindəki zireh möhkəmdir* (İ.Əfəndiyev); *Hara gedir-gətsin, məndən yaxşısını tapa bilməyəcək...* Onlar bizim baramızda *nə düşünlər-düşünsünlər, biz sülh tərəfdarıyıq. Kimdən soruşuruşsun, yenə eyni cavabı alacaqdır.*

Bu quruluşun digər variantında xəbər şört şəkli ilə ifadə olunur; baş cümlədə *yenə (də)* sözü qarşılaşdırmağa kömək edir; məs.:

Hara gətsə, yenə də məndən kömək istəyəcək (M.Hüseyn).

Qoşulma budaq cümləsi

Qoşulma budaq cümləsi baş cümlədən sonra əlavə edilərək, ondakı məzmunu qiymət verir, ya da ona aid əlavə məlumat verir (Bunlar "əlavə budaq cümləsi" də adlandırılırsa, səhv olmaz).

a) Baş cümlənin məzmununa qiymət verən qoşulma budaq cümləsi:

Qız şalının saçaqlarını didməklə məşğul idi ki, bu da onun bir qədər hirsəndiyini göstərirdi (Ə.Əbüllhəsən); *İL-18 təyyarəsi bu məsafəni (Bakı – Sankt-Peterburq) beş saata qət edəcəkdir ki, bu da qatarla getməkdən 15 dəfə tezdir* ("Bakı" qəzeti).

b) Baş cümlənin məzmununa yeni məlumat əlavə edən qoşulma budaq cümləsi:

...*Bir azdan sonra naxçıvanlıların görüşünə üçüncü bir nəfər də daxil oldu ki, bu da müəllim Mirzə Məmmədqulu idi* (C.Məmməd-quluzadə); *Lakin bu yanlış cəhət özü ilə bir pis cəhət də doğururdu ki, bu da döyüşü idarə etməyin müəyyən dərəcədə çətinləşməsindən, mürəkkəbləşməsindən ibarət idi* (Ə.Əbüllhəsən).

Qoşulma budaq cümləsi baş cümlənin ya bir üzvünə, ya da ümumi məzmununa aid olur:

a) baş cümlənin bir üzvünə aid olan qoşulma budaq cümləsi:

Ancaq birçə eybi var idi ki, o da onun çox danışması və özünü öyməsi idi (H.Nəzərli); Arada keçən həftələrin səmərəsi göz qabağında idi ki, bu da Xolmoqortsevlə Mədadovun səyi nəticəsində meydana gəlmişdi (Ə.Əbülhəsən); Yalnız qapı ağzında bir qoyun dərisi salınmışdı ki, şeyx onun üstə əyləşərdi (S.Hüseyn);

b) baş cümlənin ümumi məzmununa aid olan qoşulma budaq cümləsi:

Yalnız siz tanıyırsız ki, indi siz də tanıyırsınız (C.Cabbarlı); Lakin batareyanın halə tüfəngi, əl pulemyotu, patronu və nəhayət, iki topu vardı ki, bununla da düşməyə əməlli-başlı müqavimət göstərirdi (Ə.Əbülhəsən); Qızmış metal 14 əməliyyatdan keçməli idi ki, bu da tezkəsən alətlərin pəbədütlə təchiz edilməsi zərurətini meydana atdı

Bir qrup qoşulma budaq cümləsi baş cümləyə ki bağlayıcıyı ilə bağlanır. Bundan əlavə, komponentləri əlaqələndirən digər vasitələr də olur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Komponentlərin əlaqələnməsinə *bu, o* əvəzlilikləri kömək edir. Çox zaman əvəzliliklərin yanında qüvvətləndirici *da (də)* ədati işlənir; məs.:

İndi hərdən bir Kəyanın üstünə əl qumbarası da atılırdı ki, bu da üç tərəfdən düşmənin mühasirə halqasını daraldığını göstərirdi (Ə.Əbülhəsən); Oturmaq üçün birçə yer vardı ki, o da kilimin üstünə salınmış döşək idi (İ.Hüseynov).

Həmin əvəzliliklər müxtəlif hallarda və kəmiyyətlərdə (tək, cəm) də işlədilir; məs.:

– İlyas, dilək ilə nəticə arasında keçilməz bir uçurum var ki, onu da ancaq bir neçə qüvvətli simalar keçmişlər ki, onlarla da tarix... fəxr edir (C.Cabbarlı); Amma hər halda Karamişevin tələfatı gözəldiyindən artıq idi ki, bunun da səbəbi onun tərəddüdü, daha doğrusu, qorxması idi (Ə.Əbülhəsən) Palatada bir-iki çarpayıda yaralı var idi ki, onlar da yatırdılar (Danışq dilindən).

2) Komponentlərin əlaqələnməsinə *bura, ora* sözləri (müxtəlif hallarda) kömək edir. *Da (də)* ədatının işlənməsi də mümkündür; məs.:

Açarsız yanaşınca ölümlə pəncələşmək lazım gəlirdi ki, burada da əvvəlləri bacım, sonralar da O! O məni susdurub həyata təslim olmağa məcbur etdi (C.Cabbarlı); Səhiyyə məntəqəsinə gedən bir qəşəng, şairənə yol daha vardı ki, oradan həm də dəmir yol xətti keçirdi (Ə.Əbülhəsən).

Qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasından *ki* bağlayıcısı atılsa, onda cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklini alır. Dilimizdə belə cümlələr də işlənir; məs.:

Birçə papirosluq tütünü var, bunu da elə axır gün üçün saxlamışam (Ə.Əbülhəsən); Yanında sonbəyşim birçə Əziz qalmışdı, Azər qaçan gündən o da evə yığılmır (Ə.Məmmədcanlı); Maya anladı ki, məşinlərdən yaxşı baş açan əri bir çox şeylərdən xəbərsizdir və bu da özünü çox tez-tez göstərəcəkdir (M.İbrahimov).

Qoşulma budaq cümləsinin ikinci bir quruluş tipi də var ki, onun komponentləri *ki* bağlayıcısı ilə deyil, *isə* ədati ilə bağlanır; məs.:

Müsləman fəhləsi revolyusiya sırasında gözə çarpırsa, o da bolşevik fəaliyyətinin nəticəsidir (M.S.Ordubadı); Sözüün axırında mənə dedi ki, məni bu çətinlikdən çıxaracaq bir adam varsa, o da sənənsən (S.Hüseyn); Lətifli maraqlandıran yeganə bir şey var idisə, o da ancaq öz dəzgahı idi (H.Seyidbəyli); Xurşud xanımın süyüb biabır etmədiyi bir nəfər qalmışdısa, o da mən idim (S.Qədirzadə).

Bu quruluş özünə müvafiq mənə ilə bağlıdır.

Yuxarıdakı cümlələrdə *isə (-sa, -sə)* ədatını *ki* bağlayıcısı ilə əvəz etsək, pozğunluq əmələ gəlməz. Lakin *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan cümlələrlə *isə (-sa, -sə)* ədatı ilə bağlanan cümlələr arasında incə bir mənə fərqi vardır; belə ki, birincilərin (*ki* bağlayıcısı ilə bağlananların) baş cümləsində irəli sürülən fikir artıq faktıdır. Ona, az da olsa, şübhə yoxdur. *İsə (-sa, -sə)* ilə bağlananlarda isə baş cümlədə irəli sürülən fikrə tam əminlik yoxdur; yəni danışan şəxs baş cümlədəki fikri tam həqiqət hesab etmir. Bunu aydın başa düşmək üçün aşağıdakı misalları müqayisə edək: 1) *Klubda Rüstəmin adına layiq bir şey var-dısa, o da təzəcə salınmış yaşıl rəngli qapı idi.* 2) *Klubda Rüstəmin adına layiq bir şey vardı ki, o da təzəcə salınmış yaşıl rəngli qapı idi.*

İkinci misalın baş cümləsindəki fikir tam əminliklə söylənməmişdir. Birinci misalın baş cümləsindən anlaşılır ki, danışan adam, oradakı fikri, tam olmasa da, həqiqətə yaxın hesab edir. Sanki danışan şəxs bu baş cümlədə "Klubda Rüstəmin adına layiq bir şeyin varlığını iddia etmək mümkündürsə" demək istəmişdir. Lakin belə bir mənə ikinci misalın baş cümləsində yoxdur. Deməli, budaq cümləni baş cümləyə bağlayan *isə (-sa, -sə)* ədatının *ki* bağlayıcısı ilə əvəz edilməsinə baxmayaraq, mənaları arasında fərq nəzərə çarpır.

Tabeli mürəkkəb cümlənin qoşulma budaq cümləli növü ilə təyin budaq cümləli növü arasında oxşarlıq olur. Elə hallara təsadüf edilir

ki, təyin budaq cümləsinin baş cümləsində budaq cümlənin işlənməsinə heç bir işarə olmur (lakin nəzərdə tutulur). Onun arxasınca işlənen budaq cümlə baş cümlənin bir qisminə aid olur, onu təyin edir. Təyinlənən isim budaq cümlədə ya təkrar olunur, ya da əvəzlik, mənsubiyyət şəkilçisi və ya digər vasitələrlə xatırladılır. Təyin budaq cümləsinin bu tipi ilə qoşulma budaq cümləsi müqayisə edilə bilər:

1. *Kitabda dərin bir analiz və bir çox fəlsəfi fikirlər vardır ki, oxucu birdən-birə qavraya bilməz* (C.Cabbarlı).

2. *Suraxanı vağzalında yalnız iki fayton vardı ki, bunları da başqaları mindikləri üçün bir çoxları ilə bərabər mən də yerdə qaldım* (S.Hüseyn).

Birinci misaldakı budaq cümlə baş cümlədəki isimlərə (*analiz, fikirlər*) möhkəm bağlıdır (onu təyin edir). İkinci misalda isə baş cümlədəki isimlə (*faytonlar*) bunları da sözləri bağlıdır və budaq cümləyə imkan vermir ki, baş cümlədəki ismi təyin etsin. Bir növ, o, budaq cümlənin təyinlik əlaqəsini qırır. Ona görə də ikinci halda qoşulma budaq cümləsi meydana çıxır.

QARIŞIQ TIPLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirdikdə, məlum olur ki, onlarda ifadə olunan fikir qarşı-qarşıya duran iki tərəfdən – iki qütbədən ibarətdir.

Məlumdur ki, hər bir mürəkkəb cümlədə birləşən komponentlər müəyyən mənə münasibətləri ifadə edir və elə bu əsasda birləşirlər. Komponentlər arasında qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma və s. əlaqələr olur. Hər hansı bir mənə münasibətini yaratmaq üçün iki qütbün birləşməsi – vəhdət təşkil etməsi zəruri olur. Doğrudan da, səbəbi nəticəsiz, nəticəni səbəbsiz, aydınlaşdırma əlaqəsini aydınlaşan və aydınlaşdıransız təsəvvür etmək olmaz. Eləcə də iki qarşılaşdırılan tərəf olmadan ziddiyyət, güzəşt, fərqləndirmə, müqayisə kimi mənalar əmələ gələ bilməz. Bunun nəticəsində də bir vahidin – mürəkkəb cümlənin qarşı-qarşıya duran iki qütbü meydana çıxır. Bu qütblər sadə olduğu kimi, mürəkkəb şəkildə də təşkil oluna bilər. Mürəkkəb şəkildə qurulan bu komponentlər özlüyündə müəyyən mənə əlaqələri də ifadə edə bilirlər. Qütblərdən biri sadə, digəri mürəkkəb, yaxud hər ikisi mürəkkəb ola bilər. Bu

o deməkdir ki, qütblər öz aralarında müəyyən mənə əlaqəsi saxladığı halda, mürəkkəb quruluşlu qütb özü də əlavə mənə münasibəti yarada bilər, yəni qütbün öz daxilində də qütblənmə hadisəsi baş verə bilər.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə nə qədər sadə cümlə olur-olsun, onlar iki əsasda – ya tabesiz mürəkkəb cümlə, ya da tabeli mürəkkəb cümlə əsasında birləşir. Buna görə də onları iki əsas hissəyə bölmürük:

1. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr.
2. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr.

QARIŞIQ TIPLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

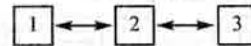
Tabesiz mürəkkəb cümlələr müxtəlif komponentlərdən təşkil olunub, zəngin quruluşa malik olur. Ən çox işlənen tabesiz mürəkkəb cümlələr iki, komponentli olanlardır ki, bunlar da müxtəlif mənə münasibətlərini ifadə edir. Üç və daha artıq komponentdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələr müxtəlif quruluşlarda özünü göstərir. Sadalama əlaqəsində olan tabesiz mürəkkəb cümlələr istənilən qədər komponentdən qurula bilər. Belə tabesiz mürəkkəb cümlələr daha çox üç və dörd sadə cümlədən təşkil olunur.

1. "Sadə cümlə"lərdən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr:

a) üç "sadə cümlə"dən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlə:

Anasının mülayim siması ciddi və qeydkeş bir vəziyyət alar, arvad Fəridənin üzünə xəfif bir sarılıq qonar, qara bəbəkləri bir əndişə və vahimə ilə tez-tez hərəkət edərdi (M.İbrahimov); *Dəniz qudurmuş kimi şahə qalxır, coşub-daşan əsəbi dalğalar yorulmaq bilmədən bir-birini qovur, aramsız olaraq sahili döyür, şəhər üzərində kədərli uğultu gəzirdi* (Y.Şirvan).

Bu misalların sxemini belə ifadə etmək olar¹.

¹ Sxemlərdə istifadə edilən kvadrat və ya dördbucaqlı – nisbi müstəqil "sadə cümlə"ni, yaxud baş cümləni, çevrə və ya ellips – budaq cümləni, ox işarəsi – tabeliyyət istiqamətini, ikibaşlı ox – tabesizlik əlaqəsini, fiqurların içərisindəki rəqəmlər isə komponentlərin sırasını ifadə etmək üçün işlənilir.

b) dörd "sadə cümlə"dən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlə:
"Bizi də gözlə" deyə, şüşəni açdı, probka ağsaqqalın stoluna qədər uçdu, partıltı məni diksindirirdi, şarabın köpüyü Nazlımın əlinə çiləndi (B.Bayramov).

c) beş "sadə cümlə"dən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlə:
Artıq qiçqlarım əsir, başım gicəllənir, gözlərim qaralır, dizlərim taqətdən düşür, ürəyim zəifləyirdi (B.Bayramov).

Belə işlənən komponentlərin sayı artıq da ola bilər. Bunlar tabesiz mürəkkəb cümlənin nisbətən sadə və qütblənməyən quruluşlarıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşlarda da işləyə bilər. Belələrinin tərkibinə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr daxil ola bilər.

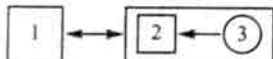
Komponentlərin ümumi sayından asılı olmayaraq, onlar iki qütbə mərkəzləşib, bir-biri ilə vəhdət təşkil edirlər, həmin qütblərin quruluşu ya sadə, ya da mürəkkəb şəkildə ola bilər.

II. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

a) "Sadə cümlə"dən sonra müxtəlif növlü tabeli mürəkkəb cümlə işlədilir və "sadə cümlə" ilə müxtəlif mənə əlaqəsi saxlaya bilər:

Gecə-gündüz çalışsınız, ancaq hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayacaq (B.Bayramov); *Heç nə olmaz, arvad tayfasının qaydasıdır, bir az çığır-bağır salacaqlar, sonra da qınlarına çəkilib susacaqlar* (I.Şıxlı).

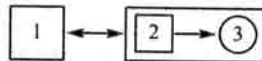
Yuxarıdakı misallarda "sadə cümlə" ilə tabeli mürəkkəb cümlə arasında qarşılaşdırma, sadələmə əlaqələri vardır. Tərkib hissədəki tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri tamamlıq və mübtəda növlərinə aiddir. Əlbəttə, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibində başqa budaq cümlələr də işlədilə bilər.

Yuxarıdakı misallarda budaq cümlələr postpozitiv vəziyyətdədir. Bu tipli misallarda budaq cümlənin prepozitiv vəziyyətdə işlənən tiplərinə də rast gəlirik; məs.:

Biz məaşımızın artırılmasını və iş saatımızın qısaldılmasını istəyirik, şərtlərimiz qəbul olunursa, hamımız işə başlamağa hazırıq (H.Nəzərli); *İstəklili bəlam sənədən, sən də azacıq qaşını çatsan, gözüm-dən düşərsən* (B.Bayramov); *Körpə ağladı, Nailəbəyim nə qədər çalışdı, onu kirdə bilmədi* (B.Bayramov); *Yalnız kəndin yanından ötüb Tiflisə doğru uzanan xır yolu əvvəlki kimi ağarır, bəzi yerlərdə daşların arasından ot cücərsə də, təbiətin bu ümumi ahənginə tabe olmaq istəmir, dərəli-təpəli yamaqları aşır, üfüqdə gözdən itirdi* (I.Şıxlı).

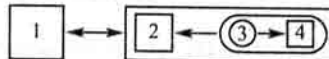
Buradakı misallarda işlənən şərt və qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr özündən əvvəlki "sadə cümlə" ilə müxtəlif mənə əlaqələri ilə bağlıdır.

b) Sadə cümlə ilə əlaqələnən tabeli mürəkkəb cümlə özü də daha mürəkkəb quruluşa malik ola bilər; məs.:

Konsilium elədik, həkimlər bu qənaətə gəldilər ki, yüz canı da olsa, dirilməz (B.Bayramov).

Bu cümlənin sxemi aşağıdakı kimi verilə bilər:

III. Sadə və tabesiz mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

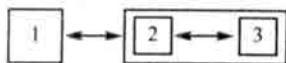
I. Belə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif variantları vardır. Əvvəla, variantlar I komponentlə (sadə cümlə ilə) II komponent (tabesiz mürəkkəb cümlə) arasındakı mənə əlaqəsinə görə, ikincisi də, II komponent kimi işlənən tabesiz mürəkkəb cümlənin öz komponentləri arasındakı mənə əlaqəsinə görə, eləcə də həmin tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin quruluşuna görə müəyyənləşdirilə bilər. Qabaqca ikinci komponenti iki tərkib hissədən ibarət olanları nəzərdən keçirək:

a) Birinci komponenti sadə, ikinci komponenti iki sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümlə:

Bu axşam iki böyük hadisə olacaqdır: birincisi, kəndimizə çəkilən işıq qoşulacaq, ikincisi isə, həmin qarşısına toplaşdığımız kino-teatr açılacaqdır (B.Bayramov); *Elə demə, qızım, Allahdan sonra arvadın böyüyü ərdir, istər öldürər, istər saxlar* (M.İbrahimov); *Tamam iki*

həftə gecəli-gündüzlü əlləşməli, ölümlə vuruşmalı olduq; ağır, gec qurtaran, çətin gecələrimiz az olmadı, hətta qızın anası belə axıra qədər bu vəziyyətə dözüb dayanma bilmədi (B.Bayramov).

Bu misallarda ikinci komponent – tərki b hissələri arasında sadalama, səbəb-nəticə, qoşulma əlaqələri mövcud olan tabesiz mürəkəb cümlələrdən ibarətdir. Sxemi belədir:

b) Birinci komponentlə ikinci arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olan tabesiz mürəkəb cümlə:

Yox, sən xain adamsan, şələ-küləni yığışdır, buralarda izini-tozunu görməyim (M.İbrahimov); *Qaranlıq məni boğurdu, əl atırdım, dəmirə dəyirdi* (B.Bayramov); *Barmığı üzüyə ilişəndə gözləri iriləndi, utanıb əlimi çəkmək istədim, buraxmadı* (B.Bayramov).

Bu misalların da sxemi yuxarıdakı sxem kimidir. İkinci komponentdəki tərki b hissələri arasında da müxtəlif mənə əlaqələri özünü göstərir.

c) Birinci komponentlə ikinci arasında qarşılaşdırma əlaqəsi olan tabesiz mürəkəb cümlələr:

Yastıq əjdaha gücü ilə məni çəkdi, gücüm çatmadı, üzüm üstə çarpayıya endim... (B.Bayramov).

İkinci komponentin özünün hissələri arasında müəyyən mənə əlaqələri (aydınlaşdırma, səbəb-nəticə) mövcuddur.

ç) Birinci komponentlə ikinci arasında qoşulma əlaqəsi olan tabesiz mürəkəb cümlələr:

Dost-tanışı da çoxalmışdı, axşamlar toplaşardılar, şahmat yarışını davam edərdi (B.Bayramov).

2. Sadə cümlə ilə tabesiz mürəkəb cümlənin birləşməsindən əmələ gələn tabesiz mürəkəb cümlənin başqa variantları da işlədib bilər. Xüsusən ikinci komponent iki tərki b hissədən deyil, daha çox tərki b hissədən ibarət ola bilər:

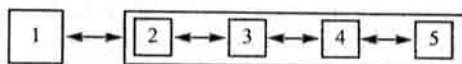
a) Birinci komponent sadə olub, ikincisinə qarşılaşdırma əlaqəsi ilə bağlı olur. İkinci komponent isə aralarında sadalama əlaqəsi olan üç sadə cümlədən təşkil olunur; məs.:

Saatın əqrəbi bir neçə dövrə dolandı, nə Veysəldən xəbər çıxdı, nə Ulduz oyandı, nə də Şənbə dissertasiyadan ayrıldı (B.Bayramov).

b) Birinci komponentlə ikincisi arasında sadalama əlaqəsi var. İkinci komponent aralarında sadalama əlaqəsi olan dörd sadə cümlədən təşkil olunmuşdur; məs.:

Adamlar mürəbbiyyəyə macal vermədən, heç nə axtarmadan, heç nə soruşmadan uşaqlara yanaşır, kimi paltar geyindirir, kimi allorına bulka verir, kimi ayaqqabı, kimi papaq bağışlayırdı (Mir Cəlal).

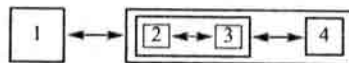
Həmin cümlənin sxemi belədir:

c) Birinci komponent (sadə cümlə) ikincisi ilə aydınlaşdırma əlaqəsi ilə bağlanır; ikinci komponent üç sadə cümlədən qurulsada, əlaqələrinə görə nisbətən mürəkəb quruluşa malik olur; məs.:

Kərimzadə qızına dediyini nəvəsinə də dedi: ürəyim işıqdır, qardaşın sağ-salamat qayıdacaqdır, fikir eləmə! (Mir Cəlal).

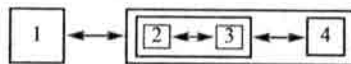
Bu cümlənin quruluşu aşağıdakı sxemdə olduğu kimidir:

Səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlı olan iki və üçüncü komponentlər birlikdə vəhdət təşkil edir. Dördüncü komponent onunla qoşulma əlaqəsi ilə əlaqə saxlayır.

ç) Birinci komponentlə ikincisi arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olur. İkinci komponent iki tərki b hissədən ibarət olur ki, onlardan birincisi özü də iki sadə cümlədən qurulmuşdur; məs.:

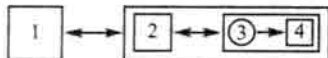
İnaə deyilib mənə eşitdirilən bu sözdən könülüm açılan kimi oldu, qonşuma işarə elədim, o da gülümsəndi, ikimizin də başımız kitabın üstünə əyildi (B.Bayramov).

d) Yəni də birinci komponent ikincisinə səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlı olur. İkinci komponent mürəkəb quruluşa malik olur: onun birinci sadə komponenti tabeli mürəkəb cümlədən ibarət olan ikincisi ilə sadalama əlaqəsində olur; məs.:

Əlinin biri ilə onun üzünə kölgə saldı, uşaq dartınıb oyandı, işıqda gözlərini açma bilməsə də, səsləndi, qığıldadı (B.Bayramov).

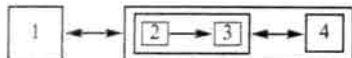
Bu cümlənin quruluşunu sxemlə belə ifadə etmək olar:

e) Sadə cümlədən ibarət olan birinci komponent tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan ikinci komponentlə aydınlaşdırma əlaqəsində olur. İkinci komponent özü də sadalama əlaqəsi ilə düzələn bir tabesiz mürəkkəb cümlə və səbəb-nəticə əlaqəsi ilə ona bağlanan sadə cümlədən ibarətdir; məs.:

İndi dünyada birçə qorxum vardır: tərpnəş olmasın, nəfəs də yavaş alınsın, uçuqun baş verə bilər, əlimizə həyat kimi düşən havanı, işığı əlimizdən alar (B.Bayramov).

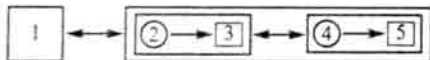
Bu cümlənin quruluşu sxemlə belə ifadə oluna bilər:

ə) Birinci komponentlə ikincisi qoşulma əlaqəsində olur. İkinci komponentdə iki tabeli mürəkkəb cümlə səbəb-nəticə əlaqəsi vasitəsilə birləşərək, bir tabesiz mürəkkəb cümlə əmələ gətirir; məs.:

Gövdəsi çürüməyə başlayır, ağər lazımınca doğranıb artırılmasa, azar özəyinə yeriyər, küləyin, tufanın birində yuxulub, bu həyatda hər nə var, hamısını məğmun eləyər (B.Bayramov).

Həmin cümlənin sxemi belədir:

IV. Tabeli mürəkkəb və sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

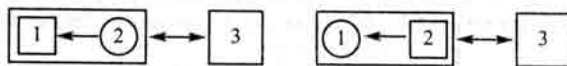
Bunların da müəyyən variantları olur. Həmin variantların bir neçəsini gözden keçirək.

a) Tabeli mürəkkəb cümlə ilə sadə cümlə arasında qoşulma əlaqəsi olur, tabeli mürəkkəb cümlə isə müxtəlif quruluşda işlənir; məs.:

Ona dayan güllə zəhərli imiş ki, bir daha səs çıxmıdı, iki nəfər səhiyyəyə gəlib onu aparanda o, yavaş-yavaş inləyirdi (H.Nəzərli).

b) Komponentlər arasında sadalama əlaqəsi olur: *Dil desə də, ürək razı olmur, ayaqları sözüna baxmayıb sürünürdü* (İ.Şıxlı).

Bu cümlələrin sxemini belə qurmaq olar:

c) Komponentlər arasında aydınlaşdırma əlaqəsi olur:

Qaldığı yer oradan sakit olsa da, şəraiti çox pis idi: otaq kərpic döşməli yarırzəmi rütubətli bir yer idi (M.İbrahimov).

ç) Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi olur:

Mən deyirdim ki, imtahanın "5" alacağam, mənə inanmırdılar.

d) Komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi olur:

Qayıqdakılar nə qədər çalışsalar da, istiqamətini düz götürə bilmir, su qayığı ayırdı (İ.Şıxlı).

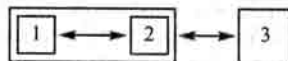
V. Tabesiz mürəkkəb və sadə cümlələrdən təşkil olunan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Bu növ mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı variantları nəzərə çarpır:

a) Komponentlər arasında aydınlaşdırma əlaqəsi:

Hamiya qəhvə, yalnız Məmmədhasan ağaya darçın çayı gəldi: soyuqluq verən dünyünün vücuduna gətirdiyi rütubəti darçın yox edirdi (Y.V.Çəmənzəminli).

Bu cümlənin quruluşu belə təsvir olunur:

b) Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi:

Atan soğan, anan sarımsaq, sən hardan oldun gülməşəkər? (Atalar sözü); *Cahangirov dodağını büzdü, prokuror üzünü turşutdu, lakin yenə dillənən olmadı* (B.Bayramov). *Pul var, vəzifə var, can bacı, amma xoşbəxtlik yoxdur!* (B.Bayramov).

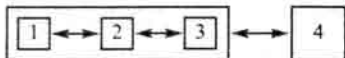
Bu misallardakı birinci komponentin, yəni tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında sadalama əlaqəsi vardır.

c) Komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi:

Dedim danışarsan, gülərik, sən in də eynin açılar (B.Bayramov).

Birinci komponent daxilindəki tərkib hissələr arasında sadalama əlaqəsi olanda, orada sadə cümlələrin sayı ikidən artıq da ola bilər; məs.:

Dəmir qapuların sanballı qfılları zırınqılı ilə açıldı, ağır mandallar cəftələrdən çıxarıldı, bir dəqiqədə qapılar taybatay açıldı, qaranlıq tağlara güncixandan qırmızı şəfəqlər düşdü (Y.V.Çemənzəminli); Çay dağılıb, əlini yandırdı, stəkan divara dəyərək, parça-parça oldu, nəbəkə yerə düşüb sındı, bu onu daha da acıqlandırdı (M.İbrahimov).

ç) Komponentlər arasında qoşulma əlaqəsi:

Özünə bir şey olmayıb, maşın zədələlib, səhər düzəldərlər (B.Bayramov).

Birinci komponent özü qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir.

VII. Tabeli mürəkkəb cümlələrdən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

a) Komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi olur:

Ağa, buyurdular ki, təqribən üç yüz kilometrdir, mən dili qurumuş da davam gətirməyib dedim ki, xeyr, ağa, cəmi yüz iyirmi kilometrdir (M.İbrahimov).

Arvad var ev tikər, arvad var ev yıxar (Atalar sözü).

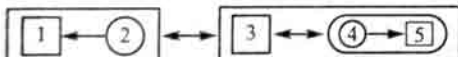
b) Komponentlər arasında sadalama əlaqəsi olur:

Arpaya qatsan, at yeməz, kəpəyə qatsan, it yeməz (Atalar sözü); Ölsəm, qəlbimdə onun məhəbbətini aparacağam, qalsam, qəlbimdə onu, onun məhəbbətini yaşadacağam (B.Bayramov).

c) Komponentlər arasında qoşulma əlaqəsi olur:

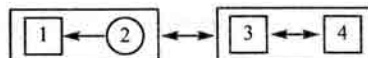
Başə saldım ki, kənd dedi-qodusuna o qədər də inanmasın; onu inandırım ki, Qönçənin üstündə yaxşı bir göz olsa, nöqsanlarını düzəldər (B.Bayramov).

Bu tabesiz mürəkkəb cümlə iki əvvəlkilərdən daha mürəkkəbdir. Buradakı birinci və ikinci komponent tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir, lakin ikincinin budaq cümləsi daxilində şərt budaq cümləsi də iştirak edir.

VII. Tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunan qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr:

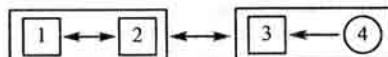
Ay Zeynal, şeirlərini də, şəkli də göndər Bakıya, çap eləsinlər, bəlkə, məşuqəni tapasan, yoxsa dəli olarsan (B.Bayramov).

Birinci tərkib hissə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən, ikinci tərkib hissə isə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir.

VIII. Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunan qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr.

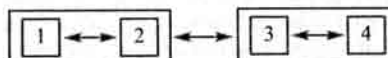
Evinə gedərsən, birdən səni yaxşı qarşılamazlar, atan da deyər ki, oğlumun pis qəbul elədilər (B.Bayramov).

Aydındır ki, komponentlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsi vardır. Birinci komponent qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədən, ikincisi isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir.

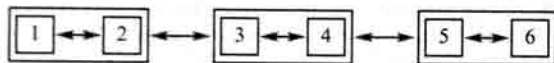
IX. Komponentləri tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr.

At ölər, meydan qalar, igid ölər, ad-san qalar (Atalar sözü).

Buradakı əsas komponentlər arasında qarşılaşdırma əlaqəsi vardır. Sadalama əlaqəsi olsa, komponentlərin (tabesiz mürəkkəb cümlələrin) sayı artıq da ola bilər:

Şofer tutursunuz, maaş alır, dayə saxlayırsınız, əmək haqqı alır, uşaq götürürsünüz, onun da öz xərci (B.Bayramov).

Burada hər biri səbəb-nəticə əlaqəli tabeli müəkkəb cümlələrdən ibarət olan üç komponent sadalama əlaqəsi ilə birləşib, qarışıq tipli tabeli müəkkəb cümlə əmələ gətirmişdir.

QARIŞIQ TIPLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Danışıq zamanı fikri daha ətraflı və dəqiq surətdə ifadə etmək üçün yalnız iki komponentdən – baş və budaq cümlələrdən ibarət olan tabeli müəkkəb cümlələrdən deyil, həm də bir neçə komponentdən təşkil olunan tabeli müəkkəb cümlələrdən də istifadə edilir. Komponentlər daha çox budaq cümlələrin, bəzi hallarda isə baş cümlələrin hesabına artır. Beləliklə də, ya budaq cümləsi, ya da baş cümləsi çox olan (baş cümlə çox zaman ikidən artıq olmur) tabeli müəkkəb cümlələr alınır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- çoxbudaqlı müəkkəb cümlələr;
- çox baş cümləli müəkkəb cümlələr;
- çoxbudaqlı və çox baş cümləli müəkkəb cümlələr.

Çoxbudaqlı müəkkəb cümlələr

Çoxbudaqlılarda ən azı iki budaq cümlə olur. Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz ayrı-ayrı budaq cümlə növləri baş cümlə ilə müxtəlif kombinasiyalara daxil olur. Tabeli müəkkəb cümlə daxilindəki təkə bir budaq cümlə baş cümləyə hansı vasitə və üsulla bağlanırsa, iki və ya ikidən artıq miqdarda olan budaq cümlələr də eyni vasitə və üsullarla bağlanır. Buna görə də burada həmin məsələlərdən danışmağa ehtiyac qalmır; çünki hər hansı növdən olan budaq cümləni izah edərkən, onu baş cümləyə bağlayan vasitələr nəzərdən keçirilmişdir.

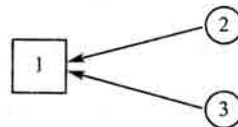
Azərbaycan dilindəki qarışıq tipli tabeli müəkkəb cümlələr komponentlərin birləşməsinə görə üç cür olur:

- Komponentləri paralel birləşənlər.
- Komponentləri ardıcıl birləşənlər.
- Komponentləri paralel-ardıcıl birləşənlər.

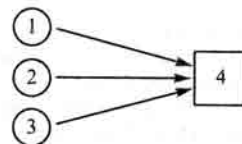
I. Komponentləri paralel birləşən tabeli müəkkəb cümlələr.

Paralel bağlananlar qütblərin sırasına görə iki cür olur: “baş cümlə + budaq cümlələr”, yaxud “budaq cümlələr + baş cümlə” şəklində. Budaq cümlə qütbündə iki və daha artıq budaq cümlə iştirak edə bilər.

Azımız budur ki, böyük oğlan olasan, gördüyün işlər bizi və valideynlərinizi sevindirsin. (danışıq dilindən).

Hava yaxşı olsa, sən də vaxtında gəlsən, motoru tez işə sala biləcək, istirahət günü çoxlu balıq tuta bilərik.

Budaq cümlələrin növünə, sayına və yerinə görə bunların cür-bəcür variantları olur.

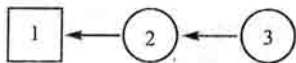
II. Ardıcıl birləşmələrdən yalnız üçkomponentli tabeli müəkkəb cümlələri nəzərdən keçirəcəyik. Üçkomponentlilərin budaq cümlələrinin növlərinə görə bir çox variantları da var ki, nə onları, nə də dörd və çoxkomponentli tabeli müəkkəb cümlələrin bütün quruluş modellərini (çox olduğu üçün) nəzərdən keçirmək mümkün deyildi.

Məlum olduğu üzrə, rus dilçiliyində ardıcıl bağlanan tabeli müəkkəb cümlələrdə birinci budaq cümləni baş cümlədən, ikinci budaq cümləni isə birinci budaq cümlədən asılı hesab edirlər. Bizim təbiiq etdiyimiz metoda görə isə üç komponent iki qütbə birləşməlidir. Aşağıdakı misala diqqət edək:

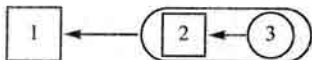
Vərəqədə yazılmışdı ki, ey əmələ camaatı, bilin ki, Xanlar Həsən oğluna atılan güllə... biz – neft əmələsinin hamısına atılıbdır. (S.Rəhimov).

Biz bu cümləni aşağıdakı şəkildə iki qütbə ayırırıq: 1) *Vərəqədə yazılmışdı*, 2) *ey əmələ camaatı, bilin ki, Xanlar Həsən oğluna atılan*

güllə – neft əmələsinin hamısına atılıbdır; yəni birincisi baş cümlə qütübü, ikincisi isə budaq cümlə qütübüdür. Birinci hissə danışanın öz sözüdür, yəni o, məlumat verir (*Vərəqədə yazılmışdı*), qalan hissə isə vərəqədə yazılanları bildirir, yəni özgə nitqdir. (Birinci hissə vərəqədə olmayan, ikinci hissə isə vərəqədə olan hissədir). Budaq cümlə qütübü özü də ikikomponentli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Orada da baş və budaq cümlə vardır. Beləliklə, biz həmin cümləni belə sxemləşdirməyi düzgün hesab etmirik:

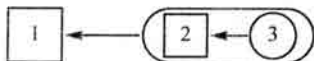
Onun aşağıdakı şəkildə sxemləşdirilməsi daha məqsəduyğundur.

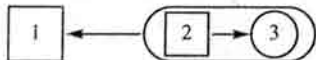
Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə iştirak edən üç komponent müxtəlif münasibətlərdə olur və müxtəlif quruluş tiplərini əmələ gətirirlər. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Baş cümlə qütübü əvvəl gələrək, birkomponentli, budaq cümlə qütübü isə ikikomponentli olur; orada əvvəl baş, sonra isə budaq cümlə iştirak edir:

Axırda dedilər ki, qoy görək bu quyuda nə sirr var ki, bu at burdan o yana getmir ("Azərbaycan nağılları").

2. Baş cümlə qütübü bir komponentdən, onun arxasınca gələn budaq cümlə qütübü iki komponentdən ibarət olur. Budaq cümlə qütübündə əvvəl budaq cümlə, sonra baş cümlə iştirak edir:

Əsl məsələ də burasındadır ki, mən Qara daşların gələcəyinə bütün varlığımı inanmasaydım, belə fərqli bir məclisdə səni həyəcanlandırmazdım (M.Hüseyn).

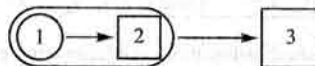
3. Budaq cümlə qütübü əvvəl işlənərək ikikomponentli olur (əvvəl baş, sonra budaq cümlə olmaqla), dalınca birkomponentli baş cümlə qütübü işlənir:

Kim istəyir ki, Musa Eminov büronun tərkibinə seçilsin, qoy əlini qaldırsın (Danışıq dilindən).

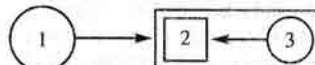
4. Budaq cümlə qütübü əvvəl işlənərək iki komponentli olur (əvvəl budaq, sonra baş cümlə olmaqla), arxasınca bir komponentli baş cümlə gəlir:

Düşmənin zabiti bizimkilər harada yaxalamışdılar, necə tutmuşdular, bunları bilməsəm də, yaxşı bir ov ilə qayıtdıqları göz qabağında idi (Ə.Əbülhəsən).

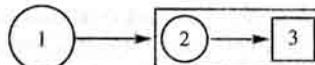
5. Budaq cümlə qütübü tək komponentli olub, əvvəl işlənir, baş cümlə qütübü isə iki komponentdən – baş və budaq cümlədən ibarət olur:

Başına gələn bir əhvalatı qısaca danışsam, görəcəksən ki, sənin tapmacanın cavabı elə mən deyəndir ("Kirpi" jurnalı).

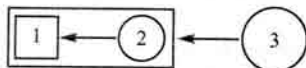
6. Başda işlənən tək komponentli budaq cümlə qütübündən sonra iki komponentdən – budaq və baş cümlədən ibarət olan baş cümlə qütübü işlənir:

İndi ki, məni istəyirsən, nə desəm, yerinə yetirməlisən ("Azərbaycan nağılları").

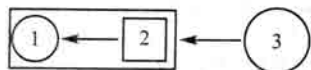
7. Əvvəldə iki komponentdən – baş və budaq cümlədən ibarət olan baş cümlə qütübü, sonra isə tək komponentli budaq cümlə qütübü işlənir:

Vaqif gördü ki, İbrahim xan onun sözlərinin məgzini dərk etmir, mənəm-mənəm deyir, buna görə də dilxor olub dinmədi (Y.V.Çəmənəminli).

8. Baş cümlə qütbü ikikomponentdən – budaq və baş cümlədən ibarət olmaqla əvvəlcə, təkkomponentli budaq cümlə qütbü isə onun arxasınca işlədilir:

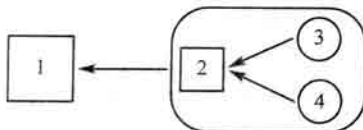
Bu işləri yaxşı görməsə, narazı qalacağıq, çünki biz ümumi mənafeyi əsas tutmalıyıq (danışığından).

III. Paralel-ardıcıl birləşmələrə gəldikdə qeyd etməliyik ki, bu bağlanma üsulu olan yerdə ən azı dörd komponentin olması zəruridir. Bunlar daha mürəkkəb quruluşa malikdir. (Bunlara aid bəzi nümunələr göstərməklə kifayətlənəcəyik).

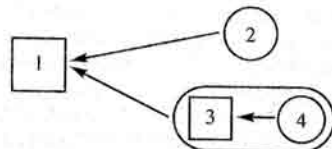
1. Baş cümlə qütbü təkkomponentli olub, birinci yerdə işlənir. Budaq cümlə qütbü isə üçkomponentli olmaqla bir baş, iki (çox da ola bilər) paralel bağlanan budaq cümlədən ibarətdir:

Bircə o qalub ki, Çırağ oğlu Murad dəstəni çəkib gəlsin ki, bu evlərdən də köçün, biz olacağıq (İ.Əfəndiyev).

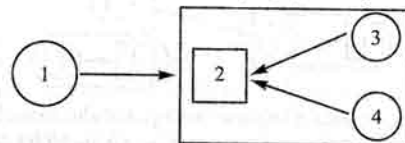
2. Baş cümlə qütbü əvvəl gəlib təkkomponentli olur; budaq cümlə qütbü iki paralel budaq cümlədən ibarətdir ki, bunlardan biri özlüyündə baş və budaq cümlədən təşkil olunmuşdur:

Xolmoqortsev də, Tapdıq da onları inandırmağa çalşırdılar ki, siz, doğrudan da, çox yaxşı əsgərlərsiniz, biz sizdən təəssüflə ayrılıraq, çünki məcburuq (Ə.Əbülhəsən).

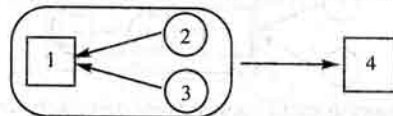
3. Təkkomponentli budaq cümlə qütbü əvvəl, üçkomponentli baş cümlə qütbü isə sonra gəlir; sonuncu komponent bir baş və iki paralel budaq cümlədən ibarət olur:

Qız bir neçə qədəm irəliləmişdi ki, birdən dönüb mənə dedi ki, süd bəş girvənkə idi, xanıma deyərsən... (Tağı Şahbazi).

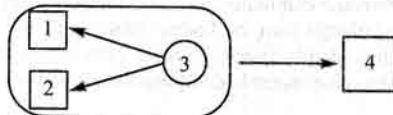
4. Qabaqca üçkomponentli budaq cümlə qütbü işlənir; onun daxilində bir baş cümlə və iki paralel budaq cümlə vardır. Baş cümlə qütbü isə təkkomponentlidir:

Əgər sən bayaq nağıl elədiyən keyfiyyəti məhz zaraafət üçün düzəldib nağıl eləyirdin ki, ancaq bir qədər gülək, günümüz xoş keçsin, söz yox, daxi bu barədə heç danışmayaq (C.Məmmədquluzadə).

5. Əvvəl işlənən budaq cümlə qütbündə üç komponent olur; bunlardan ikisi baş cümlə, biri isə budaq cümlə vəzifəsi daşıyır. Təkkomponentli baş cümlə qütbü isə sonra gəlir:

Elə isə xəbər çıxdı, səs-küy düşdü ki, Nigarı götürüb qaçdılar, Bürcü Soltan ata minib, qoşuna hay vurdu ("Koroğlu" dastanı).

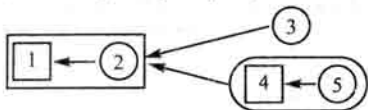

Biz burada budaq cümlələrin adını çəkmədən dördkomponentli qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdən beş nümunə gətirdik.

Beşkomponentlilərə aid də bəzi nümunələr göstərək:

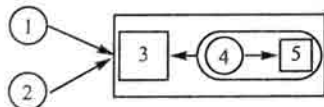
1. Əvvəlcəiki komponentli baş cümlə qütbü (baş və budaq cümlə şəklində); sonra isə üçkomponentli budaq cümlə qütbü işlənir; o da iki paralel budaq cümlədən ibarətdir. İkinci budaq cümlə özü də baş və budaq cümlə hissələrindən təşkil olunmuşdur.

Mən elə bilirdim ki, bizim uşaqlar özgə uşaqlar kimi o qədər də divar yazan deyillər, çünki çox nəsihət eləmişdim və onlar da mənə söz vermişdilər ki, divarları yazmayacaqlar (C.Məmmədquluzadə).

2. Əvvəlcə iki paralel bağlanan budaq cümlədən ibarət olan budaq cümlə qütbü, arxasınca üçkomponentli baş cümlə qütbü gəlir. O özü də qütb daxilində baş və budaq cümlə qütblərinə bölünür ki, onun da budaq cümləsi iki komponentdən – budaq və baş cümlədən ibarətdir:

Elə ki məclis arəstə oldu, hər kəs öz yerini tutdu, xotkar dedi: nə qədər ki bu Koroğlunun səsi kəsilməyib, dünya üzündə zindəganlıq bizə haram olacaq ("Koroğlu" dastanı).

Beşkomponentli paralel-ardıcıl tabeli mürəkkəb cümlələrin 24 quruluşda olması mümkündür. İştirak edən ayrı-ayrı budaq cümlə növlərini nəzərə aldıqda onların çoxu variantlarının işləndiyi şübhəsizdir.

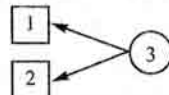
Çox baş cümləli mürəkkəb cümlələr

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində bir baş cümlənin bir neçə budaq cümləsi olduğu kimi, bir budaq cümlənin də bir, iki və daha artıq baş cümləsi işlənilə bilər. Dilimizdə dərəcə, şərt, zaman budaq cümlələrinin baş cümlələrində dediyimiz bu xüsusiyyət özünü daha çox göstərir.

Baş cümlə qütbündə iki komponent, budaq cümlə qütbündə isə bir komponent işlənilir; məs.:

Gülüş, sənin canın üçün, Moskva o qədər qəşəngdir, insanları o qədər mehribandır ki, adam ayrılmaz istəmir (Ə.Vəliyev); *Gör iş nə qədər çox, şərait nə qədər ağırdır ki, gələnlər məktubları belə oxuya bilmirəm* (Ə.Vəliyev); *Vəziyyət elə şəkli almağa başlamış, iş o yerə gətirmişdir ki, irəliyə doğru yeni bir addım atmaq özünü tamamilə bu iblislərin əlinə vermək və boğaza qədər çirkəbə girmək demək idi* (İ.Qasımov, H.Seyidbəyli).

Bu misalların sxemi belə olmalıdır:

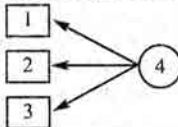

Dilimizdə üç baş və bir budaq cümləsi olan mürəkkəb cümlələr də işlənir; məs.:

Sübhənverdizadə. Gör biz öz inqilabi sayıqlığımızı nə dərəcədə itirmişik ki, nə dərəcədə bizim beynimiz külləşib, biz iki göz-dən kor, iki qulaqdan nə qədər kar olmuşuq ki, qoyun dərisinə girən Ələpəş oğlu kimi bir qurd, bizim hökumətin bu boyda polad kassasına hücum çəkibdir (S.Rəhimov).

Burada baş cümlə qütbündə üç komponent – üç baş cümlə, budaq cümlə qütbündə isə yalnız bir dərəcə budaq cümləsi vardır.

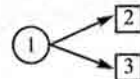
Həmin misalın sxemini belə qura bilərik:

Qabaqca budaq cümlə qütbü, sonra isə iki baş cümlədən ibarət olan baş cümlə qütbü iştirak edir; məs.:

Gecənin qaranlığı olmasa, kim gündüzün işığına tələsər, kim bu işığın qədrini bilər? (S.Rəhimov).

Həmin misalın sxemi belə qurula bilər:

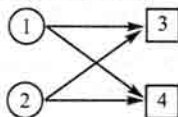
Çoxbudaqlı və çox baş cümləli mürəkkəb cümlələr

Bir tabeli mürəkkəb cümlənin daxilində nəinki yalnız budaq cümlələr, nəinki yalnız baş cümlələr çox ola bilər, eyni zamanda həm bir neçə baş cümlə, həm də bir neçə budaq cümlə işlədilə bilər.

1) Eyni vaxtda iki paralel budaq cümlə və iki paralel baş cümlə işlədilir. Bunlardan hər biri istənilən baş cümləyə və əksinə aid olur, məs.:

Nə qədər ki sürətlə silahlanma davam etdirilir, nə qədər ki dövrlərin ixtiyarında başqa ölkələrə ildırım sürəti ilə hücum etmək vasitələri və olduqca çoxlu silah ehtiyatları, o cümlədən də nüvə silahı ehtiyatı vardır, dinc yanaşı yaşamaq üçün kifayət qədər möhkəm təməl ola bilməz, sülh möhkəm surətdə təmin edilmiş hesab olunma bilməz ("Kommunist" qəzeti).

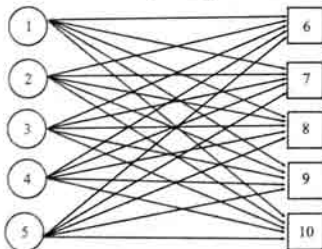
Bu cümlədəki komponentlərin bir-birinə münasibətini sxem vasitəsi ilə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

2) Belə tabeli mürəkkəb cümlə daha çox komponentin iştirakı ilə də əmələ gələ bilər, məs.:

Əgər şum vaxtında edilərsə, torpaq yaxşı becərilərsə, keyfiyyətli toxum səpilərsə, səhərlər vaxtılı-vaxtında və normal şəkildə suvarılarsa, alaq vaxtında edilərsə, onda yaxşı məhsul da əldə etmək olar, məhsulu yetişdirənlər də sevinər, bizim də üzümüz ağ olar, rayon rəhbərləri də bizə "sağ ol" deyər, bəlkə, hələ bir ordendən-zaddan da mükafat alarıq ("Sovet kəndi" qəzeti).

Bu cümlənin sxemini belə qurmaq olar:

Qeyd etmək lazımdır ki, budaq cümlənin sayının baş cümlənin sayına bərabər olması heç də zəruri deyildir, bunların biri digərindən az və ya çox da ola bilər.

Beləliklə, tamamilə aydındır ki, Azərbaycan dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr olduqca zəngindir və onların qütblənmə metodu ilə öyrənilməsi mümkündür. Həmin metodu nəinki qalan türk dillərindəki, eyni zamanda başqa dillərdəki qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrə də tətbiq etmək olar.

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR¹

Sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşmə ardıcılığı özünü belə göstərir: söz birləşməsi → müxtəssər cümlə → sadə geniş cümlə → mürəkkəb cümlə → qarışıq tipli mürəkkəb cümlə → mürəkkəb bütöv (mətn).

Kəmiyyət və keyfiyyət mürəkkəbləşmənin ayrı-ayrı səviyyələrini əks etdirən bu vahidlərin hər biri öz xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Belə ki, mürəkkəb cümlədən bəhs edərkən bəzi üzvlər arasında aparılan təhlil deyil, mürəkkəb cümləni təşkil edən vahidlərin struktur-semantik təşkili, bu iki (ən azı) predikativ vahidin birləşməsi, birləşməyə imkan verən forma və semantika, funksiyaları icra edən vahidlərin qarşılıqlı üzvlənməsi maraqlandırır. Doğrudur, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu üzvlənməni ümumi fakt kimi xatırlayır, hər dəfə mübtəda (xəbər, tamamlıq...) budaq cümləsi deyəndə baş cümlədə olmayan (və ya formal şəkildə olan) mübtədanın ayrı cümlədə təzahür etmiş, formalaşmış şəkildə yeni vahid yaratdığını xatırlayırdıq. Ancaq bu mübtəda heç vaxt bizim yadıma cümlə üzvlərinin paradiqmasını salmır və yeni aspekt – iki və daha artıq cümlənin birləşməsi zamanı meydana çıxan xüsusiyyətlər ön plana keçir.

Təxminən eyni vəziyyət mürəkkəb cümlə ilə qarışıq tipli mürəkkəb cümləyə keçiddə bir daha özünü göstərir. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlədə ikikomponentli mürəkkəb cümlə problematikası ikinci plana keçir, qütblənmə – struktur semantik şaxələnmə ön planda dayanır. Doğrudur, burada yenə mürəkkəb cümlənin növlərinin adlarını xatırlayırdıq, ancaq bu, artıq ümumi sistemin nəminədir və burada

¹Bu bölməni filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəli Narimanoglu yazmışdır.

cümlənin mübtədə, xəbər və ya tamamlıq budaq cümləli olması mahiyyətcə bizi maraqlandırmır, fikir qütblənmə ətrafında *ardıcıl, paralel, paralel-ardıcıl* birləşmə modelləri üzərində mərkəzləşir.

Cümləyə verilən klassik tərifi də əsas ziddiyyət onun guya bitmiş fikir ifadə etməsidir. Aristoteldən müasir dövrümüzcən gələn bu ziddiyyət onun guya bitmiş fikir ifadə etməsidir. Aristoteldən müasir dövrümüzcən gələn bu ziddiyyət əsasən ondan doğur ki, fikrin (təfəkkürün) ölçüləri ilə dilin (nitqin) ölçüləri mexaniki şəkildə qarşılaşdırılmış, fikrə və dilə atomar – əlahiddə şəkildə baxılmışdır ki, bu da düzgün sayıla bilməz. Fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır; belə ki, sözə və söz birləşməsinə nisbətən predikativ vahid olan cümlədə fikir bitkinliyi ola bilməz və ya istisnalar mətn tələbləri baxımından burada ola bilər (“cümlə bərabərdir mətn” şəraitində). Fikir və intonasiya bitkinliyi forma və məzmun baxımından yalnız cümlədən daha böyük vahidin daxilində ola bilər. Cümlənin özünün də təşkilədi vahid kimi daxil olduğu mətnin struktur və semantik özünəməxsusluğunu *mətn sintaksisi* öyrənir.

Mətdən bəhs edərkən məsələnin tədqiq tarixinə və terminlərə, ötrə də olsa, nəzər salaq. Tədqiq tarixi nisbətən cavan olan və kökü antik natiqlik sənəti ilə, eləcə də M.V.Lomonosovun, F.İ.Buslayevin, A.X.Vostokovun, A.M.Peşkovskinin araşdırmaları ilə bağlı olan mətn dilçiliyi N.S.Pospelovun, İ.A.Fiqurovskinin, İ.R.Qalperinin, İ.F.Vardulun, Q.U.Solqanikin, A.İ.Novikovun, L.M.Losevanın, V.İ.Moskolskayanın, N.A.Slyusarevanın, türkologiyada M.Z.Zəkiyevin, Ə.Cavadovun, K.Abdullayevin tədqiqlərində genişləndirilmiş və dərinləşdirilmişdir. Xarici dilçilikdə 60-cı illərdən sonra müxtəlif dilçilik məktəblərinin, axın və cərəyanlarının predmetinə çevrilən mətn problemə bir neçə baxımdan məcmuələr, kitablar, elmi konfranslar həsr olunmuşdur. Kommunikasiyanın mahiyyəti və təşkilini, nitq fəaliyyətinin rəngarəngliyini, çoxfunksiyalılığını, bədi mətnin anatomiyasını öyrənməkdə mətn sintaksisi ciddi elmi-nəzəri və təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi kimi global problemin həllində də mətn dilçiliyi mühüm rola malikdir.¹

Mətnlərin özü də iki qrupa ayrılır: **mikromətn** və **makromətn**. Mikromətn elə kiçik mətdir ki, orada konkret bir fikir, mətləb bitir.

Dilçilikdə mikromətnlərə mürəkkəb sintaktik bütöv də deyilir ki, digər terminlərlə (period, diskurs, subtekst, frazaüstü vahid, nəsr bəndi və s.) müqayisədə bu termin daha uğurludur.

Makromətnlər daha böyük mətnlər olub, ayrı-ayrı fəsilələri, müxtəlif bədi əsərləri tamlıqda ifadə edir ki, o daha çox üslubi-poetik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Linqvistik tədqiqat əsasən *sintaktik bütövlərin* üzərində mərkəzləşir və *mətn* termini onun sinonimi kimi işlənir.

Nümunə üçün bir mürəkkəb sintaktik bütövə diqqət yetirək: “*Qış vaxtları atam həmişə evə hirsli qayırdı və onun rayonda satmaq üçün içində yağ, şor, pendir apardığı ağır kolxoz bidonu tappılı ilə dəhlizə düşəndə nənəmin Məkkə nağılı qurtarırdı. Qapıdan evə girən kimi atamın bizi acığı tuturdu, çünki o, qarda, çovğunda çörək qazanırdı, biz bu isti otaqda oturub o çöhrəyi yeyirdik. İslanmış corablarını ayağından çıxarıb hirsli-hirsli sobanın altına tullayandan sonra, atam taxta çarpayıdan yastığın ən böyüyünü götürüb palazın üstünə atırdı. Atam yastığa dirsəklənib çay içə-çə qıpqırmızı qızarmış ayaqlarının yastı və yekə barmaqlarını tərpədirirdi. Ayaqlarının qırmızısı çəkilib alınma təz gələnəcn atam bizi hirsli-hirsli baxırdı. Sonra nənəm onun qara, hisli çəkmələrini də qapının qabağından gətirib qurumaq üçün sobanın altına qoyurdu. Çəkmələr, corablar yavaş-yavaş buxarlanırdı, atamın hirsli yavaş-yavaş soyuyurdu” (Ə.Yəlisli).*

Burada səkkiz cümlənin üzvi şəkildə birləşib yaratdığı bütöv intonasiya, mənə və quruluş vahid bir tamın ifadəsinə xidmət edir.

Bu bütövü təşkil edən cümlələrin iç-çə bağlanmasında *ata* sözü açar rolu oynayır. Müxtəlif qrammatik mövqe və funksiyalarda çıxış edən həmin söz məhz müxtəlif formalarda işləmə-İşləmə bu səkkiz cümləni zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlamışdır. Müxtəlif formalara isə elə mümkün ola biləcək formalardır ki, oraya sözün özünün işləndiyi müxtəlif paradiqma əlamətləri və həmin funksiyada əvəzedici kimi çıxış edən sözlər daxildir.

Başlangıcı, inkişafı və sonu olan bu tipli bütövlərin semantik, funksional və struktur xüsusiyyətləri mətn sintaksisində öyrənilir.

Adi danışmada biz mətn anlayışını “mətləb” və yaxud “söz” kəlmələri ilə ifadə edirik. “Sözüm bitdi”, “Sözün var, söz danış”, “Sözün damarı olar, çəkdiçə uzanar” və s. İfadələrində məhz bu mənada – mətn anlayışı ifadə olunur. Azərbaycan dilində erəb dilindən alınma *mətləb* sözü də işlənir ki, onun beş mənası göstərilir: 1) istənilən,

¹ Bu barədə bax: Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII. Лингвистика текста. М., 1978.

tələb olunan şey; 2) məqsəd, arzu, istək; 3) məsələ; qəziyyə, əhvalat; 4) mövzu; 5) nəticə. Burada da məhz mətn, yaxud fikrin yarandığı, yayıldığı və bitdiyi nitq fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Qapalı struktur dil vahidi kimi atalar sözləri, bayatılar, mərasim və ya qeyri-mərasim nəğmələrinin hər biri özlüyündə bir mətdir. Məs.:

1) *Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir.*

2) *"Al molla" deyiblər, "ver molla" deməyiblər.*

3) *Su gələr axar gedər,*

Qayalar yaxar gedər.

Bu dünya bir pəncərə,

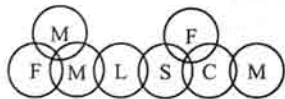
Hər gələn baxar gedər və s.

Şerin hər bəndi (və ya beyti) mikromətn, bütöv şeir isə makromətdir.

Burası da maraqlıdır ki, atalar sözü və məsəllər və ya bayatılar başqa bir mətnə daxil olub aktiv və ya passiv vəziyyətdə onun strukturasının vahidi kimi də çıxış edə bilər və bu zaman onlar özünəməxsusluğunu saxlayır.

Sintaktik və sintaktik-poetik baxımdan mətnin xüsusiyyətləri çox maraqlı və zəngindir.

Dilin sistemliliyi yaruslararası əlaqədə və hər səviyyənin özündən əvvəlkinə (eləcə də sonrakına) münasibətində bir daha təsdiq olunur. Bu baxımdan yanaşdıqda dilin ayrı-ayrı vahidlərinin belə bir iyerarxiya üzrə düzümü özünü göstərir:

(F – fonem, M – morfonem, M – morfem, L – leksem, S – sintaqm, F – frazem, C – cümlə, M – mətn).

Bu ardıcılıqda fonemin mənası yoxdur, morfem məna daşıyan ən kiçik dil vahidi, leksem mənalı vahiddir, cümlənin mənası hökm, mətnin mənası hökmlər silsiləsi, sillogizm və ya daha geniş informasiya daşıyan vahidlərdir. Bu ardıcılıq sistemindən bir neçə nəticə çıxarmaq mümkündür:

a) fonemdən mətnə doğru informativ tutum, məna artan xətt üzrə reallaşır;

b) fonemdən mətnə doğru bütövlük (koherentlik), bağlılıq zəifləyir, birbaşa təşkilədicilərin nisbi müstəqilliyi artır.

Fonemdən mətnə doğru dil-nitq, invariant-variant münasibətləri hər yarusun özünəuyğun şəkildə də spesifik təzahür formalarına malikdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlərdən danışan tədqiqatçıların bir qismi cümlənin təşkili və funksional keyfiyyətlərini mətnə də şamil edir, bəzi məna əlaqələrini (səbəb-nəticə, ardıcılıq...), həmcinsliyi, bağlayıcıları, ortaq vasitələri təsnif prinsipi kimi qabarıq şəkildə təqdim edirlər. Məlumdur ki, təsnifat elmi araşdırmanın son məqsədi yox, tədqiqat, təlim vasitəsidir və mətnin də özünəməxsusluğunun tamamilə mürəkkəb cümlədən götürülməsinə ehtiyac yoxdur. Doğrudur, mətn və cümlə (söyləm) eyniliyi (izomorfluğu), semantik və struktur tipologiya müqayisəyə onsuz da yol açır, ancaq hər halda sintaktik bütövlərin öz xassəsinə, özünə uyğun tədqiqat üsullarına müraciət etmək zəruridir.

Sintaktik bütövlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

1. Məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlük.
2. Struktur qapalılıq.
3. Komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları.
4. Əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliyi.
5. Mətdaxili qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyi.
6. Açar sözlərin, açar cümlələrin mövcudluğu, onların əvəzliliklərlə və əvəzlilik mənalı sözlərlə, eləcə də sinonimlərlə dəyişmə imkanlarının olması.

Bu xüsusiyyətlərin içərisində bütövlük üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılımı, toplusu olmayıb, onların yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir. Çünki mətn bir mənzərəni əhvalatı, mətləbi ifadə edir və həmin cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tamı yadır. Söz kimi, cümlənin də paradiqması var və mətdə sintaqmatik ardıcılıqda bu paradiqmanın bir təzahürü – mətnin mənasını quran, yaradan reallığı çıxış edir. Bu da dil və nitqin dialektikasından doğan prinsip kimi özünü göstərir. Dil faktı kimi cümlənin özünə-bərabərliyi maraqlıdırsa, nitq faktı kimi cümlə söyləmədə realizə

olunaraq mətnin qurulmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə, mətn dil və nitq faktı kimi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir ki, sonra yeri gəldikcə bu cəhət xatırlanacaq. Mətnin dil mənşəsi bütövlüyün *semantik* (məzmun planı), *struktur* (ifadə planı), *kommunikativ* (funksional aspekt) prinsipləri ilə bağlıdır ki, bunlar yalnız dilçilik baxımından deyil, semantik, fəlsəfi-ontoloji baxımlardan da maraqlıdır.

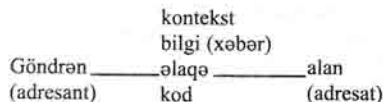
Mətnin bütövlüyü məntiqi-semantik bağlılığı (koheziviyası), sintaktik bağlılığı və üslubi-poetik bağlılığı ehtiva edir ki, bu da məndəki vahidlərin semiotik münasibət səviyyələrinə uyğundur:

- İşarə ilə işarənin münasibəti – *sintaktik* səviyyə;
- İşarə ilə danışanın (adresant) münasibəti – *praqmatik* səviyyə;
- İşarə ilə obyektin (denotatın) münasibəti – *semantik* səviyyə;

Burada bir cəhəti də qeyd edək ki, bağlılıq bütövlüyün şərti olsa da, bütövlük yalnız bağlılıqla təyin olunmur. Təsədüfi deyil ki, əlaqəli mətn bütöv olmaya da bilər. Bir sözlə, bütövlük əlaqə və başqa komponentləri əhatə edir, əlaqə özü də bütöv və qeyri-bütöv vahidlərdə özünü göstərir.

Mətn sintaksisində dərəcələnmə bütövlüyün azalması (zəifləməsi) prinsipi əsasında aparılır. Burada dildaxili və dilxarici amillər, onların nisbəti mühüm rol oynayır.

Mətnin hüdudu öz informativ fakturası ilə şərtləndirdiyi üçün burada nitq ünsiyyəti aktı və onun R.Yakobson tərəfindən verilmiş sxemi diqqəti cəlb edir:

Bu altı amil nitq ünsiyyətini şərtləndirdiyi kimi, mətn sintaksisini açmaqda da mühüm rol oynayır.

Mətnin formal və məzmun vasitələri sırasında Azərbaycan dili üçün tipik olan aşağıdakı əsas əlamətləri göstərmək olar:

Formal vasitələr

- Söz sırası.
- Elementin daxil edilməsi.
- Elementin qabardılması.

- Ədatlar.
- Əvəzlikləşmə.
- Leksik təkrarlar.
- Tematik inkişaf.
- Söyləmin üzvlənməsi.

Məzmun vasitələri

- Əvvəldən xatırlatma.
- Təmiz əlaqəlilik.
- Təkrarsızlıq (unikallıq).
- Ayrılma-seçilmə.
- Vacibliyin dərəcəsi.
- Söyləmə hissələrinin mənə tarazlığı.
- Qeyri-müəyyənlik.

Şübhəsiz, bu formal və məzmun vasitələrinin konkret mətnin təşkilində rolu eyni deyil və vacib deyil ki, bütün mətlərdə bu vasitələr təmsil olunsun.

Hər bir mətn üç hissədən ibarətdir: *başlanğıc* (tema) *orta* (inkişaf), *sonluq* (nəticə).

Məzmunla bağlı olan bu bölgədə mətnin məntiqi-semantik qurumu (karkası) ifadə olunub.

Bəzən nida, yaxud sual cümləsi ilə ifadə olunan başlanğıc inkişaf etdirilərək yekunlaşdırılır. Yaxud da yalnız nəqli cümlələrin müxtəlif intonasıya gərginliyi şəraitində mətnin hissələri ardıcıl sıralanır. Nitqin funksional-mənə tipləri olan *təsviri*, *təhkiyəvi*, *mühakiməvi* cümlələr mətn daxilində ikinci funksiya qazanaraq gerçəkliyin dildə ifadəsini reallaşdırır. Bu məqamlarda aktual üzvlənmə xüsusi maraq kəsb edir. İlk cümlənin informasiya gücünün gətdikcə zəifləyərək sonrakı bütövün ilk cümləsinə bağlanması, mətnin tema-rematik, təşkil mexanizmi diqqəti cəlb edir.

Mətnin strukturu onun forma-məzmun planından doğur. Belə ki, mətni təşkil edən komponentlər bir-biri ilə paralel və zəncirvari şəkildə bağlanır.

Bu əlaqə mətni təşkil edən cümlələr arasında, eləcə də makromətnin mikromətnləri arasında özünü göstərir.

Mətnin quruluşunun təşkilində *təkrar* prinsipi həlledici rol oynayır. Sintaktik quruluşun bu və ya digər şəkildə təkrarı, leksik təkrar, morfoloji və morfonoloji təkrar, simmetrik və asimmetrik təkrar mətnin strukturunun formalaşmasında həlledici rol oynayır.

1. Paralel əlaqəli komponentlər

Semantik və struktur yük daşıyan sintaktik paralelizm, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağladığı kimi, mətnin də komponentlərini bağlamağa xidmət edir ki, burada əsas cəhət sintaktik quruluşun tam və ya yarımqıç təkrarıdır. Komponentlərin eyni miqdarda vahidi birləşdirməsi, eyni münasibətləri və eyni zöz sırasını saxlaması paralelizmin əsas şərtləridir. Məs.:

*Hey yigidim, bəy yigidim,
Qaytabanda qızıl dəvələr
Törümündən dönərimi olur?
Qaraqoçda qazlıq atlar
Quluncuğun təpərimi olur?
Ağayıldı ağca qoyun
Quzucuğum süsərimi olur?
Alp yigitlər, bəy yigitlər
Görklüsünə qıyarmı olur?*

(“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Burada paralel cümlələr leksik epifora ilə müşayiət olunur. Leksik epiforalarından əvvəl gələn əsas fellər də morfoloji əlamətlərinə görə ekvivalentdir. Bir tərəfdən eyni tipli oxşar hadisələrin sadalanması, o biri tərəfdən leksik epifora ilə möhkəmlənən sintaktik quruluş və morfoloji əlamətlərin təkrarı mətni paralel konstruksiya əsasında qurmuşdur. Bu və buna yaxın digər nümunələrə diqqət yetirək:

*Qarşı yatan qarlı dağlar,
Əsən olsa, el yaylar.
Qanlı-qanlı sular,
Əsən olsan, qamən daşar*

(“Kitabi-Dədə Qorqud”)

*Bağca bar deyib ağlar,
Heyva, nar deyib ağlar.
Dərya üstə bitən gül,
O da yar deyib ağlar.*

(Bayatı)

Bir gün atam rayon mərkəzindən tez qayıtdı – hələ günəş batmamışdı, hələ göydə dolaşalar uçmurdu, hələ naxır gəlməmişdi və hələ dağın döşündə musiqi çalmırdılar (Ə.Əylisli).

Əlaqənin özü də *təmaslı* (kontakt) və *məsafəli* (disktant) olmaqla iki yerə ayrılır. *Təmaslı* əlaqədə komponentlər yanaşı, ardıcıl gəlir. *Məsafəli* əlaqədə isə sonradan mətnin müəyyən bir məqamında əvvəlki hissə, açar söz xatırlanır. Məsələn:

“...*Hər şeydən çox, dağlar yadımda qalıb. Bir də günəş yadımda qalıb. Bir də orası yadımdadır ki, bir zaman gün çıxanda dağlar güllümsərdilər.*

Dağların güllümsəməyi hərdən yuxuma girir və hərdən yuxumda dağlar güllümsəyəndə mən dünyada saysız-hesabsız rənglər görürəm. Mənə elə gəlir ki, o rənglərin hamısını haçansa, doğrudan da görmüşəm. Mənə elə gəlir ki, o rənglərin çoxusunu yavaş-yavaş, yaşaya-yasaya itirmişəm, hər dəfə əlimə qələm götürəndə o rənglərin hansısına tapacağıma ümidim olur. Mən kəndə, uşaqlıq çağlarıma bilə-bilə qayıtmıram. O çağlar özü məni çağırır. O çağlar ki, dağlar güllümsərdilər, o çağlar ki, dünyada saysız-hesabsız rənglər vardı (Ə.Əylisli).

Paralel parçalar, zəncirvari hissələr və müxtəlif sosiyyəli təkrarlar mətnə monolitlik vermişdir. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: *Doqquz il idi ki, Qəmərbanu ilə bir yastığa baş qoyurdular, doqquz il idi ki, təbib qalmamışdı – dərman istəmişdilər, ocaq qalmamışdı – ələc istəmişdilər, dərvişlərin verdiyi almaları iki bölüb yemişdilər, cəddi müqəddəslərin tüpürdüyü sulara çimişdilər, sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır heyvanları, karvan-karvan dəvələri qurban kəşib dünyanın ac-yalavacına paylamışdılar, amma heç nə hasil olmamışdı* (Elçin).

Misallardan görüldüyü kimi, paralel birləşmə əsasən şeir və ya poetik nəsr mətnlərində özünü göstərir. Xüsusilə qədim türk, o cümlədən qədim Azərbaycan şeirində, ümumən bədii-poetik üslubda paralel konstruksiyaların çox mühüm rolu var ki, bu aspekt poetik sintaksisin predmetinə daxildir.

Sonuncu nümunə əslində qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə modelində meydana çıxan məndir ki, cümlə-mətn prinsipi ilə yanaşı

dıqda burada paralel konstruksiya və elementlərin fəal rol oynadığı qabarıq hiss olunur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bir cümlədə gerçəkliyin, psixoloji vəziyyətin mənzərəsi bir neçə baxış bucağından təqdim olunursa, intonasiya monolitliyi ilə fasiləsizlik bir cümləyə uyğun gəlirsə, bu tipli vahidləri də mətn hesab etmək lazım gəlir. Xüsusən müasir nəsrdə geniş yayılmış bu tipoloji-universal sintaktik keyfiyyət məhz mətn sintaksisi prinsipləri ilə öyrənilir.

2. Zəncirvari əlaqəli komponentlər

Burada bir söz (bəzən buna *açar söz* deyirlər) müxtəlif formalarda, funksiyalarda təkrar olunmaqla mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan daxili xətt kimi çıxış edir. Yaxud da hər komponentin öz tema-rema quruluşundan asılı olaraq dövrə şəklində fəaliyyət göstərir.

Birinci cümlənin reması (yeni bilgisi) ikinci cümlənin teması kimi, üçüncü cümlənin teması ikinci cümlənin reması kimi... çıxış edərək mətni təşkil edir. Hər iki vəziyyətə aid nümunələr Azərbaycan dilində daha geniş yayılmışdır. Məs.:

Bəli, biri varmış, biri yoxmuş, bir Hindistan padşahı varmış. Bu padşahın dövləti-malı, cah-cəlalı o qədər imiş ki, bütün adamları onu barmağın göstərmişlər. Bu padşahın iki oğlu varmış, birinin adı Ərkə, o birisinin adı Cahangir imiş. Ərkə padşahın böyük oğlu idi, ancaq ağıldan bir qədər safəh imiş. Balaca oğlu Cahangir isə qüvvətli, ağıllı, qanacaqlı, min adama cavab verə bilən bir oğlan imiş ("Azərbaycan nağılları").

Burada *padşah* sözü müxtəlif formalarda, bir dəfə əvəzlilik vasitəsilə, son cümlədə isə mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsi ilə təmsil olunaraq mətni təşkil edən struktur amil kimi çıxış etmişdir.

Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasıməli, Səbzəli, Kərbəlayı Qafar və Vəliqulu. Anma ikisini tanıyırdıq. Bunlardan biri qırx beş, bəlkə də əlli sındə, qırmızısaqqal, qarapapaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sındə köhnə qarapapaq, qədək arxalıqlı, ağtuman, qarasaqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin prixod mollası Molla Məhəmmədquludur" (C.Məmmədquluzadə).

Bu bütövde təkrar olunan şəxslər say və əvəzliliklər vasitəsi ilə mətnə yayılmış və onun vəhdətini yaratmışdır.

Birdən oyandım. Səsi kəsilmiş şəhər gecəsinin ən dərin, ən qaranlıq nöqtəsində bir xoruz banlayırdı. Səsi dörmərtəbəli binanın alt qatından, qaranlıq zirzamidən, dərin quyudan qopur, boğula-boğula şəhər üzərində ucalırdı. Bir an mənə elə gəldi ki, bu səs daha uzaqlardan, uşaqılıq illərinin sirlili gecələrindən, bəlkə daha uzaqlardan, daş dövrünün zülmət gecələrindən gəlir mənə çatdı. Son aylar yuxusuz gecələrimdə bu tənha xoruz banında mən hər dəfə sanki zamanla üz-üzə aylaşırıdim (Ə.Məmmədخانli).

Bu nümunədən görüldüyü kimi, zəncirvari birləşmədə təkrarın sinonimlərlə ifadəsi də mümkündür.

Bunlar burda qalmaqda olsun. Gəl sizə xəbər verim vəzirin qızı Gülqönçə xanımdan. Gülqönçə xanım Beçə dərvişlə evləndən sonra bir uşaqları olmuşdu. Uşağın adını Rəşid qoymuşdular. Oğlan böyüyüb məktəbə gedirdi. Bir gün uşaqlardan oynayan zaman uşaqlardan biri Rəşidən dalaşdı dedi:

– *Ey bic, atasından bixəbər Rəşid ("Azərbaycan nağılları").*

Bu nümunə cümlələndirilməyə dəyişən dövrəvi təkrarın yaratdığı zəncirvari əlaqəli məndir.

Zəncirvari və paralel əlaqəli komponentlərin birlikdə çıxış etməsi iki baxımdan nəzərdən keçirilə bilər: a) onları qarşılaşdırıb təhlil etmək olar; b) onların vahid mətnin təşkilində birgə fəaliyyətdən də bəhs etmək olar. Bu baxımdan bir nümunəyə diqqət yetirək:

Pristavin həyatında it yiyəsini tanıyırdı. Səsdən və giyülü qaldan qulaq tutulurdu: bir yanda quzular mələyirdi, bir yanda qıçları bağlı cücə və toyuqlar bağırırdılar, bir yanda qlavaların atları kişənirdilər. Bir tərəfdən pristavin qulaqları uzun tulararı gah qlavanın üstünə atılıb "haff" eləyirdilər, gah kətdən üstünə tullanıb "haff" eləyirdilər. Hərdən bir pristavin arvadı balkona çıxıb nazik səslə çığırdı: "tişə", yəni "yavaş". Və sonra genə girirdi içəri (C.Məmmədquluzadə).

Zaman və məkan fasiləsizliyi (kontinuumu), paralel konstruksiyalar və təkrar bu mətnin komponentlərini bir-biri ilə bağlayır, mətni formalaşdırır.

Məntiqi-semantik və sintaktik əlaqələrin zəifləməsi zaman mətnin komponentlərinin mənası həminki vəziyyətini itirərək dil sisteminin vahidi kimi məna daşımağa transformasiya olunur. Burada zəruri koherentlik mətnin qrammatikliyini daşıyan komponentlərin öhdə-

sinə düşür. Ayrı-ayrı komponentlərin transformasiyası mətnin semantik strukturuna təsir edir, eləcə də adresatın (qəbuledənin) mənim səmərəli xarakteri də dəyişir, mətdə semantik yük daşıyan komponentlər əlahiddə (avtonom) qəbul olunur.

Ümumiyyətlə, mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcıların, ədatların, əvəzliliklərin, köməkçi sözlərin və s. rolunu çox mühümdür.

Məsələn, "və" bağlayıcısı. Sözü, söz birləşməsini, cümlə və mürəkkəb cümlənin hissələrini bağlamağa xidmət edən bu bağlayıcı mətnin də qurulmasında fəaldır.

"Və" bağlayıcısının əvvəldə işlənməsinə haqq qazandıran tədqiqatçılar həqiqətə daha yaxındırlar.

"Və" yalnız bağlamır, yeri gələndə qarşılaşdırır, başlıcası isə, sürəklilik, davamlılıq, eynizamanlılıq da ifadə edir. Canlı dili daha çox təmsil edən bədii üslubda (ara-sıra elmi üslubda), özü də yalnız Azərbaycan dilində deyil, başqa sistemli dillərdə də qeyd etdiyimiz funksiyalarda "və" əvvəldə işlənir.

Mətn sintaksisi üçün "və"nin əvvəldə işlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, bir (və ya bir neçə) cümlə ardıcıl gələrkən vahid fikir-adresantın məlumatını müəyyən kontekst daxilində, müəyyən əlaqə sistemində, müəyyən kod üzrə təqdim edir. Cümlənin nisbi bitkinliyi, cümlə konstruksiyasına sığan enerji, intonasiya və semantik hədd bütöv tam ifadə etmir və qanun olaraq növbəti cümlə reallaşır, nitq zəncirinə daxil olan bu cümlə deyiləncə, zamanca, mənəyə özündən əvvəlki cümləyə o qədər bağlıdır ki, burada bir linqvistik vahidə – siqnala ehtiyac duyulur ki, həmin hissələri bağlasın və eyni zamanda müstəqil cümləni başlasın. Bu fakt mətnin qırıqlmazlığını, kəsilməzliyini təmin edən əsas göstəricilərdən biridir.

Amma axı, bir iş də var. Bilmədiklərini bilməmək də bilməyən xüsusi bir şəkildir, səndən əvvəlki və səndən sonrakı görməmək – xüsusi bir görünüşdür. Və odur ki, bu bilməzlikdən doğan duyğuların, fikirlərin, qənaətlərin yerini heç bir şərhədən ağıllıq, həsrirəvaqiflik verə bilmir.

...və mən yenə də yazımı davam etdirmək qərarına gəlirəm... (Anar).

...İndi də buna oxşar bir şey oldu. Və yaxşı ki, tez keçdi bu dəfə, bir o qədər çəkmədi (Ə.Əyilisi).

Şifahi nitqdə "və"nin daha çox yazılı nitqdəki bu funksiyasının çox vaxt daha zəngin vasitələr ifadə edir (məs.: *hə, onun/ bunu da*

deyim, həm/ həm də, amma, ancaq, lakin, orası da/burası da var, bir də ki, sonra...). Qeyd edək ki, bu vasitələrin yazılı nitqdə də rolu çoxdur.

Sual oluna bilər ki, cümlə başlamazdan "və"ni mürəkkəb cümlənin komponentlərinin tərkibində işlətmək olmazmı? Bu, konkret vəziyyətlə bağlıdır və elə konstruksiya var ki, bunu etmək olar, yaxud da etmək olmaz.

Ümumiyyətlə götürüldükdə isə süni yolla mürəkkəb cümləni genişləndirməyə ehtiyac yoxdur. Bu yalnız mətnin poetik-semantik, poetik-grammatik struktur incəliyini nəzərə almadıqda özünü göstərir.

Mətnin kəmiyyət xarakteristikasını (parametri) də başqa baxımlar kimi cümlə ilə müqayisədə aydınlaşdırmaq.

Məlumdur ki, cümlənin ölçüsü sözün kateqorial xassələrindən və valentliyindən (birləşmə imkanından) asılıdır. Konstruksiyanın seçimi və onun genişlənmə dərəcəsi kommunikasiyanın vəzifələrindən asılıdır ki, bu da öz ifadəsini janr-üslub rəngarəngliyində tapır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, bu və ya digər sintaktik modelin orta grammatik genişlənmə əmsalı olur. Mürəkkəb cümlənin orta mürəkkəblilik əmsalı mürəkkəb cümlənin daxilindəki sadə cümlələrin mürəkkəb cümləyə nisbətində öz əksini tapır. Mətdə isə sadə və mürəkkəb cümlələrin nisbətində, bəzən də mürəkkəb cümlələrin işlənmə nisbətində mətnin mürəkkəblilik əmsalı demək olar.

Bəzi mətnlər bir cümlə ilə ifadə olunsada, mətn, əsasən, iki və daha artıq (əsasən, 8–12) cümlənin yaratdığı bütövdür. Sözlün uzunluğu və dərinliyi anlayışı hecaların sayı (uzunluq) və morflərin sayı (dərinlik) ilə ölçülür. Mətnin mənası vahidlərdən təşkil olunduğu üçün burada cümlələrin sayı mətnin dərinliyini, ritmik bölmələrin, taktların (təqtilərin) fonosintaktik ifadəsi olan sintaqmların sayı isə mətnin uzunluğunu təmsil edir.

Bir neçə kəlmə də abzas haqqında. Abzas linqvistik vahid kimi yalnız köməkçi əmil hesab oluna bilər. Nöqtə cümlənin sərhədidir. Ancaq biz sonu nöqtəli vahidlərdən deyil, cümlə adlı predikativ mərkəzi olan modalığa və intonasiya bütövlüyünə malik vahidlərdən bəhs edirik. Nöqtə səbəb yox, nəticədir, fonosintaktik simvoldur. Bu mənada abzas fasiləsizliklə, bütövlüklə şərtlənən daha böyük bir vahidin fonosintaktik vəziyyətlə bağlı punktuativ ifadəsidir. Şifahi nitqdə abzas yoxdur, amma bu o demək deyil ki, sintaktik bütövlər də yoxdur. Ərəb qrafikası ilə yazılmış yüzlərcə mətnin abzası yoxdur,

ancaq orada abzasların hüdudlarını göstərmək olar ki, bu da linqvistik vəziyyətlə bağlıdır. Abzas mikrotekstin (bütövün) yazı ifadəsinə uyğun gəlib, çox vaxt müəllif intonasiasının, psixoloji ritmin ifadə vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Bu mənada nəzəri ədəbiyyatda abzasın tez-tez xatırlanması, ona istinad edilməsi, mikrotekstlə müqayisə edilməsi ayrı-ayrı linqvistik, linqvopoetik məsələlərin, fərdi üslubun öyrənilməsinə xidmət edir.

Məndən danışarkən insan yaddaşı və informasiyanın psixoloji tutumla bağlı olan momentləri də diqqətdən yayınmamalıdır. Belə ki, insan yaddaşı böyük ağır və mürəkkəb hissəni konstruksiyanın sonuna salır. İnformasiyanın saxlanma və ötürülmə qanunauyğunluğuna görə rema danışan və dinləyən münasibətində mərkəzdə dayanır. Sonluqda əvvəlki informasiya ümumiləşir, yekunlaşır və sonrakı informasiyanın çıxış nöqtəsi, rüçeymi də burada mövcud olduğundan mürəkkəblik mərkəzi də oraya düşür. Cümlədə bu sonluq xəbərdir, mətndə isə yekun hissədir. Sintaktik konstruksiyanın fasiləliyi (qırıqlığı) özünəcalığa gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə isə, bütövə daxil olan elementlər uzun və mürəkkəbdirsə, fasiləliyin pozulmasından uzaqlaşmaq meylilə özünü göstərir.

Azərbaycan dilində də geniş yayılmış qoşulma konstruksiyaları bu meylin ifadəsini əyaniləşdirir.

Mətnin hissələrinin daxilən üzvi bağlılığı, çevikliyi, dinamizmi fikrin, özü də bitmiş fikrin uyğun ifadəsinə xidmət edir ki, bunun qəbəriq nümunələri dünya ədəbiyyatının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının Füzuli, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə kimi klassiklərində özünü açıq-aydın şəkildə göstərir. Üslubi-poetik məqamlarla bağlı olan bu məsələnin ümumi qanunauyğunluğu mətn dilçiliyi ilə, nitq fəaliyyətinin dialektikası ilə əlaqədardır.

Mətnin tədqiqi nitq sintaksisi, kommunikativ sintaksis, cümlənin aktual (semantik) üzvlənməsi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Məlumdur ki, ənənəvi qrammatik üzvlənmə cümlənin informativ yükünü açma bilmir, cümlənin nitq təcrübəsindəki semantik-funksional ifadəsi məsələsi açıq qalır. Əslində aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməni inkar etmir və inkar edə də bilməz. Çünki bunlar ayrı-ayrı baxışlar olub hər dilin öz spesikasına uyğun zənginliklərə malikdir və ifadə-məzmun planları kimi ortaya çıxır. Semantik üzvlənmədə söylənilənin məqsədyönlülüyü aşkarlanarsa, qrammatik

üzvlənmədə sözlərin (üzvlərin) bir-biri ilə konstruktiv əlaqəsi əsasında formal şəkildə əşya, əlamət, hadisə, hərəkət arasındakı obyektiv əlaqələri aşkar edilir. Başqa sözlə desək, formal-qrammatik üzvlənmə müəyyən biçimdə fikir materialıdır və həmin material aktuallaşma sayəsində məqsədə yönəldilmiş olur.

Cümlənin modelləri, linqvistik əlamətləri (kateqoriyaları) – predikativlik, modallıq, paradigmatika, sinonimika, sintaktik forma – dil faktı kimi cümlənin predmet edirsə, kommunikasiya prosesində reallaşan cümlənin xüsusiyyətləri nitq faktı, müəyyən anlayışı kimi öyrənilir. Semantik üzvlənmə potensial mövcudluğu deyil, aktual fəaliyyətlə bağlı olan xüsusiyyətləri öyrənməkdə maraqlıdır.

Aktual üzvlənmə nitq prosesində söyləmin müxtəlif semantik-funksional istifadə faktını əks etdirir. Söyləm eyni zamanda cümlənin sintaktik quruluşu və hökmün səyiqi qurumu ilə də qırılmaz şəkildə bağlıdır. Məhz dilin forma və məzmunu arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir, dil və təfəkkür, nitq və şüur arasındakı dialektik münasibət və s. məsələlərin həllində semantik aspekt ciddi rol oynayır.

Sözlərin semantik birləşməsi qrammatik üzvlənməni ifadə etmək üçün istifadə olunur və cümlə strukturunda bu saraq üzvlənməni tam təşkil edirsə, söz sırası və intonasिया bu vəzifədən azad olur və başlıca olaraq aktual üzvlənməyə xidmət edir.

Konstruktiv-sintaktik (dil) səviyyədən fərqli olaraq, kommunikativ-semantik (nitq) səviyyədə söz sırası və ritm-intonasिया mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aqllütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində söz sırası və intonasिया aktual üzvlənmənin əsas ifadə vasitələri kimi çıxış edir.

Söyləmin aktual üzvlənməsinin vahidləri bunlardır: informasiya, yəni verilən məlumat, bilgi (B); tema (T), yəni söyləmin predmeti; rema (R), yəni söyləmin əsası, yeni informasiya, kommunikasiyanın nüvəsi.

Kommunikasiya mexanizmi, məlum olduğu kimi, danışan və dinləyənə əhatə edir. Tema danışan və dinləyən üçün eynidir, rema dinləyən üçün yenidir. Bilgi (verilən informasiya) tema ilə remanın cəminə bərabərdir, tema bilgidən remanı çıxanda yerdə qalan hissəyə, rema isə bilgidən temanı çıxarkən yerdə qalan hissəyə bərabərdir. Bu baxımdan söyləmin vahidlərinin münasibətini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

B=T+R

T=B-R

R=B-T

Semantik üzvlənmə belə bir faktı təsdiq edir ki, cümlə (söyləm) ayrıca mövcud deyil, hər cümlə nəyinsə davamı və ya başlanğıcıdır.

Semantik üzvlənmə belə bir faktı təsdiq edir ki, cümlə (söyləm) ayrıca mövcud deyil, hər cümlə nəyinsə davamı və ya başlanğıcıdır. Mətdənə ayrı götürüldükdə cümlənin formal-qrammatik aspekti təhlil oluna bilər, ancaq söyləm kommunikasiya vahidi olduğu üçün onu yalnız və yalnız mətdə təhlil etmək tələb olunur. Mətn sintaksisinin müasir inkişafı və gələcək perspektivləri möhz bu cəhətlərlə bağlıdır.

1. Azərbaycan dilində söz sırasının öz qanunauyğunluqları var. *Qamğan oğlu xan Bayındır / yerindən durmuşdu* ("Kitabi-Dədə Qorqud") söyləminin müxtəlif (mümkün) söz sıralı variantları eyni informasiyanı müxtəlif (mümkün) kommunikativ məqsədə yönəldir: Məsələn: *Yerindən durmuşdu / Qamğan oğlu xan Bayındır / Durmuşdu Qamğan oğlu xan Bayındır // yerindən* və s. Belə olduqda eyni söyləmdən deyil, müxtəlif söyləmlərdən və müxtəlif semantik mərkəzləşmədən (üzvlənmədən) söhbət gedə bilər. Əgər biz cümlə üzvlərinin müxtəlif sıralanma variantlarını söyləm informasiyası ilə tutuşdursaq, müxtəlif söyləm tipləri müəyyənləşdirmiş olarıq. Doğrudur, söz sırası aktual üzvlənmə üçün həmişə zəruri şərt kimi çıxış etmir, ancaq onun rolunun nəzərə alınması vacibdir.

2. İntonasiya və ritm, başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də aktual üzvlənmənin mühüm faktoru kimi götürülür. İntonasiya parametrlərinin (melodika, temp, vurğu, pauza...) hamısı aktual üzvlənmədə müəyyən funksiya daşıyır. Söz sırası vasitəsilə şərtlənən, eyni zamanda söz sırasını şərtləndirən intonasiya çalarlarının bəzi nümunələrinə diqqət yetirək:

Söyüdlü arxın kənarında bitən yarpızlar / hər tərəfə ətir saçacaq
(İ.Əfəndiyev).

Rejissor yerindən sıçrayıb / iti addımlarla səhnəyə tərəf getdi
(Anar).

Bu söyləmlərdəki pauza, takt bölgüsü, məntiqi vurğu xüsusi tədqiqat mövzusu və qeyd etdiyimiz tema-rematik quruluş nisbidir,

söyləm variantlarında dəyişir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, semantik üzvlənmənin poetik aspekti xüsusilə maraqlıdır (söyləmin bədii-poetik çeşidləri, şeir-nəsr ayrıcında üzvlənmənin xüsusiyyətləri və s.)

Semantik üzvlənmədə ədatlar, modal sözlər və s. əlamətlər də mühüm rol oynayır.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Yazıda əlifbadan başqa, durğu işarələrindən də istifadə edilir. Bu işarələri işlətməkdən məqsəd şifahi nitqi yazıda olduğu kimi ifadə etməkdir. Elə ifadə etmək ki, yazını oxuyan yazanın mətləbini başa düşməkdə çətinlik çəkməsin və onu olduğu kimi anlamıdır. Bu işarələr sisteminə *punktuaasiya*, yaxud *durğu işarələri* deyilir.

Yazıda cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan bu işarələri hamı öyrənmir, bunların işlənməsi ümumi qayda halına düşür və hamının ona əməl etməsi zəruri şəkil alır.

Əgər orfoqrafiya sözlərin yazılışı ilə (bu mənada leksika və morfologiya ilə) bağlıdırsa, punktuaasiya cümlələrin, onların hissələrinin ayrılması və fərqləndirilməsi ilə (bu mənada sintaksislə) əlaqədardır. Əvvəlkinə dar mənada orfoqrafiya, sonrakına (punktuaasiyaya) əvvəlki ilə birlikdə geniş mənada orfoqrafiya deyilir.

Punktuaasiya şifahi nitqi yazıda tam eyniliyi ilə ifadə edə bilməz. Əlifba sistemi dilin səslərini tam eyniliyi ilə əhatə edə bilmədiyi kimi, burada da bir qədər təxminilik özünü göstərir. Aşağıdakı misalə baxaq:

Daha onu gözləyə bilməyəcəyik. İşimiz çoxdur. Başlayaq.

Bu cümlələrin deyişini yazı nə dərəcədə əks etdirir? Əlbəttə, bu əksətmə tam təxminidir. Buradakı sintaktik-semantik bölgülər bilinsə də, onun intonasiyası, ritm və avazı (melodikası) öz əksini tam şəkildə tapmır. O, oxuyanın necə canlandırmasından asılı olur.

Eyni bir dil materialı durğu işarəsinə görə müxtəlif şəkildə oxuna bilər. Məsələn: *O buradadır. O buradadır? O buradadır!* Halbuki bu cümlələr eyni sözlərdən (nitq hissələrindən), eyni cümlə üzvlərindən, eyni bir mübtədə və bir ismi xəbərdən ibarətdir.

Durğu işarəsi bəzən hər hansı pauzaları işarə edir, lakin onun mənalarını göstərə bilmir. *Necə də danışırsınız!* cümləsində nida işarəsi

emosiya ifadə edən bir cümləni işarə edir, ancaq onun təəccüb, kinayə, sevinc və ya daha başqa çalarını ifadə edə bilmir. Bunu az-çox şəraitlə (situasiya ilə) müəyyən etmək olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, punktuasiya qaydaları bütün halları əhatə etməyə də bilər. Dürğu işarələrinin qoyulması bəzi hallarda müəllifdən, onun subyektiv fikrindən də asılı olur. Bədii əsərlərin dilində müəllif öz üslubi-poetik məqsədindən asılı olaraq, dürğu işarələrindən bəzən normadan fərqli şəkildə istifadə edə bilir ki, buna "müəllif dürğu işarəsi" deyilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dürğu işarələrinin öz üslubi funksiyası var ki, bununla üslubiyyət məşğul olur.

Puntuasiya əlifbadan çox-çox sonra yaranmışdır. İndiki halında o, demək olar ki, beynəlxalq xarakter almışdır. Dil sistemlərinin və əlifbalıların müxtəlifliyinə baxmayaraq, bir çox xalqlar çün dürğu işarələri ümumilik təşkil edir. Şifahi nitqi yazıda dəqiq ifadə etmək üçün dürğu işarələri insanların icad etdiyi ən yaxşı qrafik vasitədir. Yaranmış vaxtlarda müxtəlif dillərdə dürğu işarələri arasında böyük fərqlər olsa da, indiki halında, demək olar ki, onlar ümumi xarakter daşıyır.

Avropa yazısında dürğu işarələri XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində düzəldilib işlədilmişdir. Hələlik məlum olduğuna görə, ilk dürğu işarələrini İtaliyada Manutsi qardaşları düzəldib, çap işində işlətməmişlər.

Rus dilinin punktuasiyası əvvəllər ibtidai şəkildə olsa da, sonradan inkişaf edib mükəmməlləşmişdir. XVIII əsrdə Rusiyada artıq dürğu işarələri var idi; lakin ilk vaxtlarda dürğu işarələrinin hamısı olmamışdır. Lomonosovun dürğu işarələri qaydalarında yalnız tire, çox nöqtə və dırmaqdən danışılmışdır. Yazıda tiredən istifadə edilməsinə Karamzinin adı ilə bağlayırlar.

XIX əsrdə əvvəlki işarələrə qoşanöqtə, nöqtəli vergül kimi dürğu işarələri də əlavə olunmuşdur. Keçmişlə həmin dürğu işarələri indiki kimi deyil, başqa məqamlarda da işlənmişdir. Zaman keçdikcə dürğu işarələrinin işlədilməsində təkmilləşmə və sabitləşmə getmişdir. Bu da XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə düşür. Çap işinin inkişafı, dilin özünün inkişafı dürğu işarələrinin təkmilləşməsinə və inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Azərbaycan dilinə dürğu işarələri rus dilindən gəlmişdir. Doğrudur, Dədə Qorqud dastanlarının əlyazmasında (onun Drezden nüsxəsində) cümlələr arasında bir işarə qoyulmuşdur. Həmin işarə indiki

o hərfinə bənzəyir, amma onun içi tamamilə qaralanmışdır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, bu işarənin cümlələri ayırmaqdan başqa, əlyazmasında ayrı funksiyası da olmuşdur (şeyr-nəsr məqamları və s.).

Azərbaycan dilində dürğu işarələrinin tətbiq olunmasında, onların fikrin dəqiq və aydın verilməsinin bir qrafik vasitəsi kimi yayılmasında M.F.Axundzadənin mühüm rolu olmuşdur.

Dürğu işarələrini iki qismə ayırmaq olar: ayırıcı dürğu işarələri (nöqtə, sual işarəsi, vergül və b.k.); məhdudlaşdırıcı dürğu işarələri (mötərizə, dırmaq). Bəzən şifahi nitqdə xəbərdarlıq edilməsə, sitatın harada başlayıb, harada qurtardığı bilinmir. Buna görə danışan şəxs, adətən, "sitat götürürəm", "filankəsin sözlərini deyirəm", "bu filankəsin sözləridir", "filankəs demişəm" və b.k. xəbərdarlıq edən ifadələr işlədilir. Yazıda isə bu sitatlar dırmaq arasına alınmaqla verilir və onun sərhədi məhdudlaşdırılır. Bununla da aydın olur ki, filan müəllifdən götürülən sitat harada başlayır və harada qurtarır. Sonra da onun hansı mənbədən alındığı göstərilir.

Dürğu işarələrini işlənmə yerlərinə görə də fərqləndirmək olar: cümlənin sonunda işlənənlər, cümlənin içində işlənənlər, cümlənin əvvəlində və sonunda işlənənlər.

Dürğu işarələri bunlardır: nöqtə, nida, sual işarəsi, qoşanöqtə, çoxnöqtə, nöqtəli vergül, vergül, tire, mötərizə, dırmaq. Bəzi dilçilər abzası da punktuasiyaya daxil edirlər.

Dürğu işarələrinin çoxu bir neçə vəzifəni yerinə yetirir. Məsələn, vergül həmçins üzvləri də, xüsusiləşmələri də, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözləri də, mürəkkəb cümlənin komponentlərini də, əlavələri də ayırmaq üçün işlədilir. O biri işarələrdə də belə xüsusiyyətlər var.

Dürğu işarələri yazılı nitq mədəniyyətinə xidmət edir. Onun əhəmiyyətini başa düşmək üçün aşağıdakı misallara baxmaq faydalı olar. Həmin cümlələrdə təkəcə vergülün yerini dəyişməklə nə kimi mənə dəyişikliyi yarandığını asanlıqla görmək mümkündür.

O, keçi balasını axtarır.

O keçi, balasını axtarır.

O, qoca Musanı görüb dayandı.

O qoca, Musanı görüb dayandı.

Oxu, sən də atan kimi kəmsavad olma.

Oxu sən də atan kimi, kəmsavad olma.

Buradakı mənə dəyişiklikləri vergülün yerinin dəyişilməsi hesabınadır.

Məsələnin nəzəri cəhətinə gəldikdə alimlər durğu işarələrini dilin müxtəlif sahələri ilə bağlı hesab etmişdilər. "Puntuasiyanın əsasında nə durur?" sualına verilən cavaba görə, əsasən, üç istiqamət müəyyən edilə bilər: 1) mənəni əsas hesab edənlər (buna "məntiqi istiqamət" də demək olar), 2) sintaktik quruluşu əsas hesab edənlər və 3) intonasiyanı əsas hesab edənlər. Birincilər fikirlərin mənə bölgülərini nəzərə alaraq, durğu işarələrinin mənə ilə bağlı olduğu fikrini irəli sürmüşlər. İkincilər nitqin sintaktik quruluşunu, onun cümlələrə və cümlə hissələrinə bölündüyü əsas götürərək, durğu işarələrinin əsasında sintaktik quruluşun durduğunu irəli sürmüşlər.

Üçüncülər nitqin intonasiya bölgüsünü əsas götürüb, durğu işarələrini sözlərin ritmik-melodik bölgülərinin ifadəçisi hesab etmişlər. Əslinə baxanda, bu istiqamətlər bir-birinə yaxın istiqamətlərdir. Bunlar arasında dərin uçurum yoxdur (amma bir-birindən fərqlənən yerləri var).

Əksər hallarda üstün yer tutan sintaktik bölgü ilə mənə bölgüsü eyni olur və bunlar özünəməxsus intonasiya ilə deyilir. Yəni çox zaman hər üç bölgü üst-üstə düşür. Məlum olduğu üzrə, ritm, ton, fasilə, sürəklilik, tembr və avaz (melodika) birlikdə intonasiyanı təşkil edir. Bunlar da sintaktik və mənə bölgüləri mümkün deyildir. Lakin bəzən elə intonasiya bölgüsü olur ki, orada durğu işarəsi qoymaq lazım gəlmir. Məsələn, "*Son onilliklərdə Azərbaycan dilçiliyi xeyli inkişaf etmişdir*" cümləsində üç sintaqm müəyyən etmək olar: 1) *son onilliklərdə*, 2) *Azərbaycan dilçiliyi* və 3) *xeyli inkişaf etmişdir*. Lakin bunların arasında vergül qoyulmur.

Yaxud başqa bir misal alaıq. Həyəcanlı hallarda elə psixoloji momentlər olur ki, danışanın nitqi qırılır (ya həyəcandan danışanın nitqində qırıqlıq yaranır, ya da ki başqası tərəfindən onun sözü kəsilir). Burada sintaktik bölgü, eyni zamanda, məntiqi bölgü olmadığı halda, intonasiya bölgüləri olur ki, bu da yazıda durğu işarələri ilə ifadə olunmalıdır.

DURĞU İŞARƏLƏRİNİN NÖVLƏRİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

1. Nöqtə. Nöqtə işarəsi birinci növbədə nöqli cümlələrin sonunda qoyulur və onları başqa cümlələrdən ayırır. Məlum olduğu üzrə, cümlə sadə də ola bilər, mürəkkəb də; bütöv də ola bilər, yarımcıq da. Yuxarıda dediyimiz fikir bunların hamısına aiddir. Nöqtə, eyni zamanda, adlıq cümlələri ayırmağa xidmət edir. Yüksək həyəcanla deyilməyən əmr cümlələrinin də sonunda nöqtə qoyulur.

Cümlənin ayırmaqdan əlavə, nöqtənin başqa vəzifələri də var. Dram əsərlərindəki dialoqlarda sətir başında yazılan ad, familiyadan sonra nöqtə qoyulur. Eləcə də sətirbaşı yazılan xırda sərəlvhələrdən sonra da nöqtə qoyulur (nöqtənin dalınca eyni sətirlə mətn başlayır).

Nöqtə işarəsi qısaltmalarda da mühüm rol oynayır:

a) Ad, ata adı qısaltılır, yəni onların birinci hərfi yazılır, sonra nöqtə qoyulur; məs: *İ.S.Rəcəbli, M.F.Əhmədzadə, Y.M.İbrahimov* və s.

b) Ayrı-ayrı müəlliflərdən götürülən parçalardan sonra, qəbul olunmuş qısaltma cədvəlinə əsasən, onların yalnız baş hərfi verilib; məs. (*Cəfər Cabbarlı*) əvəzinə (*C.C.*), (*Səməd Vurğun*) əvəzinə (*S.V.*) və b.k.

c) Elmi adları bildirən professor, dosent, akademik kimi adlar da yarımcıq qısaltıla bilər ki, onlardan da sonra nöqtə qoyulur; məs.: *prof, dos., akad.* kimi.

ç) *və bu kimi, və sair, məs.* kimi sözlər də qısaltılır. Bunlardan sonra nöqtə qoyulur; məs.: *və b.k. və s., məs.*

d) Rəqəmlərin sayı üçdən artıq olduqda, onların oxunuşunu asanlaşdırmaq üçün təklildən başlayaraq (sola tərəf) üç rəqəmdən qabaq nöqtə qoyulur; məs.: aşağıdakı rəqəmlərdə olduğu kimi:

224.312

Müəyyən bölgüləri verərkən, onların sırasını göstərən ərəb və Roma rəqəmlərindən sonra da nöqtə qoyulur; məs.: 1., 2. və ya X., XI., XII. və s. kimi.

Ədəbiyyat mənbəyi, yaxud onların siyahısı verilərək, müəllifin adı və soyadından sonra, mənbəyin adından qabaq nöqtə qoyulur. Məsələn; Mahmud Kəşgəri. Divani-lügət it-türk, I cild, səh.192.

2. Sual işarəsi. Sual işarəsi cavab almaq üçün işlənən sual cümlələrindən sonra qoyulur. Eyni zamanda bu işarə cümlə vahidlərini

başqa cümlələrdən ayırmaq üçündür. Sual cümlələri həm sadə, həm də mürekkəb, həm bütöv, həm də yarımçıq ola bilər. Bundan əlavə, üzvlənməyən cümlələrin də bir qismi sual cümlələridir (*Necə yəni? Necə məgər? Hə? Eləmi?*)

Sual cümlələrinin bir qismi intonasıya ilə formalaşır. Kontekst içərisində intonasıya ilə adi sadə cümlələr işlədilir (*Mən gedirəm. Sən gedirsən?*). Onların əksəriyyəti dialoqda işlədilir. Dialoqda belə sual cümlələrinə də rast gəlirik:

– *Adınız və soyadınız?*

– *Yaşınız?*

– *Məşğuliyyətiniz? və s.*

Bundan əlavə, *-mı* ədatı və sual əvəzlilikləri ilə düzələn sual cümlələri də işlədilir ki, onların da sonunda sual işarəsi qoyulur.

Ola bilər ki, tabeli mürekkəb cümlənin yalnız budaq cümləsi sual bildirsin: *Cavab ver görək: Səni kim öyrədib?*

Bu misaldə baş cümlə əmr cümləsi, budaq cümlə isə sual cümləsidir. Mümkündür ki, tabeli mürekkəb cümlənin həm baş, həm də budaq cümləsi sual xarakterində olsun:

Sən bilmək istəyirsənmi, o nə vaxt qayıdacaq? Burada sual hər iki komponentə aiddir.

3. Nida işarəsi. Nida işarəsi birinci növbədə nida cümlələrinin sonunda qoyulur. Bu cümlələr emosionalıq ifadə edən (hiss-höyəcan bildirən) cümlələrdir; məs.:

Eyvaz. Mən düşmənam sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza! Mən düşmənam sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmlərənliğinizə! (C.Cabbarlı).

Bununla yanaşı, yüksək emosiya ilə deyilən əmr cümlələrinin də sonunda (bunlar artıq nida cümləsi qrupuna keçmiş olur) nida işarəsi qoyulur.

Balaş. Gülüş, ver mənim ailəmi! (C.Cabbarlı); *Yerinizdən danışmayın!*

Belə cümlələrin bir qismi hərbi işdə komanda şəklində işlədilir (*Farağat! Sağa dön! Addımla irəli arşı!* və b.k.). Üzvlənməyən emosional sadə cümlələr içərisində predikativlərlə ifadə olunanlar çox zaman nida işarəsi tələb edir: *Əfsus! Heyhat! Heyf! Əlvida! Əhsən!* və b.k. Belə üzvlənməyən nida cümlələri ədatlarla (*Bəli! Yox! Çox gözəl! Xeyr a!*), nidalarla (*Ura! Ay-hay!..*), modal sözlərlə (*Əsla!*

Qətiyyətlə! Şübhəsiz!..) ifadə olunur. Həmçinin nida sözlərindən sonra da nida işarəsi tələb olunur:

– *Paho!.. Siz lap qiyamətinizmiş!..*

– *Aha! Hüzurumuzda baş əyməyir bu!?*

Yüksək tonla (höyəcanla) deyilən xitablarda da nida işarəsi qoyulur:

Vaqif! Ey sərvərim, ey tacidarım!

Adlıq cümlələrə bənzəyən, lakin adlıq cümlə sayılmayan, dilçilikdə “seqment cümlə” adı ilə tanınan sözlərdən sonra da nida işarəsi qoyulur: *İnsan! Bu, qürurla səslənir* (M.Qorki). *Stalingrad! Bu söz indi də düşmənlərimizin canına vəlvələ salır. Qaçma! Qaçma! Hara qaçacağam ki?*

Höyəcanlı təkrarlar da nida işarəsi qoymağı tələb edir:

Üsyan yarat, üsyan yarat, üsyan yarat, üsyan!

Zəncirləri qırmaq, o böyük haq yolu tapmaq

Üsyanladır, üsyanladır, üsyanladır ancaq!

(S.Rüstəm)

Qorxu, bədbəxt hadisə zamanı və yaxud hiddətlənərkən danışanın nitqi qırıq-qırıq verilir, höyəcanlı təkrarlar edilir ki, bundan sonra da nida işarəsi qoyulmalıdır; məs.:

Məsələn:

Ə l i m u x t a r (səhnəyə qaçaraq çağırır). Adə... Adə... yoldaş Arif Hikmət... Orada qiyamətdir! (C.Cabbarlı).

Bunlardan əlavə, qarğış və alqışlar, cləco də yalvarışlar hiss-höyəcanla söylənsə, onların da sonunda nida işarəsi qoyulmalıdır. Məs.:

Tü k ə z. Səni görüm boğazın əla tutulsun ki, heç su da keçməsin! Nəbi, danış, danış, dilinə qurban! (S.Rüstəm).

Allah səni min budaq eləsin!

Bunların heç biri mənim deyil, o oğlumun təkə camı üçün!

Bu cür birləşmələr, görünür, cümlənin sonuna düşəndə nida işarəsi tələb edir. Cümlənin əvvəlində və ortasında işləndə çox zaman cümlədən vergüllə ayrılır.

Hiss-höyəcanla deyilmiş cümlələr eyni zamanda sual da ifadə edirsə, onda belə cümlələrin sonunda nida işarəsi ilə bərabər sual işarəsi də qoyulur; məs.:

*Dinmədikcə sənə sərhəddən aşırısan, deyəsən?!
Gah da bir məzhəbə, dinə sataşırsan, deyəsən?!*

(M.Ə.Sabir)

Belə cümlələrdə bəzən sual mənası nidadan üstün olur, amma yenə hər iki işarəni (sual və nidanı) qoymaq lazım gəlir:

*Naəhl olana mətləbi qandırmaq olurmu?!
Söz qanmayana zor ilə qandırmaq olurmu?!*

*Çulğalayıb Zəngəzuru indi boranlıq, bizə nə?!
Tapmayır ac-yalavaclar güzəranlıq, bizə nə?!*

(M.Ə.Sabir)

Həyəcanla deyilən nida cümlələrinin sonunda bəzən nida işarəsi və çox nöqtə qoyulur. Bu, fikrin və həyəcanın hələ davam elədiyini, sürükliliyini göstərir; məs.:

*Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can!..
Xalqın canı qurtardı töhmətdən, ay can, ay can!..*

(M.Ə.Sabir)

4. Nöqtəli vergül. Nöqtəli vergül elə məqamlarda qoyulur ki, oradakı sintaktik-semantik bölgüdə fasilə (pauza) vergüldə olan fasilədən çox, nöqtədə olan fasilədən azdır. Bunu əmələ gətirən şərait aşağıdakılardır:

a) Cümlə üzvlərinin çoxluğu nəticəsində cümlənin hissələri genişlənir, ola bilər ki, hər hissənin daxilində başqa durğu işarələrinə də istifadə olunur. Beləliklə, nöqtəli vergül qoyulan yerdə cümlə hissələri arasında fasilə vergüldəkinə nisbətən çox olur; məs.:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti:

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir; zəruri hallarda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir... (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası).

b) Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrdə bir qayda olaraq tərkib hissələr çox olur. Hər bir tərkib hissə (əslində hər qütb) özü hətta

tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşuna malik ola bilər. Belə halda arada fasilənin nisbətən böyükliyi nöqtəli vergül qoymağı tələb edir; məs.:

A1, bu almanı soy, qabığını bala doğmayan qəmərnişan madyana ver; özünü də iki qisim elə bir qisimini sən ye, bir qisimini arvadın yəsin ("Dastanlar"); Abbas axşamı elədi, Pərinin bağçasına getdi, ha gözlədi, qız gəlmədi; gözləməkdən qılçaları yoruldu, aldı görək nə dedi... ("Dastanlar").

c) Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqəsi zəif olur, beləliklə, fasilə artır və nöqtəli vergül qoymaq lazım gəlir. Bu, əsasən, *qoşulma* (keçmişdə bu əlaqəyə *birdləşirmə əlaqəsi* deyilmişdir) əlaqəsində olur (lakin bu əlaqədə vergül qoyulan hallar daha çoxdur). Məs.:

Göydə bir bulud parçası belə yox idi; şərq tərəf kəsilmiş qarpız kimi qızarırdı (Y.V.Çəmənzəminli); Abbas baxdı ki, sevgilisi Pəri xanım da adamların içərisindədir; gözlərinin yaşını axıdır ("Dastanlar").

ç) Bölgülər verildikdən, onların sərhədində, yeni hər bölgüdə sonra nöqtəli vergül qoyulur (sonuncudan başqa), məs.:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti:

1) *Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkiləri təyin edir;*
2) *Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsini Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdim edir;*

3) *Dövlət iqtisadi və sosial proqramlarını təsdiq edir;*

4) *Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin razılığı ilə Azərbaycan Respublikasının Baş nazirini vəzifəyə təyin edir; Azərbaycan Respublikasının Baş nazirini vəzifədən azad edir... (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası).*

d) Həmcins üzvlər çox və geniş olduqda və hər bir həmcins üzvün içərisində yenə də vergülə ayrılmalı olan digər üzvlər olduqda sadalanan geniş həmcins üzvlər arasında nöqtəli vergül qoyulur; məs.:

"Dillə niqə fərqləndirməklə biz eyni zamanda 1) sosial olanı fərdi olandan; 2) əsas olanı əlavə, yaxud az və ya çox dərəcədə təsadüfi olandan ayırırıq" (Ferdinand dö Sössür).

Qrammatikalarda misal gətirilən cümlələr arasında da nöqtəli vergül qoyulur.

5. Vergül. Vergül daha çox istifadə olunan durğu işarəsidir. Sadə cümlədə vergülün işləndiyi bir çox hallar var. Həmcins üzvləri ayır-

maq üçün aralarında vergül qoyulur. Çox zaman sonuncu həmcins üzlər arasında vergül deyil, və bağlayıcısı yazılır. Həmcins feli xəbərlər işlənməyən, sonuncudan başqa, əvvəlki xəbərlər *-ib, -araq* şəkilçili feli bağlamaları da əvəz olunur ki, bunlarda da vergül qoyulur. Elə hallar da olur ki, əvvəlki xəbər *deyil, yox* sözləri ilə verilir (*Mən vər-dövlət deyil, mərifət axtarıram*). Belə hallarda da *yox* və *deyil* sözlərindən sonra vergül qoymaq lazım gəlir. Həmcins üzlər arasında müxtəlif tabe etməyən bağlayıcılar da işlənir ki, bunlar da vergülün qoyulmasına mane olmurlar (*Çəltik də gətir, buğda da, arpa da, əkinçi! Yoxsa soyaram lap dərinə, adə, əkinçi!* (M.Ə.Sabir).

Cümlənin xüsusişmiş üzləri də cümlənin qalan üzlərindən vergüllə ayrılır ("Cümlə üzlərinin xüsusişməsi" bölməsinə baxın). Xüsusişən əlavələrlə əsas üzv arasında vergül və ya tire qoyulur ("Əlavələr" bölməsinə baxmaq olar).

Orta məktəbdən də məlumdur ki, cümlə üzləri ilə qrammatik bağlılığı olmayan sözlər – xitablar, ara sözlər və ara söz birləşmələri, nidalar – cümlənin üzlərindən vergüllə ayrılır (emosiya ilə deyilən xitab və nidalarda isə nida işarəsi qoyulur). Eləcə də müraciət üçün işlənən *adə, ağız, canım, əşi* kimi xitablar, adi halda deyilən and içmə, and vermə, yalvarma, qarğış eləmə, alqış eləmə, söyüş söymə məqsədi ilə işlənən sözlər və söz birləşmələri cümlənin qalan üzlərindən vergüllə ayrılır; məs.:

Adə, heyvan oğlu, korsan? (C.Cabbarlı).

Canım, bu olmadı ki; Əşi, sözdü, deyirəm də; Sən allah, bir az tələs, yoxsa gecikərik; Ağız, bu məsələdən xəbərin olmayıb?

Yüksək emosiya ilə deyilməyən, adi şəkildə tələffüz edilən bəyənmə, tərifləmə, alqışlama və təəssüflənmə mənalı predikativlər (*afərin, amin, əhsən, məşallah, bərəkəllah, əfsus, heyif, təəssüf, heyhat*), təsdiq və inkar ədətləri (*bəli, hə, yaxşı, yox, xeyr*), heyvanları çağırmaq üçün işlənən vokativlər (*quç-quç, düti-düti, tüşe-tüşe* və b.k.) cümlənin başqa üzlərindən vergüllə ayrılır. Vergül, eyni zamanda, adi halda (həyəcənsiz) təkrar olunan üzlər arasında da işlənir; məs.: *Narahat olma, gələram, gələram*.

Nəhayət, məna qarışan yerlərdə də vergül qoyulur ki, məna doluşmasın.

O arabaçı, Kərimi axtarır. Yaxud: *O, arabaçı Kərimi axtarır.* Bu misallarda vergülün rolu aydındır.

6. Tire. Tire də çox işlənən durğu işarələrindən biridir. Yazıda bir çox hallarda tire işlənilir:

a) Ümumiləşdirici sözlə onun məzmununu açan sözlər arasında tire qoyulur. Ümumiləşdirici söz başda, axırda, yaxud eyni zamanda həm başda, həm də axırda gələ bilər.

b) Dialoqda hər adamın danışığı yeni sətirdən verilir və ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur.

c) Vasiyyətə nitqdə müəllif nitqi ilə özgə nitq vergül və tire ilə bir-birindən ayrılır.

ç) Mətnə girən cümlələr (rusca belələrinə "вставное предложение" deyilir) mətndən ya mötərizə ilə ayrılır, ya da onun hər iki tərəfinə tire qoyulur.

d) Mübtəda qrupu ilə xəbər qrupu həcm etibarilə bir-birinə bərabər gələrsə, onların arasında tire işarəsi qoyulur. Məsələn:

Sən nə qədər məndəsən – mənimkisən, mənimki olmaısan (C.Cabbarlı); *Məhsul yığımında gecikmək – çoxlu itkiyə yol vermək deməkdir.*

e) Xüsusişən əlavələr əsas üzvdən tire ilə ayrılır (vergüllə də ayrıla bilər).

ə) Dram əsərlərinin iştirakçıları barədə məlumat verərkən, addan sonra tire qoyulur. Məsələn:

Məşədi İbad – 50 yaşında qoca kişi.

f) Məkan və zamanın başlanğıc və bitmə nöqtələrini ifadə edərkən, arada tire qoyulur. *Bakı–Şamaxı yolu, Bakı–Moskva qatırı, 29–30-cu illər, XIII–XVI əsrlər.* Mötərizədə tire ilə ayrılan illər adamın anadan olma və vəfat etmə tarixlərini bildirir. Məsələn: *M.Ə.Sabir* (1862–1911). Bu, hadisələrə də aid olub, onun başlanğıc və bitmə zamanını bildirə bilər. *Böyük Vətən müharibəsi (1941–1945).*

İki ismin arasında qoyulan tire ortaqlılıq da bildirir: *Coul–Lens qanunu, İran–İraq müharibəsi, Polşa–Azərbaycan Dostluğu Cəmiyyəti* və s.

7. Qoşanöqtə. Alt-üst qoyulan qoşanöqtənin aşağıdakı işlənmə yerləri var:

Əvvəla, qoşanöqtə aydınlaşdırma lazım gələndə qoyulur. Elə bu bölmənin birinci cümləsi aydınlaşdırma tələb etdiyi üçün *var* sözlərindən sonra qoşa nöqtə qoyulmuşdur. Belə aydınlaşdırma müəllif nitqi ilə özgə nitq arasında da olur. Məsələn: *Müəllim dedi: "Əlaçı olmaq istəyəm müntəzəm çalışmalıdır!"* Misallarla izahat verib aydınlaş-

dırmaq lazım olanda da *məsələn* sözündən sonra da qoşanöqtə qoyulur. Son zamanlar mətbuatda sözlərini vermək istədikləri adamın adını və ya familiyasını (yaxud da həm adını, həm də familiyasını) yazıb, ondan sonra qoşanöqtə qoyurlar. Qoşanöqtədən sonra həmin şəxsin sözlərini verirlər.

8. Çoxnöqtə. Çoxnöqtə – bir-birinin yanına düzülmiş nöqtələrə deyilir. Burada ən azı üç nöqtə olur. Çoxnöqtə bir neçə halda qoyulur. Cümlənin sonunda qoyulan çoxnöqtə fikrin bitmədiyini, davam etdirilə biləcəyini bildirir. Fikrin kəsilməsi bir neçə səbəbdən ola bilər: onu davam etdirməyi ya müəllif lazım bilmir, ya gizli saxlamaq məqsədi ilə demir, ya da elə sözlər olur ki, onun deyilməsi cəmiyyətin üçün məqbul deyildir, ya yaddan çıxmış olur, ya fikir başqası tərəfindən kəsilir, ya da natiq həyəcanlı olduğu üçün fasilələrlə danışmalı olur. Bu qırıqlıq ortada da ola bilər: Məsələn: A l m a s . *Aha, sizsiniz. Mən çox şadam...* (C.Cabbarlı).

A l m a s . Sən bir dayan, mən sözüümü qurtarım, gör nə deyirəm də... (C.Cabbarlı); B a r a t . *Mən onu deyə bilərəm ki, ...onu deyə bilərəm ki... Almas xanım gələnə məktəb nizamına düşüb* (C.Cabbarlı).

Dialoqda müsahibin cavab verməməsi də çoxnöqtə ilə ifadə olunur. Məsələn:

– *Adın nədir?*

– ...

Sitatlar gətirilərkən, məqsədə uyğun olaraq ya başdan, ya ortadan, ya da axırdan sitatın müəyyən parçaları bilərəkdən buraxılmış olur. Həmin buraxılan parçaların yerinə də çoxnöqtə qoyulur.

9. Mötərizə. Yazıda işlənən dürgü işarələrindən biri də mötərizədir. Mötərizə aşağıdakı hallarda işlədilir:

Ara cümlələr çox zaman mötərizə ilə verilir (onun tire ilə ayrılan hallarına da rast gəlik). Həmçinin mətnə araya girən cümlələr də həmin qayda ilə mətnə seçilir. Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi, o cümlədən də xüsusiləşən əlavələr də bəzən mötərizədə verilir. Dialoqlarda verilən remarkalar (iştirak edənlərin hərəkətlərini bildirmək üçün işlədilan sözlər) də mötərizəyə alınır. Əgər bir müəllifə istinad etmək üçün ondan sitat gətirilirsə, onun mənbəyi sitatın yanında mötərizədə göstərilir.

Teatr və kino barədə danışılan zaman artistin adı, həm də onun oynadığı rolun adı yanaşı verilməyə, onlardan biri mötərizəyə alınır (bəzən mötərizəsiz, arada tire qoyularaq yazılır).

Tarixi şəxslər və hadisələrdən danışılan zaman onların illəri mötərizədə verilir. Bir əsərdən danışanda onun yazıldığı tarix mötərizədə göstərilir.

10. Dırmaq. Yazıda dırmaqların da mühüm əhəmiyyəti var. Dırmaq bir neçə halda işlədilir. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar.

Müəyyən mənbələrə əsaslanarkən, əgər həmin müəllifdən gətirilən sitatlar eyni ilə, yəni vasitəsiz nitq şəklində verilsə, onun əvvəlində dırmaq açılır, qurtaracağına isə bağlanır. Məsələn: *A.Şaiq Abbas Səhhət haqqında yazırdı: "Yazmış olduğu bütün şeirləri hafızasında idi. Onun o qədər gözəl şeir oxuması var idi ki, ən zəif, ən cansız bir şeir onun ağızından çıxdığı zaman canlanırdı"*. Qəzet, jurnal, kitab, məqalə, kino, teatr adları dırmaqda verilir. Həmçinin mahnı, muğam, oyun havası adları da dırmaq arasına alınır. Bəzi təşkilat, cəmiyyət adları, kolxoz, sovxoz adları, klub, mehmanxana adları, gömi, qatar adları, soyuducu, televizor, radio, maqnitofon adları da dırmaq arasına alınır.

Bir söz həqiqi mənasında deyil, əks mənada işləndə də dırmaq arasına alınır. Bir adam o birinə bədxahlıq eləyirsə, onda həmin adam belə deyir:

– *Filankəs mənim "xeyirxahımdır"*.

Danışıqda isə bu, sözlə ifadə olunur: *Filankəs mənim dırmaq-arası xeyirxahımdır*.

Dırmaqların, eləcə də digər dürgü işarələrinin işlənməsinin başqa halları da ola bilər.¹

¹ Geniş məlumat almaq üçün aşağıdakı kitaba müraciət etmək olar: Z.I.Budaqova. Azərbaycan dilində dürgü işarələri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1977.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

Sintaksis və onun predmeti	5
Sintaktik vahidlərin ifadəsində rolu olan vasitələr	9
Dilin başqa qatları (yarusları) ilə sintaksisin qarşılıqlı əlaqəsi	10
Sintaksisi öyrənmə mərhələləri və istiqamətləri	13

Sintaktik əlaqələr

Tabesizlik əlaqəsi	22
Tabelilik əlaqəsi	23
Uzlaşma əlaqəsi	24
İdarə əlaqəsi	28
Yanaşma əlaqəsi	31

Söz birləşmələri

Ümumi məlumat	35
Söz birləşməsi və söz	35
Mürəkkəb idarə adları söz birləşmələri kimi	39
Söz birləşməsi və cümlə	40
Söz birləşmələrinin növləri	43
Sadə və mürəkkəb birləşmələr	45

İsmi və feli birləşmələr

İsmi birləşmələr	46
Feli birləşmələr	57
Qoşmalı feli birləşmələr	72

Cümlə

Ümumi məlumat	75
Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri	81
Nəqli cümlə	82
Sual cümləsi	86
Əmr cümləsi	93
Nida cümləsi	100

Sadə cümlə sintaksisi

Cümlə üzvləri	104
Baş üzvlər	104
Mübtəda	105
Xəbər	114

İkinci dərəcəli üzvlər

Tamamlıq	126
Təyin	140
Zərflilər	149
Cümlə üzvlərinin həmcins işlənməsi	170
Cümlə üzvlərinin xüsusişməsi	186
Əlavələr	195
Cümlə üzvlərinin sıralanması	205
Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər	216
Xitab	216
Ara sözlər	223
Ara sözlərin mənə növləri	227
Ara cümlələr	229
Sadə cümlənin struktur-semantik tipləri	230
Üzvlənməyən sadə cümlələr	
Söz-cümlələr	231
Üzvlənən sadə cümlələr	235
Təktərkipli sadə cümlələr	235
Cüttərkipli sadə cümlələr	248
Bütöv və yarımqıç cümlələr	250
Feli tərkipli sadə geniş cümlələr	255

Mürəkkəb cümlə sintaksisi

Ümumi məlumat	268
Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr	270
Tabesiz mürəkkəb cümlələr	273
Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr	277
1. Mənə əlaqələri	278
2. Komponentlərin sırası	285
3. Bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr	286

4. İşarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkilçiləri	288
5. Ortaq elementlər	289
6. Zaman uyuşmaları	292
7. Komponentlərin tərtibində paralellik	293
8. İntonasiya	293
Tabeli mürəkkəb cümlələr	294
Baş və budaq cümlələr	296
Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr.	301
Tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrə görə təsnifi	302
Mübtəda budaq cümləsi	304
Xəbər budaq cümləsi	308
Tamamlıq budaq cümləsi	311
Təyin budaq cümləsi	317
Zərflik budaq cümlələri	320
Yer budaq cümləsi	326
Səbəb budaq cümləsi	337
Nəticə budaq cümləsi	341
Məqsəd budaq cümləsi	348
Kəmiyyət budaq cümləsi	353
Dərəcə budaq cümləsi	357
Şərt budaq cümləsi	359
Qarşılaşdırma budaq cümləsi	364
Qoşulma budaq cümləsi	369
Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr	372
Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr	373
Mürəkkəb sintaktik bütövlər	391
Paralel əlaqəli komponentlər	398
Zəncirvari əlaqəli komponentlər	400
Durğu işarələri	407
Durğu işarələrinin növləri və vəzifələri	411

Ələvsət Zakir oğlu Abdullayev
Yusif Mirəhməd oğlu Seyidov
Ağamalı Qulu oğlu Həsənov

MÜASİR
AZƏRBAYCAN DİLİ

IV hissə

SİNTAKSİS

“Şərq-Qərb”

Bakı

2007

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*
Kompüter səhifələyicisi: *Yalçın Şükürov*
Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqızı

Yığılmağa verilmişdir 02.03.2007. Çapa imzalanmışdır 19.07.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 103.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

11/63
A14

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il

tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.